

Пам'ятки
природоохоронної
літератури
України

Київ-2019

ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДООХОРОННОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ

**АНТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ,
ПРИСВЯЧЕНИХ ОХОРОНІ ПРИРОДИ
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
(1914-1932)**

2019

УДК: 502(082.1)1914-1932](477)

П 15

Пам'ятки природоохоронної літератури України. Антологія українських видань, присвячених охороні природи початку ХХ століття (1914–1932) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 12. – Київ: LAT & K, 2019. – 330 с.

ISBN 978-617-7061-82-2

Упорядник: О. Василюк

Редактор: К. Норенко

Макет: Н. Антонова

Малюнок на обкладинці: О. Надєїна.

Збірка включає повні тексти всіх 12 видань, присвячених охороні природи, що були видані в Україні з 1914 по 1932 рік, а також одне видання, написане 1928 року, але видане лише у 1960-х. Майже всі ці книжки сьогодні існують в 1–5 примірниках і не є доступною літературою. Стан окремих примірників вже зараз є вкрай поганим (відсутні окремі сторінки, одне з видань збережене лише як примірник, пошкоджений пацюками). Тексти всіх видань подаються у збірці із збереженням оригінального авторського правопису та особливостей мови.

Збірка буде цікавою багатьом дослідникам: професійним природоохоронцям, біологам, історикам, бібліографам. Не меншим відкриттям видання стане для патріотично налаштованих українців, адже вся риторика природоохоронної пропаганди, що використана у зібраних нами книжках, ґрунтується на історико-патріотичній тематиці. Аргументи, щиро наведені авторами на початку ХХ ст. і тепер, століттям потому, не перестають зачіпати за живе кожного небайдужого до рідної землі і історії свого народу. Також специфічного емоційного забарвлення цим книгам додає те, що всі їхні автори зазнали утисків радянської влади (були репресовані, рятувалися еміграцією, отримали тривалі строки ув'язнення тощо), а самі книжки були заборонені у радянський час.

Зображення обкладинки створене за оригінальним ескізом М.В.Шарлеманя орієнтовно 1958 р. (ІР НБУ. – Ф. 49. – Спр. 1167. – Арк. 200). Книжка, для якої було сплановано обкладинку готувалась як просвітницьке видання з оглядом проблем охорони природи. Видати її М. Шарлемань планував з 1929 по 1958 рік, проте видання не відбулось; текст книжки на даний час не зберігся. Зображена протока Бистрик колишнього заповідника «Кочча-Заспа» (тепер – заказник «Острів Жуків»), який М.Шарлемань очолював до 1930 року, після чого зазнав утисків з боку радянської влади.

Видання здійснене за кошти, зібрані користувачами соціальної мережі Facebook та кошти, отримані з продажу запчастин відпрацьованої комп'ютерної техніки, переданої їй власниками.

ЗМІСТ

Вступ	4
Талиев В. Охороняйте природу! / В. Талиев; Харьк. О-во. Люб. Приrody. – 2-е изд. – Харьков, 1914. – 21 с.	9
Шарлемань Е. Охороняйте рідну природу / М. Шарлемань. – Харків, 1918. – 31 с.	21
Бейер М. Шануймо і бережімо свій рідний край / М. Бейер. – Полтава: Полтавський природничий музей, 1919. – 16 с. (Серія видань по охороні природи, книжка 1).	31
Бризгалін Г. А. Охорона пам'яток природи на Україні / Г. А. Бризгалін. – переклад з російської мови В. Ф. Ніколаєва. – Полтава: Полтавський природничий музей, 1919. – 31 с. (Серія видань по охороні природи, книжка 2).	41
Брызгалин Г. А. Что такое национальные парки и для чего они учреждаются? / Г. А. Брызгалин; С. С. Захаров. – Харьков: Книгоиздательство «Союз» Харьковского Кредитного Союза Кооператоров, 1919. – 95 с. (Естественноисторическая библиотека под редакцией проф. В. И. Талиева) (Серія: Мир культуры и природы; №2).	63
Шарлемань М. Охорона природи / М. Шарлемань. – Київ, 1921. – 48 с.	113
Барабаш-Никифоров И. И. Охрана и изучение природы степной полосы Украины (Екатеринославская губ.) / И. И. Барабаш-Никифоров. – Екатеринослав, 1924. – 39 с.	139
Лавренко Е. М. Охорона природи на Україні / Е. М. Лавренко. – Харків, 1927. – 16 с.	153
Гавриленко М. Охороняймо природу / М. Гавриленко; під. заг. ред. В. Бендеровського та Я. Риженка. – Полтава: Полтавський державний музей імені В. Г. Короленка, 1928. – 16 с. (До виставки охорони природи, улаштованої Полтавським Державним Музеєм 1–20 квітня 1920 року).	173
Шарлемань М. Лісові барабанщики. Нотатки натураліста / М. Шарлемань. – Київ : Дитвидав, 1964 (1928). – 37 с.	185
Охороняйте пам'ятки природи. Матеріали до охорони природи Середньої Надніпрянщини / під ред. М. Акімова; Видання Дніпропетровської краєвої інспектури охорони пам'яток природи. – Дніпропетровськ, 1930. – 65 с.	201
Шалит М. С. Заповідники та пам'ятки природи України / М. С. Шалит; НКО УРСР; УКОПП; Харків: Краєва інспектура охорони пам'яток природи. – Харків, 1932. – 75 с.	253

ВСТУП

Ідеї та наміри, що сформували сучасне бачення справи охорони природи в Україні, значним чином виникли протягом короткого періоду 1917-1932 років, який до сьогодні чимало авторів називають «золотим віком» справи охорони природи¹. У цей період виникли підвалини природоохоронного законодавства, більшість пропозицій щодо заповідання територій, які й понині вважаються найбільш цінними серед природно-заповідного фонду України, а також сформоване саме бачення заповідної справи. Поняття «заповідна справа» виникло значно пізніше, ніж досліджуваний нами історичний період, через те в усіх згаданих нижче працях заповідна справа подається під більш загальним у наш час терміном «охорона природи».

На початку 1930-х настав період репресій, внаслідок яких чимало природоохоронців потрапило у жорна репресивної машини і чимало – було знищено. Частина була змушена емігрувати. Лише окремі лідери природоохоронного руху лишилися працювати в Україні. Ця збірка присвячена найбільш важливим книжкам з питань охорони природи, що були видані на початку ХХ століття. Більшість із цих видань, ще з початку 1930-х були передані у спецфонди бібліотек і довгий час лишалися недоступними читачам. До нашого часу більшість видань дійшли у вигляді бібліографічних рідкостей, збережених у 1-3 бібліотеках, архівах, або музейних фондах.

Передумовою виникнення ідей охорони природи в Україні була Постійна природоохоронна комісія, створена у березні 1912 року за ініціативою ак. І. Бородіна при Російському Географічному товаристві. Від майбутньої України до її складу входили засновник Асканії-Нова Ф. Фальц-Фейн і харківський ботанік проф. В. Талієв. Комісія розробила систему категорій природоохоронних територій, спроєктувала мережу майбутніх заповідників для всієї Російської імперії та підготувала проекти законодавчих актів у галузі охорони природи. Також І. Бородин пропонував побудувати систему природоохоронних комітетів в губерніях як мережу відділень Товариства, запозичивши ідею з системи природоохоронних організацій Німеччини, побудованої в 1906 році проф. Г. Конвенцом. Комісія видала низку важливих видань, що дозволяють уявити тодішнє бачення науковців і краєзнавців про пам'ятки природи за зразком Німеччини та національних парків за зразком США (Охраняйте памятники природы, 1914²; Охрана памятников природы, 1914³; Типы организаций способствующих охране природы, 1918⁴ та ін.).

Першою українською книжкою, присвяченою питанням охорони природи є праця В. Талієва «**Охраняйте природу**» (1914), в якій автор лірично аргументував необхідність невідкладних заходів з охорони природи, хоча й не наводив конкретних пропозицій, що саме для цього має зробити і держава, і прості читачі книги.

1 Чегорка П. Т., Ломакін П. І. Заповідна справа в Придніпров'ї: погляд у минуле // Національні природні парки: проблеми становлення і розвитку (матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-річчю Карпатського національного природного парку, 14-17 вересня 2000 р). Мінприроди, Карпатський НПП, Яремче, 2000.

2 Бородин И. П. Охрана памятников природы / академик И. П. Бородин. – Санкт-Петербург : типография М. М. Стасюлевича, 1914. – 31 с. – (Императорское географическое общество. Постоянная природоохранительная комиссия; № 1).

3 Анучин Д. Н. Охрана памятников природы / проф. Д. Н. Анучин. Международная охрана природы / проф. Г. А. Кожевников : с 29 рис. – Москва : Типо-лит. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1914. – [2], 59 с.

4 Соловьев Д. К. Типы организаций способствующих охране природы. Петроград: Десятая Государственная Типография, Моховая, 40, 1918. – 45 с. – (Русское географическое общество. Постоянная природоохранительная комиссия ; № 3).

На момент лютневої революції 1917 року, що поклала край п'ятирічній роботі Комісії, на території нинішньої України вже існувала мережа наукових товариств та природничих гуртків, зацікавлених у охороні природи та заповідній справі⁵. Більшість із них видавали власні періодичні видання, хоча окремі концептуальні видання в цей період були майже відсутні. На початку 1917 р., відразу після революції, Харківське товариство любителів природи, очолюване натхненником українського природоохоронного руху В. Талієвим, видало плакат-звернення до уряду і всього народу: *«Зараз, коли вирішується земельне питання, поряд з інтересами хліборобської праці і в ім'я їх нехай не будуть забуті потреби російської науки! (...) щоб бачити і вчитися, ніж була наша первісна природа (і як можна відновити її продуктивні сили), необхідно мати у своєму розпорядженні хоча б обривки її. В різних місцях Росії у великих власників: казни, поміщиків, монастирів, там і сям випадково збереглися здебільшого невеликі ділянки хороших старих лісів і цілинних неоране степів, які тепер становлять величезну цінність для науки. Загальні розміри площі таких ділянок в земельному питанні абсолютно нікчемні, як крапля в морі, і виділення їх із загального землекористування для держави стало б абсолютно непомітним... Ці "пам'ятники" потрібні не тільки безпосередньо для науки: вони повинні бути дороги для всього народу, для кожного, як спогади того віддаленого минулого, при якому жили наші діди і прадіди і склалися історія та культура кожної країни. Вони повинні служити природним живим музеєм під відкритим небом для виховання підростаючих поколінь і розумового відпочинку»*⁶.

У січні 1918 р. при Міністерстві землеробства Української народної республіки був організований відділ охорони пам'яток природи; 3 квітня 1918 р. заснована громадська комісія з охорони природи. Цього року саме у Харкові видатний зоолог і природоохоронець М. Шарлемань видав першу україномовну брошуру природоохоронного змісту **«Охороняйте рідну природу!»**⁷, що згодом стала причиною репресій автора. У книзі він пише: *«Головною перешкодою для природоохоронних інституцій України в справі утворення заповідників, заказників, національних парків є неосвіченість населення в напрямку ідей охорони природи, взагалі відсутність у народних масах «обережного» відношення до Дарів природи. А велику допомогу в цій справі можуть дати ті інтелігентні люде, що близько «торкаються до народу»: народні вчителі, позашкільні інструктори, агрономи, лісоводи. Це місцеві культурні сили, котрі можуть побороти в селянства байдуже або зовсім погане ставлення до справи природоохорони»*⁸. Учений вважав, що цю допомогу місцеві сили могли б дати влаштуванням відповідних читань із поясненнями державного та національного значення охорони пам'яток природи, та і взагалі читань про необхідність бережливого відношення до дарів природи, заснуванням при «Просвітах» окремих природоохоронних гуртків, дитячих спілок тощо. Треба було пояснити селянам, що охороняти природу – це не означає відмовлятися від користування природним багатством, це означає розумно користуватися цим багатством.

5 Чорна Л. Розвиток природоохоронних ідей у період діяльності українських національних урядів // Архіви України. – 2006. – №1–6. – С. 217 – 229.

6 Брызгалін Г. А. Что такое национальные парки и для чего они учреждаются? / Г. А. Брызгалін; С. С. Захаров. – Харьков: Книгоиздательство «Союз» Харьковского Кредитного Союза Кооператоров, 1919. – 95 с.

7 Шарлемань М. В. Охороняйте рідну природу – Харків, 1918. – 31 с.

8 *Те саме зазначає В. Талієв у книзі «Охраняйте природу!» (1914), зазначаючи неосвіченість населення та байдужість до ідей охорони природи як одну з ключових перешкод в реалізації природоохоронних ідей.*

Роком пізніше у Харкові під редакцією М. Шарлеманя вийшла книжка Г. Бризгаліна та Б. Захарова «Что такое национальные парки и для чего они учреждаются?» (1919), в якій автори описали історію створення перших національних парків та подали огляд існуючих нацпарків США, Канади, Південної Америки, Австралії, Нової Зеландії, Африки та Західної Європи. Посилаючись на американський досвід, вони припустили, що мережа нацпарків має стати ілюстрацією для вивчення природничої історії та для виховання патріотичних почуттів. Національні парки мають оберігати пам'ятники національної історії, «*роблячи останню більш живою, яскравою, відчутною*».

Також слід згадати і книгу Г. Бризгаліна «Охорона пам'яток природи на Україні» (1919), видану Полтавським краєзнавчим музеєм. Свого часу видання узагальнило найбільшу кількість пропозицій щодо пам'яток природи, що потребують охорони в усіх губерніях, окрім Чернігівської. Також книга наголошує на патріотичних аргументах щодо потреби охорони природи та створення заповідників і національних парків: «*Національні парки повинні бути близькі кожному громадянину, тому що вони торкаються широких національних (виділено автором) інтересів, оберігаючи пам'ятки його національної історії, роблячи останню більш живою, яскравою, дотиковою*»⁹.

«*Війна та революція завдали природі нашої країни глибоких ран. Порубано більше половини загальної площі лісів, розорано останні куточки степів, постріляно багато цікавих і рідких звірів та птахів, знищено та й ще нищиться багато риби в річках*» – цими словами М. Шарлемань розпочав свою другу книгу «Охорона природи» (1921)¹⁰. Видання готувалося паралельно із книжкою Г. Бризгаліна, і початково його було заплановано видати в «Трудах» Вченого Комітету України у 1919 році. На 50 сторінках видання (найбільше за обсягом природоохоронне видання початку 20 століття) міститься детальний опис втрат природи в світі за осяжний історичний період, а також опис природоохоронних ініціатив США, Західної Європи та Африки.

16 липня 1926 року Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом і Радою народних комісарів УРСР було ухвалено «Положення про пам'ятники культури і природи», що стало першим законодавчим актом України в галузі заповідної справи. Положення визначало підпорядкування пам'яток природи, процедуру та повноваження створення їх на республіканському і місцевому рівнях. Примітно, що значною мірою документ направлений на масштабне виявлення та заповідання пам'яток. На виконання Постанови створено Український комітет охорони пам'яток природи (УКОПП), при якому утворені чотири крайові інспектури з охорони пам'яток природи: Харківська, Дніпропетровська, Київська та Одеська, які взялися за інвентаризацію пам'яток природи¹¹. Протягом короткого трирічного періоду, члени УКОПП досягли небачених успіхів у охороні природи, побудувавши на республіканському рівні велику потужну організацію, та домоглися оголошення великої кількості природоохоронних територій на різних рівнях.

Очікувалося, що саме Крайові інспектури стануть видавцями популярної літератури із заповідної справи. Проте УКОПП проіснував лише до початку 1930-х і видань вдалося підготувати не багато. Найбільш повну картину, яким чином було організовано охорону природи

9 Бризгалін Г. А. Охорона пам'яток природи на Україні / Г. А. Бризгалін. – переклад з російської мови В. Ф. Николаєва. – Полтава: Полтавський природничий музей, 1919. – 31 с. (Серія видань по охороні природи, книжка 2).

10 Шарлемань М. Охорона природи – Київ, 1921 – 48 с.

11 Обіжчик Укрнауки, 1926. – № 014248. – Оп. 1 (5.04.1926).

в тогочасній Україні, дізнаємося з видання **«Охорона природи на Україні» (1928)**¹² відомого ботаніка Є. Лавренка, що обіймав в УКОПП посаду крайового інспектора охорони пам'яток природи у Харківській інспектурі. Власне УКОПП встиг видати лише дві збірки праць **«Охорона пам'яток природи на Україні» (1927, 1928)** за редакцією О. Федоровського і Є. Лавренка. Збірки включили матеріали обстеження заповідників, підготовлених активістами Інспектур, а також анкети для опису пам'яток природи, розроблені Є. Лавренком.

Підсумки чотирирічної роботи Дніпропетровської крайової інспектури встигли видати у вигляді збірки **«Охороняйте пам'ятки природи» (1930)**¹³. Автор збірки М. Акімов включив до неї розділ «Головні пам'ятки природи Середньої Наддніпрянщини», що подає описи 15 найцінніших природних територій у межах повноважень Інспектури (за словами М. Акімова – «взятих під охорону Інспектури» та «проектованих для створення заповідників»). Також М. Акімов навів 18 видів тварин, що пропонуються до оголошення в статусі «пам'ятка природи». Серед них хохітва, журавель сірий, орел-сіруватень, дрохва, борсук, видра та ін. Зазначається, що бажано не полювати на ці види до вирішення питання про їх включення до списку пам'яток. Пізніше, у 1932 році, М. Шарлемань опублікував найбільш вичерпний тогочасний перелік тварин-«пам'яток природи», до якого включає 18 видів ссавців, 69 птахів, 3 плазунів, 1 вид земноводних та 12 видів риб¹⁴. Сьогодні існують «червоні книги», проте у 20-х роках першими спробами охороняти види тварин була саме ініціатива надання їм статусу «пам'яток природи» на рівні з природними ділянками, висловлена М. Акімовим у цьому виданні.

Завершальною працею всього «золотого періоду» заповідної справи стала праця М. Шалита **«Заповідники і пам'ятки природи України» (1932)**¹⁵. Книжка вийшла вже після запровадження цензури, і тому автор уникає емоційних висловлювань щодо заповідної справи та гасел, згадувань про «заборонених» лідерів природоохоронного руху, натомість багато йдеться про радянську владу (особливо на перших сторінках), «радянським періодом» називається вся історія України, починаючи з 1917 року, в деталях описується господарська користь заповідників. Натомість авторі вдалось зберегти в у цьому виданні всі основні відомості про охорону природу України 1917-1932 років (в тому числі повні тексти всіх нормативно-правових актів та інструктивних документів цього періоду) Фактично, книжка підводить ризик під першим етапом розвитку заповідної справи в Україні.

Ідея зібрати в одному виданні тексти всіх книжок з охорони природи в Україні початку ХХ ст. виникла серед колективу упорядників від усвідомлення недоступності більшості цих видань звичайному читачу. Книжки, що існують в 1-2 примірниках, не є доступною літературою. Стан окремих примірників вже зараз є вкрай поганим (відсутні окремі сторінки, одне з видань збережене лише як примірник, пошкоджений пацюками). Разом із тим, така збірка може стати цікавою багатьом дослідникам: професійним природоохоронцям, біологам, історикам, бібліографам... Не меншим відкриттям видання стане для патріотично налаштованих українців, адже вся риторика природоохоронної пропаганди, що використана у зібраних нами

12 Охорона пам'яток природи на Україні, Збірник 2. Харків: УКОПП, 1928.

13 Охороняйте пам'ятки природи. Матеріали до охорони природи Середньої Наддніпрянщини / під ред. М. Акімова; Видання Дніпропетровської краєвої інспектури охорони пам'яток природи. – Дніпропетровськ, 1930. – 65 с.

14 Шарлемань М. Охорона природи та збирання відомостей про тварин «пам'ятки природи» // Вивчаймо природу краю. Збірник статей про методи вивчення природи та збирання колекцій – Київ, 1932. – С.105-112.

15 Шалит М. Заповідники та пам'ятки природи України. – Харків, 1932 – 76 с.

книжках, ґрунтується винятково на історико-патріотичній тематиці. Аргументи, щиро наведені авторами на початку ХХ ст. і тепер, століттям потому, не перестають зачіпати за живе кожного небайдужого до рідної землі і історії свого народу. Також специфічного емоційного забарвленням цим книгам додає те, що всі їхні автори зазнали утисків радянської влади (були репресовані, рятувалися еміграцією, отримали тривалі строки ув'язнення тощо), а самі книжки були заборонені у радянський час.

До збірки включені повні тексти всіх видань із збереженням оригінального авторського правопису та особливостей мови.

До збірки включені публікації, збережені у фондах Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, Наукової бібліотеки ім. Максимовича, Книжкової палати, Полтавського краєзнавчого музею, Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена та Національної бібліотеки України для дітей.

Висловлюємо щиро подяку всім, хто сприяв віднаходженню зібраних у збірці літературних пам'яток: колективу бібліотеки Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена, М. І. Сенченку та працівникам архіву Книжкової палати, Л. Чорній, а також працівникам Інституту Рукопису ЦНБ ім. Вернадського, Державного краєзнавчого музею ім. Короленка (м. Полтава) та Наукової бібліотеки ім. Короленка (м. Харків). Також дякуємо всім, хто допоміг виконати непросту роботу з переведення фотовідбитків рідкісних видань у тексти: Олена Мітрясовій, Анастасії Бужорі (Чорноморський національний університет імені Петра Могили), Дмитрові Демченку, Ірині Коваленко, Марії Савченко, а також Катерині Норенко за редагування.

При підготовці біографічних довідок про авторів зібраних нами видань, використані власні публікації упорядника а також перевірені матеріали Української Вікіпедії.

В. ТАЛИЕВ

**ОХРАНЯЙТЕ
ПРИРОДУ!**

1914

ОХРАНЯЙТЕ ПРИРОДУ! 1914

Таліев В. Охраняйте природу! / В. Таліев; Харьк. О-во. Люб. Природы. – 2-е изд. – Харьков, 1914. – 21 с.

Книжка В. І. Талієва¹ «Охраняйте природу!» стала першим українським виданням, присвяченим питанням охорони природи. Вона є також і першим виданням Харківського товариства любителів природи.

На рясно ілюстрованих сторінках у невластивій іншим працям автора формі лірично аргументується необхідність невідкладних заходів з охорони природи. Хоча книжка і не наводить конкретних пропозицій, що для збереження природи має зробити держава, увага читача акцентується на найбільш нагальних проблемах того часу.

Саме в цьому виданні вперше для України було наведено перелік визначних природних територій, які слід зберегти у Харківській губернії. Зокрема В. І. Талієв навів список степових ділянок губернії, яким необхідно надати охоронний статус та додав до переліку «Святі гори», наголосивши, що тут слід створити національний парк (перша в історії України згадка).

Початково цей текст був статтею у «Бюлетенях Харківського товариства любителів природи» (№ 4, 1913)², але її успіх серед читачів примусив автора рік по тому оформити статтю у формі самостійного видання. Саме в такому вигляді текст увійшов в історію охорони природи.

1 Валерій Іванович Талієв (10(22).02.1872, 21.02.1932) – український і російський ботанік. Народився в м. Лукоянові (тепер Нижньогородської обл.).

Закінчив пр.-іст. відд. фіз.-мат. ф.-ту Казанського ун.-ту (1894, Татарстан) і мед. ф.-т Харківського ун.-ту (1897, Україна). Працював військовим лікарем у м. Феодосії (1897–1899). З 1900 приват-доцент Харківського університету. Одночасно викладав ботаніку в Харківському вет. і мед. інститутах. З 1919 – професор Петровської С.-Госп. Ак.

Основні праці з географії рослин, теорії еволюції, біології і морфології рослин тощо; відомий дослідженнями флори Південної України, рослинності крейдяних відслонень та ін. Відмітив роль людини і тварин у поширенні рослин на Землі; безлісся степів пояснював діяльністю людини. Автор підручників ботаніки та визначників рослин Європейської частини СРСР. Іменем В. Талієва названо низку видів рослин.

В.І. Талієв – піонер охорони природи в Україні. Керівник Харківського товариства любителів природи, редагував «Бюлетені Харківського товариства любителів природи» (журнал виходив по 5–6 раз на рік з 1912 по 1918 рр.). У 1913 р. вперше в Росії і чи не вперше у всьому світі організував виставку охорони природи (у Харкові). За 20 днів виставку відвідало 10 тис. осіб. З 1914 р. В.І. Талієв – член Постійної природоохоронної комісії при Рос. Геогр. Товаристві., посаду комісара охорони природи Харківської губернії. 22 серпня 1917 в Москві під час з'їзду Асоц. рос. природознавців і лікарів добився резолюції про створення «центральної комісії по заповідниках», про прийняття закону про охорону природи (розроблений Тов.-вом), рішення про військову охорону Асканії-Нова.

У 1918 в Києві, на Попередній нараді природників України. В.І. Талієв зробив доповідь «Охорона природи на Україні, в Росії та інших країнах», що призвела до прийняття основних природоохоронних резолюцій зібрання. Після наради В.І.Талієв підготував список природних об'єктів, які потребують заповідання в Харківській губернії, розробив проект закону з охорони природи для Міністерства землеробства України.

Пізніше В.І. Талієв брав участь в організації заповідників на Кавказі і Криму, Галич-гори під Воронежем, охорони дендропарку Тростянець.

Помер В.І. Талієв 21 лютого 1932 р.

2 Таліев В. Охраняйте природу! // Бюллетени Харьковского общества любителей природы, 1913. – №4.

Важливі цитати:

«В России, благодаря меньшей густоте населения, большой площади угодий, находящихся во владении государства и крупных землевладельцев, и малой интенсивности землепользования, до сих пор является легко возможной не только охрана по мелочам, отдельных памятников природы, но и выделение, больше значительных заповедных участков или резерватов».

*Охранять природу не значит
отказаться от использования
ея разнообразных сторон
въ выгодах чловѣка, но значитъ
только – пользоваться разумно съ
общечеловѣческой точки зрѣнія.*

ОХРАНЯЙТЕ ПРИРОДУ!

Идея охраны природы. Въ настоящее время рѣдкій интеллигентный чловѣкъ скажетъ, что онъ не любитъ природу. Для того, чтобы любоваться ею, тысячи людей ѣдутъ въ Крымъ, на Кавказъ, въ Швейцарію и пр. Но, вмѣстѣ съ тѣмъ, мы обыкновенно не считаемъ себя *обязанными активно охранять* ту же самую природу и проходимъ мимо безучастно, когда она на нашихъ глазахъ бессмысленно, не нужно, уничтожается. Между тѣмъ, нерѣдко достаточно было бы небольшого вмѣшательства, чтобы предотвратить безвозвратную гибель какого-нибудь замѣчательного «памятника» природы. Только въ новѣйшее время сознание необходимости активно охранять природу начитаетъ всё болѣе и болѣе распространяться во всѣхъ культурныхъ странахъ, приобретаетъ значеніе культурно-общественной обязанности и привлекаетъ сочувствіе со стороны законодательныхъ органовъ.

Природа находится въ постоянномъ естественномъ процессѣ измѣненія. Изученіе остатковъ организмовъ, открываемыхъ въ различныхъ пластахъ земной коры, показываетъ, что и животный, и растительный міръ в теченіе ряда геологическихъ эпохъ постоянно измѣнялись и продолжаютъ измѣняться. Организмы, бывшіе раньше широко-распространѣнными, съ теченіемъ времени начинаютъ вымирать и уступаютъ мѣсто другимъ. Нѣкоторые современные организмы являются какъ бы живыми ископаемыми, послѣдними свидѣтелями чрезвычайно отдаленнаго прошлаго. Такова, напр., знаменитая гигантская веллигонія или мамонтово дерево, которая въ прежнія геологическія эпохи имѣла родичей по всему земному шару, въ томъ числѣ и въ Европѣ, а теперь извѣстна только въ одномъ мѣстѣ Сѣверной Америки. Изъ животныхъ такимъ же живымъ ископаемымъ является, напр., австралійскій утконосъ и др. Исчезновеніе организмовъ въ такихъ случаяхъ является результатомъ глубокихъ тысячелѣтныхъ измѣненій въ условіяхъ климата, отношеніяхъ воды и суши и пр. Но появившійся на сцену чловѣкъ съ своей стороны способствовалъ быстрѣйшему вымиранію подобныхъ отдаленныхъ пережитковъ или «реликтовъ». Тамъ же, гдѣ идетъ вѣчь болѣе близкой къ намъ эпохѣ, не всегда даже можно съ точностью разграничить, въ какихъ предѣлахъ вымираніе зависитъ отъ естественныхъ условій и въ какихъ отъ дѣятельности чловѣка. Такъ, напр., дѣло обстоитъ у насъ въ южной Россіи съ *сосной*. Несомнѣнно, что въ предшествовавшую современную ледниковую эпоху сосновые боры здѣсь были значительно болѣе распространены, чѣмъ сейчасъ и притомъ не только на пескахъ, но и на другихъ почвахъ. О послѣднемъ свидѣтельствуютъ уцѣлѣвшіе до сихъ поръ мѣловые сосняки по Донцу въ окрестностяхъ Святыхъ Горъ Изюмскаго у., Харьковской губернии и слѣды ихъ въ нѣкоторыхъ другихъ мѣстахъ, напр., въ Воронежской губ. Съ измѣнившимися климатическими условіями сосна, вѣроятно, и сама по себѣ начала вытѣсняться листовными породами, но этотъ процессъ принялъ особенно острое теченіе подъ прямымъ вліяніемъ чловѣка (порубки, пожары и пр.). Изъ живот-

ных такой же случай, вѣроятно, представляют *зубрь*, который в настоящее время сохранился только в Бѣловѣжской пушчѣ, Гродн. губ. И на Кавказѣ, и другой – быкъ-*турь*, послѣдний экземпляръ котораго погибъ 300 лѣтъ тому назадъ. Точно так же в исчезновеніи с лица земли *мамонта* сыгралъ не послѣднюю роль первобытный человекъ, усиленно охотившійся за нимъ.

Человекъ всей своей дѣятельностью вноситъ особенно глубокія измѣненія въ природу. Въ современную эпоху измѣненія въ природѣ, зависящія отъ естественнаго хода вещей, по быстротѣ своей и значительности отступаютъ далеко на задній планъ сравнительно съ измѣненіями, которые несетъ за собой человекъ. На глазахъ одного-двухъ поколѣній почти безслѣдно исчезли на большомъ пространствѣ сплошные лѣса. Еще быстрѣе и безслѣднѣе исчезаютъ отъ распашки и цѣлинныя степи. Съ исчезновеніемъ тѣхъ и другихъ исчезаютъ и связанныя съ ними въ своемъ существованіи растенія, птицы, звѣри и пр. Такъ, вслѣдствіе распашки степей в южной Россіи почти исчезъ *байбакъ* или *урюкъ*, слѣды находенія котораго въ прежнеи которыя, вѣроятно, безъ косвеннаго содѣйствія человека здѣсь, вѣроятно, и не могли существовать. Такова, напр., сорная растительность, которая слѣдуетъ по пятамъ человека. Въ ея безличномъ космополитизмѣ безслѣдно теряется индивидуальность туземной природы.

Геологическіе и географическіе объекты не избѣгаютъ общей участи. Не только живыя организмы, но, казалось бы, и несокрушимая лѣтопись прошлаго земли – горныя и вообще минеральныя породы постепенно исчезаютъ. Опять-таки и здѣсь естественныя процессы – вывѣтриваніе, размываніе и пр. въ различной степени сплетаются съ вліяніемъ человека. Добываніе камня, извести, мѣла, рудъ и пр., проведеніе дорогъ и т.п., сопровождаются нерѣдко значительными нарушеніями первоначальной природы и гибелью геологическихъ объектовъ, цѣнныхъ въ научномъ или историческомъ отношеніи. Благодаря варварскому отношенію туристовъ, обламываются и расхищаются, при томъ обычно бесцельно, сталактиты въ Крымскихъ пещерахъ. Кристаллически бѣлыя стѣны послѣднихъ почернѣли отъ копоти. Красота тысячелѣтныхъ скаль и другихъ геологическихъ памятниковъ обезображивается профанирующими надписями.

Рѣзко измѣняется также характеръ водныхъ бассейновъ. Мелѣютъ реки; быстро выходятъ изъ береговъ, но тоже быстро и спадаютъ; исчезаютъ озѣра, болота. Этотъ процессъ частью зависитъ отъ общихъ условій, частью прямо или косвенно стоитъ опять-таки въ связи съ дѣятельностью человека: съ истребленіемъ лѣсовъ, распашкой степей, осушкой болотъ и пр. Дѣятельность человека, кромѣ того, ведетъ обычно къ загрязненію и засоренію водныхъ бассейновъ, что въ свою очередь нередко влечетъ гибельныя послѣдствія для ихъ животнаго міра. Особенно пагубное вліяніе въ этомъ направленіи нерѣдко оказываютъ фабрики и заводы съ ихъ сточными водами.

Занесенное человекомъ въ Европу американское растеніе *алодея* въ такой степени размножилось во многихъ бассейнахъ зап. Европы и ну насъ, что дѣлается бичомъ для судоходства.

Интересы науки требуютъ охранять природу отъ ненужнаго уничтоженія. Почти всѣ новейшія завоеванія человеческой мысли, которыми съ полнымъ правомъ гордится современная культура и на которыя она всецѣло опирается, добыты путемъ изученія природы въ широкомъ смыслѣ слова. вмѣстѣ съ тѣмъ, полное уничтоженіе первоначальной природы сдѣлаетъ навсегда потеряннымъ рѣшеніе многихъ научныхъ вопросовъ и причинитъ этимъ непоправимый ущербъ дальнѣйшему развитію науки. Сколько сомнѣній и разногласій возникаетъ вслѣдствіе невозможности восстановить исчезнувшее! Чтобы восстановить картину прошлаго земли и обитавшихъ ее организмовъ, современный человекъ вынужденъ подчасъ дорожить какимъ-нибудь маленькимъ обломкомъ кости или раковиной, уцѣлевшѣи случайно въ землѣ. Тѣмъ болѣе, конечно, важно

въ интересахъ науки сохранить, по возможности, хотя бы обрывки первоначальной природы, и для современнаго *культурнаго* государства является не простительнымъ не принять мѣры къ такому сохраненію!

Истребленіе природы обыкновенно влечетъ за собой и наказаніе. Не подлежитъ сомнѣнію, что исчезновеніе первоначальной растительности, въ особенности обширной площади лѣсовъ, обязанное чловѣку, повело ко многимъ угрожающимъ явленіямъ. Лѣса (а также и степи) являются важнымъ регуляторомъ осадковъ. Уничтоженіе ихъ по склонамъ, балкамъ, въ горахъ, имѣетъ послѣдствіемъ, быстрое стеканіе дождевой и снѣговой воды, развитіе овраговъ и бесплодныхъ каменистыхъ осыпей, легкое образованіе наводненій, особенно в горахъ, и недостатокъ воды въ остальное время. Всѣ эти явленія особенно усиливаются, когда сюда присоединяется интенсивная пастьба скота. Подъ вліяніемъ ея сдирается почва со склоновъ, образуются обнаженія: пески, бывшіе раньше покрытыми лѣсомъ или связанной растительностью, дѣлаются сыпучими и, дымясь, грозно надвигаются на воздѣлываемую землю, превращая ее въ пустыню. Чтобы исправить эти, причиняющія громадныя убытки, послѣдствія, затрачиваются громадныя суммы съ цѣлью разведенія лѣса вновь тамъ, гдѣ онъ былъ такъ неразумно уничтожен. Но создавать всегда гораздо труднѣе, чѣмъ разрушать! Гибельные кратковременныя разливы горныхъ рѣчекъ и безводіе въ остальное время, отъ которыхъ сейчасъ страдаетъ Крымъ, разрушительныя «селевые» наводненія на Кавказе – вотъ осязательныя плоды того, что посѣялъ самъ чловѣкъ!

Хищническая дѣятельность чловѣка ведетъ къ истребленію многихъ животныхъ и къ паденію важныхъ въ народномъ хозяйствѣ промысловъ: рыболовства, охоты и пр. Рыбныя богатства отошли въ область преданій. Страдаютъ не только экономическіе интересы населенія, но и гигиеническіе. Ухудшается народное питаніе. Обширныя пространства сыпучихъ песковъ, обнаженныхъ мѣловыхъ склоновъ, загрязненіе рѣкъ и пр. не могутъ не отображаться неблагоприятно на здоровьѣ мѣстныхъ жителей.

Такимъ образомъ не только интересы теоретической науки, которыхъ мы часто не цѣнимъ, но и часто практическія нужды жизни требуютъ задуматься надъ уничтоженіемъ природы! Въ дѣйствительности вопросъ стоитъ еще шире.

Природа имѣетъ высокое воспитательное значеніе. То наслажденіе природой, которое испытываетъ почти каждый, соприкасаясь съ ней, есть результатъ очень сложной совокупности ощущеній. Современнаго развитаго чловѣка дѣвственный лѣс, нераспаханная цѣлина, прогулка въ горы манятъ не только чистымъ воздухомъ, просторомъ и свободной отъ условностей обыденной жизни. Они являются, вмѣстѣ съ тѣмъ, источникомъ сознательныхъ и бессознательныхъ пережевываній высшаго порядка. *Они говорятъ намъ!* Старый вѣковой дубъ, полоска цѣлены съ серебрищимся ковылемъ, одиноко стоящій курганъ на степи, сѣрый валунъ, лежащій въ поле, говорятъ намъ о потокѣ жизни, окружающемъ насъ, о прошлыхъ вѣкахъ и тысячелѣтіяхъ, изъ глубины которыхъ сложился настоящій міръ. Для нашего міровоззрѣнія природа не есть только нѣчто, лежащее внѣ насъ, она образуетъ съ нами одно цѣлое; мы сами являемся лишь маленькой частицей одного великаго организма природы. Научится проникаться этимъ единствомъ, чувствовать вокругъ себя біеніе общаго пульса жизни, это значитъ создать благотворный фундаментъ для душевнаго развитія, вложить въ формирующуюся душу могущественный противовѣсъ узко-практическому безыдейному служенію собственному «я», развить художественно – эстетическую воспріимчивость. *Красота природы имѣетъ собственную высокую цѣнность; она должна быть охраняема независимо отъ узко-практическихъ задачъ!* Красивый ландшафтъ, живописная дорога, богатый воспоминаніями обрывъ и пр. являются

таким же національным богатством в области духа, как и минеральные залежи и пр. в области материальной культуры.

Охрана природы за границей. Движение в пользу охранения «памятников природы» быстро растущее в западной Европе, тесно связано с именем немецкого профессора Конвенца. В результате его энергичной агитации, ведшейся в течение многих лет, в 1905 г. в Пруссии было основано «Правительственное учреждение для охраны памятников природы» (Staatliche Stelle für Naturdenkmalpflege) с бюджетом первоначально в 15000 марок в год. Во главе его в качестве «правительственного комиссара» был поставлен Конвенц. Агитация последнего теперь могла идти ещё с большим успехом. Благодаря ей, начали организовываться провинциальные комитеты, получающие субсидию от местных ландтагов. Комитеты эти состояли из 10-30 членов; в каждом имется дѣлопроизводитель и по специалисту географии, геологии, ботаники и зоологии. В настоящее время в Пруссии существует уже около 30 таких комитетов. К задачам комитетов относится «инвентаризация» или точная регистрация всего того, что в данной местности заслуживает охранения. С этой целью выработаны чрезвычайно подробные опросные листки. Для осуществления охраны в одних случаях соответствующий памятник выкупается, в других – выделяется в защитное состояние самими владельцами; в третьих – прибѣгают к законодательным ограничениям. В 1908 году состоялся первый съезд представителей комитетов, который с тех пор правильно повторяется. Быстро растет также литература, посвященная вопросам охраны природы в ее различных формах. Под влиянием дѣятельности центрального учреждения и комитетов в Германии проведен ряд относящихся сюда законов (напр., закон против обезображения выдающихся в ландшафтном отношении местностей, в Пруссии; законы об охранѣ памятников природы в Гессенѣ, Ольденбургѣ, Баденѣ).

В настоящее время комитеты и общества, ставящие своей задачей охрану природы, имѣются во всех культурных странах (между прочим и в Японіи. (Ряд шагов в этом направлении сдѣланы в Швейцаріи. Здесь дѣло охраны природы перешло в руки Швейцарского Общества естествоиспытателей (в Бернѣ), которое в 1907 г. выделило особую комиссию. Филиальные отдѣления ее постепенно возникли почти во всѣх кантонах. Благодаря им в Швейцаріи издано, начиная с 1907 г., значительное число законов, касающихся охранения альпійской растительности.

Дальнѣйшим шагом в том же направлении является перенесение вопросов охраны природы на обсуждение международных конгрессов. В ноябрь 1913 г. в Бернѣ (Швейцария) происходила первая международная конференция специально по вопросу о всемирной охранѣ природы. В ней приняли участие представители семнадцати европейских (в том числе и Россіи) и внѣевропейских государств. В результате конференции возникла *постоянная международная комиссия по охране природы*.

В западно-европейских странах с их густым населением в большинствѣ случаев является возможным охранять лишь отдѣльные «памятники природы» (отдѣльные деревья, камни, и т.п.). Однако, рядом с послѣдними имѣются и болѣе значительные охранные участки или «резерваты». Таков, напр., «национальный парк» в Швейцаріи, занимающий площадь почти в 22 кв. версты в Нижнем Енгандинѣ. Нѣсколько заповѣдных участков или парков выдѣлено в Швеціи. Но особенно грандіозные размѣры имѣют «национальные парки» в Сѣверо-Американских Соединенных Штатах. Один из самых замѣчательных из них, – Йеллоустонскій парк был создан еще в 1882 г. и занимает пространство почти 160 верст в длину и в ширину. На содержание лишь дорог и сторожей в этом паркѣ государство затрачивает до двух миллионѣв долларов

въ годъ! Въ качествѣ національныхъ парковъ выдѣляются участки страны, отличающіеся или живописными мѣстами, или богатствомъ своей природы. Чудомъ Йеллоустоунского парка, напр., является знаменитые естественные горячіе фонтаны-гейзеры и образуемая ими причудливые отложения накипей. Национальные парки Сѣв. Америки, въ силу громаднаго числа платныхъ посетителей, въ значительной степени окупаютъ свое содержаніе.

Исторія вопроса въ Россіи. Стремленіе оградить природу отъ хищной эксплуатаціи въ практическихъ видахъ и у насъ въ Россіи привело къ изданію законовъ, имѣющихъ цѣлью регулировать охоту, рыбные промыслы, рубку лѣсовъ и т.п. Рядомъ съ этимъ можно назвать нѣсколько фактовъ, когда принимались спеціальныя меры къ охранѣ отдаленныхъ животныхъ и растений. Однимъ изъ старейшихъ относящихся сюда случаевъ является охрана зубра въ Бѣловѣжской пушчѣ. На Кавказѣ была запрещена рубка и вывозъ «кавказкой пальмы», самшита (*Boxus sempervirens*). Въ Крыму въ интересахъ сохраненія красоты ландшафта находится въ охраняемомъ состояннн лѣсная дача, примыкающая къ водопаду Учань-Су. По инициативѣ покойнаго профессора Докучаева ещѣ въ концѣ минувшаго столѣтія былъ учрежденъ заповѣдный участокъ цѣлинной степи въ Старобѣльскомъ у., Харьковской губ., который, однако, былъ потомъ заброшенъ и забытъ.

Но въ исторіи вопроса охраны природы не только въ Россіи, но и вообще особенная заслуга принадлежитъ крупному посвященному землевладѣльцу Ф.Э. Фальць-Фейнъ, который въ 1898 г. въ своемъ имени Асканія – Нова (Днѣпровскаго; Таврической г.) выдѣлили два большихъ участка степной цѣлины (одни въ 500, другой въ 100 дес.) въ заповѣдное состояніе. Въмѣстѣ съ тѣмъ вся система хозяйства Ф.Э. Фальць-Фейна направлена къ тому, чтобы поставить названные участки въ возможно болѣе благопріятныя для сохранения условія. Они сознательно окружены со всѣхъ сторонъ цѣлиной, которая хотя и эксплуатируется, но умѣренно имѣетъ такъ же хорошую сохранность. Кромѣ того, Ф.Э. Фальць-Фейнъ въ томъ же имѣніи создалъ всемірно-извѣстный теперь замѣчательный зоологическій и акклиматизаціонный садъ, въ которомъ разнообразнѣшія животные, главнымъ образомъ изъ обитателей степныхъ странъ, живутъ непосредственно на волѣ, поэтизируя идею охраны природы.

Въ послѣднее 10-лѣтіе, подъ вліяніемъ пропаганды идеи планомѣрной охраны природы въ западной Европѣ, она начинаетъ чаще и чаще высказываться и у насъ. Такъ, вопросъ о необходимости принять мѣры къ охранѣ памятниковъ природы возбуждался въ Московскомъ Обществомъ Испытателей Природы (1905 г.), Балтійскимъ Историческимъ Съѣздомъ в Ригѣ в 1908 г.; Всероссийскимъ Охотничьимъ Съѣздомъ въ 1909 г. и нѣк. др. Но вступленіе его на практическую почву связано съ VII Съѣздомъ Русскихъ Естествоиспытателей и Врачей въ декабрѣ 1909 г.; когда *академикъ И.П. Бородинъ* сдѣлалъ на эту тему докладъ, вызвавшій общее сочувствіе и давшій толчокъ къ реальнымъ мѣропріятіямъ. Въ результатъ ихъ при И. Р. Географическомъ О-въ въ настоящее время учреждена постоянная Природоохранительная Комиссія на широкихъ началахъ. Въ составъ ея входятъ не только собственно члены географическаго о-ва, но и представители Министерства Внутреннихъ Дѣл, М-ва Народнаго Просвѣщенія, М-ва Императорскаго Двора и Удѣловъ, Главнаго Управленія Землеустройства и Земледѣлія, Горнаго Департамента, Академіи Наукъ и различныхъ ученыхъ Обществъ. Первымъ предсѣдателемъ ея является бывший министръ земледѣлія А.С. Ермоловъ и товарищемъ представителя академіи И.П. Бородинъ.

Но и независимо отъ названной Комиссіи, за то же время былъ осуществленъ рядъ шаговъ къ охранѣ отдѣльныхъ памятниковъ природы. Особенно много въ этомъ отношеніи сдѣлано Кавказскимъ Отд. И.Р. Географическаго О-ва, благодаря ходатайствамъ котораго уже сейчасъ есть цѣлый рядъ

пунктовъ на Кавказе съ рѣдкими растениями объявлены заповѣдными. Заслуживаетъ далѣе упоминанія дѣятельность небольшого О-ва Охранителей Природы на о-въ Хортиць Екатеринославской губернии. Благодаря ему, были приняты мѣры къ охранѣ полезныхъ птицъ въ районѣ его дѣятельности, къ выкупу нѣкоторыхъ интересныхъ геологическихъ памятниковъ природы и пр. Рижскимъ Обществомъ Естествоиспытателей въ 1910 г. возбуждено ходатайство объ устройствѣ заповѣднаго участка на о-въ Морицгольмъ, лежащемъ на Узмайтенскомъ озерѣ въ Курляндской губ. Въ 1912 г. графиней Паниной было выдѣлено заповѣдный участокъ цѣлины въ Валуйскомъ у., Воронежской губ.

Въ настоящее время вопросъ объ охранѣ природы стоитъ въ программѣ многихъ русскихъ обществъ.

Проектъ созданія грандіознаго національнаго парка на Кавказѣ внесенъ въ правительственную сферу Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія.

Съ цѣлью пропаганды идея охраны природы въ широкихъ кругахъ населенія Харьковское О-во Любителей Природы на Рождествѣ 1913 г. организовало «выставку охраны природы», имѣвшую большой успех. Выставка была затѣмъ повторена въ городе Кіевѣ по инициативѣ Орнитологическаго О-ва имени Кеслера. Тѣмъ же Харьковскимъ О-вомъ организуется постоянныхъ типическій музей охраны природы.

Изъ начинаній общественныхъ управленій слѣдуетъ упомянуть постановление Полтавскаго Губернскаго Земскаго Собранія 1913 г. О назначеніи премии за популярный очеркъ по охранѣ природы.

Особенности охраны природы у насъ. Въ прѣделахъ Россіи, при ея обширности, мы встречаемся съ весьма разнообразными типами природы, изъ которыхъ многіе совершенно или почти отсутствуютъ въ Западной Европѣ. Такъ черноземные степи, до сихъ поръ ещё уцѣлѣвшія у насъ въ широкомъ масштабѣ въ местностяхъ съ развитымъ скотоводствомъ (Обл. Войска Донскаго, юго-восточной Россіи), почти не переходятъ къ западу границъ Россіи. Поэтому сохраненіе участковъ ихъ для научныхъ цѣлей лежитъ въ прямой обязанности русскихъ. Точно такъ же совершенно своеобразно природа субтропическихъ уголковъ Закавказья. Нечего и говорить о нашихъ азіатскихъ владѣніяхъ, природу которыхъ мы и сами очень плохо знаемъ. Но даже оставляя подобные случаи рѣзкихъ различій, необходимо помнить, что *каждая мѣстность представляетъ въ своей природѣ и естественно-историческихъ условіяхъ нѣкоторыя особенности* поэтому организація охраны природы должна распространяться, по возможности, на большее число пунктовъ. Другими словами, недостаточно сохранить, напр., участокъ степи вообще гдѣ-нибудь въ Россіи, но необходимо имѣть такіе участки въ различныхъ пунктахъ первоначальнаго распространенія степей. Кромѣ того, необходимо имѣть ввиду, что одинъ и тотъ же естественно-историческій объектъ (растеніе, животное) въ одной мѣстности является совершенно обыденнымъ, въ другой же – рѣдкимъ, заслуживающимъ спеціальнаго охраненія. Такъ напр., дерево грабъ въ юго-западной Россіи обыкновенно, въ Харьковской губ. представляетъ большую рѣдкость.

Въ Россіи, благодаря меньшей густотѣ населенія, большой площади угодій, находящихся во владѣніи государства и крупныхъ владѣльцевъ, и малой интенсивности землепользованія, до сихъ поръ является легко возможной не только охрана по мелочамъ, отдѣльныхъ памятниковъ природы, но и выдѣленіе болѣе значительныхъ заповѣдныхъ участковъ или резерватовъ. Необходимо при этомъ имѣть ввиду, что выдѣленіе слишкомъ мелкихъ участковъ въ рядѣ случаевъ является совершенно не достигающимъ цѣли, такъ какъ природа ихъ все равно не можетъ сохраниться. Уже вышеприведенные факты даютъ полное право разсчитывать, что идея охраны природы, при достаточной агитаціи, встрѣтитъ полное сочувствіе и у насъ, среди какъ органовъ правительства, такъ и частныхъ лицъ. Но

важно помнить, что если сейчас у нас имеется ещё сравнительно много участков с более или менее хорошо сохранившейся первоначальной природой, то с каждым годом число их быстро уменьшается. Следовательно, *с проведением идеи охраны природы в жизни нельзя медлить!* Практическое осуществление охраны природы в России наталкивается на многие затруднения, кроющиеся в общих

Из них на первом плане стоят: 1) величина расстояний нашей родины, дѣлающая крайне затруднительным фактическое наблюдение для каких-либо центральных охранительных организаций, и 2) малая культурность народной массы, для которой, конечно, в большинстве случаев смысл охраны природы представляется не понятным. Не менее важным затруднением является также малая изученность природы России, при которой в большинстве случаев невозможно даже дать точные определения указания для каждой отдельной местности. Очевидно, таким образом, что вопреки обещаниям охраны природы, для того, чтобы она смогла быть действительно успешно развита, неразрывно связывать с многими другими вопросами.

Меры для осуществления охраны природы. Чтобы охранять, необходимо прежде знать, что где заслуживает охранения («инвентаризация» по терминологии *Конвенции*) Никакая центральная охранительная комиссия не в состоянии сделать это одними собственными силами. Поэтому прежде всего должны прийти на помощь Университеты с концентрирующимися около них научными силами и учеными Обществами. Они должны определенно поставить своей ближайшей задачей *возможно подробное и быстрейшее планомерное изучение природы своего района*. Но так как для подобной обширной работы и наличных университетских сил совершенно недостаточно, то необходима организация, по возможности всюду, цѣлой сѣти обществ, ставящих своей задачей, если не самостоятельное специальное изучение и регистрирование местной природы, то возможное облегчение этой работы. В настоящее время уже во многих губернских городах имеются Общества Любителей Природы. При большей определенности и конкретности задач их дѣятельности, таковая могла бы с успехом развиваться даже и в местах, наиболее отдаленных от университетов. *Необходимо только объединить её, облегчить и направить при помощи съездов, издания общего органа, обмен докладчиками и пр.*

Но даже и в ещё более глухих центрах — уездных городах и крупных местечках теперь почти всегда можно найти достаточно подготовленных работников из числа учителей, земских специалистов и просвещенных частных лиц для образования ещё более мелких единиц — комиссий. Они могли бы служить органами ближайшего наблюдения за практическим осуществлением мер по охране природы, а также осуществлять различные мероприятия по развитию в массах интереса и любви к природе.

Можно быть уверенным, что *дѣло охраны природы найдёт поддержку со стороны земства*. Цѣлый ряд задач, входящих в понятие охраны природы, ближайшим образом касается круга тех экономических интересов, которые обслуживаются земствами. Привлечение земств тем более может иметь важное значение, что в настоящее время большинство земств ставят на очередь поднятие уровня народного хозяйства, требующее соответствующей сознательности и создать кадры агрономов, инструкторов и других специалистов, имеющих непосредственно дѣло с природой. Наконец, учреждаемые сейчас в крупных размерах опытные станции могут и должны служить, подобно университетам, дѣлу детального районного изучения. Насколько это практически важно для самых земств, видно из тех больших средств, которые затрачиваются земствами для почвенно-ботанических исследований.

Мѣстные організації легче всего могут собирать необходимые свѣдѣнія и входить въ сношенія съ тѣми лицами, въ распоряженіи которыхъ находятся тѣ или другіе памятники природы, и заинтересовывать ихъ охраненіемъ послѣднихъ. вмѣстѣ съ тѣмъ, онѣ могутъ прибѣгать къ главной природоохранительной комиссіи, какъ за ея авторитетнымъ содѣйствіемъ, такъ и за руководящими указаціями.

Наблюденіе надъ фактическимъ осуществленіемъ охраны природы въ нѣкоторыхъ случаяхъ можетъ быть возложено на общіе административные органы, какъ-то: наблюденіе надъ соблюденіемъ законовъ объ охотѣ, рыболовствѣ и т.п. Несомнѣнно, однако, что, по мѣрѣ укрѣпленія сознанія важности охраны природы, жизнь выдвигаетъ на очередь необходимость созданія специальныхъ правительственныхъ или общественныхъ органовъ для подобнаго наблюденія. Что же касается дѣйствительной охраны тѣхъ или другихъ памятниковъ природы или заповѣдныхъ участковъ при помощи стражи или путемъ огораживанія, то она, конечно, требуетъ значительныхъ матеріальныхъ издержекъ и осуществима только въ единичныхъ случаяхъ. Поэтому, какъ общее правило, охрана природы должна опираться на сознательное отношеніе, по крайней мѣрѣ, части населенія къ значенію охраны природы и уваженіе къ связаннымъ съ послѣднѣй запрещеніямъ. Прежде всего, конечно, крайне важно, чтобы уваженіе къ идеѣ охраны природы проникла хотя бы въ культурные слои населенія и *сдѣлалась культурной привычкой*. вмѣстѣ съ тѣмъ, въ интересахъ охраны природы, *необходима широкая постановка всевозможныхъ мѣропріятій, направленныхъ къ распространенію въ массахъ болѣе сознательнаго любовнаго отношенія къ окружающей природѣ*. Важнѣйшимъ средствомъ для это является школа всѣхъ типовъ.

Школа, особенно нижняя и средняя, должна не только давать теоретическіе естественно-историческіе знанія, но и развивать любовь къ природе. При этомъ родная природа должна лежать въ основаніи преподаванія и учебныхъ пособій. Правильно постановленные экскурсіи, входящія какъ постоянный элементъ преподаванія, являются обязательными. Еще въ дѣтскомъ возрастѣ необходимо воспитывать привычку къ бережному отношенію къ природе. Нужно пріучать не уничтожать бесцѣльно животныхъ и растеній, хотя бы въ формѣ коллекціонерствъ, последнее не осмысленно болѣе сознательнымъ интересомъ. Центр тяжести долженъ лежать не въ коллекціонерствѣ, а въ живомъ умѣннѣи наблюдать и интересоваться.

Рядомъ съ школой въ качествѣ проводника въ широкую массу сознательнаго интереса къ природѣ необходимо использование всѣхъ возможныхъ средствъ популяризаціи родной природы. Сюда относятся лекціи, экскурсіи для взрослыхъ, выставки, музеи, ботаническіе сады, образовательный кинематографъ, популярная литература, дешевые атласы, открытки и пр.

Харьковское О-во Любителей Природы очень проситъ сообщать ему всякіе факты, касающіеся охраны природы, для помѣщенія свѣдѣній о нихъ въ издаваемомъ О-вомъ органѣ «Бюллетеняхъ» (Адрес: Чернышевская, 82).

Е. ШАРЛЕМАНЬ

**ОХОРОНЯЙТЕ
РІДНУ ПРИРОДУ**

1918

ОХОРОНЯЙТЕ РІДНУ ПРИРОДУ. 1918

Шарлемань, Е. Охороняйте рідну природу. – Харків, 1918. – 31 с.

Книжка за авторством видатного зоолога та природоохоронця М.В. Шарлеманя¹ була видана у Харкові 1918 року (в книжці використане католицьке ім'я автора – Едуард). Почав роботу над нею автор ще 1917 року, відразу після проголошення Української Народної Республіки². Революційні події 1917 року, громадянська війна та перші дні незалежності молодой української держави – всі ці події трапилися на шляху цієї видатної людини та надихнули його

1 Микола (Едуард) Васильович Шарлемань (24.01.(6.02.)1887, †29 квітня 1970, м.Київ) – український зоолог, автор коментарів до «Слова о полку Ігоревім», видатний природоохоронець, зоолог, піонер природоохоронного руху в Україні, засновник Зоологічного музею (опосередковано – й Інституту зоології), ініціатор створення першого українського нац. прир. парку «Асканія-Нова» та першого заповідника «Конча-Заспа».

Народився 24 січня (6 лютого) 1887 року в Кременчуці. Навчався у Київському реальному училищі (1896–1905), був виключений через участь у революційних подіях. В 1906–1910 – роках – вільний слухач на агрономічному відділенні Київському політехнічному інституту. У 1912–1914 роках стажувався у департаменті землеробства та отримав звання молодшого спеціаліста з прикладної зоології.

У 1918 р. став дійсним членом УНТ і до 1921 р. працював в ньому на посадах керівника його Зоологічної секції, члена ради Музею УНТ та «вченого консерватора» зоологічних колекцій УНТ (1918–1921 рр.). З 1919 року – співробітник Зоологічного кабінету ВУАН. Протягом 1921–1932 років – директор заповідника «Конча-Заспа». У 1921–1923 рр. був редактором видання «Український зоологічний журнал». Протягом 1934–1944 років очолював Зоологічний музей АН. В ці роки був членом понад 30 наукових товариств і комісій.

У 1936 році М. В. Шарлеманю був присуджений наук. ступінь к.б.н. без захисту, а 1937 року він захистив докт. дис. на тему «Зоогеографія УРСР». У 1939 році отримав вчене звання професора за спеціальністю «прикладна зоологія».

Під час окупації Києва був вивезений до Познані, після чого потрапив під приціл правоохоронних органів. Повернувся до Києва 1946 року. Був реабілітований владою (за цивільну роботу в тилу) завдяки тому, що продемонстрував активну співпрацю з радянськими окупаційними військами в Німеччині).

М. В. Шарлемань автор понад 400 праць з зоології, зоогеографії, орнітології, теріології, систематики, фауністики хребетних (крім риб); понад 1500 дрібних заміток в пресі і реферативних журналах; склав «Словник зоологічної номенклатури» (2 тт., 1927), став автором трактування «Слова о полку Ігоревім».

М.В. Шарлемань – найвідоміший український природоохоронець початку ХХ століття. Ще 1913 року організував допомогу зоопарку, створив «Музей місцевої природи», в 1915 р. проводив курси по охороні природи, газетах опублікував одні з перших природоохоронних статей. У 1914 р. Став організатором другої в Росії виставки охорони природи і першої виставки по охороні хижих птахів. У 1918 р. при Міністерстві земельних справ УНР працював у природоохоронній комісії, де став автором декрету про заповідання Асканії-Нова. У серпні 1918 р. був одним з організаторів Попередньої наради природників України. У 1924–1931 – займає посаду директора заповідника «Конча-Заспа». «Ідьте люде, та по швидше в мудре царство Шарлеманя», – писав 1932 року у вірші «Конча-Заспа» М. Рильський.

Шарлемань – учасник створення Канівського, Прохорівського заповідників і заповідника «Гористее». Після створення у 1926 році Українського комітету охорони пам'яток природи очолював його краєву інспектуру в Києві.

М.В. Шарлемань – автор перших кінофільмів про природу в СРСР, автор першої книжки про природу для дітей («Лісові барабанчики»), розробляв ескізи малюнків по охороні природи для шкільних зошитів.

З 1929 року знавав утисків радянської влади. На Шарлеманя стали забороняти посилатися в наукових працях.

Помер М.В. Шарлемань 29.01.1970 р. у злиднях і самотності. Похований у Києві на Звіринецькому кладовищі.

2 Додаток до протоколу № 3 засідання фракції Всеукраїнської Академії Наук 19/20 ІV. 1932 р. п. 1. Виступ професора Шарлеманя / Протоколи, випуски из протоколов засіданий Секретариата ЦК КП (б) У, партийной организации и фракции, докладные записки Всеукраинской академии наук (ВУАН), Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук, Украинского института растениеводства и Института литературы им. Т. Г. Шевченко о работе академий и институтов // ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5295. – Арк. 21–22.

до дій із вивчення та захисту природи. Він став найвизначнішим та найвідомішим учасником природоохоронного руху, що зароджувався у непрості 20-ті роки ХХ століття.

Книжка «Охороняйте рідну природу» була видана у Харкові 1918 року (в книжці використане католицьке ім'я автора – Едуард). Почав роботу над нею автор ще 1917 року, відразу після проголошення Української Народної Республіки. Видання стало одним з унікальних пропагандистських видань часів незалежності 1917-1919 років, що має винятково природоохоронний зміст. Художньо відсилаючись до національно-патріотичних почуттів українців, М. В. Шарлемань закликав всіх і кожного долучатися до охорони природи.

Окремі частини книжки було опубліковано протягом 1918 року у тижневику УНР «Народня справа»: «Дбайте про багатства рідної природи!»³, «Треба пам'ятати про охорону природи!»⁴. І статті, і власне книжка, мали на меті організувати масовий природоохоронний рух. У примітках до статей автор лишав свою адресу з проханням писати йому з будь-якими питаннями щодо охорони природи. Також, він закликав створювати в кожному повіті гуртки краєзнавства, що збирали би та пересилали в «центр» інформацію про природу свого регіону⁵.

Учений вважав, що передусім треба пояснити селянам, що охорона природи означає не відмову від користування природними багатствами, а помірковане і зважене їх використання.

Важливі цитати:

«Головною перешкодою для природоохоронних інституцій України в справі утворення заповідників, заказників, національних парків є неосвіченість населення в напрямку ідей охорони природи, взагалі відсутність у народних масах "обережного" відношення до Дарів природи. А велику допомогу в цій справі можуть дати ті інтелігентні люди, що близько "торкаються до народу": народні вчителі, позашкільні інструктори, агрономи, лісоводи. Це місцеві культурні сили, котрі можуть побороти в селянства байдуже або зовсім погане ставлення до справи природоохорони.»

«Степи мусять мати для нас велику вартість ще і в національно-історичному відношенні, позаяк вони являють собою останні живі пам'ятки тої природи, серед котрої складалося вільне козацьке життя.»

«Зараз ще неможливо сказати, коли у нас будуть улаштовані «національні парки», і як би не сталося, що "доки сонце зійде – роса очі виїсть". Через те кожна приватна освічена людина повинна взяти участь в охороні рідної природи. Де тільки можливо, треба пояснювати про значення багатств природи, про необхідність обережного відношення до її дарів. Велику подяку заслужать ті, що допоможуть в охороні названих вище місцевостей. Тим, що прийматимуть участь у праці по пропаганді та проведенню в життя

3 Шарлеман М. Дбайте про багатства рідної природи! // Народня справа. – 1918. – № 16-17. – С. 26–30.

4 Шарлеман М. Треба пам'ятати про охорону природи! // Народня справа. – 1918. – № 22. – С. 15–17.

5 Шарлемань М. Гуртки краєзнавства, як один із шляхів розвитку культури / М. Шарлемань // Народня справа. – 1918. – №25. – С. 13–15.

ідей охорони природи, треба пам'ятати, що ця праця має велике державне, національне, наукове, сільськогосподарське, педагогічне та естетичне значення. Треба поспішати, час біжить, природа даремно марнується, а ми ще маємо, по виразу академіка Бородіна, такі природні скарби, котрі можливо порівняти з малюнками Рафаеля: зруйнувати їх не важко, а відроджувати нема можливості».

«Хто кохає батьківщину – мусить кохати і її природу».

«Україна має в своїх межах багато місцевостей, у яких повинні бути утворені національні парки або окремі зразки природи, що охороняються».

М. В. Шарлемань – один з науковців, хто зазнав переслідувань радянської репресивної машини у 1930-х рр. За офіційно визнаною версією причиною утисків, що їх довелося пережити природоохоронцю, було авторство цієї книжки. 18 березня 1932 року, на засіданні Бюро парторганізації Всеукраїнської академії наук (ВУАН) було вирішено внести до протоколу визнання Шарлеманя *«реакційним одверто буржуазним вченим», «українським націонал-фашистом». «Клясовий ворог швидко підхоплював і використовував ці настанови проти нас (зокрема, Шарлемань...)»* – йдеться у протоколі⁶. М. В. Шарлеманю довелося пережити «чистку», після якої публічної природоохоронної роботи він більше не вів, хоча перед тим півтора десятиліття лишався найбільш активним пропагандистом питань охорони природи в Україні.

20 квітня 1932 року настав найбільш драматичний момент у природоохоронній біографії вченого, коли на засіданні ВУАН він змушений був зачитати принизливу доповідь, у якій фактично вибачався за свої попередні публікації та зрікся важливих, написаних раніше думок: *«Я ще раз здається в 4 чи 5 раз підтверджую, що я цілком визнаю хиби своєї брошури (Охороняйте рідну природу), що написав її в 1917 р., засуджую рішуче ці помилки і намагаюся виправити їх не тільки на словах, а і на ділі. Характеристика цієї брошури, що її подав Леонід Маркович [Левитський] і акад. Паладін цілком правильна. Брошура просякнута шовіністичними та антирадянськими тенденціями.... 17.II. я таку саму самокритичну доповідь робив у товаристві «Світознавство»; кілька доповідей на цю тему мав у 1930 та 1931 рр. На всіх доповідях я рішуче засуджував згадані брошури... Ганебний рядок про солдат-більшовиків, що начебто зруйнували Пілявин, я взяв з газет того часу...»*⁷.

У 40-х роках Головлітом було заборонено видавати в бібліотеках чимало книжок природоохоронної тематики. Серед перших у цих «чорних» списках була і брошура М. В. Шарлеманя *«Охороняйте рідну природу!»*⁸.

6 Витяг з протоколу № 11 засідання Бюро п/о ВУАН від 18.03.1934 // ЦДАВО. – Ф. 1.. – Оп. 20. – Спр. 5295. – Арк. 8

7 Додаток до протоколу № 3 засідання фракції Всеукраїнської Академії Наук 19/20 IV. 1932 р. п. 1. Виступ професора Шарлеманя / Протоколи, выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП (б) У, партийной организации и фракции, докладные записки Всеукраинской академии наук (ВУАН), Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук, Украинского института растениеводства и Института литературы им. Т. Г. Шевченко о работе академий и институтов // ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5295. – Арк. 21-22.

8 Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготоргівельній сітці. – Х.: Вид.-во Книжкової Палати УРСР, 1954. – 393 с.

ОХОРОНЯЙТЕ РІДНУ ПРИРОДУ! (1918)¹

Велике зростання хліборобської культури та промисловости при відсутности в народніх масах обережного відношення до дарів природи привели до того, що ті природні багатства, якими Україна колись пишалася, подекуди змарновані зовсім. Не стало вільних козацьких степів, котрі «кругом як море широке синіли», повирубано густі та темні ліси, вже нема у нас де-яких звірів та рослин, котрі зустрічалися в великій кількості в нашій країні.

В XVI ст. польський комісар Міхалон Літвін писав про фауну (звірів та птахів) навкруги Києва: «Звірів така сила по лісах та по стінах, що зубрів, онагрів (майбуть диких коней тарпанів) та оленів вбивають тільки на шкури, м'ясо кидається окрім хребтових частин, кіз та кабанів зоставляють без уваги. Газелей (майбуть сайгаків) так багато по зимам перебігає з степів в ліси, а літом в степи, що кожний селянин вбивав тисячі. По берегах живе багато бобрів. Птиць є теж багато, отак що хлопці по весні наповняють човни яйцями качок, диких гусей та лебедів, а потім вивідками птиці наповняють двори. Орлят садють в клітки для пір'я до стріл»...

Зубрів, тарпанів та сайгаків вже давно нема в нашому краю, лебеді та гуси вже не виводяться біля Києва.

Для того, щоб бачити, як швидко руйнується фауна, досить оглянути її на протязі яких 50 років. Отак коло 50 років раніш проф. К. Ф. Кесслер ще знаходив біля Києва сікачів (диких кабанів) вагою в 14 пудів, а в Радомисльському повіті на Київщині, як він посвідчує, ще водилися рисі та лосі, в Таращанському повіті ще знаходили диких котів. Зараз нема кабанів біля Києва, як нема лося та рисі в Радомисльському повіті та дикого kota в Таращанському. Ще в першій половині минулого століття тетерук був розповсюджений до півдня майже до самого Чорного моря. Зараз він не йде далій, як до північних частин Київщини, Волині та Чернігівщини. В великих лісах Харьківщини колись зустрічалися ведмеді, лосі, олені, кабани, бобри, глушці та інші. Зараз цих тварів вже нема на Харьківщині. Швидко счезає риба в річках. Швидко марніють де-які рослини. Зменшується площа лісів. Деревя по цих лісах вже не такі величезні, як були колись.

1) Європейські зубри в новеликій кількості ще zostалися в Біловіжській Пущі, що належала колись до Росії. Родич того зубра – кавказький зубр ще зустрічається по де-яких прирічках Кубані. Тарпана вже зовсім нема на світі. Сайгак зараз живе навколо Каспійського та Оральського морів.

Скрізь счезають останні куточки степу з такими рослинами як ковила, тирса та воронець, або дика півонія. Цю дуже гарну квітку, по виразу проф. В. І. Талієва, можливо було б прозвати національною квіткою України. Колись вона чарівно червоніла по всьому степу від Полтавщини на схід і до полудню. Таких прикладів можливо привести чимало. Природа, що нас оточує, що служить основою до складання та розвитку національного життя, марніє перед нашими очима.

Марніє природа, а від сього марніє й господарство людини. Головні регулятори атмосферних опадів (дощу та снігу), ліса та степи повирубано та поорано, а від сього сохнуть річки та озера, швидко марніє рибальство та полювання, збільшуються площі сипучих пісків та ярів, зменшується кількість різноманітних користних птахів, збільшується сила шкідників рослин.

1 Шарлемань, М. Охороняйте рідну природу! – Харків, 1918. – 31 с.

Марніє природа... Щоб розвести ліс на тих місцях, де він колись ріс, приходилось витратити великі кошти. Треба мати на увазі також, що багато зразків природи зникають, зоставшись не дослідженими, тоді як успіх нашого сільського господарства в великій мірі залежить від успіху нашого знання природи, і лише пильне вивчення природи, що нас оточує, дає нам змогу розв'язати більшість практичних питань з поля хліборобства, лісоводства і т. ін.

Маючи на меті зберегти для майбутніх поколінь в інтересах науки та культури ті зразки рослин, звірів, геологічних об'єктів, що зараз счезають скрізь в Західній Європі та Північній Америці, почали засновувати «національні парки», «заповідники» та «заказники», почали охороняти також і окремі зразки природи. Під національні парки та заповідники, або резервати виділяється земля в місцевості з гарним краєвидом, з цікавими рослинами і живими створіннями. Користуватись національним парком в Сполучених Штатах може кожна людина, виконуючи правило – нічого не псувати. На території парку не можна селитися, пасти скотину, займатися полюванням та рибальством, водити собак, розложувати огнища. За спиртові напитки там присуджується штраф в 1000 доларів. Величезний Йеллоустонський парк займає біля 160 верстов завдовжки та вшир. Ця місцевість дуже цікава: в великій кількості там існують гейзери, гірські озера. Окрім того в парку охороняються вже майже счезнувші в Америці дикі бики-бізони і т. ін. Йесемитський парк має вдовш 80 та вшир біля 70 верстов. В ньому бережно охороняються дерев'я-гіганти – мамутові дерев'я (теж велінгтонія або секвойа). Одне таке дерево можуть обхопити ледве 48 чоловік, навколо другого дерева можуть їхати верхівців, не бачучи один другого. «Панове, здійміть капелюхи, – пише один американський письменник про одне таке дерево, котрому рахується 5000 років, – панове, здійміть капелюхи! Коли Моїсей писав свої закони – на цім дереві птиці вже вили кубла. Коли греки що були диким народом – в гілках цього дерева вже шумів вітер!» Окремі цікаві зразки природи в Північній Америці охороняються під назвою «національних пам'яток». Америка забороняє вбивати птахів для пір'я до жіночих капелюхів, а також ввозити це пір'я із других країн. Птахи взагалі в Америці охороняються державою та приватним громадянством, охороняються дуже обережно.

Англія одвела в своїх африканських колоніях під заказники (резервати) для дичини дуже великі плаци землі. Найбільші з них мають коло 30.000 кв. миль, се б то в вісім разів більш ніж американський Йеллоустонський парк, котрий в свою чергу рівняється до цілої Саксонії. Германія, де вільної землі вже нема, одводить по державному, громадському та приватному почину невеликі куточки землі, цікаві в тім або іншій відношенню, обережно охороняє окремі зразки – «пам'ятки природи», великі дерева, де-які рослини, каміння і т. ін. В Германії існують державні урядовці для охорони природи. Головою центральної інституції стоїть там проф. Конвенц, котрий поставив справу охорони природи на наукових основах. Національні парки та заповідники мають Франція, Швейцарія, Данія, Швеція, Аргентина, Японія і т. д. В Росії останніми часами, перед війною, теж почався рух до необхідности охорони пам'яток природи. В Петрограді при Географічному Товаристві було засновано Постійну Природоохорончу Комісію. Вироблялись проекти улаштування заповідників та парків. Державною Думою вироблявся закон до охорони природи.

На Україні той рух теж мав місце. В Харкові в цім напрямку працювало й зараз працює Товариство Любителів Природи. Багато зробив для охорони природи нашої країни проф. В. І. Талієв, відомий

вчений ботаник та діяч по охороні природи. В Києві Орнітологічне² Товариство розповсюджувало природоохорончі ідеї. На острові Хортиці німцями-колоністами було засновано окреме товариство по охороні природи острова та його округи – Великого Лугу – Запорожжя...

Ще раніш по приватному почину були у нас улаштовані заповідники та зоопарки³, слава котрих лунає далеко по-за кордоном. Перше місце займає в цій справі Асканія Нова степ та зоопарк, заповідник Ф. Е. Фальцфейна в Дніпровському повіті на Таврії. Один німецький професор прозвав Асканію райським садом тварів. Примітне місце займав також і зоопарк Пілявин в Новоград-волинському повіті на Волині, заснований І. К. Потоцьким.

Колись були засновані теж заповідні участки степу в Старобільському повіті на Харківщині. Треба сказати, що наша країна що має подекуди невеличкі кутки степів зовсім не заораних. Степове питання, питання про минулі доби степу, про його ґрунт ще далеко не вирішене вченими – то чисто українське та великоросійське питання, тому, що в Західній Європі нема вже не заораних степів.

Коли взяти на увагу простір нашої держави та різноманітність її природних умовин, то таких заповідників у нас було ще дуже мало. Однак і цим небагатьом цільним куточкам природи, часто ціннішим ніж твори мистецтва, під час революції почала загрожувати небезпека зруйнування. Де-що останніми часами вже зруйновано, так, наприклад, в кінці 1917 року салдатами-більшовиками зруйнований зоопарк Пілявин. В цім парку, окрім великої кількості других звірів, було постріляно 35 зубрів та бізонів.

Стрівожені такими явищами наукові товариства, а також і приватні люди звертались до державної влади з проханнями вжити відповідних заходів до охорони тих заповідників, що вже існують, та до заснування нових заповідників при майбутній земельній реформі.

Зараз при Міністерстві Земельних Справ існує окремих відділ по охороні пам'яток природи, а також Комісія із вчених та діячів в цій справі.

Окрім того в Києві існує приватний «Окружний Природоохорончий Комітет.» Головою Комітету стоїть проф. П. А. Тутковський, відомий вчений геолог та географ, що багато попрацював у нашому краї. В Харькові працює Т-во Любителів Природи та його голова проф. В. І. Талієв, в Одесі – спілка наукових товариств з головою проф. Танфільєвим. Всім цим інституціям, коли вони підуть за прикладом Західної Європи та Америки, має бути велика праця. Вони зустрінуть на своєму шляху дуже важкі перешкоди. Ці перешкоди – неосвіченість населення в напрямку ідей охорони природи, взагалі відсутність в народніх масах обережного відношення до дарів природи. В цій справі велику поміч для нас можуть дати ті інтелігентні люди, що близько торкаються до народу – народні вчителі, позашкільні інструктори, агрономи, лісоводи. Це місцеві культурні сили, котрі можуть побороти в селянстві байдуже або зовсім погане відношення до нашої справи, від котрої користи поки що не буде видно. Цю поміч місцеві сили можуть дати улаштуванням відповідних читань з поясненням державного та національного значіння охорони пам'яток природи, взагалі читань про необхідність обережного відношення до дарів природи, заснуванням при «Просвітах» або окремо природоохорончих гуртків, травневих (майських) дитячих спілок і т. ин. Треба пояснити селянам також, що охороняти природу ще не значить відмовлятися від користування природним багатством, а значить – розумно користуватися цим багатством.

2 Себ то Т-во, котре займається досліджуванням дії лих птахів (Авт.).

3 Такі площі лісу або степу, де утримуються різноманітні дикі звірі (Авт.).

Дуже велику поміч можуть дати місцеві люди також в оправі зібрання відомостей про різноманітні пам'ятки природи, наприклад, про куточки ще не заораного степу, ніколи не рубаних лісів, про дуже великі дерева, каміння, про рідких звірів, птахів та рослин. Ми ще мало знаємо нашу природу, бо досвідчених по природознавству людей у нас поки що мало. Поміч місцевих інтелектуальних сил в справі дослідження рідного краю буде дуже велика.

А поперед всього треба розповсюджувати ідеї охорони природи. Зараз, коли скрізь так даремно марнується державне багатство – ліса, ми мусимо турбуватися про проведення в життя цих ідей.

Україна в своїх межах має багато місцевостей, в яких повинні бути утворені національні парки, або охоронені окремі зразки природи.

Дуже цікаві з наукового боку куточки ще не заораних степів, бо в Західній Європі, як вже означено вище, таких степів нема. Степи мусють мати для нас велику вартість ще і в національно-історичному відношенні, позаяк вони з'являються останніми живими пам'ятками тої природи. серед котрої складалося вільне козацьке життя. Ще не заорані степи ми недавно, до революції, мали: в Дніпровському повіті на Таврії в маєтку Асканія Нова – два участки коло 500 та 100 дес.; в Мелітопольському повіті в маєтку Елизаветфельд – теж два участки коло 10 та 15 дес.; в Одеському повіті на Херсонщині один коло 10 дес. в маєтку Сухомлинова та невеликий куточок коло Кривого Рогу: в Павлоградському повіті на Катеринославщині був так званий Мовчановський степ біля станції Краснопавлівки, а також 100 дес. степу в маєтку д. Педан та др.; на Харківщині в Старобільському повіті ще існували ніколи не орані кутки в Дергульському та других державних коневодствах, де ще зустрічались рідкі, майже счезнувші на Україні байбаки та цікаві рослини – степові тюльпани, в Лебединському повіті є степ в маєтку гр. Капніста, на Полтавщині – в маєтку «Карлівка» і т. д.

Дуже цікаві теж де-котрі ліси, як, наприклад, лісова площа вдовж р. Ворскли коло Охтирського монастиря⁴, частина лісової площі коло Лебедина вдовж р. Пела на Харківщині, ліси коло Днканьки на Полтавщині, Криловський ліс біля болота Урдиня в Черкаському повіті на Київщині, мійський ліс Пуща-Водиця та державні ліси біля Києва, Чорний ліс в Олександрійському повіті, участок Жеребковського лісу в Ананіївському повіті на Херсонщині, ліс в урочищі – Козачий гай в Новомосковському повіті вдовж р. Самари та де-котрі другі.

Велику наукову важливість мають зразки природи, котрі з'являються пам'ятками давноминутих геологічних епох. Варті уваги: гранитні скелі (коло Житомира на р. Тетерові, коло м. Коростишова Радомисльського повіту на Київщині, де-які скелі вдовж р. Роси на Київщині, коло м. Буки Уманського повіту теж на Київщині, в Трахтомирові на Дніпрі і т. ін.); згаслі вулкани з виходом лави (коло с. Ісачки Лубенського повіту на Полтавщині, коло с. Булаї, Інаньки та Луговатої Липовецького повіту на Київщині, с. Берестовець та Златня Луцького повіту на Волині); тоддрі або Медоборські гори (коралові кільцевиди, острови – «атоли») на Поділлі, Каменецького повіту коло с. Привороття і Нічин; природні артезіанські криниці в с. Оконськ Луцького повіту та оз. Світязь на Волині.

Цікаві теж селища людини камінної доби. Печери цієї доби ще zostалися коло с. Хлуплян Овруцького повіту, в ур. Бор коло Кременця та др. Сліди первобутнього чоловіка мусють розгледжуватися як пам'ятки природи. Дуже гарний краєвид та науковий інтерес мають пороги на Дніпрі коло Катеринослава.

4 Площі землі, належної до монастирів, часто zostалися до нашого часу в більш-менш первобутньому становищі. В цім відношенні монастирі варті уваги (Авт.).

Святі Гори на лівому березі р. Донця, хутір Коробів в Зміївському повіті на Харківщині.

Будем бажати щоб в цих місцевостях були утворені українські національні парки, або заповідники.

Мусють бути охоронені тож рідкі, счезаючі тварі та рослини, як, наприклад, бобр, байбак, лось, стрепет (хохітва), глушець, із рослин – площі, порослі воронцьом, степовими тюльпанами, ковильом та тирсою і т. ин.

Хто кохає батьківщину, мусить кохати і її природу, бо ця природа була основою до складання нашого життя. Той, хто дбає про розвій рідної науки, повинен дбати також і про охорону нашої природи, дуже цікавої та ще не дослідженої. Зараз ще не можливо сказати, коли у нас будуть улаштовані «національні парки», і як би не сталося, що «доки сонце зійде – роса очі виїсть». Через те кожна приватна освічена людина повинна взяти участь в охороні рідної природи. Де тільки можливо – треба пояснити про значіння багатств природи, про необхідність обережного відношення до її дарів. Велику подяку заслужать ті, що допоможуть в охороні названих вище місцевостей. Тим, що прийматимуть участь в праці по пропаганді та проведенню в життя ідей охорони природи, треба пам'ятати, що ця праця має велике державне, національне, наукове, сільсько-господарське, педагогічне та естетичне значіння. Треба спішити, час біжить, природа даремно марнується, а ми ще маємо, по виразу академіка Бородіна, такі природні скарби, котрі можливо порівняти з малюнками Рафаеля: зруйнівати їх не важко, а відроджувати нема можливости...

Е. Шарлеман

М. БЕЙЕР

**ШАНУЙМО І
БЕРЕЖІМО СВІЙ
РІДНИЙ КРАЙ**

1919

ШАНУЙМО І БЕРЕЖІМО СВІЙ РІДНИЙ КРАЙ. 1919

Бейер М. Шануймо і бережімо свій рідний край / М. Бейер. – Полтава: Полтавський природничий музей, 1919. – 16 с. (Серія видань по охороні природи, книжка 1).

Постать межового інженера Київської Губернської Земської Управи М. Бейера (Байера) заслуговує на особливу увагу, адже книга «Шануймо і бережімо свій рідний край», підготовлена ним поряд з кількома пропагандистськими книжками про земельне питання^{1, 2, 3} (всі – заборонені в радянський час). Книжка «Шануймо і бережімо свій рідний край» відкрила природоохоронну серію видань Полтавського краєзнавчого музею, зробивши його щонайменше на наступне десятиліття єдиною науковою установою в Україні, що видавала книжки про охорону природи.

У книжці йдеться про масштаби знищення тварин у світі, в Україні та на Полтавщині зокрема. Наголошується на тому, що інші країни вже почали створення національних парків (багато прикладів взято з досвіду Фінляндії), натомість українська земля не має що протиставити цьому (окрім Асканії). Дивно, але книжка жодним чином не згадувала про земельний аспект охорони природи, в той час як інші роботи автора присвячені лише необхідності переділу землі між селянами. Також у книжці містяться заклики приєднуватися до гуртків охорони природи, що, вочевидь, є найбільш давніми опублікованими закликами такого роду.

Біографічні відомості про автора нам не відомі.

Важливі цитати:

«Життя природи від життя людини відрізняється тим, що в природі весна й зима вічно змінюють одна другу, а в житті людини весна буває тільки раз».

«Люде велику силу через свій розум на землі забрали. Та, на жаль, розум той, ще темна сила і він творить такі зміни в природі, від яких йому самому велика шкода чиниться»

«Обмілів наш Дніпро-Славута, не ревуть пороги, як ревли колись, а все через нерозум, через хижачьке хазяйнування людини».

«Руйнуємо ми своїми руками добро нашого краю. Кожного року, кожного дня додаємо ми чогось нового до тієї руйнівної роботи. Непомітно ми творимо з нашого краю пустелю. Ми самі винищуємо рослинний, звірячий та пташиний світ на нашій рідній Україні. Зміркуйте: веселий, багатий край переводимо на пустелю німу?».

1 Байер М. Земельна реформа і основи земельної політики на Україні / М. Байер. – К.: Інформ. бюро Київськ. губ. зем. управи, 1917. – 47 с.

2 Бейер М. Соціалізація чи земельна властість / М. Бейер. – К., 1918. – 16 с.

3 Бейер М. Про земельну справу / М. Бейер. – К., 1918. – 15 с.

«Любити рідний край – це значить любити його пісні, його мову, його людей; це значить любити його природу: гаї, луки, лани, річки, квітки, рослини, пташок, звірів... Це значить шанувати все живе в рідному краю, не по пускати, щоб йому сталася хоч-би найменша шкода».

I.

Ви, напевне, помічали, як міняється коло вас все живе. Весною все відживає, на зіму немов засипає...

Ви бачили й чули, як умірають дерева, звірі і люде. На ваших очах старіюються коні, корови, собаки. Дрібніші тварі старіюються ще скоріше. Люде бувають маленькими, потім виростають, і, нарешті, старіються і вмирають. В житті людини, як і в житті природи, буває весна, літо, осінь і зіма. Весна життя людського – це молодощі. Ви, любі читачі, переживаєте свою весну. Літо – це життя сильної, дорослої людини. Я, що промовляю до вас, переживаю літо. Осінь і зіма – це старість з її хворобами, з її безсиллям.

Життя природи від життя людини відрізняється тим, що в природі весна й зіма вічно змінюють одна другу, а в житті людини весна людини буває тільки раз...

Наш вік дуже малий, щоб ми могли помічати ті великі зміни, що відбуваються в житті всієї природи нашого краю. Одначе – ми маємо звістки про те, що раніше іншою була природа на нашій Україні і на Полтавщині. Роскопуючи старі могили і місця, де жили пралюде на нашій Полтавщині або просто по ярах ми знаходимо в землі кістки мамутів – величезних, лахматих слонів, кістки північного оленя, котрий тепер водиться тільки по вічно-мерзлих болота далекої півночі, – в тундрах Архангельщини та Сібіру. Знаходимо також кістки величезних ведмедів, які раніше жили в наших місцях, надibuємо кістки велитенського оленя, що мав гіллясті роги, а ті роги було розпростерто мало не на 11/2 сажени, викопуємо кістки зубрів, що zostалися тільки в невеликій кількості в Біловіжських лісах, по річці Припеті та на Кубані; викопуємо кістку диких кабанів, турів, які колись паслися в тих предковічних степах, де тирса шуміла.

Де ж подівалися ті звірі? Вимерли, бо ще раніше утворилися такі зміни в звіриному та рослиному світах, які їх оточували, що їм не стало їжі, не стало простору і через те вони зчезли.

Адже ви самі знаєте, що кожна звірина, кожна пташина живе в певному оточенню. Знищять усі гаї і ви не почуєте кування зозулі. Вирубайте всі кущі у вашому садку і ніде буде виспівувати соловейкові. Гай для зозулі, густі кущі соловейкові, то єсть те оточення, без якого не може жити ні зозуля ні соловейко.

Коли б всю нашу Полтавщину засипало пісками, не було-б ні гаїв, ні ланів широкополіх. Счезлоб все те рослинне, пташинне, комашинне та звіринне царства, що в наших гаях, степах і водах живуть. Довелося б і нам покидати свій рідний край та йти світ-за-очі.

Так кожна тварина може жити тільки в певному оточенні, серед таких рослин, таких звірів та комах, де вона може собі їжу знайти і таке пожиття мати, до якого вона ще з давніх-давенн призвичаїлася.

Коли в такому оточенню утворюються великі зміни, – звірі, птахи, комахи – вимірають, або подаються десь в інші краї, як от північний олень, де їм єсть змога жити.

Так відбуваються великі зміни в царстві рослинному і царстві тварин.

Ще якісь 200-250 років у нас на Полтавщині були предковічні степи.

В тих степах шелестіла тирса, маяв своїми довгими сивими вусами ковиль і росли всякі різнобарвні квітки, яких тепер або зовсім нема, або вони залишилися в невеликій кількості десь по дрібних шматках нашого непочатого степу. Скільки там птаства та звірів було, яких ми не можемо побачити тепер. Бігали по тих степах прудконогі сайгаки, ховалися стрепета, норилися в землі бабаки, найближчі родичи нашого ховраха. Сайгаки бігають нині в степах Аральського та Каспійського моря, стрепета помандрували в при-

донські степи. Зовсім зникли дикі коні наших степів – тарпани, про яких оповідають ще старі мандрівці по нашому краю.

Це покаже нам, що і вся природа, вся природа, вся земля живе. Життя кожної хвилини одмінюється, як і в потокові кожної хвилини вже інші струмки, інші трісочки й порошинки пропливають.

Ми не можемо спинити того. Ми не в силі зробити так, щоб життя на землі не змінялося. Де є життя – там і зміна.

Однаке, люде велику силу через свій розум на землі забрали. Та, на жаль, розум той, ще темна сила і він творить такі зміни в природі, від яких йому самому велика шкода чиниться.

Ви не раз дивилися на веселі весняні струмочки, коли вони збігають з гір та погірків до річки. Яка в них каламутна вода! Наберіть її трохи в шклянку і дайте їй одстоятись. На дні шклянки буде намул, а вода стане прозорішою. Той намул складається з дрібнеських порошинок: глею, піску й перегною. Той намул – верхній шар нашої родючої землі. Кожну весну, після кожного дощу збігають з погорків веселі джеркотливі струмочки і вимивають порошинку за порошиною той ґрунт, що годує нас. Скільки тих струмочків збігає до річок, скільки вони переносять намалу до моря?! Дніпровський лиман, лиман річки Бога, гирло Дуная – це наслідок непомітної роботи наших весняних струмочків.

Рослини своїм корінням задержують коло себе порошинки землі. Те коріння, перетліваючи в землі, творить наш родючий ґрунт – чорноземлю. Допомогати рослинам в тій великій та корисній для людей і всього живого створіння праці – наш обов'язок. Та чи допомагаємо ми?

Підіть у поле, ви знайдете там багато проваллів. Кожної весни, після кожного дощу провалля ті більшають і одвоювають у нашого хлібороба родючу землю. Як боротися з таким лихом? Треба б обсажувати оті провалля деревами, щоб вони заростали. Тоді тільки можна припинити руйнуючу роботу води. Але люде замість того вирубують ліс. Вони повирубували його майже скрізь по берегах річок і через те у повідь сніг росте одразу, як пригріє сонце і води в річках набірається дуже баато. Спричиняється велика повінь, від якої багато людем шкоди буває. Та як проминуть весняні води, – починають наші річки міліти, заростати травною, переводяться на болота...

Обмілів на Дніпро-Славути, не ревуть пороги, як ревли колись, а все через нерозум людський, через хижачьке хазяйнування людини.

Кожної весни, коли пташки вимостять собі кубельця, хлопці чередою шастають по полях, лісах та болотах, визбірюючи пташині яєчка. Вони руйнують пташині гнізда і вигублюють маленьких пташинят. Зміркуйте самі, яке велике лихо з того буває. Пташки наші друзі. Вони звеселяють своїм співом наші гаї, лани; вони вигодовують своїх дітей – пташенят гусінню, гробаками та всякими комахами. Коли б пташки того не робили – наплодилося б комашні сила-силенна. Загинуло б тоді від комах усе рослинне царство, а за ним і всі звірі й люде на нашій землі.

А скільки жаб та ужаків вигибає від нерозважних хлоп'ячих рук. Жабу вбивають тільки за те, що вона противна, одворотна. А дознайтесь про життя її, полічіть скільки оті жаби винищують всякої шкодливої комашні. Теж саме про вужака. Мільйони комах, що попсували б наші городні, польові і інші корисні рослини, знищуються цими звірятками, знищуються більше а ніж може знищити сама людина своєю власною, упертою боротьбою. І зрозумійте крім того, що кожна жаба, вужак – живі створіння, котрі радіють з свого життя так само, як ви йому радієте, що кожна з них почуває біль, як і ви почуваєте його...

А що робимо ми з нашими лісами! Колись вся північь Полтавщини була вкрита могутньою дубиною по високих берегах річок, а по низинах ширився бір, що складався з сосен-велетнів. Де ті ліса? Наш відомий диканський ліс – це ж хлопчишко, недоліток, порівнюючи з тим пралісом. А яка велика шкода утворилася людині, коли вона повирубувала ті ліса, що на пісках росли. Піски визволилися і ожили. Вони полетіли за вітром тоненькими струйками і почали засипати родючі лани, веселі села, гаї і ліса. На Полтавщині є цілі села, що засипані пісками. Коли прокладали залізницю між Києвом і Полтавою, біля Ярьсьок під товстими шарами піску надібали чорноземлю... То піски засипали багато багато родючої землі.

Так руйнуємо ми своїми власними руками добро нашого краю. Кожного року, кожного дня додаємо ми чогось нового до тієї руйнуючої роботи. Непомітно ми творимо з нашого краю пустелю. Ми самі ванищуємо рослинний, звірячий та пташиний світ на нашій рідній Україні! Зміркуйте: веселий, багатий край переводимо на пустелю німу?

Ми славимо тих людей, що не пожаліли свого життя за рідний край, щоб відборонити його від ворогів. Ми знаємо їх великими, ставимо їм пам'ятники за їхню любов до рідного краю.

Кожному з нас хочеться виявити ту любов. Ми хочемо також любити свій рідний край. І для того не треба нам ждати великої негоди, не треба шукати ворогів, які загрозували б рідному краю.

Любити рідний край –це значить любити його пісні, його мову, його людей; це значить любити природу його: гаї, луки, річки, квітки, рослини, пташок, звірів .. Це значить шанувати все живе в рідному краю, не допускати, щоб йому сталася хоч-би найменша шкода, особливо не допускати шкоди тому що приносить людям користь, що творить добро нашому краю.

Будьмо хоч трохи героями! Шануймо свій рідний край, шануймо всю природу, все живе. Будем боротися з нерозумними і нерозважними, показуючи їм, яку велику шкоду чинють вони рідному краю.

II.

Мало любити свій рідний край. Треба, щоб любов та була чинною (діяльною), творчою. Берігти природу рідного краю зможемо тільки тоді, коли не по одинці будемо про неї дбати, а згуртуємось у спілку, в товариство. Громада великий чоловік. Доходити кращого можемо тільки громадою. Як же нам громадою взятися до великої справи – оборони рідної природи?

Щоб досягнути того, повчимося у дітей інших народів, у тих дітей, які вже раніше від нас розуміли, що не можна спустошати свій рідний край.

Я розповім вам зараз про те, як фінляндські діти гуртуються в товариства для оборони та охорони рідних пташок, рідної природи.

Далеко від нас на північ, на березі Бонтійської та Фінської заток, на скелях лежить країна Фінляндія. На північному заході вона межує з державою Шведською, на полудні та полудневному сході – з Росією. На півночі б'ється об її скелясті береги холодне крижане море.

У Фінляндії багато озер та річок. Родючого ґрунту там обмаль. Фінляндський хлібороб дуже часто наношує землю кошиками, насипає її на скелі і на такому насипаному ґрунті сіє свій хліб.

Як і до нас, так і у Фінляндію налітає весною сила всякого птаства. Фінляндські діти видавали пташині гнізда, збирали яєчки та вигублювали пташенят. Вони робили це з злої волі, а через те, о не розуміли, що роблять таким способом своєму рідному краю велику шкоду.

Одного разу весною професор (вчений) Топеліус приїхав відпочити кудись на село. Той професор дуже любив дітей і написав для них багато казочок. Гуляючи натрапив він на цілий гурт хлопчиків та дівчат. Підійшов він до того гурту, аж бачить – діти назбирали силу силенну пастихних яєчок.

Професор запитався у них, нащо вони обіжають бідних пташок. Дітям стало соромно, бо вони почували, що зробили негарно. Тоді професор сказав дітям, що розкаже їм дуже цікаву казочку. І став він їм розповідати про життя пташок, про те, яка з них користь хліборобові. Діти уважно слухали професорове оповідання, Досі вони нічого про те не знали, хоч і бачили тих пташок, та не розуміли, як і з чого вони живуть. Професор наче зняв їм полуду з очей. Діти зрозуміли, що вони велику шкоду робили своїм батькам – хліборобам, винищуючи пташок. Професор пообіцяв їм розказати ще і вдруге про пташок і сказав щоб вони зібрались в неділю і покликали своїх товаришок.

У неділю зібралося багато-пребагато дітей. Прийшли й великі послухати про що буде професор оповідати.

Професор почав ще докладніше і яскравіше розповідати про життя всіх диких пташок та про те, яка від них велика користь хліборобові. Скінчивші оповідання, професор став закликати дітей, щоб вони не нищили пташок, щоб вони самі не робили їм шкоди і других намовляли того не робити. Щоб справа та не за гасла, щоб діти не забули своїх добрих намірів, професор запропонував дітям заснувати «майську спілку» для оборони пташок. До тієї спілки міг пристати кожний хлопець і кожна дівчина. Для того тільки треба було пообіцятися, що вони н будуть зобіжати пташок і інших живих тварів і будуть боронити від ворогів всіх користних пташок та тварин.

Кожний співучастник товариства вносить невеликий грошовий внесок до товариської скарбниці (каси). На ті гроші товариші купують книжки, в яких описується життя птахів та звірів, викупають з неволі пташок і випускають їх на волю, купують насіння і іншу їжу, щоб годувати птиць в зміню холоднечу і т.и.

З поміж своїх членів спілники обирають голову та раду з 2 або 3 членів. За голову вибирають такого, котрий буде дбати про товариську справу, а в раду також вибирають більш діяльних спілників. Рада спілки скликає кілька разів на місяць загальні збори всіх спілчан. На тих загальних зборах кожний спілник розповідає, що він зробив для оборони пташок та звірів, хто з дітей або дорослих знущається над живими тварями. Тоді товариство надсилає своїх виборних, щоб вони намовляли жорстоких не чинити звірям та пташкам шкоди.

Тепер таких «майських спілок» у Фінляндії дуже багато. В кожному селі є своя спілка.

Щоб вести свою роботу ширше, всі спілки Фінляндії які тільки єсть по містах (городах) та селах утворили одну велику спілку – союз усіх «майських спілок». Той союз видає журнал, в якому самі діти пишуть про те, що вони зробили для охорони рідної природи, що цікавого вони дозналися про життя живих створінь. В журналі тому можна прочитати, як робити гнізда для пташок, як годувати зімою тих що не відлітають у теплі края, а зістаються зимувати в Фінляндії.

Дрібних «майських спілок» у Фінляндії ще в 1903 році було 300, а нині може й 1000 набереться.

За прикладом фінляндських дітей стали діти й по інших краях такі спілки заводити.

В Англії при кожній сільській школі єсть спілка для оборони всього живого. Щоб привчити дітей як поводитися із тваринами, при школі держуть всяких свійських тварів: курей, гусей, собак, поросят, кішок, і самі діти про них дбають і годують їх. Щоб оберігати гнізда пташок, всі околиці місця поділяють на участки. Кожний такий участок припоручають якомусь спілникові хлопцеві або

дівчині, котрі пильнують, щоб пташкам у їхньому участкові ніхто шкоди не робив. Той кому припоручили участок, мусить зробити відчит про те, що спостеріг він цікавого, яких пташок пильнував, як вони живуть, які у них гнізда. Кращі відчити друкують по дитячих журналах.

У Германії спілки для охорони живої природи мають по 10 000 членів.

У Франції більше 4000 дитячих спілок, які дбають про охорону пташок.

Єсть такі спілки і в Данії, у Швеції, Італії та Іспанії.

Скрізь по таких краях діти зрозуміли, що треба оберегати все живе в рідному краю не винищувати користних пташок та звірів.

Щоб нагадати всім людям про цей обов'язок, у Фпанції скрізь по шляхах, у полі і в лісі поставлено стовби, а на тих стовбах вивіски прибити з такими написами:

«Іжак годується мишами і слимаками. Не вбивайте їжаків».

«Кіт їсть гробаків та гусін всяких шкودливих комах. У кротовому кендюсі ніколи не знаходити рослинної їжи. Не вбивайте кротів».

«Гусінь що-року шкоду чинить народові і через неї що-року хлібороб має на мільони карбованців збитків. Пташки пожирають нечислену силу гусіні. Діти! Не руйнуйте гнізд!»

Тільки у нас, на Україні, та в Росії, ще й досі діти не дбають про пташок, ще й досі видерають яйця й пташенят. Наші діти ще не розуміють того, яку шкоду вони чинють, спустошуючи свій рідний край, повертаючи його на пустелю.

Годі ж нам задніх пасти. Ставаймо й ми в оборону живої природи нашого рідного краю.

III.

Ми вже згадували про те, що рослинний світ і світ тварів безупинно смінюється. Почасти ця зміна відбувається через те, що життя само одміняється, почасти зміна стається через людей, котрі нерозважними руками винищують і спустошають природу.

Через такі зміни зникає багато тварин і рослин і люде не можуть потім про них дознатися. Ми вже знаємо, що в наших степах водилися колись тарпани, тури, що ці степи шелестіли тирсою, яку тепер рідко-рідко коли можна здібати в тих місцях, де позіставалися ще шматочки предковічних степів. Тепер рідко де можна надібати квітку горіцвіту. Дрохвів у нас стає менше стрепета перевелися. Може не так давно по наших лісах стрічалася ще велика лісова кішка-хижак рись, а спробуйте тепер відшукати її. Старі вікові дуби – свідки колишніх подій у нашій історії, вирубують.

Так непомітно зникають дорогі скарби нашої рідної природи і зникають так, що ми не можемо дослідити їх, не можемо зберегти їх для науки дітям нашим.

Тільки де-ні-де на нашій Полтавщині можна ще побачити недобитки колишнього звіриного та рослинного світу. У Константиноградському повіті зберігся ще шматочок непочатого степу де росте сивовусий ковиль, шелестить тирса, цвітуть степова анемона, горіцвіт та воронець. В Кременчуцькому повіт, ще збереглося кілька бобрів, в де-яких повітах що водяться дикі кози по лісах. Але й ці недобитки, ці останки нашої колишньої природи загинуть без сліду від нерозважних людських рук, коли ми не подбаємо про те, як їх оборонити і зберегти.

По інших краях тямучі люде давно вже почали дбати про те, щоб заховати природу від нищення. Найбільш широко поставлено цю справу в Сполучених Штатах Північної Америки. Там взято під охорону й догляд великі простори степів та лісів, де заховалися ще старосвітські рослини та звірі, де природа залишилася ще в старому, яскравому збранні. Щоб не дати їм

вигинути, американці проголосили ті простори «національними парками», тоб-то всенародніми садами. В тих парках поставлено сторожу, котра доглядає, щоб ніхто не винищував звірів, рослини і квітки. Закон забороняє в парках полювати на звірів, нищити дерево, зривати квітки й рослини, які рідко трапляються. Найбільший з національних парків Америки – Єловстонський. Він має верстов 160 завдовжки і завширшки. По-між горами там зацілили ще праліси, де водяться ті звіри, птахи й рослини, котрі споконвіку там водилися.

Держава не жаліє коштів на охорону цього парку. Американці можуть своїми власними очима бачити таку природу, яка була в тих місцях ще задовго до того, як там осіли білішкурі люде. Дуже цікавий той парк і про його можна написати велику книжку.¹

В Швейцарії сам народ взявся обороняти рідну природу від загибелі. Швейцарія – країна дуже гориста і багата на чудові краєвиди. Сила чужинців зо всіх кутків землі зїздиться туди, щоб помилуватися швейцарською природою,

Щоб подивитися на високі гори, сповиті хмарами, у вінках вічних снігів. Кожний з мандрівників старається взяти собі щось на спогад. Окрім того в Швейцарії збирають багато лікарських трав, з котрих ліки робляють. Збирачі трав часто винищують багато зілля для того, щоб на його продажменьш зісталось та щоб ціна на його була. Нема чого казати, що мандрівники та оті збирачі – то велика небезпека для швейцарської природи. Тоді де-які швейцарці, котрі любили свій край, зрозуміли, що вони повинні обороняти рідну природу від знищення. Вони заснували спілку з таких людей, які з'обов'язалися стати в обороні всього живого. В 1909 році в спільці тій було всього 9000 спільників, а в 1912 – все 20000. Окрім того в Швейцарії а прикладом Америки засновано національний парк.

У нас на Україні, на Херсонщині, один багатий пан Фальцфеїн надумав зберігти великий шматок предковичного степу, десятин 500. Там він оселив всяких наших та чужоземних звірів і птахів, які можуть у нас жити. Вони живуть там на волі і ніхто їх там не займає. Звичайно, це справа дуже потрібна для науки і годилось би всіма силами підтримувати її. Одначе, треба зауважити, що поодинокі люде мало можуть зробити для оборони природи рідного краю. Хоч би як вони любили її, а про те, коли інші люде не розуміють, через що саме треба оберегати її, то не багато діла буде з їхньої любови та їхнього старання.

Оберегати природу може тільки громада, бо громада – великий чоловік.

Кожний з наших читачів хай сам подумає, чи справді треба для чогось боронити природу рідного краю. А хто зрозумів, що це треба робити, хай не мовчить. Хай скрізь і великим і малим говорить, чому треба любити свій край і чому треба боронити рідну природу.

Хто не хоче, щоб наша Україна і наша Полтавщина пустелью стали, хто хоче, щоб в наших садках, гаях та полях дзвеніли веселі співи пташок, хай прилучається до нас, хай разом із нами дбає про пташок, про звірів, про рослини.

Наше діло ще маленьке, воно тільки починається. Нас ще небагато – оборонців рідної природи. Одначе, хай вас це не відстрашує. Наш гурт буде множитись і скоро з нами будуть усі, хто справді любить рідний край і хоче, щоб він росквітав і пишався дарами природи.

Гуртуйтеся в спілки охорони природи і захищайте свою рідну природу.

¹ В портфелі Музею вже мається книжка Г. Бризаляна «Що зроблено по охороні природи у нас і закордоном», яка буде швидко надрукована і в якій можна більш докладно познайомитися з національними парками Америки.

Г. А. БРИЗГАЛІН

**ОХОРОНА
ПАМ'ЯТОК ПРИРОДИ
НА УКРАЇНІ**

1919

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ПРИРОДИ НА УКРАЇНІ. 1919

Бризгалін Г. А. Охорона пам'яток природи на Україні / Г. А. Бризгалін. – переклад з російської мови В. Ф. Ніколаєва. – Полтава: Полтавський природничий музей, 1919. – 31 с. (Серія видань по охороні природи, книжка 2).

Книжку знавця світової охорони природи, орнітолога Георгія Бризгаліна¹, «Охорона пам'яток природи на Україні» було видано 1919 року Полтавським краєзнавчим музеєм ім. Короленка. Видання містить огляд природних ділянок, що їх необхідно заповідати у Харківській, Полтавській, Таврійській та Катеринославській губерніях. На свій час, видання узагальнило найбільшу кількість пропозицій щодо необхідності збереження пам'яток природи в усіх «українських» губерніях, окрім Чернігівської. Щодо Київської губернії, то відомості було підготовлено М. Шарлеманем та включено до тексту окремим додатком.

Книжка наголошує на патріотичних аргументах в охороні природи та пропагує створення заповідників і національних парків. Тут знаходимо цитати М. Гоголя, А. Толстого, численні відсилки до історико-патріотичних почуттів українців.

Важливі цитати:

«Національні парки повинні бути близькі кожному громадянину, тому що вони торкаються широких національних інтересів, оберігаючи пам'ятки його національної історії, роблячи останню більш живою, яскравою, дотиковою».

«Чорноземні степи, свідки колишніх часів Козаччини і Запорізької Січі, вже не переходять через наш кордон на захід. Зберегти такі участки за для науки й інших цілей на вікі-вічні – це наш обов'язок».

«Проминуло тільки де-кілька років і перемагаючий рух хліборобів перетворив наші чудові степи в одноманітні, немов пустеля, лани».

¹ Дата та місце народження і смерті Георгія Олександровича Бризгаліна нам не відомі. Починаючи з 1915 р. з'явилися його перші природоохоронні статті в московських і харківських журналах, він вступив в Харківське товариство любителів природи та в 1916 р. став членом його правління. Г. О. Бризгалін знайомив вітчизняного читача з зарубіжним досвідом в охороні природи. На початку 1917 р. ХОЛП, з ініціативи Г. О. Бризгаліна, звернувся до Харківської міської управи з пропозицією про організацію в міському парку «захисної ділянки» для птахів. У 1919 р. Г. О. Бризгалін запропонував створити національний парк в районі села Коробів хутір на Сіверському Донці..

За декілька років до Жовтневого перевороту він заходився збирати анкетні матеріали з охорони природи, які, емігруючи під час громадянської війни до Парижу, переслав професору Московського університету Г. О. Кожевнікову (нині вони зберігаються у фонді Г. О. Кожевнікова в архіві МДУ). Живучи в Парижі, Бризгалін не поривав зв'язку з батьківщиною. В кінці 20-х років опублікував кілька оглядових статей про охорону природи на Заході в українських та російських природоохоронних журналах.

Книжка стала другим виданням з природоохоронної серії Полтавського музею. Першою того ж року була видана книга М. Бейера «Шануймо і бережімо свій рідний край» про масштаби знищення тварин у світі, в Україні та на Полтавщині зокрема². Музей замовляв підготовку ще трьох книжок: «Охорона пам'яток природи на Полтавщині», «Загальні відомости про охорону пам'яток природи» і «Що таке національні парки»³. Готувалася, але не встигла вийти друком книжка Г. Бризгаліна «Що зроблено на Україні та за кордоном у справі охорони природи». Про інші також нічого не відомо.

У 40-х роках Головлітом було заборонено видавати в бібліотеках цю книжку⁴.

Більша частина накладу книги була знищена. Сьогодні вона є однією з найбільших бібліографічних рідкостей серед природничої літератури в Україні. Достовірно відомо лише про наявність примірників у архіві Полтавського краєзнавчого музею та у Книжковій палаті України.

2 Бейер М. Шануймо і бережімо свій рідний край / М. Бейер. – Полтава: Полтавський природничий музей, 1919. – 16 с.

3 Шарлемань М. Нова організація по охороні природи // Вісті природничої секції Українського наукового товариства, 1918. – Т.1, число 3-4.

4 Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготоргівельній сітці. – Х.: Вид.-во Книжкової Палати УРСР, 1954. – 393 с.

I.

Зміна природи України під впливом діяльності людини.

Ще не дуже давно славнозвісний російський письменник А. Толстой охарактеризував багату та мальовничу Україну такими віршами:

*«Ты знаешь край, гдѣ все обильем дышет,
Гдѣ рѣчки льются чище серебра,
Гдѣ вѣтерок степной ковыль колышет,
В вишневых рощах тонут хутора...»*

Так само малював лівобережну Україну й невмірущий син її М. В. Гоголь.

Але, надзвичайний розвиток хліборобства і промисловости за останні роки, а також нерозумне відношення народу до дарів природи спричинилися до того, що значно зменшилися і вродливість нашої природи і багатства її. Безжалісно повирубувала сокира розлогі ліси, зникли вільні прастеги, що синіли, немов безбережне море, счезли численні звірі, птиці й рослини, яких багато було в нашій країні.

Навіть кожний з нас читав невмірущий опис степу М. В. Гоголя, кожний знає той вигук, що вилітів з вуст зачарованого письменника.

«Чертъ васъ возьми, степи, какъ Вы хороши!»

Справді, не можна не зачаровуватися степом, коли він хвилюється, немов море, коли він вкритий килимом різнobarвних та запашних квіток. Не треба забувати, що в минулі часи цей степ роскидався далеко на схід і навіть доходив до самого Чорного моря.

Але проминуло тільки де-кілька десятків років і перемагаючий рух хліборобства перетворив наші чудові степи в одноманітні, немов пустеля, лани. Тільки небагато українських губерній можуть тепер похвалитися тим, що в межах їх зберігся непочатий степ, справжній степ за часів Гоголя з його чудовою рослинністю і звірячим світом. В більшості місцевостей прастег вже зник, знищен цілком.

Великий сум обхоплює душу, коли згадаєш, що зовсім зникли і рослини і звірі, яких вже не можна повернути в наш край! І страшно подумати-невжеж зникнут зовсім, без сліду, і останні шматки непочатого степу? Невжеж наші діти й унуки ніколи по побачать його і будуть знайомитися з ним та життям його тільки по поетичним описам, науковим роботам та малюнкам мистців (художників)?

Бажано спитати безжалістну людину, навіщо він так жорстоко карає чудовий степ. Бажано сказати словами народнього поета:

*«Ох степи мої, степи,
Степи віковишні,
Деж тирса та шовкова,
Що по вас шуміла?!»*

Ліси в нашій країні займали в 17 столітті значно більшу площу, аніж тепер. І вони сильно зменшилися завдяки нерозумному хазяйнуванню людини. Так, щоб знищити торішню траву на степу і дати можливість скоріше з'явитися свіжій зеленій їжі для худоби, осіла степова людина робила степові пожежі – «пали», що надзвичайно шкодили лісам, які були поблизу. Дуже часто пожежа приймала такі розміри, що винищувала все навкруги, і на місцях, де були степи, гаї, ліса, луки залишала тільки один попіл.

Але населення лівобережної України помітно збільшувалося, збільшувалися і його потреби, завдяки чому знищувалися ліси, а також, в значній мірі, просто псувалися від нерозумного поводження.

В 18-му столітті, в зв'язку з розвитком винокурених заводів, а пізніше сахарних, йшло безщадне знищення місцевих лісів. Вже в той час почувався брак лісу, чому урядом був проголошений наказ про необхідність упорядкування лісового господарства і навіть про посадку нових лісів. Столітні дуби – велетні, яких не можуть обхопити де-кілька людей трапляються ще у нас нині по де-яких місцях, але дуже рідко, переважно в казенних лісах та старих панських садках. А раніше вони зустрічалися досить часто і були прикрасою нашої природи. І це було ще не так давно. Не більше, як за 50 років в де-яких місцевостях продавалися по 25 коп. дуби, що мали до 21/2 аршинів в поперечнику. Цілі гаї могутніх велетнів знищувалися за для того, щоб продавати їх на дрова та дошки, і до того за дурницю. Люди, певність слів яких не має сумніву, стверджують, що серед порубаних «дідів» траплялися такі, що мали не менш, як 500-700 років! Так «гідно» винищувалися сучасники великих подій нашої батьківщини! Наші діди не знали, що робити з лісом – а проте ми залишилися без будівельного підроблюючого матеріалу, вартість якого надзвичайно підвищилася!

Але кожного року гіршає і становище тих лісів, що ще не загинули. Під впливом непоміркованої пасовиці худоби, що затоптує, обгризує і ламає молодь, поступово ліс перетворюється в слабосилий і рідкий чагарник.

В такому жахному становищі знаходиться в сучасний мент і ліс – колишня краса нашого краю і велике народне багатство; А проте знищення лісових площ робить велику шкоду. Вигублення лісів викликає велику зміну в охоплюючій природі, від якої в першу чергу страждає сама людина.

Великі лісові площі роблять підсоння (клімат) більш вохким, а тому ліс має надзвичайне значіння в нашому краєві, де завжди небагато дощів і взагалі вохкості. Ліс рівномірно розподіляє вохкісгь: і дощові і снігові води всмоктуються в землю не відразу, а поступово і тому не чинять великого руйнування. Як тільки винищуються великі площі лісу, місцеве населення наочно може побачити яку користь краєві дають дерева. Струмки танучої або дощової води швидко бігуть по заглибинам ґрунту, розмивають його, утворюють все більші і більші яри, що посувають на родючі лани, псують їх і відбирають у селянина дорогіну землю.

До цього треба ще додати, що яри зменшують вохкість ланів. Поступово заглиблюючись, яри досягають водоносних шарів, вода з підґрунту збігає по дну яра, тече в річку, а не використовується самим ґрунтом. Напровесні вода страшенно руйнує яри, поширює їх, а на родючі лани наносить товсті шари глини та піску, які тільки псують землю. Коли починається літо, вся вода з підґрунту вже втекла по яру і наші лани мають остільки мало вохкості, що її не вистачає рослинам, утворюється посуха.

Те-ж саме можна сказати і про річки. Весною вони мають велику повідь, яка руйнує кладки, будівлі, затоплює цілі вулиці, а літом висихає або перетворюється в багно. Все це від того, що людина повирубувала ліса, які регулювали (ладнали) збіг води з великої площі, яка була вкрита лісом. Що це так, видно з порівнення річок, що течуть по лісовим країнам і по країнам в яких ліс вирубаний, в яких річка тече серед заголених берегів. Під захистом лісів річка повноводна, вода в ній чиста, світла, багато в ній риби. Але ось вона загублює свій ліс і поступовно перетворюється в низку пересихаючих багнищ, що позаростали ряскою та очеретом. Не можна тому дивуватися що велика кількість місцевих річок, які були колись, в не дуже давні часи, сплавними, зробилися тепер зовсім негідними навіть за для їзди па каюках (лодках).

Знищення лісу на пісках та нерозумна пасовиця худоби на них мають наслідком одно з найвеличезних лих – утворення сипких пісків. По них розгулює пекучий вітер, що здіймає цілі хмари піскового пороху і надимає жовті безживні кучугури. *«Как новая страшная орда кочевниковъ, надвигаются сьп учіе пески и засыпають плодородные поля, огороды и деревни (проф. В. И. Таліевъ).»*

Вигублення лісів, висихання багнищ, безпосередня діяльність людини сприяють тому, що змінюється й світ трав'янистих рослин. В сучасний мент більша частина поверху України позбавилася своєї первовічної рослинності. Численні ніжні рослини, якими звикло дивуватися наше око, не мали змоги пристосуватися до нових «культурних умов існування» і зникли або зникають.

І от великі участки, що були перетворені людиною в лани, городи та садки вкрилися смітними рослинами. Ця рослинність, що не висуває особливих вимог почала уперту боротьбу з людиною за місцевість, де вона живе, вельми обридла їй, роблячи велику шкоду засмітненням та виснагою ґрунту.

Так, іноді, цілі десятини парових ланів та толок бувають вкриті величезними, ввишки як людина і більше будьяками. Худоба блукає в таких заростях, немов серед лісу. Такі смітні рослини дають страшенно багато насіння, що швидко підхоплюються вітром і все більше й більше засмітнюють лани, не дають змоги розвиватися на них користним рослинам.

Рідко хто з охотників не пожаліється тепер на швидке зникання дичини, а в минулі часи наші розлогі ліси, багна та степи кишіли, в тісному розумінні, найріжноманітнішим звірям та птаством.

От що кажуть з цього приводу люди, що описували колишню природу.

В 16-му столітті один польський комісар повідомляв про те, що в околицях Києва водилася така сила звірря по степах та лісах, що оленів вбивали тільки на шкіру, а м'ясо зовсім викидали. Тому кожний селянин знищував тут мало не по тисячі звірів за рік. А птиць була така сила, що весною хлопці наповнювали свої човни яйцями диких качок, гусок та лебедів.

Трохи пізніше, а саме в першій половині 17 століття, французський інженер Боплан, що вивчав побут козаків та татар лівобережної України, писав:

«по степямъ украинскимъ разгуливають цѣлими стадами олени, лани, сайги, попадаются также кабаны, величини необыкновенешой. Дикія лошади ходят табунами отъ 50 до 60 головъ, нерѣдко оои заставляли насъ браться за ружье: издали мы принимали ихъ за татарскую конницу».

З різних старих описів, назв місцевостей, кісток, що іноді зустрічаються в землі, видно, що в лісах, наприклад, Харківщини, водилися різні великі звірі (лосі, ведмеді, олені, бобрі, вепри) і птиці (тетеруки, глухани, рябки). В сучасний мент всі ці животини зовсім не зустрічаються в цій країні. А раніше вони водилися навіть в чисто степовій частині краю, де знаходилися високостворові ліси. Так, наприклад, на самому південно-сході губернії, в Старобільському повіті водилися ведмеді. З водяного птаства покинули гніздуватися лебеді, гуски й др. З степових чотирирогих счесли дикі кони, сайги.

Так само майже зник відомий степовий звір бабак, родич нашого ховрашка, але більший за нього. Раніше він був широко розповсюджений на Україні, в багатьох місцевостях земля була вкрита такою силою його нор, що було небезпечно їхати по полю щоб не зламати ніг коням. Полювання на бабака було тоді особливою промисловістю, позаяк хутро його йшло на сіряки й коміри. Тепер, коли заорали майже весь непочатий степ, і цей звір став надзвичайно рідким в багатьох місцевостях.

Щоб уявити собі як швидко змінюється та руйнується природа під впливом хижацької діяльності людини, порівняємо животинний світ Київщини другої половини минулого століття до Київщини сучасної. З слів одного вельми відомого вченого, тому минуло 50 років, як біля Києва охотники вбивали величезних вепрів, в Радомисьському повіті водилися рисі й лосі, а в Таращанському дикі кішки. Але що ж збереглося до наших часів? Вепрів біля Києва вже нема, безслідно зникли з зазначених місцевостей лосі, рисі й дикі кішки.

«Десятипудовые сомы, пудовые карпы не представляют рѣдкости въ рѣкахъ Малороссіи» – спокійно оповідає описувач колишньої України. «Невже ж у нас були такі страховища?» – вигукуємо ми. І справді, як нам не дивуватися цьому, коли ми звикли їсти дрібнісеньку, з палець, рибоньку.

Дійсно, колись наші річки рясніли великою й коштовною рибою. Де-яких пород тепер в них вже нема, а раніше, наприклад, в р. Донці виловлювали навіть чечугу (стерлядь).

«А чому зникла у нас риба? Чому зробилася доступною лише за-для багатих людей?»

На ці питання ми й хочемо дати докладну відповідь.

Як в інших випадках, так і тут уся вина полягає на людині.

Короткозорі ловці вживали здавна жорстокі, нетямущі засоби за-для здобування риби. Вони замовляли такі густі сіті, крізь які не мали змоги пролізти навіть дрібнісеньки рибки. Але не вся здобич використовувалася – вибиралися лише велика риба, а «дрібнота» яка не потрібна, викидалася на березі. Мільйони риби, що непомірковано знищувалися, псували як повітря, так і воду, заражаючи її.

А от ще другий засіб лову.

Не дотепні люде, а самі риболови дали йому назву «страшного суду».

Вживається він тоді, коли необхідно виженуть рибу з такого місця, де нема можливості зайти сіткою. Для цього бьють по воді особливим дрючком, що має на одному кінці пугу деревляну посудину, (риболови дали йому назву «хрокало»). Вдар таким снарядам по воді чути за дві версти і жахає рибу. Задурманена риба кидається во всі боки й заплутується в сітях, що заздальгить простягають, впоперек річки, від берега до берега. Коли риба виприне з першої сіті, вона обов'язково заплутається в другій чи третій.

Але найшкодливіший засіб винищення це-лов під час нересту.

В такий мент улаштовують на рибу цілу облаву. Становлять рядки сіток, загородок – наслідком чого буває винищення цілих табунців риби під час розмноження, коли вони да-

ють початок життя новим риbam. При цьому велику рибу б'ють і кійками й острогами, але більша частина її всеж таки втікає і ці недобитки потім вмирають від ран десь в річці, псуючи воду.

Але не тільки в цих хижацьких засобах лову ховається причина надзвичайного збіднення наших рибових багацтв. Велику ролю відіграє також вирубання лісів, наслідком чого з'являється усихання та обміління річок і інших водяних просторів. Потім неймовірно шкоду робить річкам та їх населенню фабрики, заводи і города, що спускають в них нечисту й отрутну воду. Від цього часто загинає не тільки риба, але й всі ті дрібнесенькі створіння, якими годуються вона.

Треба навіть дивуватися, яким чином при таких умовах існування може взагалі водитися і та невелика кількість риби, що ще мається в наших річках.

З кожним роком все частіше й частіше селяни жаліються, що комахи і «миши» страшенно шкодять.

Але чому ж в минулі, давні часи «шкодливіці» не робили людині такої шкоди?

Ось питання, яке часто доводиться чути.

Відповісти па нього не так просто, позаяк причини непомірного розмноження яких-нибудь створінь складні і ще мало відомі вченим.

Головне в слідуєчому. В непочатій природі панує лад, гармонія або рівновага. Тут нема а ні користних, а ні шкодливих створінь, позаяк кожна найдрібнісенька тварина виконує своє певне призначення, її існування необхідно для добробутку всієї природи.

Але ось з'являється людина. Вона вирубує ліси, заорує цілину, осушує багна, одні створіння бере під охорону, другі усяким способом знищує. Завдяки такій діяльності, вона ламає все життя обхоплюючої її природи. Попередній гармоничний зв'язок між окремими створіннями зникає; одні зних вигравають від таких змін, збільшуються в кількості, другі програвають і зникають. І чим далі панує та хазяйнує культурна людина, тим все частіше і в більшій мірі зламується рівновага природи.

Ми знаємо, що численні птиці і де-які звірі винищують в значній кількості шкодливі комахи і «мишей». Вони, таким чином, дуже користні селянству. Але їх кількість що-року помітно зменьшується. Всі охотники, всі хто вміє володіти рушницею часто вбивають зовсім без всякої мети і без потреби все, що тільки наскочить на випал, не жаліючи а ні співочого птаха, а ні ще не вміюче літати каченя. А яку нечислену шкоду роблять селянські хлопчики! Хіба є що найкраще за них, як не руйнування гнізд дрібних пташок. З яєчок їх вони роблять «яєшницю», а пташенят помалу катують до смерти.

До цієї численної армії винищувателів приєднуються теж численні мандрівні кішки і собаки, що жеруть значну кількість дорослих птиць і пташенят.

Як дослідили вчені, вигублення користних птиць і звірів є, безумовно, однією з важливіших причин появи шкодливих комах і гризунів. І тому, коли ми хочемо, хоча по части, зменьшити шкоду, що роблять шкодливіці – ми мусили вжити всіх заходів, аби наші безсилі й беззахистні спільники – комахоїдні птиці й звірі знов повернули собі ту силу, яку вони мали раніше.¹

1 Більш докладно відносно способів охорони й приваблення птиць в наших лісах і садках можна знайти в моїй книжці «Птиці – друзя чельовька Харьков, изд. «Союз», яка має вийти також на українській мові.

II.

Ідея охорони пам'яток природи.

В попередніх сторінках ми намагалися дати в загальних рисах малюнок тих величезних спустошень та змін в природі, які були наслідком людської діяльності на Україні. Так само, як в Україні, знищувалася природа і в інших країнах Росії.

Наша батьківщина має в найближчому часі велику мету – відновити й відбудувати творчі сили своєї природи. Природа – це ж мати, яка годує нас. Але, щоб розпочати цю роботу, потрібно, перш за все, знати природу й знати ті шматки її що можуть дати нам уявлення про її минуле становище. Подати хоча коротенькі відомости про ці шматки колишньої природи і є завдання цієї книжки. Поруч з тим, нам хотілося б сказати ще де-кілька слів про саму ідею охорони природи, про засоби, за поміччю яких можна було б здійснити цю охорону.

Щоб бачити й вивчати якою була наша колишня природа і як відновити її багатства неодмінно потрібно мати в своєму розпорядженні хоча б шматки її. В різних місцевостях України й Росії випадково ще збереглося у великих власників: держави, монастирів і поміщиків невеличкі участки гарних старих лісів і неораних степів, які тепер мають надзвичайну вартість за для науки та всього майбутнього країни. Тут ми дійсно можемо вивчати природу, що ще не змінилася й одержувати від неї вказівки на те, що треба робити, щоб підвищити в інтересах всього населення продукцію країни.

В земельному питанні загальний розмір площі таких участків не може мати майже ніякого значіння, це крапля в морі. А проте, оберекти їх користно людині за для власного інтересу, і крім того обовязок народу перед наукою.

Наприкінці минулого століття, а особливо з початку біжучого, в усіх культурних країнах світу почався рух і пропаганда в справі ощадного відношення до рідної природи та охорони «пам'яток природи», себ-то останніх недобитків її первісного становища.

Одна з величезних сучасних демократій – Південно-Американські Сполучені Штати виділила численні участки, що знамениті своїми животинами, або рослинами, або просто своїми чудовими краєвидами. З таких участків вона утворила заповідники або так звані «національні парки». Де-які з цих парків займають площу що рівна окремому нашому повіту. Вони утворені не тільки за для охорони природи, але й за для того, щоб привабити яко мога більшу кількість одвідувачів. І ці парки, справді, обслуговують інтереси і потреби населення – не дурно ж і зуться вони «національними», всенародними. За для огляду їх чудов наїзжає людність з цілого світу. На удержання їх в гарному становищі витрачаються державою великі кошти.

Друга велика демократія – Англія, утворила в своїх афріканських володіннях теж численні заповідники. Найбільший по площі значно перебільшує площу Полтавщини.

Німеччина, з якою ми воювати, але яка може нас багато чому навчити, теж зробила багато для охорони своєї рідної природи.

Та інші культурні країни зробили більше або менше в цій справі охорони рідної природи, здійснили багато цікавого, що й нам потрібно було б наслідувати.

Але що ж саме потрібно було б охороняти в Україні? Які у нас є «пам'ятки природи»? Чи не можна обмежитися тільки охороною ніколи неораних степів та пралісів? Ось питання, які виникають у кожного читача.

Під поняттям «пам'ятка природа» розуміється яка-небудь решта первісної, попередньої природи тієї або іншої місцевості. Цілина, вікові ліси, зникаючі багна, чудові краєвиди, красиві або рідкі по формі скелі і кругляки (валуни), окремі рідкі животини та рослини, що зникають – все це будуть пережитки минулого – «пам'ятки природи».

Коли який-небудь природничий об'єкт, звичайний в одній місцевості, а в другій рідкий – він все ж таки буде «пам'яткою природи», але другого району. Так, наприклад, дерево граб, що часто й густо росте в західній Україні, має на Полтавщині та Харківщині східню межу свого розподілення. Тут воно зустрічається рідко, воно є «пам'яткою природи» цих місцевостей і, з точки погляду охорони.

III.

Загальне значіння охорони пам'яток природи і заповідників.

Успіх проведення в життя ідеї заповідників і національних парків у сучасних культурних народів пояснюється тим важливим і різнобічним значінням, яке повинні мати і ті і другі в загальному розвитку людської культури.

Перш за все утворення таких «заповідників» вимагають інтереси науки. Вивчення природи в усіх її проявах є характерна риса й сила сучасної науки. Воно йде різними шляхами, але всі вони наприкінці мусять дати одну цілу картину. Так, вчені не обмежуються тільки вивченням в лабораторіях будови органів і прояви життя створінь, але й намагаються в'яснити і ті складні питання, які можна вирішити тільки багатолітними спостереженнями над незмінною природою. Але кількість учасків, що мають таку природу, що-року помітно зменшується і досліднику припадає витратити багато часу на розшукування нових місць за для продовження своїх дослідів.

Особливо важно зберегти учаски, де є вимираючі або зникаючі животини і рослини. Треба пам'ятати, що рослинний і животинний світ є одно ціле, кожний вид має і органи і ознаки, що нагадують такі ж у інших видів близьких родин, один організм пояснює будову другого. От чому зникання якого-небудь виду рівнозначно випадку одного кільця з загального і безперервного ланцюжка живих істот. Воно завжди страшенно перешкоджає вченому – дослідувачу, немов завалення мосту подорожньому, коли він бачить поперед себе безодне провалля і не може через нього переступити.

Ті неясні описи створінь, що зникли навіть в історичні часи, не можуть дати остільки багато, щоб заповнити перерви в нашому знанні, як не можуть це зробити ті останки зникнувших животин або рослин, що ми випадково знаходимо в землі.

От чому найвидатніші представники науки цілком зрозуміли той рух за охорону зникаючих створінь, який ми помічаємо тепер в усіх культурних країнах.

З погляду інтересів науки загибель учасків природи, які допомогли б відбудувати її минуле, потрібно усунути скрізь, де це тільки можливо. До того потрібно мати на увазі, що природа кожної місцевості має свої характерні особливості і тому дуже бажано утворити якомога більше заповідників та національних парків.

Як приклад такого типу руської та української природи, який швидко йде по шляху вимирання, і вивчення якого не може здійснитися, коли не запобігти його охороні, може бути –

неораний, предковичний степ. В тому випадкові, коли він буде остаточно заораний, вже ніколи не можна буде вирішати багатьох наукових питань.

Позаяк од розвитку теоретичного знання залежить і успіх прикладних наук, зберегти участки спервовічної природи має значіння і за для інтересів народнього господарства. Так, за для вияснення багатьох питань правильного лісоводства вельми важно мати для порівнюючого вивчення участки лісу, що росте, по можливости, в первістних умовах.

За для питань сільського господарства, зокрема за-для вивчення властивостей чорної землі, остільки ж важно мати участки степової цілини, якою колись були і наші родючі лани.

Нічого і казати про ту ролю, яку повинні мати національні парки та заповідники в ділі освіти. Зберігаючи в собі різні риси рідної природи, заповідники з'являються тими незамінними місцями, куди можна буде улаштувати загально – освітню екскурсію з учнями.

Такі участки природи будуть служити не тільки необхідним «наочним приладдям» при вивченні природознавства, але вони, крім того, просто необхідні з погляду розвитку любови до свого краю. Вони повинні бути дорогими кожному, яко спомин про те давноминуле, коли жили наші діди і прадіди та складалися історія і культура нашої країни. З степом з'язано все минуле нашого краю. Степ – це поле, що полито священою кровю наших предків, це історична братерська могила, і килим квіток, то вкриває її, з'єднує нас з нашим минулим. Степ, це свідок таєї вікової боротьби, яку видержував наш край, коли відстоював своє право на вільне існування (проф. В. І. Талієв).

Національні парки і повинні бути близькими кожному громадянину тим, що вони торкаються широких *національних* інтересів, оберігають пам'ятки його *національної* історії, роблять останню більш живою, яскравою, дотиковою.

Національні парки мають завданням задовольнити і ті потреби в *естетичному*, які відшукує в природі сучасна людина. Весною і літом в кожному пробуджується тяження до природи. Ми маємо несвідоме поривання почути себе вільними від утиску городського життя і довідатися заспокоіння серед вражін природи. Один іде ловити рибу і годинами сидить в якому-небудь затишному кутку, другий іде з рушницею на полювання, третій просто прогулятися по лісам та лукам. І чим місцевість ріжнманітніше, чим багатіше її природа, чим красивіше сполука лісів, вода, пагірків, тим більше знаходить задоволення втомлена людина, тим більше почуває заспокоіння.

Треба раз на завжди присвоїти собі думку, що утворення національних парків та заповідників не має зовсім на увазі чинити замах на яке-небудь народне добро, але, навпаки, воно ставить велике завдання зберегти і зробити доступним для всіх громадян великі вартости природи, що иникше будуть безворотно і нерозумно загублені.

IV.

Що треба взяти під охорону на Україні.

В межах України і Росії ми зустрічаємось з найріжнманітнішими типами природи, багато з них до того зовсім або майже зовсім не зустрічаються в західній Європі.

Так, чорноземні степи, свідки колишніх часів кочаччини і запоріжської січі, майже не переходять через наш кордон на захід. Зберегти такі у частки за для науки й інших цілей на віки-вічні – це наш обов'язок.

Але, треба зауважити, що кожна місцевість має в рисах своєї природи деякі характерні особливості. От чому не можна зберегти на всій території нашої країни один який небудь учасок степу, треба улаштувати заповідники в де-кількох місцях спервовічного розпросторення степів і лісів. Скільки буде потрібно утворити таких заповідників на Україні – сказати тепер не можна. І ось чому коли, наприклад, ми ознайомимось з східними (старобільськими) і західними (лебединськими) степами однієї лише Харківщини, що роз'єднуються (по прямій лінії) віддаленням всього лише в 200–250 верст, то виявиться, що вони значної відрізняються по своїй рослинності. Очевидячки, що на такій порівнюючи невеликій площі заслуговують на охорону обидва типа степів.

На думку В. І. Талієва, коли скласти до купи всі участки неораного степу, що залишився до цього часу на Україні, їх загальна площа буде занадто незначною. Коли поділити цю цілину поміж селянами, від того буде тільки майже непомітне збільшення їх володінь. Зубоження України на ліси й води видко для кожного і тому устрій заповідників за для охорони лісових та водяних багатств безумовно цікаво й корисно народньому господарству. Треба думати, що для улаштування таких заповідників не буде ніяких перешкод, позаяк більша частина на найкращих учасків знаходиться в володінні держави, монастирів та великих власників. Найбільш вартісне потрібно перетворити в «національні парки».

Наводячи далі описки «памяток природи» України, які розміщені по окремим губерніям, маю зауважити, що списки ці далеко неповні. Найбільше відомостей я подаю про Харківщину, але і тут список невичерпуючий. В своє виправдання можу поставити труднощі такої роботи, позаяк відповідні відомости розкидані по різних журналах і зібрати їх всі до купи нема ніякої можливості.

I. Чернігівщина – нема ніяких відомостей.

II. Харківщина.

Степи. Необхідно зберегти участки неораного степу, принаймні по одному, в східній і західній половині губернії. Особливо потрібно зробити це для західних повітів – цілина гр. Капниста, що знаходиться між Козельним і Катеринівкою в Лебединському повіті. Цей степ належить до типчаккових, позаяк найбільш розповсюдженими, типовими рослинами тут будуть непоказні трави: типчак і пирій, ковиль же грає другорядну ролю. Між иншим місцевість ця видатна також тим, що тут знаходиться «Государева гребня», з якою з'язаний спогад про Петра Великого й Шведську війну.

На Харківщині є повна можливість за для утворення степового національного парку в конечній її південно-східній частині – в Старобільському повіті. Тут і до цього часу збереглися великі участки по кілька тисяч десятин ковильових степів, що належать державним кінським заводам (Деркульському, Стрілецькому, Ново-Олександрівському й Лимарівському). На одній з цих цілин (Дскульській) в 90-х роках було улаштовано досвідну станцію для вивчення степу. Після того, як вмер її закладчик славнозвістний ґрунтознавець проф. В. В. Докучаєв, вона була зовсім покинута. На цьому ж степу провадяться досліди лісоводства серед степової місцевості.

Весною по старобільських степах рясно цвіте дикий степовий туліпан, від якого походять і всі наші садові туліпани. Трохи пізніше з'являється другий красун півдня – воронець або

степова півонія з великими густо-червоними квітками. Проф. В. І. Талієв справді каже, що цю рослину треба було б рахувати національною рослиною України, позаяк вона колись вкривала своїми чудовими квітками весь степ, напр., на Полтавщині.

Але головна частина рослинності степу, як і рослинності лук, складається з трав (злаків), рослин, що мають непомітні квітки, але так корисні людині. Адже до них належить більша частина наших хлібів, як от пшениця, жито, ячмень, просо. Вони ж дають і найкраще сіно.

Серед трав Старобільських степів найбільш розповсюджені ковила і типчак. Ковиль найбільше кидається в очі в середині травня. В багатьох місцях степ в цей час здається хвилюючим морем від білого пір'ячка ковила. Але вітер швидко здмухує їх і тоді степ загублює своє найкраще вбрання.

Довгі, пухнаті пір'ячка коваля – це не квітки, а додатки зернини. Вони з'являються тільки під той час, коли зернина вже дозріває. Вітер лехко здмухує їх і розносить далеко по широкій рівнині. *)

В травні ж розцвітає на степу різнобарвним роскішним килимом пайрїжнманітніші рослини. В цей час він надзвичайно красивий. Особливо кидаються в очі «бабки» або степова шавлія, що має майже безлисту стеблину й похилені донизу грона дрібних квіток.

Насіння ковилю цікаво ще й в другому відношенні: воно може само загрибтисся в землю. Діло в тому, що нижня, найближча до зернини, частина додатку, немов нитка, сильно закручена. Коли її навохчити, вона розкручується і тому, коли насіння ковилю впаде на землю і, калі дощ або роса завохчуть її, нижня частина «пір'ячка» починає, немов сверло, крутитися, і потроху вгвинчується в землю. Але ось минає радісна весна з її яскравими квітками та дзвінкими пташиними піснями. Починається пекуче літо. Поступовно вигорає степ, жовкне, робиться одноманітним, мало цікавим за для одвідування. Не забарвлює його й тирса, другий вид копилю, що розвивається влітку. *)

«На степу особливо лехко дихати; привільно й тому, що тут перед людиною, куди око гляне, розстелюється нсобмежаний, незагороджений простір. Коли в густому пралісі все-ж таки робиться якось моторошно і хочеться побігти кудись на відкрите місце, то степ, навпаки немов тягне в далечінь, хочеться все йти та йти по ньому. Мільйони квіток дивляться скрізь на тебе і немов нашіптують якусь степову тайну.

«А тайн степ знає багато! Яка сила народів проходила колись по ньому! Цілі орди диких кочовників рушили по степу, немов руйнуюча хвиля на океані, проходичи узгрянничя російської держави. Татаруки мали тут свої стоянки. На степ виїзжало й вільне козацтво, що ціною своєї крові закріпляло в боротьбі українську територію. Минули століття, зникли майже безслідно де-які народи, інші живуть вже не тут... І лише окремі сліди нагадують про них...» (проф. В. І. Талієв).

*) Насіння тирси лехко чіпляється до хутра худоби, заплутується в ньому і навіть встромляється в шкіру позаяк додаток може теж закручуватися і розкручуватися.

Старобільські степи мають крім роскішної степової рослинності й цілу низку вимираючих степових животин. Найбільш цікавою з них є бабак, про якого ми вже казали вище. Цей гризун селиться цілими громадами. Свої нори він виконує на глибині сажени і більше, тут знаходиться поширення – «спальня» животини. Біля входу міститься земляний горбочок. Стоючи на задніх ніжках, бабак оглядає степ, слідкує за життям його. Хоча бабак і зустрічається в невеликій

кількості й в інших частинах губернії, але степи Стрилицького кінського заводу найбагатіші на нього і тому їх треба взяти під особливо сувору охорону.

Конче, окрім степів Лебединського та Старобільського повітів було б бажано взяти під охорону й інші степові участки. Як свідчить проф. В. І. Талієв, в Купянському, Ізюмському, Зміївському, Волчанському та Харківському повітах ще збереглося до останнього часу у приватних власників окремі великі ціліни. Але зупинятися на них ми не маємо можливості.

Чудові краєвиди. Одна з найцікавіших місцевостей України, яку потрібно в першу чергу перетворити в національний парк – це територія, що лежить по обох берегах р. Донця в Ізюмському повіті, між Святогорським монастирем і с. Богородичним. Ця місцевість визначається не тільки красою своїх краєвидів, але і численними особливостями природи, що властиві тільки їй. Так, тут ми маємо рідкий випадок соснових борів не на піску, як звичайно, а на крейді. По лісах, що вкривають праві берега р. Донця, зустрічається часто й густо вельми рідкий і цікавий чагорник «рай-дерево» або сумах.

Крім рай-дерева в Святих горах зустрічається ще багато степових рослин, що люблять вапняний ґрунт, а також справжніх «крейдяних» рослин.

Треба ще зазначити, що південний характер рослинності Св. Гір в зв'язку з усіма обставинами природи утворює вражіння Криму.

В геологічному відношенні ця місцевість цікава крейдяними скелями. На такій скелі збудована церква монастирю. В лісі, що обхоплює монастирь, покопани печери, які заслуговують на увагу як історичні пам'ятки. Лівий берег Донця вкритий чудовими різнманітними лісами. Не можна знайти іншої місцевості на Україні, в якій би так гарно об'єднувалися всі ті умови, які повинні вдовольняти національному паркові.

Крім зазначених місцевостей заслуговують на особливу охорону й перетворення в національні парки: чудові берега по р. Донцю біля Коробова хутора (в Зміївському повіті), мальовничі околиці Ахтирського монастирю (біля м. Ахтирки) і, наприкінці, лісова площа біля м. Лебедина по річці Пслу.

Ліси. Лісовод Г. Г. Бурлаков в своїй статті «О памятникахъ природы въ лѣсахъ Харьковск. губ.» рекомендує зберегти для потреб наукового лісоводства низку участків, що знаходяться в різних лісництвах губернії. Найбільш цікавим з них буде квартал з групою на диво здорових могутніх дубів, що мають не менше 250–300 років.

З приватних лісів заслуговують на охорону шматки соснового бору в Зміївському повіті, що був розведений колись Г. П. Данілевським, відомим складачем історичних романів і оповідань.

І, наприкінці, заслуговує на особливу охорону єдиний в усій Росії сад-парк І. І. Каразіна, нащадка В. Н. Каразіна, що заснував Харківський Університет. Цей парк міститься біля заштатного міста Краснокутська в Богодуховському повіті. В цьому паркові є багато вартісних і старих посадок, що іноді складаються з південних рослини. До таких належать, наприклад, горді платани, що мають по 40–50 років. Мається тут і японська Гінкго, що виживає в Харківському кліматі і др. Цей парк, поки що, був мало відомий навіть спеціалістам, позаяк він знаходиться в віддаленні від залізниці (30 в.), і скромності власника. А проте, цей садок може бути гордістю всієї губернії.

Серед окремих **рослин** потрібно охоронити граб, можевельник, ріжні пядичі (плауни – *Lycopodium*), комахоїдні рослини – росичку й альдровандію, вовче лико Софії (*Daphne Sophia*), *) потім степову півонію або воронець, степовий туліпан, леверду або черемшу (*Allium*

ursinum), пірчастий кошиль (*Stipa pennata*), різні любки (люби мене не покинь). Треба заборонити рубати сосну, що росте па крейді.

*) Цей цікавий чагарник, що росте на крейді, зустрічається тільки в небагатьох місцях Харківщини, Курщини та Воронежської губ. і більш ніде! Заслужує на абсолютну оборону.

Серед животин (звірів та птиць) треба взяти під особливу охорону: з лісових – дику козу, лісову куницю, харсуну; степових – бабака, стрепета та дрофу, з водяних та лучних – хохолю, норку, видру, журавля, кривоноса або кроншнепа, а з мешканців пісків – скиргуну або авдотку (*Oedicnemus cserpitans*) і т.д.

III. Полтавщина.²

Степи. Колись більша частина Полтавщини була вкрита степовою рослинністю. В сучасний мент од тих степів залишилися тільки невеличкі шматки в Конградському, Лубенському, Миргородському та Золотоношському повітах (може і ще в де-яких інших, але поки що про них нічого не відомо). Найбільш цікаві степи в Конградському повіті, що нагадують нам по своїй рослинності стени на Старобільщині. Великими шматками (по де-кілька десятин) вони збереглися в Карлівській (Ланне) і Струківській (Дар-Наdejда) економіях. Як в тій, так і в другій ще ростуть воронець, ковила, тирса, степовий гіяцинт, сте повий півень. Крім того в цих степах значну роль відіграють горицвіт і сон-зілля (*Anemone pratensis*). На першому з'їзді природників України, що відбувся у Києві в серпні місяці 1918 року завідуючий Полтавським Природничим Музеєм В. Ф. Ніколаєв пропонував зробити постанову, аби обидва степи на Конградщині були зроблені заповідниками, з чим з'їзд і погодився.

В Лубенському повіті старий степ залишився ще в маєтку Боярського, але він значно поповнений худобою.

Дуже цікаві дрібні шматки степу біля с. Шишаки Миргородського повіту (маєток Вернадського) і с. Губарівки Кобеляцького (маєток Губаріва).

В Золотоношському повіті мається неороний степ біля с. Прохорівки, але розмір і характер його нам невідомі.

Ліси. Від лісів, що в колишні часи вкривали північні повіти Полтавщини, особливо Зіньківський та Полтавський, нічого до нашого часу не залишилося. Найбільші ліси на Полтавщині збереглися в Полтавському повіті, але і вони не старого походження. З цих лісів визначаються ліси біля с. Диканьки й с. Милорадова, перший листвяний, а другий голчастий. Обидва ліса утворюють ніби то суцільний мисів, ЯКИЙ р. Ворскла поділяє на дві частини. В Диканському лісі ще не порубані славнозавісні дуби -велетні, про які писав російський поет А. С. Пушкин («цвѣтѣть въ Диканькѣ древній рядъ дубовъ» Поема «Полтава»). Коли ми не помиляємось, їх тут 9 або 10, що тягнуться по головному шляху на Диканьку. Ближче до річки в склад лісу входить граб, рідке дерево для Полтавщини. В Милорадівському лісі (особливо в лісі Петраша) багато ще сосен-велетнів і ліс надзвичайно цікавий всією своєю рослинністю. Тут ми зустрічаємо багато типових борових рослин – грушанку (*Pyrola*), плауна, верес (*Calluna*). Вся земля вкрита м'якими купинами моху, немов в якому-небудь північному лісі.

2 Весь розділ рукописи цієї книжки, де йде річ про Полтавщину, редакція переробила наново, позаяк відомості автора були дуже коротенькі. Видавництво при Полтавському Природничому Музеї Губерніяльного Земства гадає надрукувати в найближчому часі окрему книжку, що буде присвячена питанням охорони пам'яток природи на Полтавщині.

Всю місцевість між Диканькою й Милорадівою варт було б перетворити в національний парк, для цього вона має все необхідне – рідку рослинність; чудові краєвиди, шматки степу біля узлісся і т. и.

З'їзд природників України теж погодився з В. Ф. Ніколаєвим, що цю місцевість треба було б перетворити в національний парк.

Багна. В межах Полтавської губернії зустрічається два типа вимираючих багнищ: сфагнові (білі) і гіпнові. Перші з них мають безпосередній зв'язок з голчастим лісом, другі з забагненими річками. Білі багна дуже рідкі на Полтавщині, поки що відомо тільки про два з них, обидва знаходяться в Переяславському повіті. Звуться ці багна білими тому, що на них росте мох – сфагнум, який має колір близький до білого. Цей мох здійснюється на багні подушками, по яких росте найцікавіша комахоїдна рослина – росичка. Особливо варто на увагу сфагнове багно біля с. Коржів, на ньому окрім росички ростуть ще такі цікаві для флори Полтавщини рослини, як альдровандія, пузирчатка, рідкі верби *Salix Lapponum* і *S. myrtilloiges*, рідка осока – *Carex filiformis*.

Гіпнові багна знаходяться в долинах більшості річок західної частини Полтавщини – Трубежу, Супою, Оржиці, Удаю, Переводу і т. д. За останні роки, коли в великому розмірі провадилася осушка таких багнищ, багато з них загубило свою типову рослинність (як от по р.р. Трубежу, Супою) і може швидко буде той час, коли ці багна зовсім перетворяться в луки. Ці болота вкриті почасти гіпновим мохом, осокою та бобівником (*Menyanthes trifoliata*), почасти очеретом. Особливо цікаві багна, що вкриті мохом і нагадують відомі Поліські багна. Треба було б залишити на спомин хоча один шматок такого багна (по р. Супою, або Удаю).

Чудові краєвиди. Окрім диканського лісового масіву з річкою Ворсклою, чудовий краєвид дає також місцевість по р. Пслу, поміж с. с. Яреськи та Шишаки. Тут ми маємо і мальовничу р. Псіол, і сипкі піски, і невеличкі гайки, і шматки неораного степу. З Бутової гори, що лежить на правому березі річки можна бачити надзвичайно гарний краєвид на долину річки, сумежні горби і білі піски лівого берегу.

Сади-парки. На Полтавщині є також дуже цікаві сади-парки, як от Устимовича в Кременчуцькому повіті і Скоропадського в Прилуцькому. Тут зібрані рослини з різних країн світу, особливо голчасті, і охоронити ці парки – наш обов'язок.

З геологічних пам'яток заслуговує охорони загаслий вулкан біля с. Ісачки Лубенського повіту. Що торкається окремих рослин і животин, то з них треба охоронити ті самі, що й на Харківщині, окрім тих, що живуть на крейді, яка на Полтавщині не виходить на поверх. В Кременчуцькому повіті може ще збереглося де-кілька бобрів (озеро Світличне), їх треба взяти під абсолютну охорону.

IV. Катеринославщина.

Опис ботанічних «пам'яток природи» Катеринославщини зробив в своїй статті ботанік А. А. Гросгейм. На його думку найбільш важливо охоронити степову рослинність, якої найбільше загрожує небезпека. От список найбільш вартих на увагу неораних степів Катеринославщини:

- 1) Великі участки степу, що мають сотні десятин, в Верхньодніпровському повіті (на границі між Полтавщиною та Херсонщиною) в маєтках Кочубея та Харіна.
- 2) В Катеринославському повіті – в маєтків Гаркушевського.

- 3) В Новомосковському повіті – у Левшина.
- 4) В Олександрівському повіті – біля станції Софіївка, Півд. залізниці.
- 5) В Новомосковському повіті – біля ст. Синельниково, Катерининськ. залізниці.
- 6) Молчановський степ – коло ст. Краснопавловка Павлоград. пов.
- 7) Цілина (в 100 десятинах) в маєткові Педан.

Два останні на думку інших природників.

В кепських умовах знаходяться зарості степового чагарнику, вони дуже порубані і до того поповані худобою, що ось-ось загинуть зовсім. В усій губернії залишилося тільки 2 вартих на увагу місцесперебуття степових заростей.

Майже в такому кепському становищі знаходиться і рослинність скель. В кращому становищі крейдяна рослинність, ліси, рослинність пісків, що не заливається водою. В своїй статті, що ми згадували вище, А. А. Гросгейм подає список місцевостей, що найбільше підходять для утворення «заповідників».

Найбільше цікавими по своїй рослинности, що заслуговують на охорону, він рахує такі:

- 1) Острів Хортиця, який має рідкі й оригінальні рослини. Так, в дубині зустрічається, немов величезна ліяна, справжній виноград, який тут одичав, і другі рослини. Місцевість дуже різнороманітна – степи, скелясті рослини, гущавина степових чагарників, ліс, заливні луки і багата водяна рослинність в затоках Дніпра.
- 2) Парк Потемкина в самому Катеринославі, що має площу в 35–40 десятинах. Має різнороманітну багату рослинність.
- 3) «Манастирський ліс» біля Катеринославу – різнороманітна рослинність, але сильно попована публікою. В 1914 році було припущено забрати частину його під охорону. Здійснилося це чи ні ми не знаємо.

З окремих рідких рослин заслуговують суворої охорони:

- 1) Цімбарія придніпровська, яку можна знайти тільки на Катеринославщині (тільки в двох місцях, обидва біля Александрівська!), Херсонщині та Таврії і більше ніде! Найближчі родичі ростуть в Азії.
- 2) Отавник або леонтіце алтайська – сибірська рослина. Зустрічається переважно в приморський частині Херсонщини. На Катеринославщині тільки в одному місці – біля містечка Кривий Ріг (Верхнедніпровського повіту).
- 3) Степовий гіяцинт (*Hyacinthus Pallasianus*), що знайдений в 3 місцях.
- 4) Сосна, що знаходить тут південну границю свого розпросторення на руській рівнині.

V. Таврія (материкова частина).

До останнього часу охоронялися слідуєчі цілини в маєтках Ф. Е. Фальцфейна, про які більш докладно ми теркнемось в іншій книжці³:

- 1) в маєтку Асканія Нова (Дніпровск. пов.) – 2 участки: в 500 і 100 дес.
- 2) в маєтку Елизаветфельд – 2 участки: в 15 і 10 десятинах.

Крім того необхідно, по думці ботаніка-агронома А. А. Янати, зберегти в губернії й участки іншого типу степів (полинного, ковильово-лучного і цибулясто-чагарникового).

3 «Що зроблено у нас і в інших країнах в справі охорони природи». Мається в портфелі нашого видавництва і буде надруковано.

VI. Херсонщина.

Степи:

- 1) в маєтку Сухомлинова в Адеському п. – цілина в 10 дес.
- 2) невеликий участок коло Кривого Рогу.

Ліси:

- 1) Чорний ліс, де є сфагнум і росичка (Олександрівськ п.).
- 2) участок жеребківського лісу (Ананівськ. п.).

VII. Поділля.

Толдрі або Медоборські гори (коральові кільцевидні острови-«атоли»), Кам'янецькій пов. Біля с.с. Привороття і Нічин.

VIII. Київщина.

Ліси:

- 1) мійський ліс «Пуца Водиця»
- 2) казенний ліс
- 3) Киригівський ліс біля багна Урдиня (Черкаськ. п.)

Необхідно охоронити місцепожиття рікого звіря бобра на р. Кропивній й др.

Грядитні скелі:

- 1) біля містечка Коростишів (Радомисьльк. пов.).
- Де-які скелі: 2) вдовш р. Росі 3) біля м. Буки (Уманськ. пов.).
- 3) в Трахтомирові на Дніпрі й інші.

Загаслі вулкани з виходом лави: біля с.с. Булаї, Іваньки й Луговате (Липовецького пов.)

IX. Волинщина.

Поки що звісно тільки про де-які геольогічні пам'ятки.

V.

Особливости здійснення охорони паияток природи на Вкраїні.

Коли невеличкі заповідники потрібно зовсім вилучити з тих земель, які йдуть за-для використання в сільському господарстві, і все зробити, щоб найкраще охоронити їх природу від змін, то цього не можна сказати про наші майбутні національні парки. В таких місцевостях, як Україна, де населення живе дуже густо, навряд чи можливо зовсім припинити всяке господарське використання. На користь самому ділу прийдеться обмежитись утворенням заповідників, але і суворо зазначеними правилами що до їх розроблення. Так, в лісових заповідниках можна припустити де-яку рубку, або, вірніше, підчистку дерев, в степах навіть нсобхідно іноді пасти худобу, щоб рослинність збереглася краще.

Власне кажучи, дуже бажано утворювати заповідники в звязку з дослідними сільсько-господарськими станціями та полями при державних кінських заводах та інших установах. При таких інституціях можна буде легше утворити розумну охорону від засмітнення участків смітною

рослинністю а також від інших несприятливих умов. В умовах розумної охорони можна буде краще використати участки за для найрізноманітніших наукових та практичних завдань.

Щоб зберегти пам'ятки природи даної місцевості на майбутнє необхідно мати повний їх реєстр, знати їх місцеположення. Такий реєстр не може скласти тільки одна яка-небудь місцева інституція по охороні природи. В цій справі їй повинні прийти на допомогу Університети, де є багато наукових сил, Товариства Любителів Природи і, наприкінці, усі, хто співчуває ідеї охорони пам'яток природи,

Щоб скласти списки пам'яток природи не потрібно якогось особливого знання природознавства. Зробити вказівки що до місце-знаходження старих дерев, рідких животин і почасті рослин, довідатись про де-які докладности, що торкаються цих пам'яток – це може зробити кожна інтелігентна, второпна людина. Найкращим потвердженням цього може бути діяльність американських хлопчиків-«бойскоутів», що зробили багато користі інституціям охорони природи, подаючи відомости про місце-знаходження «пам'яток природи» в їх країні. Навіть і у нас, в Росії, не дуже давно, по пропозиції інспектора народних шкіл А. А. Хребтова, був складений досить гарний список пам'яток природи, що заслуговують на охорону на острові Езель в Естляндії.

Складання списків пам'яток природи, утворення заповідників та національних парків, а також розроблення правил одвідування і господарського використання – все це вимагає утворення на Вкраїні, як і в нищих частинах Росії, осередкової державної інституції по охороні природи з філіями в великих городах. *) До того дуже важливо щоб керування цим новим ділом було доручено людям, які добре знають свій край, які мають досвід і любов до природи.

*) В цьому напрямку де-що вже зроблено. Так, в Москві мається державний відділ по охороні природи, але діяльність його провадиться дуже мляво.

В Києві, при Міністерстві хліборобства також, існує спеціальний відділ по охороні природи, на чолі якого стоїть відомий знавець птиць та діяч по охороні природи на Вкраїні М. В. Шарлемань.

Усі, хто бажає про що спитати, подати відомости, докладніше довести про пам'ятки природи, допомогти зібранню матеріалів (вирізки з часописей, журналів, фотографії і т. и.) по питанням охорони природи, можуть звертатися до слідуючих осіб та інституцій.

Для Полтавщини: Полтава, Природничий Музей Губ. Земства.

Для правобережної України: Київ Нестерівська 31, кв. 1, М. В. Шарлемань.

Для інших губерній України та Росії: Полтава, Природничий Музей Губ. Земства для Г.А. Бризгаліна.

Ще не досить утворити заповідники, щоб зберегти на віки-вічні останки їх первісної природи. Ні, потрібно зробити значно більшу роботу – потрібно розвинути інтерес та любов до обхоплюючої нас природи в широких колах громадянства. І коли в цьому відношенні нічого не буде зроблено, успіх охорони буде сумнівним. Це ж зрозуміло, що а ні огороження заповідників, а ні охорона їх при допомозі варті не будуть мати особливого значіння, коли не будо свідомого відношення до нового діла серед місцевого населення. А такі засоби охорони вимагають і великих коштів і можуть бути здійснені тільки в поодиноких випадках! Отже може бути тільки один висновок: охорона природи повинна ґрунтуватися на свідомому відношенні хоча б частина населення. Щоб утворити в селі такий осередок свідомих осіб, потрібно притягти до виховуючої роботи всіх освічених робітників, які мають безпосередній зв'язок з народом.

Це будуть, головним чином, народні вчителі, діячі по позашкільній освіті, агрономи і лісоводи. Шляхом численних розмов, упертою працею вони зможуть знищити байдуже та жорстоке відношення широких кол громадянства до дарів природи. Велику користь тут можуть дати екскурсії, різні виставки, музеї, розповсюдження метеликів (листіків) і книжок, що написані цілком зрозумілою мовою.

Дуже бажано утворення при різних просвітних установах і особливо «Просвітах» кружків любителів та охоронителів природи, а при школах – спілок оборони животин та рослин («майські спілки»). *) Безумовно потрібно звернути найбільшу увагу на школу, особливу нижчу та середню, і пам'ятати, що школа повинна давати не тільки теоретичне знання, але і розвивати любов до живої природи. Рідна природа мусить бути підвалиною всього навчання. Тільки тоді, коли ми будемо з дитинства приваблювати людину до природи, розвивати любов до неї, тільки тоді ми зможемо і охоронити цю природу. Треба пам'ятати ще що дуже гарною допомогою в цьому ділі є охорона та приваблення птахів. Зробити «домика» за для гнізда пташки, улаштувати яке-небудь приладдя за для годування – це ж може зробити кожна дитина. А з яким зацікавленням та задоволенням буде слідувати вона за будівництвом гнізда, за вигодовуванням ненажерливих іташчат!

*) Цьому питанню присвячена перша книжка нашої серії: «Шануймо і бережімо наш рідний край» М. Бейер. Вид.

Діти люблять збирати колекції яскравих метеликів або різнокольорових пташиних яєчок, але це робиться зовсім несвідомо, без всякого уміння. Ці колекції дуже швидко псуються: крихітні яєчки розбиваються, комахи залишаються без ніжок, крильців та вусиків або зовсім розламуються. Молодий колекціонер уже не шанує їх, викидає як сміття. Але ця забавка має дуже пагані наслідки – вона привчає дітей бути жорстокими, не дивитись з жалем на біль і муки живих істот.

Окрім безтямущого вбивання комах та птахів маються ж і другі засоби за для ознайомлення з обхоплюючею природою – спостереження за її життям і охорона красивих, користних та пригноблених створінь! От такі «безкровні» засоби повинні розповсюдитись серед молоді, що починає знайомитись з природою; потрібно, щоб вона одсунула всі інші засоби, що з'язані з необхідністю вбивати живі істоти.

Додаток.

Коротенький перелік пам'яток природи правобережної України.

Склав М. Шарлемань.

Цілина. 1. В маєтку Енича біля Шполи Звенигор. пов. на Київщині (100 дес.). 2. Шамраєвська економія Броницької біля Білої Церкви (300 дес.). 3. Люсятинська економія біля Білої Церкви.

Ліси. 1. Державні соснові ліси на північ від Києва (25 кварт.). 2. Голосеївський ліс на південь від Києва.

Перші ліси дуже цікаві в науковому відношенні. Розміщені на границі двох великих фіто- і зоо-географічних смуг: таежного лісу і лісостепу. Тут зустрічаються елементи природи цих двох слуг. Це закраїна Київського полісся. Тут ще зустрічаються такі форми, як глухан, рябок,

лісова нуниця, дика коза, чорний ягель, орли і т. д. З ботаничного боку цікаво знаходження ліннеї (*Linea borealis*), а також багнищ з такими характерними рослинами, як росичка, журавлина (клюква) і т. и. В протилежність зазначеним вище лісам, де переважають північні форми, в Голосеївському лісі перевагу беруть південні форми. Ціла низка рослин знаходиться тут південну границю свого розпросторення. Важливо ще охоронити як місце для екскурсій і но гігієнічному значінню для Києва. 4. По своєму характеру до Голосеївського лісу наближається ліс в Пронивщині поблизу Бативої гори на південний захід од Києва. 5. Кирилівське лісництво Черкаського пов. на Київщині, біля Ирдиня. Цікаво в ботаничному, зоологічному та ґрунтовому відношеннях, як найпівденніше лісництво на Україні типа північних соснових лісів.

Озера. О Рудня–Яблонівське Київськ. пов біля м. Гостомля (біля 100 дес.). Рідкі пам'ятки флори і фауни. Цікаві останки бобрових «домиків».

Пороги. Дніпровські пороги на Катеринославщині. Цікаві як самі пороги, так і острови нижче їх, що позаростали густою деревистою рослинністю і де багато різного птаства.

Водоспади на річках. 1. Ужу, Радом. Пов. на Київщині, 2. Тетерев, тамож, 3. Росі, Каневськ. пов. на Київщині, 4. Гнилому Тикачі в Звенигор. пов. на Київщині, 5. Гірському Тикачі в Уманському пов. на Київщині, 6. Медоборські гори (Толдри) біля Камінця Подільського. Мальовничі, цікаві в геологічному відношенні місця.

Останки потухлих вулканів. 1–2 Поблизу с. Іваньки та с. Луковат в Липовецьк. пов. на Київщині, 3. біля с. Булан, Берд. пов. на Київщині, 4) біля с. Златня, Ровен. пов. на Київщині, 5. біля с. Берестовець на Волинщині. Цікаві з геологічного боку.

Скелі. 1–2 Біля Житомира і Користишева на Волищині с. Софіївки в Уманськ. пов. на Київщині, 4. Александрії в Васильковськ. пов. біля Білої Церкви на Київщині, 5. Корсунський парк в Каневськ. пов. Цікаві пам'ятки «культурної» природи.

Крім того не можу не зазначити де-які місцевості лівобережної України про які не дає вказівок проф. В. І. Талієв.

Рибні озера в Остерському пов. поблизу ст. Дарниця на Чернігівщині (біля 50 дес.). Надзвичайно цікаві реликтові озера, що мають оригінальну фауну та флору. Тут, між иншим, зустрічаються такі рослини, як альдровандія, сальвінія, зозульки жовті (*Cypridium Calceolus*) і животины – голян (*Phoxinus phoxinus*), плавунець плескатий (*Dytiscus Latissimus*), ящірка живородяча (*Lacerta vivipara*) і де-які інші.

Старосельське лісництво в Остерськ. Пов. На Чернігівщині (4 кварт.). Південне закінчення великого лісового масіву. Цікаві флора і фауна. Найулюблене місце ночівлі перелітних птахів.

Замисловське лісництво в Овручському повіті на Волинщині. Величезні ератичні валуни. Цікава фауна. Тут ще зустрічаються лосі. Не дуже давно знайдена рись. Досить багато глуханів, рябків і тетеруків.

Г. А. БРИЗГАЛІН

**ЧТО ТАКОЕ
НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПАРКИ
И ДЛЯ ЧЕГО
ОНИ УЧРЕЖДАЮТСЯ?**

1919

ЧТО ТАКОЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПАРКИ И ДЛЯ ЧЕГО ОНИ УЧРЕЖДАЮТСЯ? 1919

Брызгалин Г. А. Что такое национальные парки и для чего они учреждаются? / Г. А. Брызгалин; С. С. Захаров. – Харьков: Книгоиздательство «Союз» Харьковского Кредитного Союза Кооператоров, 1919. – 95 с. (Естественноисторическая библиотека под редакцией проф. В. И. Талиева) (Серия: Мир культуры и природы; №2).

Книжка вийшла 1919 року у Харкові під редакцією М. Шарлеманя. На її сторінках автори змалювали історію створення перших національних парків у світі та подали огляд існуючих нацпарків США, Канади, Південної Америки, Австралії, Нової Зеландії, Африки та Західної Європи. Книжка пропагує західний підхід до створення нацпарків як науково-природоохоронних установ, що зберігають еталони зникаючих екосистем. Прикладом таких екосистем в Україні автори називали українські цілинні степи: *«Сь распашкой ихь навсегда останутся безь отвѣта многіе научные вопросы»*. Ще тоді, у 1919 році, висловили пропозицію підходу, нині названого еколого-географічним, зазначаючи: *«Необходимо имѣть вь виду, что природа каждой мѣстности представляет свои особенности, поэтому желательнымъ является создание цѣлой сѣти національных парков и заповѣдниковъ»*.

Вони наголосили, що збереження ділянок незайманої природи має пряме відношення до народного господарства. Так, для раціонального лісівництва необхідно мати можливість вивчення ділянок первісних лісів, а для орного землеробства на родючих ґрунтах – мати для порівняння ділянки неораної цілини.

Посилаючись на американський досвід, Г. Бризгалін та Б. Захаров припускали, що мережа національних парків має стати ілюстрацією для вивчення природничої історії та для виховання патріотичних почуттів. Національні парки мають оберігати пам'ятники національної історії, *«роблячи останню більш живою, яскравою, відчутною»*.

У книжці детально описано, яким чином працюють національні парки у США від процесу створення до нюансів охорони та екскурсійної діяльності, а також надається увага першим потугам створення заповідних територій в Росії та в Україні (аналогічно, автори називали перші заповідники Росії «спробами створення національних парків»). Серед іншого, запропоновано з числа приватних та монастирських земель створити мережу менших за площею, ніж національні парки, заповідників. Для державних конезаводів і дослідних сільськогосподарських станцій автори рекомендували створювати «заповідні степові ділянки» як аналог тодішніх мисливських заказників.

Серед національних парків, перспективних для створення в Україні, Г. Бризгалін та Б. Захаров назвали нинішні «Святі гори», «Гомільшанські ліси», крейдяні степи Старобільського повіту, околиці Ахтирського монастиря, та степову цілина Капниста в Лебединському повіті (тепер – природний заповідник «Михайлівська цілина»).

На завершення своєї праці автори констатували, що заповідання в Росії – надзвичайно важка справа, яка наштовхується на низку значних перепон. Перша з таких перепон – низький рівень культури народних мас і інтелігенції, друга – відсутність фінансування на культурні цілі, і третя – невивченість самої природи, яка потребує охорони.

Книжка стала другим виданням серії «Світова культура і природа» та була видана під грифом «Природньо-історична бібліотека під ред. проф. В. І. Талієва».

Важливі цитати:

«Съ точки зрѣнія интересов науки, гибель участковъ природы, на основаніи которыхъ можно было-бъ возстановить ея прошлое, должна быть задерживаема вездѣ, где это не наталкивается на неприодолимыя препятствія со стороны требованій практической жизни».

«Необходимо имѣть въ виду, что природа каждой мѣстности представляетъ свои особенности, поэтому желательнымъ является созданіе цѣлой сѣти національныхъ парков и заповѣдниковъ».

Відома рецензія на цю книгу, написана М. В. Шарлеманем у виданні «Книгар»: *«Так широко розповсюджені на Заході ідеї охорони природи в останні роки в зв'язку з руйнуванням природи під-час війни й революції почали значно поширюватись і у нас. Досить багато з цього питання надруковано у Києві, ціла низка видань вийшла в Харькові, а зараз і Полтава взялася за популяризування природоохорони. Початок цій роботі кладе брошура М. М. Бейєра "Шануймо і бережімо свій рідний край". Ту ж ціль і приблизно той самий зміст має і друга випущена Полтавським природничим музеєм книжка Г. А. Бризгаліна "Охорона пам'яток природи". Тільки відомості в цій останній більш докладні, більш знайомлять читача з тим, що таке саме охорона природи, що розуміють під терміном "пам'ятки природи". Крім того, наприкінці праці Бризгаліна ми знаходимо конкретні вказівки про ті заходи, яких треба взяти за-для охорони пам'яток нашої природи. На жаль, всі ці поради мабуть ще довго будуть цілком теоретичні, і хто знає, коли вони ввійдуть в життя».*

У 40-х роках Головлітом книжка була заборонена в числі перших².

1 Шарлемань М. 1106, Бризгалін Г. А. Охорона пам'яток природи на Україні (рецензія) // Книгарь, літопис українського письменства, 1919. – С.1862.

2 Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготоргівельній сітці. – Х. : Вид.-во Книжкової Палати УРСР, 1954. – 393 с.

ПРЕДИСЛОВІЕ

ВЪ НАСТОЯЩЕЕ время происходит коренная ломка всего строя старой Россіи. Въ центрѣ ея лежитъ рѣшеніе аграрнаго вопроса. То или другое направленіе его непосредственно затрагиваетъ не только узко экономическіе интересы государства, но и иные. Сюда относится вопросъ о сохраненіи навсегда въ качествѣ національной собственности участковъ родной природы, замѣчательныхъ въ томъ или другомъ отношеніи. Переживаемый моментъ съ одной стороны весьма благопріятенъ для проведенія въ жизнь соответствующихъ мѣропріятій, а съ другой, если о послѣднемъ будетъ забыто при рѣшеніи аграрнаго вопроса, то бурная обстановка текущей жизни можетъ навсегда смести съ лица земли то, за сохраненіе чего намъ скажутъ искреннее „спасибо” не только наши потомки, но и все культурное челоуѣчество.

Цивилизованныя націи западной Европы и Америки, въ естественномъ ходѣ развитія своего самосознанія, уже прониклись чувствомъ необходимости обереганія своей природы, какъ сложной арены народной исторіи. Идея „національныхъ парковъ” поэтому получила у нихъ осуществленіе, то по истинѣ въ грандіозномъ, то въ болѣе скромномъ размѣрѣ, въ зависимости отъ земельного запаса. У насъ же она пока вообще мало кому знакома.

Мы думаемъ, что пройдутъ годы, жизнь, взволнованная революціоннымъ потокомъ, уляжется въ спокойное творческое русло и на обломкахъ погибшаго стараго начнется усиленное мирное культурное строительство. И на насъ ляжетъ отвѣтственность, если мы будемъ повинны въ непредусмотрительной растратѣ тѣхъ вѣчныхъ нерукотворныхъ цѣнностей природы, которыя мы получили въ наслѣдіе отъ прошлаго, но къ которымъ отнеслись какъ „рабы лѣнныіе”.

Настоящая книжка и преслѣдуетъ цѣль, привлечь вниманіе, пока не поздно, къ настоящему вопросу всѣхъ, кому дѣйствительно дороги культурные интересы своего народа.

Проф. В. Таліевъ

ГЛАВА I.

Идея національныхъ парковъ и ихъ значеніе.

I.

ОТДѢЛЬНЫЕ факты охраны природы относятся еще къ отдаленному прошлому. Тысячи лѣтъ тому назадъ у древнихъ грековъ, а позже у нашихъ предковъ и германцевъ существовали заповѣдныя рощи, скалы, ручьи, источники, или отдѣльныя, замѣчательныя своей величиной, древностью или красотой деревья, заботливо охраняемая сотни лѣтъ. Однако поводъ къ охранѣ всего этого вызывался не чувствомъ сознательной любви къ природѣ или пониманіемъ значенія и красоты ея проявленій, а исключительно религіозными вѣрованіями. Съ этими памятниками природы связывалось извѣстное почитаніе, опредѣленныя религіозныя сказанія о языческихъ божествахъ, потому они заботливо охранялись отъ уничтоженія или порчи.

Стремленіе же къ охранѣ рѣдкихъ животныхъ и уголковъ первобытной природы изъ научныхъ или эстетическихъ побужденій, возникло и стало развиваться сравнительно недавно.

Къ числу первыхъ попытокъ такого рода нужно признати охрану сернь¹ въ Швейцаріи. Охота въ заповѣдникъ была строго на строго запрещена въ 1569 г.; нарушители правилъ ловились, сажались на хлѣбъ и воду и должны были уплачивать значительную для того времени сумму – 50 кронъ штрафа. Упомянутый заповѣдникъ, между прочимъ, существуетъ и въ настоящее время.

Къ началу прошлаго вѣка относятся также созданіе перваго заповѣдника для сбереженія чуднаго участка лѣса, выкупленнаго баварскимъ правительствомъ исключительно изъ эстетическихъ соображеній.

Прежде всего въ сознаніе широкихъ круговъ общества культурныхъ странъ проникла мысль о необходимости оберегать отъ уничтоженія памятники старины и художественнаго творчества. Спустя значительное время, возникаетъ новое теченіе – въ пользу охраненія живописныхъ мѣстностей отъ обезображенія ихъ промышленной разработкой. И только въ самомъ концѣ прошлаго и въ текущемъ вѣкѣ наступилъ третій періодъ – охраненія всего наиболѣе цѣннаго не только въ эстетическомъ, но и въ научномъ отношеніи.

Природа изъ года въ годъ замѣтно бѣднѣетъ. Подъ вліяніемъ хищнической охоты исчезаютъ интересныя въ научномъ отношеніи звѣри, птицы и другія существа; вырубаются вѣковые лѣса, распахиваются дѣвственные степи, обезображиваются живописныя пейзажи. И вотъ для того, чтобы сохранить для будущихъ поколѣній случайно уцѣлѣвшіе уголки первобытной природы, въ просвѣщенныхъ странахъ стали учреждаться заповѣдники и національные парки. Послѣдніе занимаютъ пространства болѣе значительной площади, часто отличающіяся особенной живописностью, богатствомъ животнаго или растительнаго міра, и обычно совершенно исключаются изъ хозяйственнаго пользованія².

Первый починокъ въ дѣлѣ созданія національныхъ парковъ принадлежитъ, повидимому, Франціи. „Около 1830 г., рассказываетъ одинъ видный французскій пропагандистъ охраны природы, нѣсколько длинноволосыхъ молодыхъ людей, соблазненныхъ дикостью лѣсовъ и великолѣпными обнаженіями песчанниковъ, поселились въ Барбизонѣ. Эта мѣстность расположена къ югу отъ лѣсовъ города Фонтенебло и съ именемъ ея связано столько историческихъ воспоминаній для каждаго француза! Поселившіеся артисты любили шумъ. Барбизонская колонія очень скоро заставила говорить о себѣ“.

„Но вотъ художники узнали, что рѣшено разработывать лѣсъ. Они всполошились. Какъ! осмѣлятся прикоснуться къ деревьямъ, которыя послужили вдохновеніемъ для столькихъ прекрасныхъ произведеній! Да, вѣдь, это верхъ святотатства! Напрасно варвары стараются быть мужественными, напрасно проповѣдуютъ они, что благо лѣса требуетъ уборки деревьевъ мертвыхъ и умирающихъ, мы длинноволосые художники – не хотимъ ничего знать; – мы вопимъ: вы не посмѣете трогать ничего!“

Искусство вдохновляется мертвой природой столь же хорошо какъ и живою. Идите своєю дорогою, о жестокіе истязатели природы, мы же хотимъ рисовать юность и любовь, весну и зиму, старость съ ея немощью и печалями. Мы хотимъ показать человѣчеству, что жизнь есть вѣчная борьба и что нѣтъ ничего вѣчнаго внѣ твореній генія!“

И художники-упрямцы постарались: они такъ кричали, встряхивая своими длинными волосами, съ такимъ достоинствомъ носили свои волнистыя бороды въ редакціяхъ большихъ „французскихъ

1 Сернь – звѣрь изъ сем. антилопъ, украшенный рогами только на верхушкѣ загнутыми назадъ. Водится почти на всѣхъ высокихъ европейск. горныхъ хребтахъ. Истребляется ради вкуснаго мяса и кожи, идущей на выдѣлку перчатокъ.

2 Въ популярныхъ изданіяхъ часто смѣшиваютъ понятія „національный паркъ“ и „резервъ“ (этотъ терминъ въ русскихъ изданіяхъ удачно замѣняютъ словомъ – „заповѣдникъ“). Однако слѣдуетъ замѣтить, что въ то время какъ заповѣдники имѣютъ болѣе узкое значеніе и создаются для охраненія рѣдкихъ животныхъ, растений и проч., парки, отличаясь болѣе величинной, учреждаются одновременно, какъ для сохраненія животнаго и растительнаго міра, такъ и красоту природы.

газеты, что, наконец, добились желаемого. В 1861 г. некоторые части лесов Фонтенебло были зачислены в разряд „эстетических” лесов и, в них отныне уже не смел проникать топорь”.

Однако в развитии идеи национальных парков наибольшую роль сыграли Северо-Американские Штаты, впервые учредившие в 1863 г. законодательным актом национальный парк Йосемитской долины („долины сьраго медвѣдя”) и сь тѣх порь создавшие свыше 15 национальных парков, изь которыхь некоторые приобрѣли мировую извѣстность.

Изь Соединенных Штатовь идея устройства национальных парковь распространилась по всему миру и вызвала во многихь странахь движение вь пользу охраны природы вообще и устройства заповѣдниковь вь частности. Огромные парки вскорѣ возникають вь сосѣдней Канадѣ, они возникають и вь отдаленной Австрали.

Вь началѣ текущего вѣка создаются небольшие парки вь Европѣ и вь Южно-Американской республикѣ Аргентинѣ. Вь большинствѣ африканскихь и азиатскихь колоний учреждаются заповѣдники для дичи, отличающіеся крупной величиной и потому представляющіе нечто важное вь природоохранительномь отношеніи.

Пропаганда охраны уголковь дѣвственной природы и возникновение национальных парковь вь Европѣ находится вь тѣсной связи сь именемь германскаго ученаго – профессора ботаники Гуго Конвенца. Дѣятельность послѣдняго представляеть поучительный примѣрь того, какихь результатовь можеть достигнуть даже одинь человекь, если онь обладаеть огромной энергіей и фанатически предань одухотворяющей идеѣ. Конвенць безконечно агитироваль не только вь своей родной странѣ, но для этой цѣли посѣщаль и другія государства. Онь приѣзжаль вь Голландію, Данію, Англию, Швецію и вь Россію (нѣсколько разь). Передь самой войной профессорь Конвенць сдѣлаль поѣздку вь Тифлисъ на сѣздъ Русскихь Естествоиспытателей и Врачей, гдѣ онь прочиталь докладь (на нѣмецкомь языкѣ) о важности охраны природы на Кавказѣ.

На дальнѣйшихь страницахь будуть сообщены болѣе или менѣе подробныя свѣдѣнія о национальныхь паркахь различныхь странь, объ ихь устройствѣ и охранѣ. Здѣсь-же мы отмѣтимь лишь главныя отличія парковь Западной Европы оть Америки.

Мы беремь для сравненія парки указанныхь частей свѣта потому, что одни изь нихь (т. е. европейскіе) почти всегда являются плодомь общественнаго творчества и попеченія, вь то время какь другіе (американскіе) созданы правительствомь и находятся подь его вѣдѣніемь.

Вь Европѣ заинтересовались охраною первобытной природы вь самое послѣднее время и поэтому не удивительно, что подь национальные парки могли быть отведены лишь небольшие участки случайно сохранившейся природы; большинство парковь расположено вь горныхь и другихь мѣстностяхь мало удобныхь для земледѣлія и вообще для какого-либо использования.

Вь Америкѣ организація парковь шла болѣе планомерно. Правительство Соединенных Штатовь, желая заселить западную половину республики, выдѣлило для поселенцевь, пожелавшихь жить вь этой части страны, наиболѣе удобные для жизни и сельскаго хозяйства, участки; при этомь былъ оставлень запась свободныхь земель. Изь указаннаго излишка правительство и до настоящаго времени охотно выдѣляеть громадныя пространства подь национальные парки, национальные заповѣдники для дичи и друг. государственныхь цѣлей.

Европейскіе национальные парки рѣдко являются полною собственностью общественной организаціи; обычно пространства занятыя ими, берутся вь аренду на нѣсколько десятковь лѣтъ. Деньги необходимыя для содержанія и охраны парковь собираются среди членовь обществь, сочувствующихь дѣлу охраны природы.

Американські парки утворюються актом національного законодавчого зібрання (конгресу). Вони повинні існувати вічно: ні президент республіки, ні само зібрання не мають право знищити або навіть змінити в незначительній ступені їх величину.

Європейські парки преслідують більше всього научні і естетичні цілі – збереження в неприкосновенності краси природи, тваринного і рослинного світу.

Парки Америки прагнуть не тільки зберегти природу, але і привернути до своїх меж більше відвідувачів. Вони створюються „на радість і щастя народу” і виступають зразковими місцями для влаштування коротких і тривалих науково-просвітительських екскурсій і прогулянок. Управління парків посилено рекламує свої місця, стараючись одночасно створити сприятливі умови для їх більшої відвідуваності і кращої охорони. Чим більше відвідувачів, тим більше доходи парків, і, відповідно, можлива краща охорона краси і чудес природи.

II.

Успіх ідея національних парків і заповідників у всіх сучасних культурних народів з пробудившимся самосвідомістю пояснюються тим важливим різностороннім значенням, яке вони і інші повинні мати в загальному прогресі культури людства.

Перше з усіх завдань національних парків і заповідників – задоволення *інтересів науки*.

Вивчення природи в усіх її проявах становить характерну рису і силу сучасної науки. Воно йде різними шляхами, які в кінці кінців повинні дати одну цілкову картину. Вивчається не тільки організм, як він є, що може бути здійснено за допомогою наукових кабінетів і музеїв, але і як він живе, в складній залежності від інших організмів і взагалі від всієї природно-історичної обстановки. Між тим, незмінна природа швидко зникає і можливість спостерігати і досліджувати первинні взаємозв'язки, що існували в ній, назавжди втрачаються для науки. В наші дні кожен невеликий залишок якого-небудь організму, що жив в минулому і тепер зник, представляє велику цінність для розв'язання основних питань природознавства. Випадковий і недостатковий такий знахідок є причиною великих пробілів в наших наукових знаннях. Але чи не буде це непростительним упущенням безрозумілого ставлення до зникнення, що відбувається не в минулому, а в наших очах? Чи не дивно-ли однією рукою ретельно і з великим зусиллям розшукати і збирати рештки, а іншою не брати до уваги збереження того, що поки ще існує, але йде по шляху до зникнення? З точки зору інтересів науки втрачати частини природи, на основі яких можна було б відновити її минуле, повинно бути заборонено всюди, куди це не застосовується до непереборних перешкодок з боку вимог практичного життя. Крім того необхідно мати в увазі, що природа кожної місцевості представляє свої особливості, тому бажаним є створення цілих сіток національних парків і заповідників.

В якості прикладу такого типу російської і української природи, який йде швидкими кроками по шляху зникнення і вивчення якого безповоротно постраждає, якщо він не буде збережений, можуть служити цілісні степи. З розоранням їх назавжди залишаться без відповіді багато наукових питань.

Такі успіхи теоретичного знання є джерелом успіхів і прикладних наук, то збереження частин первинної природи в різних відносинах має пряме значення

и для *интересов народного хозяйства*. Так для вопросов рационального лесоводства, весьма важно иметь для сравнительного изучения участки леса, растущего по возможности в первобытных условиях. Для вопросов сельского хозяйства черноземного района, в частности для изучения свойств чернозема, столь же важным является иметь участки степной целины.

Нечего и говорить о той роли, которую должны играть национальные парки и заповедники в *образовательном* смысле. Сохраняя в себе различные произведения родной природы, которые в других местах уже исчезли, они являются ничем незаменимыми местами для образовательных экскурсий. Такие участки природы не только будут служить необходимой иллюстрацией при изучении естественной истории, но они просто необходимы с точки зрения вообще развития любви к своему краю. Ведь, если, напр., не принять меры к сохранению последних кусков степной целины на Украине, то очень скоро наступит время, когда Гоголь с его описаниями украинской степи также будет мало говорить уму и сердцу читателя, как если-бы он описывал как-нибудь пампасы Америки. „Национальные“ парки тем и должны быть близки каждому гражданину страны, что они касаются широких *национальных* интересов, оберегают памятники его *национальной* истории, делающие последнюю более живой, яркой, осязаемой.

Национальные парки имеют задачей удовлетворять и ту потребность в *эстетических удовольствиях*, которая ищет современный культурный человек в природе. При все более и более сгущающемся населении, при развитии городов с их нервной напряженной жизнью, хотя бы временное общение с „вечной природой“, которая с величавым спокойствием смотрит на „человеческое“ является все большей и большей потребностью. Весной и летом в каждом просыпается тяга на лоно природы, в глубинах которой лежит не только желание подышать чистым воздухом, но и бессознательное стремление почувствовать себя свободным от гнета городской жизни и испытать успокоение среди впечатлительной природы. Один отправляется на рыбную ловлю и часами сидит где-нибудь в укромном уголке, другой идет с ружьем на охоту, третий просто отправляется бродить по лесу. И чем разнообразнее условия местности, чем богаче ее природа, чем красивее сочетание лесов, воды, холмов, тем больше находят удовлетворения утомленный организм и тем более благотворное действие он испытывает.

Между тем наша природа быстрыми шагами беднеет и лишается своей красоты. „Топорь свалил леса и оголил землю! Домашний скот, огонь и плугь dokonчили его разрушительную работу. Былые красавицы – русские реки, полноводные, богатые всякой рыбой, обросшие дремучими лесами, текут теперь в пустынных берегах, мелья из года в год. Привольные степи, свидетели минувших дней казачества и запорожской сечи, почти всюду распаханы. Обширные сыпучие пески, образовавшиеся от неразумной пастбы скота на места бывших лесов, окаймили берега реки и, зловеще дымясь от сухих ветров, надвигаются, как дыхание пустыни, на реки, озера и засыпают плодородные поля и целины селения... Иссякли колодези и источники, протянулись пустыри, покрытые колючим будяком и молочаем, опустели леса и воды от населявшей их дичи.“ (проф. В. И. Талиев).

И опять таки является национальной задачей спасти, где можно, в формах национальных парков, такие уголки родной природы, где она еще действительно богата и разнообразна.

Национальные парки должны служить *очагами здоровья*. В них население будет иметь возможность находить, как непосредственно отдых, так и здоровья развлечения, как то катание на лодках, пешеходные прогулки и т. п. В особенности это важно для подростящего поколения, на которое жизнь в городских условиях отражается наиболее неблагоприятно, как на физическом здоровье, так и на душевном мире. Национальные парки должны быть учреждаемы в интересах наших детей.

Слѣдуеть обратить вниманіе, что и сейчас мѣстности, удовлетворяющія условіямъ національныхъ парковъ, т. е. соединяющія въ себѣ красоту ландшафта, богатство природы и др. привлекающія стороны, какъ напр. Св. Горы на Донцѣ въ Харьковской губ., давно сдѣлались излюбленнымъ мѣстомъ для экскурсій. Задачей и обязанностью, очевидно, является лишь оградить ихъ отъ возможности порчи и отъ всякихъ случайностей, которыя могутъ рѣзко измѣнить ихъ характеръ. А это и значить превратить ихъ въ *національные парки*.

Тамъ, гдѣ рѣчь идетъ о превращеніи въ національный паркъ государственныхъ владѣній, учрежденіе ихъ у насъ не представляетъ никакихъ трудностей. Но даже и при частновладѣльческихъ угодьяхъ рѣшеніе вопроса вполне возможно безъ ущерба для частныхъ интересовъ, если только проникнуться сознаніемъ національной важности и необходимости учрежденія національныхъ парковъ и заповѣдниковъ. Необходимо ясно усвоить мысль, что созданіемъ національныхъ парковъ отнюдь не имѣется въ виду посягательство на какія-либо народныя достоянія, но наоборотъ ставится задача сохранить и сдѣлать доступными для всей націи великія цѣнности природы, которыя иначе будутъ безвозвратно и безразсудно погублены.

ГЛАВА II. Національные парки Сѣверо-Американскихъ Соединенныхъ Штатовъ.

СѢВЕРНАЯ Америка классическая страна національныхъ парковъ. Идея національныхъ парковъ и національныхъ памятниковъ получила здѣсь наиболѣе грандіозное осуществленіе. Американцы въ свое время отдали большую дань дѣлу неразумнаго уничтоженія памятниковъ природы, но понявъ вредъ этого, они теперь ничего не жалуютъ для сохраненія того, что осталось нетронутымъ. Когда Правительство Соединенныхъ Штатовъ въ концѣ прошлаго столѣтія стало регулировать землевладеніе на Западѣ на земляхъ покоренныхъ индѣйцевъ, оно отдѣлило побѣжденнымъ племенамъ особые участки земли (резерваціи – *reservations*). Все остальное обычно предоставлялось въ частное пользованіе, причѣмъ государство имѣло право любой участокъ объявить національной собственностью. Это дѣлалось тогда очень просто, такъ какъ соотвѣтствующія области были очень мало населены и пустовавшихъ земель было въ изобиліи. Необходимо было только, чтобы на желательность сохраненія даннаго участка въ заповѣдномъ состояніи обратило вниманіе правительство и чтобы оно дало на это свое согласіе и необходимыя средства. Такимъ образомъ въ 1832 г. основывается „Резервація Горячихъ Ключей” въ штатѣ Арканзасъ. Собственно же первый національный паркъ, въ собственномъ смыслѣ этого слова, былъ учрежденъ въ 1863 г. въ штатѣ Калифорнія. Это знаменитый Йосемитскій Національный Паркъ.

Прежде чѣмъ перейти къ описанію отдѣльныхъ національныхъ памятниковъ и національныхъ парковъ Соедин. Штатовъ, необходимо сказать, чѣмъ они отличаются другъ отъ друга.

Націон. парки основываются актомъ Конгресса, національные же памятники могутъ быть учреждаемы распоряженіемъ президента. Актomъ, изданнымъ 8 іюня 1906 года, послѣднему дается право объявлять національной собственностью пограничные знаки, историческія и доисторическія постройки, вообще различные предметы, имѣющіе историческій или научный интересъ. Если они

лежать не на государственных землях, правительство имеет право изъятия их из частного пользования. Национальные парки есть нечто незабываемое, постоянное в противоположность национальным памятникам, которые могут быть уничтожаемы, уменьшаемые или переносимы с места на место. Они в сравнении с национ. парками занимают очень незначительную площадь, не имеют специальной охраны и вообще представляют более ограниченное и менее важное значение³.

Для того, чтобы читатель составил себе более полное понятие о национальных памятниках мы опишем некоторые из них. В ведении Министра Внутрен. Дел находятся, например:

Национальный памятник Сьер-де-Монть. Это массивная каменная гора с величественным видом на океан, обладающая интересной прекрасной северной растительностью. Гору эту подарило государству одно общество, заинтересованное ее охраной.

Особенностью данного памятника является то обстоятельство, что это единственный из национальных памятников, расположенный на берегу Атлантического океана⁴.

Национальный памятник Динозавра. На его территории находятся скалы, в которых включены кости ископаемых чудовищ *динозавров*; они имеют большую научную ценность.

Национальный памятник природных мостовъ. Три естественные моста из песчаника.

Национальный памятник Ель-Морро.⁵ Громадная скала из песчаника в штате Новая Мексика. Напоминает своей формой замок, откуда ее название. На поверхности скалы есть несколько надписей испанских путешественников XVII и XVIII веков.

Национальный памятник окаменелого леса. Скопление упавших и окаменевших стволов деревьев, превратившихся в агаты.

Ситхинский национальный памятник в Аляске. Обладает любопытными тотемными, рзными и росписными столбами туземных индейцев.

Кроме только что описанных существует еще много других национальных памятников, но подробное перечисление и рассмотрение их не входит в нашу задачу.

Из национальных памятников находящихся в ведении Министерства Земледелия, самым интересным и наиболее замечательным вообще среди них является:

Большой Каньон рки Колорадо.

В Конгрессе не раз вносились предложения превратить в национальный парк названный глубочайший каньон⁶, но они почему то каждый раз отвергались. Чтобы оценить интерес каньона для науки, стоит бросить взгляд на его прошлое. Вся эта местность была когда-то дном моря. Это доказывают соответствующие окаменелости в слоях местных пород. После того, как подземными силами здесь была видвинута суша, по территории стала течь река Колорадо, вырывшая широкую и глубокую долину (шириною верст в 18, а глубиною в среднем в одну версту). Затем, повидимому, наступило изменение климата; поток воды стал меньше, уже, и река начала рыть себе узкий каньон в дне долины.

Спускаясь в каньон, имеющий местами глубину до двух верст, мы замечаем, что все моря, обмывавшие эту часть света со времени появления горной цепи Кордильер, оставили свои отложения в виде слоев. Разсматривая их, мы видим, что остатки животных разложены по ним, как по

3 Что касается национальных парков Канады, то они могут быть увеличиваемы, уменьшаемы, переносимы с места на место и даже совсем уничтожаемы по постановлению Парламента. Таким образом они в указанном отношении сильно напоминают национальные памятники Соединенных Штатов.

4 Национальные памятники, а также и парки расположены по преимуществу в западных областях Северной Америки.

5 El Morro – по испански, значить замок.

6 Каньоном называется очень узкое и глубокое ущелье с отвесными стенами.

полкамъ гигантскаго шкафа. Каждый слой обладает своими особыми животными, дѣлающимися все совершеннѣй и совершеннѣй устроенными по мѣрѣ того, какъ слои подымаются выше, другими словами относятся къ эпохѣ, болѣе близкой къ современной.

Окрестности каньона очень живописны. Вы ѣдите цѣлыми днями среди лѣсовъ или по холмистымъ преріямъ и ничто вамъ не говоритъ о его близости. И вдругъ у вашихъ ногъ обрывъ и вы стоите на краю долины.

Виды на каньонъ очень красивы; они способны повергнуть зрителя въ благоговѣйный восторгъ. Если зритель стоитъ у края каньона, то прямо у его ногъ круто внизъ обрывается, мѣстами до 2 версты, отвѣсная каменная стѣна, изрытая ущельями, украшенная гротами, каменными амфитеатрами, карнизами, безчисленнымъ множествомъ узкихъ терасъ, спускающихся внизъ наподобіе гигантскихъ ступеней. Вся масса этой исполинской стѣны сложена изъ совершенно горизонтальныхъ слоевъ самой различной толщины; наверху она ограничена правильной прямой линіей.

Каньонъ при всемъ этомъ представляетъ великолѣпное зрѣлище вслѣдствіе разнообразной окраски слоевъ. Верхніе изъ нихъ окрашены въ блѣдно-желтый цвѣтъ; далѣе за ними слѣдуютъ слои песчаниковъ, верхніе пласты которыхъ нѣжно-тѣлеснаго цвѣта, нижніе сверкаютъ яркой огненно-красной окраской. Еще ниже идетъ главный мощный слой известняка съ характерной темно-пурпуровой окраской, которая не такъ ярка, какъ у песчаника, но слагается изъ густого, сочнаго, краснаго цвѣта, смѣшаннаго съ синимъ. Въ самыхъ нижнихъ слояхъ преобладаютъ темные тона; здѣсь господствуетъ темно-коричневый и желѣзный черный цвѣтъ. Вся эта картина освѣщена яркимъ солнцемъ, которое создаетъ здѣсь великолѣпные свѣтовые эффекты.

А въ самой глубинѣ, видимая на небольшомъ протяженіи, до перваго поворота, вьется какая-то блеклая, грязно-красная неподвижная лента. Эта кажущаяся сверху неподвижной полоса воды есть бѣшеный потокъ, несущійся съ оглушительнымъ шумомъ, образуя на своемъ пути безчисленные пороги и водопады.

Таковы достопримѣчательности большого каньона рѣки Колорадо.

Въ настоящее время въ Соединенныхъ Штатахъ существуетъ 17 національных парковъ (15 на территоріи собственно Соединенныхъ Штатовъ, одинъ въ Аляскѣ и одинъ въ Тихомъ Океанѣ на Гавайскихъ островахъ, принадлежащихъ Сѣв. Америкѣ). Общая площадь ихъ равна 22.680 кв. верстамъ, слѣдовательно тремъ четвертямъ территоріи Бельгіи. Въ ниже приводимой таблицѣ названы всѣ національные парки, съ указаніемъ года основанія занимаемой площади, мѣста нахождения и характерныхъ для cadaго изъ нихъ особенностей:

Название нац. парковъ въ порядкѣ ихъ возникновенія	Мѣстонахождение парковъ	Площ. въ кв. верст.	Характерныя черты
1. Горячіе Ключи. 1832 г.	Сѣверная часть Арканзаса	3,4	46 горячихъ ключей.
2. Йосемитскій. 1863 г.	Восточн. Калифорнія	2534	Живописнѣйшая долина.
3. Йеллоустонскій. 1872 г.	Сѣверо-западн. Уайомингъ.	7600	Гейзеры и горячіе ключи.
4. Развалины Каза-Гринде. 1889 г.	Аризона	1,7	Доисторическія развалины
5. Секвойя. 1890 г.	Восточн. Калифорнія	672	Высочайшія и старѣйшія въ мірѣ деревья.
6. Генерала Гранта. 1890 г.	Восточн. Калифорнія	8	Высочайшія и старѣйшія въ мірѣ деревья.

Название нац. парков в порядке их возникновения	Местонахождение парков	Площ. в кв. верст.	Характерные черты
7. Гора Рейньер. 1899 г.	Западный Вашингтон	735	Великольпные ледники.
8. Кратерное озеро. 1902 г.	Юго-зап. Орегон	565	Величайшее озеро в кратер потухшего вулкана
9. Пещера вѣтров. 1903 г.	Южная Дакота	36	Подземная пещера.
10. Плеттскій. 1904 г.	Южная Оклахома	302	Горячіе источники.
11. Селлисскаго холма, 1904 г.	Сѣверная Дакота	27	Доисторическія развалины.
12. Меза-Верде. 1906 г.	Юго-западн. Колорадо	175	Доисторическія руины.
13. Ледниковый. 1910 г.	Сѣв.-западн. Монтана	3482	Знаменитыя горныя озера.
14. Скалистыя горы. 1915 г.	Сѣверное Колорадо	903	Велколѣпн. горныя виды.
15. Гавайскій. 1916 г.	Гавайскіе острова:	261	Громадный дѣйствующій вулкань.
16. Лассенскій Вулканическій. 1916 г.	Сѣвер. Калифорнія	281	Послѣдній дѣйствующій вулкань въ Соедин. Шт.
17. Гора Макъ-Кинлей. 1917 г.	Южная Аляска	4994	Высочайшая гора Сѣверн. Америки.

Бѣлаго взгляда на приведенную таблицу достаточно, чтобы увидѣть, что каждый національный парк имѣет свои особыя индивидуальныя черты, которыми онъ рѣзко отличается отъ другихъ. Напримѣръ, Йеллоустонскій паркъ обладаетъ множествомъ величайшихъ гейзеровъ, Секвоя – громаднѣйшими и старѣйшими въ мірѣ деревьями, Йосемитскій – живописнѣйшей долиной, Паркъ Горы Рейньеръ – громадными ледниками, Ледниковый – великолѣпными горными озерами и т. д.

I. Йеллоустонскій Национальный Паркъ.

Самымъ обширнымъ изъ всѣхъ національных парковъ Соединенныхъ Штатовъ является Йеллоустонскій⁷, основанный 1 марта 1872 года актомъ Конгресса. Этотъ паркъ является наиболѣе извѣстнымъ и описание его красоть можно встрѣтить въ любомъ гимназическомъ учебникѣ географіи. Величайшую достопримѣчательность парка составляютъ гейзеры. Изъ другихъ мѣстъ, богатыхъ послѣдними, можно назвать еще лишь Новую Зеландію и островъ Исландію, но они менѣе извѣстны и ихъ, въ сравненіи съ гейзерами Йеллоустона, посѣщаетъ очень немного путешественниковъ.

Йеллоустонскій паркъ расположенъ въ сѣверо-западной части штата Уайомингъ и захватываетъ слегка сосѣдніе штаты – Монтану и Эйдехо. Онъ представляетъ изъ себя горную страну, центральной частью которой служитъ обширное плоскогорье, возвышающееся болѣе чѣмъ на тысячу саженей надъ уровнемъ моря. Оно окружено почти со всѣхъ сторонъ горными хребтами, вершины которыхъ поднимаются надъ общимъ уровнемъ парка на версту и болѣе. Интересно прослѣдить геологическую исторію этой мѣстности. Горы Йеллоустона сравнительно еще молоды и образованы изъ продуктовъ вулканическихъ изверженій. Онѣ отличаются отъ подобныхъ имъ въ Европѣ тѣмъ, что образованы массой лавы не выброшенной, а разлившейся изъ трещинъ земли широкими потоками на громадныя пространства въ видѣ лавовыхъ морей. Громадныя площади обладаютъ здѣсь подобнымъ покровомъ; изъ лавы состоятъ цѣлыя горы, сложенныя изъ такихъ вулканическихъ породъ, какъ ріолиты, обсидіаны и т. д.

⁷ Yellowstone значить по-русски „желтый камень“.

Силы, извергшія указанная породы, до сих пор не угадали, и температура даже верхних слоев почвы еще очень высока. Атмосферные осадки, просачиваясь внутрь земли и собравшись там, неминуемо встречаются с ними и, нагрѣвшись до или даже выше точки кипѣнія, выходят на поверхность земли в видѣ пара, горячих ключей или гейзеров. Последніе сосредоточены в паркѣ в нѣскольких мѣстах. Наибольше они многочисленны в Верхнемъ и в Нижнемъ Бассейнахъ гейзеровъ. Мѣстонахождение ихъ уже издали представляетъ оригинальную картину. Передъ путешественникомъ открывается бѣлая, какъ снѣгъ, низина, среди которой разбросаны в беспорядкѣ группы хвойныхъ деревьевъ. Кажется, что вся эта мѣстность есть гигантскій лагерь, надъ которымъ, подобно дыму отъ многочисленныхъ костровъ, разстилаются облака пара. Въ нѣкоторыхъ мѣстахъ они бываютъ очень густы и окутываютъ большія пространства. Если путешественникъ подойдетъ къ одному изъ нихъ, онъ увидитъ углубленіе, иногда окруженное валомъ накали, наполненное водой или бѣлой жидкой грязью. Въ нѣкоторыхъ бассейнахъ вода болѣе или менѣе спокойна, въ другихъ кипитъ ключемъ, въ третьихъ, наконецъ, по временамъ вылетаетъ вверхъ столбомъ, на подобіе гигантскаго фонтана или маленькаго водяного вулкана. Это и есть гейзеръ.

Не мало ученыхъ трудились надъ объясненіемъ описываемой удивительной игры природы. По и въ настоящее время нѣтъ ни одного объясненія, которое не вызывало бы никакихъ разногласій. Наибольше удовлетворительной, по видимому, является старая теорія, принадлежащая знаменитому физику Бунзену.

Выбрасываніе воды гейзеромъ происходитъ съ настолько правильной періодичностью, что можно точно предсказать начало его дѣйствія. Самое изверженіе происходитъ такъ. Наблюдатель стоитъ и ждетъ нетерпѣливо назначеннаго времени. Передъ нимъ находится широкое жерло, въ которомъ кипитъ масса воды. Но вотъ кипѣніе дѣлается все сильнѣе и сильнѣе, вода нѣсколько разъ вздымается немного вверхъ, затѣмъ, наконецъ, послѣ двухъ или трехъ глухихъ раскатовъ вся масса ея взлетаетъ, высоко въ воздухъ (иногда на нѣсколько десятковъ сажень), окруженная густымъ облакомъ пара. Дѣйствіе гейзера бываетъ обычно не долѣе 10-15 минутъ, послѣ чего онъ затихаетъ на извѣстный, промежутокъ времени, различный для каждаго гейзера.

Недавно (зимой 1915 г.) въ лабораторіи Министерства Внутреннихъ Дѣлъ въ Вашингтонѣ былъ изготовленъ приборъ, показывающій наглядно, какъ дѣйствуетъ гейзеръ. Онъ устроенъ такъ: вода нагрѣвается внизу въ металлической чашкѣ и, ища дорогу вверхъ, проходитъ по спирально-изогнутой трубкѣ. Когда получается надлежащее давленіе, вода взлетаетъ вверхъ. При помощи особаго прибора вода попадаетъ опять назадъ въ чашку, и черезъ нѣкоторое время игрушечный гейзеръ опять начинаетъ дѣйствовать. Онъ выкидываетъ струю воды каждыя $1\frac{1}{4}$ минуты на высоту болѣе $1\frac{1}{2}$ аршина, въ зависимости отъ силы нагрѣванія.

Наибольше популярнымъ гейзеромъ является „Старый Надежный”. Хотя онъ и не самый большой въ паркѣ, но тѣмъ не менѣе вслѣдствіе того, что онъ дѣйствуетъ очень часто и черезъ строго опредѣленные промежутки времени, къ нему направляется болѣе всего посѣтителей. Кромѣ него есть еще много другихъ интересныхъ гейзеровъ, на примѣръ, Эксельсиоръ (высота изверженія 30-42⁸ саж.), Гигантъ (30-36 саж.), Большой (30 саж.), Гигантеса (21-30 саж.), Великолѣпный (30 саж.) и т. д.

Кромѣ гейзеровъ большой интересъ въ паркѣ представляютъ также горячіе ключи. Горячая вода дѣйствуетъ на камни, какъ сильно-разлагающее средство, превращая ихъ въ песокъ и глину и растворяя известъ и кремнеземъ. Выйдя на поверхность земли и охлаждаясь, она начинаетъ выдѣлять эти вещества въ видѣ бѣлыхъ натековъ, образуя весьма интересныя и оригинальныя фигуры. Болѣе всѣхъ

славятся „Мамонтовы горячіє ключи” или „Мамонтовы террасы”. Происхождение этого „чуда природы” объясняется тѣмъ, что первоначально здѣсь существовала простая гора, но затѣмъ у вершины ея появились горячіє источники. Отлагая двууглекислую известь⁹ въ видѣ известковаго туфа, они покрыли ее рядомъ бѣлыхъ террасъ, спускающихся внизъ подобно ступенямъ гигантской лѣстницы. Вода течетъ по террасамъ, напоминающимъ громадныя блюда, переливаясь черезъ ихъ края и образуя тонкіе, художественно исполненные натеки. Послѣдніе заставляютъ зрителя усумниться, дѣйствительно-ли это создала простая вода, а не какой-либо талантливый скульпторъ. Особенно сильное впечатлѣніе туристъ получаетъ, если будетъ смотрѣть на террасы сверху. Получается, по истинѣ, замѣчательная картина. Непосредственно у ногъ наблюдателя лежатъ многочисленныя снѣжно-бѣлыя террасы – бассейны съ водой, блестящей самыми разнообразными и тончайшими оттѣнками голубого, оранжеваго, зеленаго, желтаго цвѣтовъ. Все это, окаймленное свѣжей зеленью сосенъ, на фонѣ дикихъ горъ, производитъ волшебный эффектъ. Такая разнообразная окраска воды зависитъ отъ присутствія въ ней особыхъ водорослей; онѣ способны измѣнять, а вмѣстѣ съ ними, конечно, и вода, свой цвѣтъ отъ голубого до зеленаго, желтаго и даже оранжево-краснаго въ зависимости отъ температуры. Вода этихъ источниковъ настолько насыщена углекислымъ газомъ, что послѣдній выдѣляется въ видѣ пузырей, создавая впечатлѣніе, какъ-будто вода кипитъ. Однако стоитъ только измѣрить ея температуру, чтобы убѣдиться, что она ниже точки кипѣнія на 20°. Углекислый газъ выдѣляется еще во многихъ отверстіяхъ и пещерахъ на вершинѣ горы такъ, что для туриста небезопасно углубляться въ нихъ. Это видно изъ того, что ежегодно гибнетъ довольно много птицъ и звѣрей, проникшихъ туда, несмотря на прикрытіе главныхъ изъ нихъ проволоочною сѣткой.

Далѣе, въ Йеллоустонскомъ паркѣ большой интересъ для путешественниковъ представляетъ большой каньонъ рѣки Йеллоустона. Вообще каньоны очень характерны для западныхъ, бѣдныхъ атмосферными осадками частей Сѣв. Америки. Благодаря малому количеству выпадающихъ дождей и снѣговъ, здѣсь берега не размываются и не сглаживаются, а рѣка между тѣмъ вымываетъ все ниже и ниже лежащіє слои земли. Самымъ величественнымъ является, уже описанный нами, Большой каньонъ рѣки Колорадо. Но и Йеллоустонъ обладаетъ тоже очень красивымъ каньономъ.

Путешественникъ, подойдя къ краю обрыва этого каньона, останавливается пораженный чудной картиной. Справа отъ него низвергается въ бездну пѣнящийся водопадъ, который, разбившись на тысячи брызгъ далеко, далеко подъ вашими ногами, даетъ начало рѣкѣ, текущей гдѣ-то внизу. Слѣва передъ зрителемъ разстилается ущелье, стѣны котораго, обрываясь почти отвѣсно внизъ болѣе чѣмъ на 150 саж., раскрашены самымъ прихотливымъ образомъ въ разнообразнѣйшіє цвѣта. Они бываютъ отъ ярко-желтаго до коричневаго и краснаго и отъ бѣлаго до чернаго. Эти пестрые оттѣнки прекрасно гармонируютъ съ зеленью хвойныхъ деревьевъ, разбросанныхъ по склонамъ и образующихъ бордюры на верху обрыва. Но особенно интересно смотрѣть на каньонъ, взобравшись на какой-либо утесъ, имѣющий часто такую узкую вершину, что на ней едва умѣщаются ноги путешественника. Тогда кажется, что ты паришь, подобно птицѣ, надъ этимъ очаровательнымъ, величественнымъ зрѣлищемъ.

Въ Европѣ туристъ не увидитъ ничего подобнаго. Чтобы полюбоваться каньономъ, нужно ѣхать или въ Америку, или въ какія-либо скалистыя горы Стараго Свѣта, хотя бы въ Азію. Нѣчто подобное можно встрѣтить, напримѣръ, въ горахъ русскаго Тянь-Шаня. Тамъ есть, напр., величественный каньонъ Чарынъ, который производитъ не меньшее впечатлѣніе на туриста, чѣмъ Йеллоустонскій каньонъ. Вотъ, какъ его описываетъ профессоръ А. Н. Красновъ, вѣроятно, первый изъ европейцевъ поѣстившій ихъ оба и имѣвшій возможность ихъ сравнить:

9 Только эти источники ее отлагаютъ, остальные же выдѣляютъ кремневую кислоту.

„Общого между каньоном Чарына и Йеллоустона только то, что оба каньона – поразительной глубины, но обстановка и характер их совершенно иные. Выѣзжая к каньону Чарына, вы выходите на обширную, ровную как стель, поросшую полынями степь...“ Но вот вдруг „почва обрывается подь вашими ногами почти отвѣсною стѣною и образуеть многосаженную кручу. Подь ней открывается горная страна пиковъ, долинъ и ущелій, страна суровая и мрачная, круто падающая въ глубочайшую долину, гдѣ реветь Чарынь, съ этой высоты кажущейся узенькой ленточкой, обрамленной деревьями, кроны которыхъ не болѣе горошины. Но самая величественная картина на Чарынь открывается, когда, проѣхавъ степь, вы подымаетесь на небольшой кряжъ, откуда виденъ прорывъ Чарына. Правда, здѣсь онъ не образуеть водопада, какъ рѣка Йеллоустонъ, но зато глубина его значительно больше, а щель такъ мрачна и величественна, что не только я съ полчаса не могъ оторвать глазъ отъ обрамленной мрачными скалами пропасти, но и сопровождавшій меня киргизъ до того увлекся картиной, что опомнился лишь тогда, когда нашъ караванъ почти скрылся изъ его глазъ“. Въ то время, какъ Йеллоустонъ извѣстный не только въ Америкѣ, но и во всѣхъ цивилизованныхъ странахъ, посѣщаютъ ежегодно десятки тысячъ туристовъ, Чарынь посѣщаютъ лишь одни живущіе тамъ киргизы, и не только за-границей, но и въ самой Россіи, онъ никому неизвѣстенъ, а вѣдь онъ заслуживаетъ большаго вниманія...

Какъ и большинство національныхъ парковъ Сѣверной Америки, Йеллоустонскій паркъ славится своими водопадами.

Въ центрѣ Йеллоустонскаго парка лежитъ большое озеро Йеллоустонъ. На немъ имѣется маленькій островокъ, имѣющій видъ конуса и образованный изъ кремнеземистой накипи. Въ кратерѣ островка постоянно кипитъ вода въ то время, какъ вода въ озерѣ совершенно холодна. Поэтому рыболовъ, поймавшій въ озерѣ рыбу, можетъ сейчасъ же сварить ее, не снимая съ крючка, закинувъ вторично удочку въ кипящую воду.

Йеллоустонскій паркъ покрытъ громадными дѣвственными хвойными лѣсами изъ сосенъ, а также елей и пихтъ. Эти обширные лѣса служатъ послѣднимъ убѣжищемъ для многихъ видовъ крупныхъ животныхъ, въ другихъ мѣстахъ уже давно истребленныхъ безжалостной рукой охотника. Американцы, оцѣнивъ важность охраны ихъ, превратили эту живописную мѣстность въ обширнѣйшій заповѣдникъ, гдѣ находятъ защиту многіе представители животнаго и растительнаго царствъ природы.

Посѣтители парка по большей части держатся опредѣленныхъ дорогъ и рѣдко видятъ дикихъ животныхъ лѣтомъ. Это объясняется тѣмъ, что въ лѣтнее время животныя обитаютъ высоко въ горахъ, откуда спускаются лишь осенью, когда туристовъ уже мало въ паркѣ¹⁰. Теперь олени, напримѣръ, приближаются къ мѣстамъ, гдѣ расположены отели и гдѣ на мѣстѣ сведеннаго лѣса обычно вырастаетъ много травы; здѣсь ихъ часто кормятъ парковые служащіе, причѣмъ животныя довѣрчиво берутъ пищу прямо изъ рукъ людей. Даже крупные гризли (особая очень крупная порода американскихъ медвѣдей), которые вообще считаются свирѣпыми, доказали въ національныхъ паркахъ, что они рѣдко нападаютъ сами на людей. Медвѣди, напротивъ того, употребляютъ всѣ свои силы къ тому, чтобы избѣжать челоуѣка и только, когда они попадутъ въ такое положеніе, что имъ уже нельзя уйти отъ него, они обращаются противъ него и тогда дѣлаются дѣйствительно опасными.

Изъ всѣхъ животныхъ Йеллоустонскаго парка самымъ интереснымъ является безусловно бизонъ, близкій родственникъ русскому зубру. Бизоны бродили когда-то многомилліонными стадами по степямъ Сѣверной Америки, но людская жадность почти совсѣмъ уничтожила этихъ замѣчательныхъ

10 Такой образъ жизни ихъ не зависитъ отъ стремленія избѣжать людей, такъ какъ многія другія животныя другихъ странъ ведутъ такой-же точно образъ жизни.

животных. Охотники устраивали грандиозная побоища бизонь, причём, убивъ животиое, они брали у него только языкъ и шкуру, а все остальное бросали, какъ ненужное. Такая неразумная охота привела къ тому, что во всей Сѣв. Америкѣ (въ Канадѣ и Соедин. Штатахъ) изъ многихъ миллионь головъ осталось всего нѣсколько тысячъ. Въ Йеллоустонскомъ паркѣ въ настоящее время находится два стада этихъ животныхъ. Одно изъ нихъ, „дикое стадо“, въ апрѣль 1917 года насчитывало всего 67 головъ¹¹, другое же въ это время имѣло 289 головъ. Начало второму стаду было положено въ 1902 г., когда было привезено сюда 20 животныхъ. Они лѣтомъ живутъ на волѣ, зимой же содержатся въ огороженномъ проволокой мѣстѣ. Оба стада зимой подкармливаются сѣномъ. Изъ другихъ животныхъ наиболѣе интересны американскія вилорогія антилопы¹², американскій олень, бѣлохвостый и чернохвостый олени, лоси, горные бараны, бобры, изъ хищниковъ – горные львы (кугуары), рыси, нѣсколько видовъ медвѣдей и волковъ, лисицы. Масса различной птицы.

Съ 1 октября 1916 г. Военное Министерство отозвало изъ Форта Йеллоустонъ отрядъ кавалеріи, охранявшій паркъ съ 1886 г. Теперь Министерство Внутреннихъ Дѣлъ организовало свой собственный отрядъ стражи.

II. Йосемитскій Національный Паркъ.

Йосемитскій національный паркъ расположенъ въ горахъ Сьерра-Невада, въ штатѣ Калифорнія. Йосемитская долина, по имени которой названъ этотъ національный паркъ, была открыта въ 1851 году капитаномъ Джономъ Боулингомъ, начальникомъ отряда конницы, преслѣдовавшаго враждебныхъ индѣйцевъ въ ихъ горныхъ твердыняхъ. Послѣ этого Йосемитская долина становится извѣстной и въ настоящее время ее ежегодно посѣщаютъ тысячи туристовъ, привлекаемыхъ ея выдающейся красотой. Въ 1864 году Конгрессъ уступилъ тѣ земли, гдѣ находится долина, штату Калифорніи для устройства здѣсь общественнаго заповѣднаго парка. Площадь его была увеличиваема два раза въ различные годы. Въ 1906 году законодательная палата штата Калифорніи вернула Йосемитскій паркъ назадъ федеративному правительству.

Йосемитская долина была когда-то каньономъ рѣки, которая такъ быстро и съ такой силой размывала его, что долины ея притоковъ вскорѣ стали круто обрываться въ него. Послѣ этого по каньону двигался большой ледникъ, который значительно расширилъ и углубилъ его. Въ настоящее время обрывистость краевъ долины создала множество водопадовъ, многіе изъ которыхъ низвергаются съ громадной высоты¹³. Они имѣютъ наибольшую величественность и мощь въ маѣ и іюнѣ, когда въ горахъ таютъ зимніе снѣга.

Если мы стоимъ на самомъ краю обрыва, то непосредственно у ногъ разстилается долина, имѣющая отъ одной до трехъ верстъ ширины, съ отвѣсными стѣнами изъ сѣраго гранита, опускающимися внизъ на цѣлую версту. Съ обѣихъ сторонъ этой долины низвергаются въ бездну водопады, принадлежащіе къ наиболѣе величественнымъ на земномъ шарѣ. Вотъ одинъ изъ нихъ падаетъ струей воды, подобной бѣлоснѣжной фатѣ невѣсты, откуда онъ и получилъ свое названіе („Фата невѣсты“).

Далѣе на противоположной сторонѣ съ высоты въ 210 саж. низвергается внизъ въ долину тремя уступами Йосемитскій водопадъ. А зади, подобно грандиознымъ кулисамъ, громоздятся голубова-

11 Въ 1912 г. было даже только 37 штукъ.

12 Единственная порода антилопъ въ Сѣв. Америкѣ. Во многихъ мѣстностяхъ эти изящныя животныя уже давно истреблены человекомъ.

13 Йосемитскій водопадъ имѣетъ высоту почти 210 саж., Нижній Йосемитскій – 45 саж., Невадскій – 85 саж., Брайдвелскій – 88 саж. и водопадъ Риббонъ (Лента), падающій съ высоты въ 230 саж., является самымъ большимъ въ описываемомъ паркѣ.

тыя каменныя громады горь всевозможной формы. Вотъ, напрымъръ, гигантскіе гранитныя купола: одинь изъ нихъ перерѣзанъ пополамъ, какъ разъ по серединѣ, и одна половина возвышается закругленнымъ сводомъ, а другая исчезла въ какой-то катастрофѣ.

Здѣсь на каждомъ шагу можно неожиданно наткнуться на какую-нибудь великолѣпную картину. Вдругъ открывается озеро съ чистой кристальной водой, которое прячется среди скаль, обрамленное зеленой рамкой лѣса. Эти скалы такъ защищаютъ озеро, что его зеркальная поверхность никогда не покрывается рябью отъ легкаго дуновенія вѣтра. А на заднемъ планѣ высится величественная каменная масса крутой скалы, рѣзко вырисовываясь своимъ могучимъ профилемъ на ясной лазури неба и отражая свое гордое чело въ мирномъ лѣсномъ озерѣ.

По краямъ Йосемитской долины поднимается отвѣсно вверхъ рядъ такихъ вершинъ, какъ Соборъ (высота 370 саж. надъ дномъ долины), Капитанъ (болѣе одной версты), Часовой (594 саж.), Полудомъ (689 саж.) и Отдыхъ Облаковъ, высочайшая гора этой долины, имѣющая въ высоту болѣе полуторы версты надъ дномъ Йосемитской долины. Вообще весь паркъ представляетъ изъ себя высокую горную страну, расположенную на хребтѣ Сиерра-Невада и покрытую дремучими лѣсами. Изъ деревьевъ наиболѣе интересными являются секвойи, образующія здѣсь три рощи; объ этихъ деревьяхъ будетъ сказано подробнѣе при описаніи слѣдующаго парка.

III и IV. Національные Парки Секвойя и Генерала Гранта

Національный паркъ Секвойя¹⁴ былъ учрежденъ актомъ Конгресса въ 1890 году, чтобы сохранить „для блага и удовольствія народа“¹⁵ величайшія рощи старѣйшихъ и крупнѣйшихъ деревьевъ.

Національный паркъ Генерала Гранта обычно упоминается вмѣстѣ съ паркомъ Секвойя, потому что эти два парка, раздѣленные другъ отъ друга всего девятиверстной полосой неохраняемыхъ горь и лѣсовъ, собственно говоря составляютъ, какъ-бы одинъ паркъ, причемъ паркъ Секвойя во много разъ больше парка генерала Гранта.

Несмотря на то, что національный паркъ Секвойя основанъ давно (въ 1890 году) и всѣмъ извѣстенъ, онъ сравнительно мало посѣщается. Это объясняется тѣмъ, что по сосѣдству лежитъ Йосемитскій національный паркъ, который гораздо ближе къ Санъ-Франциско, главному городу штата Калифорніи, и поэтому въ Йосемитскій заповѣдникъ удобнѣе проѣхать, если у горожанина имѣется немного свободнаго времени.

Описываемый національный паркъ расположенъ въ штатѣ Калифорнія, въ одной изъ красивѣйшихъ мѣстностей Сѣверной Америки, изобилующей великолѣпными потоками, прекрасными долинами, удивительными горными кряжами и величественными вершинами. Вслѣдствіе его положенія на хребтѣ высокыхъ горь, лѣтомъ здѣсь никогда не бываетъ жарко. На территории этого парка расположена одна изъ самыхъ большихъ горь Сѣверной Америки – гора Уайтней. Она и окружающіе ее каньоны покрыты прекрасными лѣсами изъ сосны, пихты, кедровъ, секвойи и разныхъ породъ лиственныхъ деревьевъ; масса кустарниковъ, дикихъ цвѣтовъ, папоротниковъ и мховъ чудесной красоты и роскоши. Окрестности парка также изобилуютъ живописными горными ландшафтами; очень красивы, напрымъръ, Королевская рѣка съ ея каньономъ и окружающими горами или долина рѣки Кернъ.

Но безусловно самой важной достопримѣчательностью парка являются гигантскія *секвойи*. Это дерево было такъ названо въ пятидесятихъ годахъ прошлаго столѣтія ботаникомъ Эндлихеромъ въ честь метиса-индѣйца по имени Секвойя, прославившагося созданіемъ буквъ и письменности для

14 Отъ научнаго названія дерева *Sequoia gigantea*.

15 Слова, которыя обычно всегда употребляются во вступительной части подобныхъ актовъ.

своего родного языка. Секвойи являются величайшими и старейшими¹⁶ деревьями мира. В сравнении с этими деревьями даже такие великаны животного мира, как киты, кажутся ничтожными: нужно трех крупных китов поставить одного на другого, чтобы достигнуть от земли до вершин гигантских секвойй.

Эти деревья-исполины являются остатками того далекого прошлого, когда на земном шарѣ господствовали хвойныя породы. Тихоокеанскій берегъ Сѣверной Америки и сейчасъ чрезвычайно благоприятенъ для хвойныхъ деревьевъ. Здѣсь они почти всѣ достигаютъ гигантскихъ размѣровъ, благодаря мягкости климата, обилію влаги и солнечнаго свѣта.

По вычисленію американскихъ ученыхъ, въ то далекое время, къ которому относится начало христіанскаго лѣтоисчисленія, секвойи тогда уже насчитывали болѣе тысячи лѣтъ.

Гигантскія секвойи разбросаны, какъ въ паркѣ Секвойя, такъ и въ паркѣ Генерала Гранта. Въ обоихъ паркахъ насчитываютъ болѣе 12.000 деревьевъ, имѣющихъ въ поперечникѣ 1½ саж., а всего же болѣе 1.500.000 экземпляровъ, образующихъ 13 отдѣльныхъ рощъ. Самыя большія деревья достигаютъ колоссальныхъ размѣровъ, напримѣръ, дерево генерала Шермана имѣетъ въ высоту 40 саж. при діаметрѣ въ 5¼ саж., дерево Вильяма Макъ-Кинлей – 41½ с. при діаметрѣ въ 4 саж. Самыя большія деревья получили названія въ честь замѣчательныхъ людей Соединенныхъ Штатовъ.

Рощи секвойи находятся также и внѣ предѣловъ этихъ двухъ парковъ, но здѣсь онѣ усиленно вырубаются, такъ какъ каждое дерево даетъ большой барышъ: одной древесины получается на нѣсколько тысячъ рублей. До войны ее отправляли въ Германію на карандашныя фабрики. Прежде рубка этихъ деревьевъ представляла большія трудности, но теперь работа сильно облегчается: въ стволѣ просверливаются дыры, въ нихъ закладываютъ порохъ и, взрывая, раздробляютъ стволъ такимъ образомъ на гигантскія щепы.

V. Національный Паркъ Горы Рейньеръ.

Національный Паркъ горы Рейньеръ расположенъ въ западной части штата Вашингтонъ, недалеко отъ столицы – города Ситтл. По своей величинѣ эта гора стоитъ на второмъ мѣстѣ послѣ горы Уайтней, о которой мы упоминали при описаніи предыдущаго парка. Гора Рейньеръ подымается надъ уровнемъ моря на 4 версты и занимаетъ площадь, составляющую одну треть описываемаго національнаго парка. Гора Рейньеръ имѣетъ форму усѣченного конуса и является потухшимъ вулканомъ; ея вершина сложена изъ продуктовъ вулканическихъ изверженій – изъ пепла, лавы, затвердѣвшей и образовавшей ряды твердыхъ скаль. Гора была первоначально на ½ версты выше, чѣмъ въ настоящее время. Но очень много лѣтъ тому назадъ произошло большое изверженіе, во время котораго часть горы была разрушена, и она получила настоящую свою высоту. Индѣйскія легенды повѣствуютъ о такомъ большомъ изверженіи. Небольшія же изверженія происходили нѣсколько разъ въ теченіе прошлаго столѣтія. Въ настоящее время вулканъ спокоенъ и посѣщать его можно безъ малѣйшаго риска.

Гору Рейньеръ покрываетъ обширный ледникъ, имѣющій форму гигантскаго спрута¹⁷. Отдѣльныхъ ледниковъ здѣсь насчитываютъ 21. Они представляютъ изъ себя рѣки льда. Каждую зиму вѣтры, несущіе влагу съ Тихаго океана, достигнувъ вершины этой горы, охлаждаются, и водяныя пары выдѣляются въ такомъ обиліи въ видѣ снѣга, что даютъ начало цѣлой системѣ ледниковъ. Они спускаются внизъ по 14 долинамъ, прорывши русло въ твердомъ камнѣ.

16 Съ ними могутъ поспорить только лишь въ высотѣ, а отнюдь не въ возрастѣ, австралійскіе эвкалипты.

17 Спрутъ или осминогъ – морское животное.

Ледяныя рѣки текуть, то поворачиваясь, слѣдуя изгибаю своего русла, то повисая надъ пропастями подобно замерзшимъ водопадамъ, то струясь подобно водѣ по ровному дну. Онѣ обходятъ скалы изъ твердаго камня и безжалостно увлекаютъ за собой и раздробляютъ болѣе мелкія породы, пока не доберутся до тѣхъ частей своего теченія, гдѣ теплый вѣтеръ обратитъ ихъ въ настоящую водяную рѣку. Ниже ледниковъ расположена полоса горныхъ луговъ; еще ниже они постепенно смѣняются лѣсами, состоящими главнымъ образомъ изъ хвойныхъ деревьевъ.

Любимымъ развлеченіемъ посѣтителей парка Рейньеръ есть восхожденіе на гору. Подъемъ настолько затруднителенъ и сопряженъ съ такими опасностями, что администрація парка настойчиво рекомендуетъ любителямъ горныхъ экскурсій не совершить ихъ безъ проводниковъ. Но, несмотря на это предупрежденіе, нѣсколько человекъ ежегодно платятся своей жизнью за свои легкомысленныя выступленія.

Въ то время, какъ на вершинѣ горы лежитъ снѣгъ и ледъ, у подножія ея выходитъ нѣсколько теплыхъ (+17° по Реомюру) ключей; нѣкоторые изъ нихъ имѣютъ въ растворѣ сѣру, другіе желѣзо. У сѣрныхъ источниковъ устроены бассейны для купанья туристовъ.

VI. Національный Паркъ Кратернаго Озера.

Кратерное озеро расположено въ южной части штата Орегонъ среди Каскадныхъ горъ. По сосѣдству съ озеромъ Каскады появляется въ видѣ широкой неправильной плоскости, надъ которой подымаются вулканическіе конусы. Во время изверженій изъ нихъ вылетали обломки скаль, и потоки лавы разливались или около самаго жерла вулкана, увеличивая его вершину, или растекались по окрестностямъ, заливая окружающую страну. Если мы будемъ изслѣдовать склоны какого-нибудь вулкана или ихъ внутреннее строеніе, то найдемъ ихъ сложенными изъ покрывающихъ другъ друга слоевъ лавы или вулканическихъ конгломератовъ. Однимъ изъ наиболѣе величественныхъ здѣсь вулкановъ была гора Мазамъ. Но много столѣтій тому назадъ, во время гигантскаго переворота, верхушка этой горы внезапно провалилась внутрь, какъ будто ее поглотила подземная пещера, и отъ горы осталась только нижняя часть, имѣющая форму гигантскаго кратера. Вулканъ однако не угасъ сразу; внутри кратера возникли три маленькихъ конуса, и только спустя много времени онъ окончательно погасъ. Тогда его большой кратеръ мало-по-малу наполнился водой, а конусы образовали островки. Очевидность вышеуказаннаго процесса бросается въ глаза. Лава, покрывающая скаты горы, ясно обнаруживаетъ въ своемъ строеніи, что она текла горячая и жидкая изъ кратера, имѣвшаго большую высоту, а отнюдь не была выброшена изъ него.

Кратерное озеро представляетъ интересную особенность – оно не имѣетъ видимаго для глазъ стока излишка воды. Думаютъ, что онъ удаляется подземными каналами. На земномъ шарѣ нерѣдко можно встрѣтить озера въ кратерѣ потухшихъ вулкановъ¹⁸, но нигдѣ нѣтъ такого большого, какъ Кратерное озеро.

Приближаясь къ озеру путешественникъ видитъ широкую группу легкихъ пиковъ, подымающихся на высоту болѣе ¼ версты надъ главнымъ гребнемъ горнаго хребта, на которомъ онъ стоитъ. Дорога вѣется среди обломковъ скаль, поросшихъ пихтами, и ничто не говоритъ о близости озера; когда же туристъ достигнетъ гребня утесовъ, окружающихъ озеро, оно внезапно появляется у ногъ его во всей своей величавой красотѣ. Эта неожиданность производитъ глубокое впечатлѣніе.

Самое озеро также даетъ возможность любоваться многими красивыми видами. Очень красивые ландшафты открываются съ лодки, плывущей по озеру. На озерѣ есть островъ, называемый

18 Они есть въ Италіи, Германіи, Индіи, на Гавайскихъ островахъ въ Тихомъ океанѣ.

Кораблемь-Призракомь, такъ какъ онъ похожъ на корабль; иллюзія бываетъ особенно сильна въ сумеркахъ или при лунномъ свѣтѣ. Въмѣстѣ съ тѣмъ при извѣстныхъ условіяхъ освѣщенія островъ можетъ совсѣмъ исчезнуть, такъ что его совершенно не видно Настоящій призракъ!

До основанія національнаго парка озеро не имѣло никакой рыбы, теперь же здѣсь успѣшно разводять форель. Животный міръ парка достаточно богатъ и разнообразенъ: есть олени, медвѣди, кугуары, волки, рыси, соболи, бѣлки и многія другія породы животныхъ. Встрѣчается много разной птицы.

Интересна одна легенда мѣстныхъ индѣйцевъ о Кратерномъ озерѣ. По ихъ вѣрованію, въ этомъ озерѣ жилъ великій богъ Лао. Его тронъ находился въ безконечныхъ глубинахъ озера и охранялся рѣчными раками – его воинами. Послѣдніе обладали способностью высовывать свои гигантскія клещи изъ воды и хватать съ вершинъ ближайшихъ скалъ своихъ враговъ. По сосѣдству на болотахъ жилъ другой богъ Скелль. Однажды его взяли въ плѣнъ воины Лао, отрубили голову и стали играть ею, какъ мячемъ. Но орель, одинъ изъ слугъ Скелля, схватилъ на лету голову и бросилъ ее другому слугѣ Скелля – оленю, который быстро умчался въ даль. Вскорѣ послѣ этого тѣло Скелля опять выросло отъ этой головы, и богъ воскресъ. Тогда онъ захотѣлъ отомстить Лао и затѣялъ съ нимъ войну; на этотъ разъ ему повезло, и Скелль взялъ въ плѣнъ своего врага Лао. Онъ ему отрубилъ голову, а тѣло разрѣзалъ на куски и отдалъ ихъ воинамъ Лао, которые ихъ и съѣли. Но когда была брошена голова, чудовища узнали ее и не захотѣли ее ѣсть.

Голова Лао лежитъ до сихъ поръ въ озерѣ, и бѣлый человѣкъ зоветъ ее островомъ Чародѣя, а скалу, гдѣ Лао былъ разорванъ на куски, скалой Лао.

Въ поисненіе происхожденія приведенной легенды слѣдуетъ отмѣтить, что, до разведенія рыбы, въ озерѣ жили только мелкіе раки, которыхъ индѣйскія легенды превратили въ гигантскихъ тѣлохранителей Лао.

VII. Национальный Паркъ Меза-Верде.

Въ то время, какъ большинство существующихъ въ Соединенныхъ Штатахъ національныхъ парковъ учреждается для охраны представителей животнаго или растительнаго царствъ, паркъ Меза-Верде¹⁹ созданъ въ 1906 году для сохраненія въ неприкосновенности доисторическихъ развалинъ. Паркъ расположенъ въ юго-западной части штата Колорадо и занимаетъ плоскогорье, поросшее лѣсомъ по преимуществу изъ сосны и „кедра” и перерѣзанное множествомъ каньоновъ, которые нижней своей частью соединены съ каньономъ рѣки Манкосъ. Въ стѣнахъ каньоновъ находится много развалинъ жилищъ исчезнувшаго индѣйскаго племени, которое испанцы называли индѣйцами Pueblo, что значитъ „живущіе поселками”. Въ настоящее время Меза-Верде является самой значительной резерваціей, учрежденной для этой цѣли. Эти остатки доисторическихъ построекъ, одни изъ самыхъ большихъ въ Сѣверной Америкѣ, имѣютъ крупное значеніе для изученія исторіи страны до прихода сюда европейцевъ.

Сѣверо-американскихъ индѣйцевъ привыкли считать расой охотниковъ-бродягъ, обитающихъ въ переносныхъ жилищахъ, сдѣланныхъ изъ кожъ или древесной коры. Но теперь достовѣрно извѣстно, что на ряду съ ними жили такія высокоцивилизованныя племена, какъ ацтеки въ Мексикѣ, инки въ Южной Америкѣ. Въ юго-западной части Соединенныхъ Штатовъ также обитали племена съ высокой культурой, которыя строили себѣ дома изъ камня или кирпича, высушеннаго па солнцѣ; имѣли хорошосдѣланные предметы домашняго обихода; главнымъ занятіемъ ихъ было земледѣліе. Жилища, о которыхъ мы только что упоминали, строились обычно подъ навѣсомъ скалъ въ бокахъ

¹⁹ Mesa Verde – по-испански значитъ „зеленое плоскогорье”.

каньоновъ²⁰, а иногда и на ровномъ мѣстѣ, имѣли много комнатъ, въ которыхъ могло помѣщаться человекъ до двухсотъ. Комнаты имѣли по большей части четырехугольную форму и служили для жилья. Но нѣкоторыя изъ нихъ (такъ называемыя kiva) были круглыми и, по мнѣнію американскихъ археологовъ, служили храмами, гдѣ совершались различныя религіозныя церемоніи. Жилища устраивались такъ, что изъ нихъ можно было отражать нападенія враговъ.

Остатки подобныхъ жилищъ разбросаны во множествѣ по всему парку, но главныя изъ нихъ находятся въ каньонахъ Навайо, Дворцовомъ, Содовомъ, Длинномъ и Скалистомъ. Изъ развалинъ наиболѣе крупными и извѣстными являются Домъ Еловаго Дерена, Дворецъ Утесовъ, Балконный Домъ и другія.

Года два или три тому назадъ были раскопаны развалины, которыя были названы Храмомъ Солнца. Относительно назначенія ихъ первоначально существовали сомнѣнія, но теперь окончательно установлено, что зданіе было выстроено не для жилья, а, вѣроятно, для совершенія богослуженій и различныхъ религіозныхъ церемоній.

Наиболѣе легко доступны и поэтому охотнѣе посѣщаются Домъ Еловаго Дерена, Дворецъ Утесовъ, Балконный Домъ. Охрана развалинъ Меза-Верде принесла большую пользу американскимъ археологамъ въ дѣлѣ изученія быта вымершихъ индѣйскихъ племенъ.

VII. Ледниковый Национальный Паркъ.

Ледниковый національный паркъ находится въ штатѣ Монтана, въ сѣверо-западной его части, у самой границы съ Канадой. Расположенъ онъ на склонѣ скалистыхъ горъ; съ запада къ нему примыкаетъ территорія черноногихъ индѣйцевъ. Эта страна интересна какъ для туриста, такъ и для ученаго или любителя природы, и ее по справедливости можно назвать Американской Швейцаріей.

Горы Ледниковаго парка удивительно напоминаютъ своей суровостью и величественностью Альпы, но въ геологическомъ отношеніи онѣ замѣтно отличаются отъ послѣднихъ.

На склонахъ горъ названнаго парка расположено 60 обширныхъ ледниковъ, тянущихся по склонамъ въ рѣчныя долины, въ глубину которыхъ вода низвергается бурными водопадами и по которымъ текутъ шумныя горныя потоки. Они даютъ начало безчисленнымъ тихимъ прозрачнымъ озерамъ, окаймленнымъ стѣнами утесовъ и мрачными хвойными лѣсами. Эти озера разбросаны во множествѣ по всему парку; изъ нихъ наиболѣе извѣстными являются: озера Макъ-Дональда, Святой Маріи, Елены Вильсонъ, Ледяной Горы и озера Медицинскія.

Болѣе всего туристы посѣщаютъ восточную часть Ледниковаго парка. Прибывая сюда, они прежде всего направляются къ Медицинскимъ озерамъ. Ихъ берегами являются мощныя, раздѣленная тысячелѣтней работой стихій, холодныя скалы, которыя освѣщенныя вечернимъ солнцемъ, отражаются въ поверхности озера. Маленькій ручеекъ проложилъ себѣ дорогу черезъ окружающія скалы изъ верхняго озера въ нижнее. Иногда этотъ ручеекъ, какъ-бы испугавшись, внезапно прячется подъ землей, чтобы черезъ нѣкоторое время снова шумно бурлить на поверхности земли, среди старыхъ и могучихъ великановъ-елей, образуя по пути пѣнистые водопады. Слѣдующій пунктъ, посѣщаемый обычно туристами, долина Разсѣченнаго Вала. Она представляетъ изъ себя типичную горную долину, по которой стремится въ бѣшенномъ бѣгѣ на равнину рѣка. Берега ея поросли высокой травой степей-прерій; мѣстами они покрыты густымъ низкорослымъ кустарникомъ, часто образующимъ непроходимыя заросли, надъ которыми поднимаютъ свои вершины группы старыхъ сосенъ. А на

20 Въ этихъ мѣстахъ слои твердыхъ и мягкихъ породъ обычно чередуются такъ, что легко сдѣлать углубленіе въ мягкую породѣ, причѣмъ вышележащая твердыня играетъ роль крыши.

фонѣ голубого неба надъ всѣмъ этимъ возвышаются бѣлыя, ярко освѣщенные солнцемъ, снѣговыя вершины горъ. Далѣе туристъ проникаетъ къ озеру Макъ-Дермотъ. Недалеко отъ него къ сѣверо-западу высоко въ горахъ расположено небольшое озеро Ледяной Горы. Это озеро замѣчательно тѣмъ, что даже въ концѣ лѣта оно покрыто плавающими глыбами льда. Пересѣкъши главный хребетъ горъ, туристы выѣзжаютъ къ озеру Макъ-Дональдъ, гдѣ къ ихъ услугамъ находится отличный отель и гдѣ обычно заканчивается ихъ путешествіе по парку.

Ледниковый Національный Паркъ славится не только своими 250 озерами, но и крупными дикими животными. Недаромъ эта область была прежде любимымъ мѣстомъ охоты племени черноногихъ индѣйцевъ. Здѣсь встрѣчается болѣе всего изъ дичи: олени, бѣлохвостый и чернохвостый (11.000 головъ), американскіе олени или эльки (900 головъ), лоси (100 головъ), горные бараны²¹ (до 1.500 головъ), горные козлы (1.200 головъ); изъ хищниковъ медвѣди (гризли, сѣрый и простой черный), волки, рыси, куницы. Есть бобры²². Изъ птицъ имѣются различныя породы тетеревовъ, гуси, утки, масса мелкой птицы. Всѣ животныя и птицы тщательно охраняются.

IX. Національный Паркъ Скалистыхъ Горъ.

Національный Паркъ Скалистыхъ Горъ расположенъ въ сѣверной части штата Колорадо, вблизи его столицы города Денверъ. Туристы обычно выѣзжаютъ въ паркъ, минуя прекрасную долину мѣстечка Естесъ-Паркъ. Отсюда удобнѣе всего проникнуть къ его знаменитымъ горамъ и наиболѣе живописнымъ, дикимъ угодкамъ.

Описываемая мѣстность, еще до учрежденія здѣсь (въ 1915 году) національнаго парка, усиленно посѣщалась публикой. Это объясняется близостью ея къ большимъ населеннымъ центрамъ Соединенныхъ Штатовъ. Однако только 26 января 1915 года участокъ величественнаго и красивѣйшаго хребта Скалистыхъ горъ былъ выдѣленъ для устройства національнаго парка. И будутъ стоять эти горы, охраняемая теперь человекомъ, какъ стояли онѣ раньше тысячелѣтія, въ величественномъ и гордомъ сознаніи своей красоты, подобно сѣдымъ ветеранамъ, стоящимъ передъ своимъ, закованнымъ въ ледяную броню, вождемъ Длиннымъ Пикомъ на безконечномъ парадаѣ.

X. Національный Паркъ Пещеры Вѣтровъ.

Національный Паркъ Пещеры Вѣтровъ расположенъ въ Южной Дакомѣ. Главной достопримѣчательностью его служатъ пещеры въ известнякѣ. Пещеры эти расположены въ общемъ на глубинѣ 70 сажень. Изслѣдованы онѣ еще мало, и публика посѣщаетъ лишь незначительную часть пещеръ. Большая-же часть ихъ неизвѣстна, почему сюда нѣтъ еще доступа для туристовъ.

Паркъ Пещеры Вѣтровъ опять таки является одновременно и національнымъ заповѣдникомъ для дичи. До настоящаго времени въ паркѣ водились лишь бѣлохвостые олени, но теперь сюда привезены и выпущены на свободу разнообразныя звѣри: бизоны, олени, антилопы. Такое искусственное обогащеніе животнаго міра способствовало увеличенію у публики интереса къ парку. Животныя, найдя здѣсь надежную охрану, чувствуютъ себя хорошо.

XI. Плеттскій Національный Паркъ.

Основанъ въ 1902 году въ штатѣ Оклахома. Замѣчательенъ своими минеральными источниками.

21 Горные бараны и козлы уже всюду почти истреблены.

22 Уже почти совершенно уничтоженные на всемъ земномъ шарѣ.

XII. Резервація Горячих Ключей.

Хотя это не настоящій національний парк, однако американцы считаютъ его таковымъ. Онъ является самымъ старымъ, будучи основанъ въ 1832 году въ штатѣ Арканзасъ. Замѣчательнъ, какъ и предыдущей своими горячими ключами. Своеобразной особенностью этихъ источниковъ является тотъ фактъ, что несмотря на одинаковое происхождение, сосѣдніе близкіе другъ другу ключи обладаютъ различной радіоактивной силой.

XIII. Національный Паркъ Каза-Гранде.

Національный Паркъ Каза Гранде²³ является самымъ маленькимъ національнымъ паркомъ въ Соединенныхъ Штатахъ; основанъ онъ въ 1889 году для охраны нѣсколькихъ группъ индѣйскихъ доисторическихъ развалинъ въ штатѣ Аризона. Открыты эти развалины были еще давно, въ концѣ семнадцатаго вѣки, однимъ миссіонеромъ (иезуитомъ Евзебіемъ Францискомъ Кино) и до устройства національнаго парка никѣмъ не охранялись.

XVI. Національный Паркъ Сьюллисаго Холма.

Лежитъ въ Штатѣ Сѣверная Дакома. Основанъ въ 1904 году, для охраны доисторическихъ развалинъ.

XV. Лассенскій Вулканическій Національный Паркъ

Основанъ актомъ Конгресса 9 августа 1916 года въ горахъ Сіерра-Невада, въ Калифорніи, для охраны послѣдняго дѣйствующаго вулкана въ Соединенныхъ Штатахъ. Кромѣ вулкана, имѣющаго въ вышину три версты, въ паркѣ находятся еще горячіе ключи, грязевые гейзеры, ледяныя пещеры, красивые каньоны съ живописными рѣками и озерами.

XVI. Національный Паркъ Горы Макъ-Кинлей.

Основанъ весной 1917 года въ Аляскѣ. Это пока единственный національный парк, находящійся въ названной суровой странѣ. Гора Макъ-Кинлей есть высочайшая гора Сѣверной Америки, имѣющая въ высоту почти 6 верстъ. Правительственная желѣзная дорога проходитъ всего въ 70 верстахъ отъ него, что дастъ ей безусловно лишніе доходы, а Аляскѣ лишнихъ посѣтителъ и окажетъ вліяніе на заселеніе страны.

Паркъ Макъ-Кинлей, кромѣ того, является обширнѣйшимъ заповѣдникомъ для такой рѣдкой дичи, какъ лоси, большерогіе бараны, американскіе сѣверные олени – карибу.

XVII. Гавайскій Національный Паркъ.

Основанъ въ 1916 г. и находится на Гавайскихъ островахъ (принадлежащихъ Соединеннымъ Штатамъ) въ Тихомъ океанѣ. Паркъ состоитъ изъ трехъ отдѣльныхъ участковъ земли, расположенныхъ на территоріи двухъ острововъ. Гавайскій паркъ обладаетъ тремя вулканами: 1) Килауса (потухшій уже лѣтъ сто), 2) Мауна-Лоа, одинъ изъ величайшихъ вулкановъ міра, высотой почти въ 4 версты, 3) Галеакала, потухшій лѣтъ 200 тому назадъ. Послѣдній имѣетъ въ высоту почти три версты; обладаетъ ужасными трещинами на своей вершинѣ, многими конусами, лавовыми пещерами, великолѣпными тропическими лѣсами съ рощами краснаго дерева.

Изъ всѣхъ трехъ вулкановъ самымъ интереснымъ является безусловно Мауна-Лоа. Вотъ какъ его описываетъ Б. Линдеманъ въ своей киннѣ „Земля, ея жизнь и исторія“:

23 Casa Grande – по-испански значить большой домъ.

„Один из его кратеров пользуется мировой известностью. Это знаменитое грандиозное озеро огненно-жидкой лавы. Оно занимает большую котловину на верхнем склоне Мауна-Лоа. Глубина его неизвестна. Из кипящих масс лавы непрерывно выдвигаются газы и пары, вызывая постоянные маленькие взрывы при которых поднимаются огненные фонтаны на высоту до 20 метров (10 саж.). Очевидцы находят это явление грандиозным. Когда котловина совершенно наполнена, ее поверхность занимает 12 кв. километров (около 12 верст). Иногда же жидкая масса прорывается через края кратера и изливается в виде лавового потока на склон горы, вследствие чего уровень огненного моря быстро понижается. Такое явление последний раз наблюдалось в 1895 году”.

„Вулканические излияния Гавайских островов сопровождаются величественным покоем: не было взрывов, не выдвигались газы, выпадание пепла и камней отсутствовало”. Этим Мауна-Лоа отличается от других вулканов.

ГЛАВА III. Национальные парки Канады.

ЕСЛИ описания национальных парков Соединенных Штатов имются в брошюрах по охране природы и в географических изданиях, то о канадских парках у нас в буквальном смысле ничего не известно; а между тем они представляют безусловно выдающийся интерес.

Все парки Канады занимают площадь 18.000 кв. верст, т. е. 1/500 часть всей страны, – площадь, равную приблизительно всей Бельгии или почти половине Швейцарии. На этой обширной территории не может быть разставлена ни одна ловушка, ни одна сеть, не может раздаться ни один выстрел, допускается лишь ужение рыбы. Многочисленные снеговые горы и ледники, рядом с ними роскошные мрачные леса, живописные долины, блестящие цветами или украшенные кристальными озерами, подобными драгоценным камням, характерные черты Канадских национальных парков. Все это, как и в Соединенных Штатах, привлекает сюда туристов, число которых ежегодно достигает десятков тысяч.

I. Парк Скалистых Горь.

Является самым старым²⁴ из всех канадских национальных парков. Расположен он на восточном склоне Скалистых горь. Местность, им занимаемая, обладает большими количеством красивых горь, покрытых густыми девственными лесами и населенных множеством самых разнообразных животных и птиц.

На его территории есть два городка Бэнфф и Легген и несколько селений. Самый большой Бэнфф, имьющий 1.500 человек постоянного населения, которое летом увеличивается до 5.000. Управление городком находится всецело в руках губернатора.

Вся земля принадлежит государству, частные лица могут брать ее в аренду на 42 года, причем за ними сохраняется право возобновить ее на такой же срок. Всякий арендатор обязан выстроить на своем участке хотя бы небольшое здание. Городь очень благоустроен; улицы отлично содержатся; всюду проведены телефоны, электричество, водопроводы, канализация; есть много великолепных отелей.

²⁴ Основан в 1886 году. Площадь 4.000 кв. верст.

Въ Бэнфѣ наиболее интересны слѣдующія мѣста: 1) Горячіе ключи, обладающіе цѣнными радиоактивными свойствами. На мѣстѣ этихъ источниковъ есть зданіе ваннъ и бассейнъ для плаванія. 2) Естественно-Историческій Музей и Зоологическій садъ, гдѣ собраны представители мѣстной природы. 3) Огороженный участокъ со стадомъ бизонивъ. 4) Пещеры съ горячимъ сѣрнымъ источникомъ, образующимъ бассейнъ; въ немъ можно купаться за небольшую плату. 5) Интересны также озеро Миневанка, Гора Туннель, рѣка Чоустъ и т. д.

Другой городокъ Леггенъ расположенъ около прекрасныхъ озеръ (озеро Луизы и Клаудскія озера).

Отсюда есть легкій доступъ къ величайшимъ вершинамъ Скалистыхъ горъ и ко многимъ прекраснымъ ледникамъ, озерамъ. Къ западу отъ Парка Скалистыхъ Горъ лежатъ Йохскій и Ледниковый Национальные Парки.

II. Йохскій Национальный Паркъ.

Лежитъ на западномъ склонѣ Скалистыхъ горъ; на сѣверо-востокъ онъ граничитъ съ только что описаннымъ паркомъ. Основанъ въ 1901 году. Животный и растительный мѣръ тщательно здѣсь охраняются. Наиболее интересными пунктами этой огромной горной области²⁵ является Йохская долина, ледникъ того же имени, Такаккавскіе водопады (высотой въ 165 саж.), Двойной водопадъ (71 саж.), Изумрудное озеро, озера Макъ-Артура и Оза и рядъ снѣжныхъ вершинъ.

III. Ледниковый Национальный Паркъ.

Расположенъ на склонѣ горнаго хребта Селькэркъ. Основанный въ 1886 году, онъ занимаетъ площадь въ 1.000 кв. верстъ. Паркъ особенно извѣстенъ своими многочисленными ледниками, изъ которыхъ наиболее доступными для посѣтителъ являются ледники Большой и Эзолькенъ. Въ городѣ Глейміеръ, расположенномъ на территоріи парка, имѣются горные проводники, такъ такъ отсюда удобнѣе всего совершать альпійскія экскурсіи. Надо замѣтить, что экскурсіи въ горы пользуются большимъ успѣхомъ среди туристовъ во всѣхъ Канадскихъ національныхъ паркахъ; большая часть такихъ экскурсій организуется Канадскимъ Альпійскимъ Клубомъ.

Въ непосредственной близости съ городомъ Глейміеръ находится много красивыхъ пиковъ. Въ 10 верстахъ отъ него, недалеко отъ вершинъ Селькэркскаго горнаго хребта, находятся очень интересныя подземныя пещеры, извѣстныя подъ названіемъ Нейкимукскихъ. Предполагаютъ, что онѣ существуютъ свыше 40.000 лѣтъ и состоятъ изъ ряда подземныхъ помѣщеній, причемъ нѣкоторыя изъ нихъ имѣютъ 50 фут. высоты и 200 фут. длины. Пещеры эти выдолблены въ скалахъ известняка дѣйствіемъ подземнаго потока. Достопримѣчательностью пещеръ является флуоресценція (свѣченіе) стѣнъ, которыя отражаются въ бушующихъ подземныхъ потокахъ. Названія отдѣльныхъ пещеръ указываютъ на ихъ характеръ. Тамъ есть, напримѣръ, Мраморная дорога, Яма, Комната-Шаръ, Турбина, Галлерей, Судебная Палата, Бѣлый Гротъ и еще цѣлый рядъ другихъ. Всѣ онѣ мало еще изслѣдованы.

IV. Ревельстокскій Национальный Паркъ.

Основанъ весной 1914 года. Занимаетъ окрестности города Ревельстока въ Британской Колумбіи. Въ немъ имѣются прекрасныя альпійскія ландшафты со снѣжными пиками, ледяными полями, живописными долинами. Много дичи и рыбы. Паркъ соединенъ съ городомъ прекрасной шоссейной дорогой.

²⁵ Площадь парка равна 1.280 кв. верстъ.

V. Джейсперовскій Национальный Паркъ.

Основанъ въ 1908 году и является первымъ по величинѣ среди канадскихъ парковъ. Онъ занимаетъ болѣе 10 000 кв. верстъ²⁶. Территорія его перерѣзывается рѣкой Атабаской. Городъ Джейсперъ есть главный населенный пунктъ и мѣстопробыванія смотрителя парка. Черезъ этотъ паркъ проходятъ двѣ желѣзныя дороги – Тихоокеанская и Канадская Сѣверная. До ихъ проведенія паркъ находился въ заброшенномъ состоянїи, и туристы, вслѣдствіе отсутствія удобнаго и быстрого сообщенія, мало посѣщали его. Въ настоящее же время съ проведеніемъ желѣзныхъ дорогъ паркъ быстро идетъ по пути своего развитія.

То мѣсто, гдѣ расположенъ Джейсперовскій паркъ, было первоначально извѣстно своей крупной дичью, но набѣги индѣйцевъ въ продолженіе ряда лѣтъ почти уничтожили многіе виды животныхъ. Но теперь, благодаря охранѣ, количество такихъ животныхъ, какъ олени, горные бараны и козлы, медвѣди, кугуары, рыси, койоты, лисицы, куницы, выдры, бобры и различные виды птицъ, замѣтно увеличивается. Паркъ богатъ красотами природы и обладаетъ большимъ количествомъ горячихъ ключей²⁷, каньоновъ, снѣговыхъ пиковъ, ледниковъ и озеръ. Изъ озеръ самымъ красивымъ является Малинское озеро. Воды его удивительно прозрачны и холодны. Высокія отвѣсныя скалы поднимаются надъ обрывистыми берегами. Около него съ 1915 года ежегодно возникаетъ „Лагерный городъ“ (изъ палатокъ), имѣющій большой успѣхъ у туристовъ.

VI. Национальный Паркъ Ютернтонскихъ Озеръ.

Первоначально былъ частью одного лѣсного заповѣдника, лежащаго на границѣ съ Соединенными Штатами. Въ 1910 году отъ него отдѣлили участокъ въ 30 квадр. верстъ и превратили его въ національный паркъ, площадь котораго въ 1914 году была увеличена до 965 квадр. верстъ. Чтобы понять причину увеличенія площади парка, надо указать, что по сосѣдству съ нимъ расположенъ Ледниковый Национальный Паркъ Соединенныхъ Штатовъ. Такимъ образомъ между парками образовалась узкая полоса, которая стала раемъ для охотниковъ за крупной дичью, перебѣгавшей изъ одного парка въ другой. Тогда нѣкоторыя сѣвероамериканскія общества охраны дичи, а также и другія общественныя учрежденія, заинтересованныя въ охранѣ природы, запротестовали противъ этого и добились того, что канадскій паркъ былъ продленъ до границы такъ, что оба „охранника“ образовали какъ бы одинъ международный паркъ. Въмѣстѣ взятые парки составляютъ почти 4.500 квадр. верстъ тщательно охраняемой площади. Изъ животныхъ въ данной мѣстности встрѣчаются черныя медвѣди, гризли, горные бараны и козлы; изъ птицъ же – различные породы тетеревовъ, куропатки, фазаны, гуси, утки и т. п. Озера кишатъ рыбой. Паркъ быстро завоевываетъ симпатїи туристовъ, и для ознакомленія съ его красотами они проникаютъ часто изъ сосѣдняго Ледниковаго Парка Соединенныхъ Штатовъ.

VII. Национальные Парки Острововъ Рѣки Св. Лаврентія

Расположены на островахъ рѣки Св. Лаврентія и являются почти единственными парками восточной части Канады, такъ какъ большая ихъ часть, какъ и въ Соединенныхъ Штатахъ лежитъ на далекомъ, мало населенномъ Западѣ. Каждый изъ этихъ острововъ-парковъ обладаетъ площадью всего отъ одной до десяти десятинъ. Однако, несмотря на свою незначительную величину, они также осуществляютъ идею національных парковъ, какъ и огромные парки Запада. Они являются мѣстомъ

26 Такимъ образомъ, онъ больше знаменитаго Йеллоустоунскаго Парка Соединенныхъ Штатовъ.

27 Болѣе горячихъ и болѣе мощныхъ, чѣмъ въ паркѣ Скалистыхъ горъ.

отдыха и развлечения для широкого круга населения. И рыболову, и любителю катания на лодке, и школьной воскресной экскурсии эти острова являются весьма привлекательными. Они разбросаны по течению реки на протяжении 45 верст. Многие из них покрыты лесом, состоящим из большого количества разнообразных древесных пород. На островах устроены красивые павильоны, удобные пристани и места для посадок экскурсантов из лодок, столы, скамьи, печи и т. д. Всего в состав парка входят 11 островов и 1 участок на материке, занимающие более 350 кв. верст. Самый большой из островов равен 9 десятинам, самый маленький 1½.

Кроме парков, только что описанных, в Канаде существуют еще два рода национальных парков, имеющих более специальное назначение: одни – для охраны редких животных другие же устроены на местах, имеющих историческое значение. К первым принадлежат Национальный Бироник Парк и Парк Оленьего Острова, а ко вторым – Парки Форта Хау и Форта Анны.

VIII. Национальный Бизоний Парк.

Служить местобитанием стада диких бизонов (рис. 14). Оно куплено в штате Монтана в Соединенных Штатах в 1907 г. и имело 709 голов зверей; но теперь число их, благодаря национальной охране, возросло до 2 500. В Северной Америке существует два подвида бизонов: один из них наиболее обычный населяет прерии, другой лось. Хотя в Канаде лет 40 тому назад степной бизон насчитывался тысячами, но во время покупки стада уцелили лишь лесные бизоны, как обитающие на далеком севере, во многих сотнях верст от цивилизации. Чтобы поймать и перевезти купленных бизонов, понадобилось около трех лет, и перевозка стоила больших денег. Стадо было перевезено и выпущено в Бизоний Парк. Этот пункт был выбран потому, что здесь было старое, некогда изобиловавшее бизонами место, поросшее „бизоньей травой“, любимой их пищей.

Описываемый заповедник имеет площадь равную 365 кв. верстам, хорошо орошаемую множеством мелких озер. Парк окружен прочной оградой из проволоки в 9 футов высотой. Чтобы предохранить заповедник от степных пожаров, его окружают двумя кольцеобразными полосами вспаханной земли. Перепашку полос, требующих больших денежных затрат, производят раз в год, а в сухие года даже и два раза. Для поддержания чистой расы и для предохранения бизонов от вымирания, время от времени в парк пускают несколько голов чистокровных бизонов из других стад. В продолжение всего лета звери скитаются всюду. Заповедный парк настолько велик, что можно без преувеличения сказать, что звери находятся на воле. Зимой их подкармливают. С этой целью часть парка окружается провололочной изгородью. Перед загоном животных ворота загородки открываются, и сторожа верхом на лошадях спокойно и не спеша окружают стадо и загоняют бизонов в огороженное пространство. Кроме бизонов в заповедник еще встречаются лоси, вилорогий антилопы и несколько видов оленей.

IX. Национальный Парк Оленьего Острова.

Представляет из себя небольшой заповедник для животных, имеющий площадь в 31½ кв. верст. Вообще говоря, он является как-бы копией в уменьшенном виде Бизоньяго Парка. Заповедник богат дичью. Из крупных животных встречаются бизоны, лоси и олени.

Изъ исторических національных парковъ Канады могутъ служить примѣромъ:

X. Національный Паркъ Форта Хау.

Расположенъ у устья рѣки Сейнтъ-Джонъ, въ провинціи Новый Брауншвейгъ. Это старый англійскій фортъ, который былъ основанъ во время американской революціи. Онъ игралъ важную роль въ защитѣ англійскихъ колонистовъ и англійскихъ владѣній въ теченіе тѣхъ смутныхъ временъ и стоитъ въ ряду видныхъ именъ канадской исторіи.

XI. Національный Паркъ Форта Анны.

Представляетъ изъ себя мѣсто, которое канадцы считаютъ первымъ поселеніемъ европейцевъ въ Сѣверной Америкѣ. Оно связано съ ранней исторіей французскихъ поселеній.

ГЛАВА IV. Организація Сѣверо-Американскихъ Національных парковъ.

РАЗСМОТРѢВЪ отдѣльные національные парки Сѣверной Америки, мы теперь должны выяснитъ, что дѣлаютъ здѣсь въ смыслъ управленія и охраны природы, а также выяснитъ отношеніе къ нимъ туристовъ.

Отдѣлъ Національных Парковъ при Министерствѣ Внутреннихъ Дѣлъ. Національные парки подчинены Министру Внутреннихъ Дѣлъ²⁸. Въ названномъ Министерствѣ существуетъ Отдѣлъ Національных Парковъ, во главѣ котораго стоитъ директоръ, назначаемый Министромъ. Директору подчинена небольшая канцелярія. Цѣль, которую преслѣдуетъ Отдѣлъ, есть поощреніе и регулированіе пользованія національными парками. Учрежденъ онъ особымъ актомъ Конгресса 25 августа 1916 года.

Законодательство. Каждый національный паркъ можетъ возникнуть лишь въ томъ случаѣ, если законопроектъ относительно его учрежденія будетъ одобренъ Конгрессомъ (въ Соединенныхъ Штатахъ, въ Канадѣ – Парламентомъ). Соотвѣтствующій законопроектъ (обязательно отдѣльный для каждаго вновь возникающаго парка) вносится въ законодательныя учрежденія Отдѣломъ Національных Парковъ. Законъ этотъ точно указываетъ границы парка, обязанности Министра Внутреннихъ Дѣлъ въ отношеніи даннаго парка и устанавливаетъ сумму денегъ, необходимую для первыхъ шаговъ въ дѣлѣ его благоустройства и для организаціи въ немъ охраны природы.

Права и обязанности Министра (С. Ш.). Министръ Внутреннихъ Дѣлъ имѣетъ право издавать правила и распоряженія для правильного пользованія и управленія парками. Онъ можетъ также разрѣшить, указавъ время и условія, вырубить лѣсъ въ паркѣ, пораженный какой-либо болѣзною или какими-либо насѣкомыми, а также и во всѣхъ другихъ случаяхъ, когда этого требуетъ принципъ охраны. Министръ можетъ принимать мѣры для уничтоженія животныхъ или растений, вредящихъ паркамъ, давать привилегіи и разрѣшенія и заключать договоры на право пользованія землей – въ границахъ парковъ, когда это требуютъ удобства туристовъ (на срокъ не свыше 20 лѣтъ и площадью не болѣе

28 Что касается національных памятниковъ, то большинство ихъ также находится въ вѣдѣніи того же Министерства, лишь только небольшая часть ихъ подчинена Министерствамъ Земледѣлія и Военному.

7½ десятинь), не допуская, конечно, пользоваться мѣстами интересными, какъ замѣчательное явленіе природы, оставляя къ нимъ свободный доступъ публики. Министръ имѣеть право позволять пасти скотъ во всѣхъ паркахъ, кромѣ Йеллоустонскаго, если это не вредить дѣлу охраны.

Управление отдѣльными Національными Парками. Во главѣ каждаго парка стоитъ надзиратель, назначаемый Министромъ. Ему подчинена небольшая канцелярія и штатъ конныхъ или пѣшихъ сторожей, которые охраняють парки отъ тайныхъ охотниковъ и лѣсныхъ пожаровъ; они слѣдятъ за выполненіемъ туристами правилъ, изданныхъ администраціей парковъ, выдаютъ автомобильные свидѣтельства и принимаютъ оружіе у въѣзжающихъ въ предѣлы парковъ. Число сторожей бываетъ весьма различно; это прежде всего зависитъ отъ величины парка и отъ мѣстныхъ условій. Обычно въ каждомъ паркѣ есть постоянные сторожа, число которыхъ увеличивается лѣтомъ, во время сезона туристовъ²⁹.

Бюджетъ Національныхъ Парковъ. Національные парки Соединенныхъ Штатовъ содержатся на средства, ассигнуемая Конгрессомъ (въ Канадѣ – Парламентомъ) для этой цѣли, и на доходы, получаемые непосредственно съ посѣтителей парковъ. Статьи доходовъ состоятъ: 1) изъ продажи автомобильныхъ разрѣшеній, что дало въ 1916 г. сумму почти въ 130.000 рублей во всѣхъ паркахъ, и 2) изъ концессій, дающихъ право содержать отели, лагеря, фотографіи, перевозить за плату туристовъ и ихъ багажъ, изъ платы за право пользованія электричествомъ, телефономъ, которые проведены по всѣмъ паркамъ, за право пасти скотъ (въ нѣкоторыхъ паркахъ и то лишь по спеціальному разрѣшенію) и т. д.

Расходуются деньги на благоустройство и охрану парковъ, а также на жалованье служебному персоналу.

Если мы будемъ разсматривать смѣту доходовъ и расходовъ національныхъ парковъ Соединенныхъ Штатовъ, мы увидимъ, что окупаетъ себя одна лишь только Резервація Горячихъ Ключей, для остальныхъ же парковъ своихъ собственныхъ доходовъ хватаетъ лишь на покрытіе довольно незначительной части расходовъ. Въ виду этого для такихъ парковъ Конгрессъ ежегодно ассигнуеть большія суммы денегъ³⁰, сознавая важное значеніе для страны національныхъ парковъ. Кромѣ такихъ ежегодныхъ ассигновокъ, Конгрессъ въ послѣднее время ежегодно даетъ извѣстную сумму денегъ для выкупа частныхъ владѣній, находящихся на территоріи нѣкоторыхъ національныхъ парковъ (Секвойя, Йосемитскомъ, Ледниковомъ, Горы Рейньеръ)³¹.

Частныя владѣнія, расположенныя въ границахъ національныхъ парковъ, отражаются на нихъ очень вредно, такъ какъ здѣсь могутъ быть устроены отели, которые, фактически находясь въ паркѣ, въ то же время не даютъ дохода казнѣ и не подчиняются правиламъ, изданнымъ въ интересахъ публики. Отъ плохой охраны лѣсовъ, поставленной не такъ тщательно, какъ въ самихъ паркахъ, могутъ возникнуть пожары. Такимъ образомъ создается необходимость полной ликвидаціи такихъ частныхъ владѣній.

Охрана дичи. Національные парки являются великолѣпными заповѣдниками для дичи; здѣсь нельзя охотиться, убивать, ранить, или ловить птицъ и звѣрей, исключая хищниковъ и то лишь въ тѣхъ случаяхъ, если они приносятъ большой вредъ.

29 Число сторожей въ отдѣльныхъ паркахъ очень небольшое; напримѣръ, Йосемитскій паркъ имѣеть постоянныхъ 7 чел., временныхъ 19, въ Паркѣ Секвойи постоянныхъ – 3, временныхъ – 8 чел. и т. д. Хотя, на первый взглядъ, эти числа могутъ показаться очень незначительными въ сравненіи съ площадью парковъ, однако сторожа отлично справляются съ своимъ дѣломъ.

30 Такъ, напримѣръ, на 1917 г. было ассигновано болѣе 1.500.000 руб

31 Въ 1917 году было ассигновано для этой цѣли парку Секвойя 100.000 р., но въ послѣднее время выяснилось, что владѣльцы хотя въ уже не сто, а 140.000; недостающую часть этой суммы думаютъ покрыть подппиской среди лицъ и учреждений, сочувствующихъ дѣлу охраны.

Посѣтителі, входящіе или вѣзжающіе въ паркѣ, обязаны предъявлять свое огнестрѣльное оружіе, взрывчатія вещества, ловушки, сѣти, невода у входа въ паркѣ. Все это обычно отбирается у туриста на время его пребыванія въ паркѣ. Туристъ въ особыхъ случаяхъ можетъ удержатъ при себѣ оружіе, но только послѣ того, какъ онъ получитъ на это письменное разрѣшеніе надзирателя, и оружіе будетъ снабжено установленной печатью. Лица, проникшія въ національный паркѣ въ такомъ мѣстѣ, гдѣ на границѣ нѣтъ сторожа, обязаны предъявить и сдать оружіе первому же служащему парка. Отобранное оружіе, при выѣздѣ изъ парка, туристъ можетъ получить обратно въ конторѣ надзирателя парка. Такой способъ отношенія къ оружію оказался очень удовлетворительнымъ для успѣшной охраны отъ охоты за ней.

Для предупрежденія часто случающихся нечаянныхъ переходовъ охотниками границъ парка, въ охотничьи сезоны выставляють вдоль нихъ особыхъ сторожей. Кромѣ того для защиты дичи отъ тайныхъ охотниковъ сторожа постоянно объѣзжаютъ свои участки. Для нихъ вдоль дорогъ устроены рядъ хижинъ, гдѣ они могутъ переночевать и гдѣ они находятъ все необходимое. Сторожки соединены между собой телефономъ, при помощи котораго сторожъ, замѣтивъ тайныхъ охотниковъ, можетъ немедленно сообщить своимъ товарищамъ, чтобы вмѣстѣ съ ними устроить облаву на нарушителей парковыхъ законовъ.

Зимой почти во всѣхъ національныхъ паркахъ животныя подкармливаются сѣномъ, которое большей частью заготавливается лѣтомъ въ самомъ паркѣ. Иногда животныхъ въ это время года держатъ въ огороженныхъ пространствахъ для удобства подкормки.

Въ зимнее время многія животныя, живущія на горахъ, имѣють обыкновение спускаться въ низменности въ поискахъ за пищей и выходить за предѣлы парковъ. Такія мѣста поэтому всегда привлекають большое число охотниковъ, имѣющихъ тутъ богатую добычу. Вслѣдствіе этого обстоятельства въ нѣкоторыхъ паркахъ администраціей выдвинуть вопросъ о необходимости прирѣзки къ паркамъ тѣхъ земель, гдѣ животныя пасутся зимой.

Несмотря на различные способы хищническаго истребленія, съ которыми трудно бороться, въ общемъ дичь въ паркахъ достаточно сильно размножается, такъ что является даже возможность вывезти нѣкоторыхъ животныхъ для обогащенія тѣхъ мѣстъ, гдѣ они истреблены. Нѣкоторые національные парки въ моментъ ихъ образованія уже не имѣли многихъ животныхъ и птицъ, совершенно уничтоженныхъ охотниками. Поэтому ихъ пришлось снова обогатить дичью. Случаи болѣзни животныхъ въ паркахъ довольно рѣдки и тотчасъ же пресѣкаются въ корнѣ³².

Въ паркахъ всѣ живыя твари получаютъ охрану со стороны человѣка. Исключеніе составляютъ хищники, но и то только тогда, когда они становятся чрезчуръ вредными вслѣдствіе своего размноженія. Наиболѣе многочисленными хищниками являются койоты (особая порода американскихъ волковъ). Ихъ истребляють въ большемъ числѣ, употребляя различные способы, вплоть до отравленія стрихниномъ. Затѣмъ во всѣхъ паркахъ много медвѣдей. Вредъ, причиняемый ими, состоитъ главнымъ образомъ въ томъ, что они часто забираются въ тѣ мѣста, гдѣ хранятся запасы мяса лагерей и отелей. Медвѣди дѣлаются особенно злыми подъ старость и въ концѣ концовъ положительно опасными для людей, тогда ихъ убивають. Вреденъ также бываетъ горный левъ или кугуаръ. Остальные же хищники играютъ меньшую роль въ дѣлѣ уничтоженія дичи, но въ случаѣ необходимости ихъ также отчасти истребляють.

Ввозитъ въ парки домашнихъ кошекъ, являющихся опаснымъ врагомъ мелкаго звѣря и птицы, запрещено. Собакъ позволяется имѣть при себѣ только тѣмъ лицамъ, которыя лишь проѣзжаютъ паркомъ, направляясь далѣе, но и то при условіи, чтобы эти животныя были на привязи. Въ самомъ же паркѣ разрѣшено держать собакъ лишь необходимыхъ сторожамъ для охоты за хищными звѣрями.

32 Особенно заботятся о вымирающихъ бизонахъ. Ветеринарные врачи ежегодно посѣщаютъ парки, гдѣ они содержатся, и дѣлають звѣрямъ предохранительныя прививки противъ одной очень распространенной среди нихъ болѣзни.

Доказательством того, что рациональная охрана вполне достигается своей целью, могут служить факты, взятые из отчетов о канадских парках. Лечь десять тому назад толсторогие горные бараны и горные козлы почти совсем исчезли в скалистых горах. Теперь же их можно видеть даже вблизи городов, расположенных на территории канадских парков. Некоторых мест, где их раньше видели очень редко, теперь нельзя пройти, не увидав несколько стад голов в 30 и более. Олены, которых прежде видели также изредка, вот уже несколько лет, как сдѣлались опять многочисленными. Они ходят по улицам парковых городов, а некоторые даже берут из человеческих рук пищу. При этом нельзя не отметить увеличение числа всех вообще видов диких животных. В окрестностях Бэнфа, главного города в Канадском парк Скалистых Горь часто видят черных медведей, а иногда случайно даже и страшного гризли; лисицы, россомахи, куницы, рыси, выдры, а также тетерева и куропатки стали попадаться всюду в изобилии. Из другого крупного канадского парка сообщают, что горные бараны стали настолько смѣлыми, что бѣгают около желѣзнодорожных линий с риском быть раздавленными поѣздом. Благодаря хорошей системѣ охраны, многие виды животных и птиц, которые или уже исчезли совершенно или близки к этому, в национальных парках не только не уменьшаются в числѣ, но даже успешно размножаются за очень немногими исключениями. Примѣром послѣдняго могут служить виорогия антилопы. Эти животныя, несмотря на всѣ усилія, прилагаемыя для их сохраненія, мало-по-малу вымирают даже в парках. Интересно отметить, что онѣ совершенно не плодятся в неволѣ, и для того, чтобы получить от них потомство, нужно звѣрей держать на очень больших огороженных участках. Эти животныя настолько пугливы, что, если их выпустить в неогороженное мѣсто, они легко могут убѣжать оттуда.

Охрана рыбы. Если в американских национальных парках животныя и птицы находят абсолютную охрану, то этого нельзя сказать о рыбѣ. Уженіе рыбы составляет любимѣйшее развлечение посѣтителей американских парков.

Но парки имѣют, общія для всех их, правила рыбной ловли. Они сводятся к слѣдующему.

Ловить рыбу можно только удочкой и притом не для продажи, а лишь для собственного употребленія. Если поймана рыба менѣе 8 дюймов (немного болѣе 4 вершковъ) длины, то ее должно немедленно мокрыми руками снять с крючка удочки и, если она не получила серьезных поврежденій, выпустить назад в воду; пойманная же рыба должна быть сейчас убита. Каждый рыболовъ имѣет право поймать в день не болѣе 20 рыбъ, но и это число можетъ быть уменьшено надзирателемъ парка.

Сохранности рыбы в водах национальных парков способствуют не только эти правила, но и искусственное разведеніе рыбы. Такъ, напримѣръ, в Иеллоустонском паркѣ существуетъ особая станція для разведенія рыбы, которая ежегодно выводитъ изъ икры нѣсколько миллионъ рыбешекъ разныхъ породъ, выпускаемыхъ затѣмъ в озеро и рѣки этого парка.

Охрана лѣсовъ. Особенно большое вниманіе обращается администраціей парковъ на охрану лѣсовъ отъ пожаровъ, которые являются для нихъ величайшимъ зломъ. Хорошіе лѣса служатъ однимъ изъ лучшихъ украшеній природы и кромѣ того сь ихъ исчезновеніемъ дикія животныя, ихъ населяющія, лишаются своихъ, быть можетъ, послѣднихъ убѣжищъ, гдѣ имъ не грозитъ гибель.

Наиболѣе частой причиной уничтоженія лѣсовъ является небрежное отношеніе туристовъ къ огню. Поэтому правила парковъ рекомендуютъ не раскладывать огонь около деревьевъ, мертвого лѣса, валежника, сухихъ листьевъ, мха. Запрещается также бросать, не потушивъ, горящія спички, сигары или папиросы. Несмотря на это, легкомысленные туристы, повидимому, часто забываютъ предписанія и не исполняютъ постановленій, а сторожа не всегда могутъ услѣдить за ними.

Правила парковъ требуютъ, чтобы огонь разводили по возможности на открытомъ мѣстѣ, на землѣ или на скалѣ, послѣ очистки даннаго мѣста отъ легко-воспламеняющихся предметовъ. Покидая лагерь, туристы обязаны тщательно потушить огонь водою, а гдѣ ея нѣтъ, то хотя-бы землю.

Интересно отмѣтить, что въ Канадѣ, по просьбѣ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, многія спичечныя фабрики помѣщаютъ на коробкахъ указаніе на опасность, которую представляетъ небрежно брошенная, непотушенная спичка. Поэтому теперь па многихъ миллионѣхъ коробокъ спичекъ можно видѣть подобную надпись. На карточкахъ меню, подаваемыхъ въ ресторанахъ парковыхъ отелей, въ вагонахъ-ресторанахъ желѣзныхъ дорогъ, проходящихъ черезъ парковую территорію, можно найти указаніе на необходимость бережно обращаться со спичками, окурками и т. п. предметами, если туристъ не хочетъ лишиться тѣхъ видовъ, которыми онъ можетъ въ настоящее время любоваться. Фирмы, торгующія палатками и различными предметами для устройства лагерей, о которыхъ будетъ говоритья дальше, также помѣщаютъ надпись: „Будьте осторожны съ огнемъ!“. При этомъ онѣ вовсе не руководствуются какими-либо эстетическими соображеніями, а лишь простой выгодой: поврежденные пожарами лѣса теряютъ значительно въ своей привлекательности, дѣлаются менѣе посѣщаемы туристами, и разъ сократится число туристовъ, сократится и продажа палатокъ. Вообще, нужно отмѣтить, что во всѣхъ паркахъ развѣшены плакаты, предупреждающіе объ опасности лѣсныхъ пожаровъ.

Пожары, какъ это наблюдается не только въ Америкѣ, но и повсюду, случаются по преимуществу лѣтомъ. Но, благодаря хорошо поставленной организациі охраны лѣсовъ, это бѣдствіе обычно бываетъ прекращено при самомъ своемъ возникновеніи. По всему парку разбросанъ рядъ сторожекъ, снабженныхъ приспособленіями для тушенія пожаровъ³³ и телефонами, соединяющими ихъ съ квартирой надзирателя. Благодаря этому, тревога можетъ быть быстро поднята и къ мѣсту пожара явится немедленно необходимая помощь. Но все же, несмотря на такія мѣры предосторожности, почти ежегодно случаются пожары, которые обычно быстро прекращаются, не успѣвъ далеко распространиться.

Интересно указать, что въ одномъ паркѣ жителямъ прилегающихъ окрестностей выдается даромъ лѣсъ для ихъ собственнаго употребленія – упавшій, мертвый, а также оставшійся на мѣстѣ пожара съ тѣмъ условіемъ, чтобы они, въ случаѣ пожара, являлись помогать его гасить. Послѣ того, какъ пожаръ потушенъ, поврежденную часть нѣсколько дней охраняютъ до полученія распоряженій отъ Министра.

Парковые сторожа каждое лѣто предпринимаютъ подробный осмотръ лѣсовъ, чтобы выяснитъ, не появился ли гдѣ-нибудь какой-либо вредитель или какая-нибудь болѣзнь. Обнаруживши это, администрація предпринимаетъ энергичныя мѣры, не останавливаясь въ случаѣ необходимости передъ сплошной вырубкой пораженной площади лѣса.

Американскіе туристы. Американскіе туристы, по произведенному подсчету, тратятъ ежегодно на свои путешествія по чужимъ странамъ до 1.500.000 рублей. И вотъ патриоты наши, что гораздо выгоднѣе, если деньги останутся дома, въ своей странѣ; для этого нужно заинтересовать туристовъ поѣздками по красивымъ мѣстностямъ ихъ родины. Поэтому въ послѣднее время въ паркахъ стали усиленно улучшать пути сообщенія, строить отели и лагеря, согласно новѣйшимъ требованіямъ комфорта и гигиены, удешевлять въ нихъ жизнь и, конечно, усиленно ихъ рекламировать.

Пути сообщенія. На устройство хорошихъ дорогъ и на улучшение и расширеніе старыхъ обращается серьезное вниманіе, такъ какъ этимъ путемъ значительно облегчается доступъ къ наиболѣе интереснымъ частямъ парка и дается возможность путешествовать безъ проводниковъ. Слѣдующія

33 Во многихъ паркахъ еще бывають разставлены вдоль дорогъ ящики съ наборомъ пожарныхъ инструментовъ.

цифры дадут понятие о широком развитии дорог: так, в одном Йосемитском парке длина всех дорог равна 1125 верстам на 2534 кв. версты пространства. Дороги эти образует цѣлую сеть, покрывающую собою всю площадь каждого парка и дѣлающую доступными для туристов самые глухие и живописные уголки. Гдѣ необходимо, повсюду в парках устраиваются мосты. Качества дорог съ каждым годом все улучшаются и улучшаются; на них тратится значительная часть денег, ассигнуемых на содержание парковъ. Къ большимъ изъ нихъ, для удобства публики, подходят вплотную линіи желѣзныхъ дорогъ; тамъ же, гдѣ нѣтъ этого, парки соединены правильнымъ автомобильнымъ сообщеніемъ съ ближайшей желѣзнодорожной станціей. Все это создаетъ удобный сюда доступъ для туристовъ.

Способы осмотра парковъ; отели и лагеря. Посѣтители, прибывающіе въ національные парки, берутъ обычно особый абонементный билетъ у компаніи, содержащей отели и лагеря въ данномъ паркѣ. Это даетъ имъ право въ теченіи нѣсколькихъ дней, необходимыхъ для осмотра, пользоваться услугами компаніи, которая беретъ на себя на указанное время обязанность давать помѣщеніе для ночлега, кормить, поить туриста и показать ему всѣ чудеса данного парка. Но такого рода поѣздки часто бываютъ нѣсколько стѣснительными, такъ какъ отнимаютъ всякую самостоятельность у туриста. Поэтому здѣсь очень распространенъ способъ экскурсировать вполнѣ самостоятельно. Туристъ нанимаетъ (по таксъ) лошадей, экипажъ или автомобиль и ѣдетъ туда, куда ему нравится, ночуя и подкрѣпляя свои силы пищей въ отеляхъ и лагеряхъ, разбросанныхъ по всему парку. Если же у туриста явится желаніе забраться въ самые глухие уголки, то онъ можетъ снарядить небольшой караванъ съ лагернымъ имуществомъ и всѣмъ необходимымъ для жизни на лонѣ природы и, кочуя, исколесить весь паркъ.

Путешествія всякаго рода по паркамъ очень просты, въ виду благоустройства дорогъ, отелей и лагерей, которые устроены очень удобно. Большая часть изъ нихъ имѣетъ водопроводы. электричество, доставляемое станціями, производимыми въ движеніе силой водопадовъ.

Санитарный надзоръ. Администрація парковъ принимаетъ всѣ мѣры къ тому, чтобы содержать парки въ наилучшихъ санитарныхъ условіяхъ. Правила парковъ строго запрещаютъ загрязнять воды парковъ всякими нечистотами. Для мусора во многихъ пунктахъ, гдѣ туристы обычно стоятъ лагерями, выставляются особые ящики или выкапываются ямы; гдѣ же нѣтъ ни ямъ, ни ящиковъ, туристы обязаны спрятать мусоръ такъ, чтобы его не было видно. Для наблюденій за исполненіемъ этихъ правилъ служащіе парковъ производятъ осмотры. Администрація парковъ также время отъ времени осматриваетъ отели и лагеря, устроенные компаніями, о которыхъ шла рѣчь выше, и контролируетъ способы хранения мяса и убоя скота. Далѣе всѣ животныя, погибшія около лагеря или дороги, должны быть зарыты въ землю своими владѣльцами или лицами, ими пользовавшимися, на опредѣленную глубину въ землю и на извѣстномъ разстояніи отъ лагеря или дороги.

Если туристъ заболѣетъ въ паркѣ, то ему здѣсь будетъ подана немедленно медицинская помощь, а въ нѣкоторыхъ паркахъ, какъ, напримѣръ, въ Йосемитскомъ, есть даже небольшія больницы.

Автомобили. Автомобили, благодаря хорошему состоянію парковыхъ дорогъ, мало-по-малу вытѣсняють остальные способы передвиженія. Они были допущены въ парки очень недавно, а въ нѣкоторыхъ изъ нихъ этотъ способъ передвиженія запрещенъ еще до сихъ поръ, такъ какъ дикія животныя часто пугаются шума, производимаго автомобилями. Развитие ѣзды на автомобиляхъ побудило администрацію національныхъ парковъ улучшить дороги, соорудить хорошія мѣста стоянокъ для этихъ экипажей, снабдивъ ихъ всѣмъ необходимымъ. Продажа разрѣшеній на право ѣзды на автомобиляхъ составляетъ одну изъ наиболѣе прибыльныхъ статей паркового хозяйства, доставляющую ежегодно болѣе 100.000 руб. дохода.

Посѣщаемость национальных парков. О числѣ туристов, непрерывно возрастающем, лучше всего судить по прилагаемой таблицѣ:

Название национальных парковъ	Число туристов, посѣтившихъ национальные парки въ				
	1912 г.	1913 г.	1914 г.	1915 г.	1916 г.
1. Резервация Горячихъ Ключей	135.000	135.000	125.000	115.000	118.740
2. Йеллоустонскій	22.970	24.929	20.250	51.895	35.849
3. Руины Каза-Гранде	450	450	500	500	1.909
4. Секвойя	2.923	3.823	4.667	7.647	10.780
5. Йосемитскій	10.884	13.735	15.145	33.452	33.390
6. Генерала Гранта	2.240	2.756	3.735	10.523	15.360
7. Горы Рейньеръ	8.946	13.501	15.038	35.166	23.989
8. Кратерного озера	5.235	6.253	7.096	11.371	12.265
9. Пещера Вѣтра	3.199	3.988	3.592	2.817	9.000
10. Плеттскій	31.000	35.000	30.000	20.000	30.000
11. Селлисаго Холма	200	300	500	1.000	1.500
12. Меца-Верде	230	280	502	663	1.385
13. Ледниковый	6.257	12.138	14.168	14.265	12.839
14. Скалистыхъ Горь	-	-	-	31.000	51.000
15. Гавайскій	-	-	-	-	не установленно
16. Лассенскій	-	-	-	-	
Всего	229.534	252.153	240.193	335.299	358.006
Всего за пять лѣтъ	1.415.185				

Насколько популярны американскіе национальные парки, мы можемъ видѣть изъ того, что въ среднемъ, изъ числа лицъ, посѣтившихъ национальные парки Соединенныхъ Штатовъ приходится одинъ человекъ на 320 жителей страны.

Что касается Канады, то мы ограничимся приведеніемъ данныхъ только для ея парка Скалистыхъ Горь, которая ясно показываютъ отношеніе къ нему туристовъ: въ 1902 году его посѣтило 8516 человекъ, въ 1910 – 56.462, въ 1913 – 75.825; съ началомъ войны число туристовъ уменьшается: въ 1914 г. посѣтило паркъ 60.825 чел., въ 1915 г. – 47.897.

Реклама. Такое большое количество посѣщеній можетъ быть отчасти объяснено тѣми мѣрами, какія предпринимаетъ Отдѣлъ Национальныхъ Парковъ для рекламированія, какъ чудесъ природы, такъ удобствъ жизни въ этихъ уголкахъ дѣвственной американской природы.

Министерство Внутреннихъ Дѣлъ ежегодно издаетъ путеводители по всѣмъ национальнымъ паркамъ съ детальнымъ ихъ описаніемъ и подробнымъ указаніемъ стоимости жизни въ нихъ. Кромѣ этого изданъ рядъ брошюръ, посвященныхъ паркамъ; изъ этихъ изданій наиболее интересень „Портфель Национальныхъ Парковъ”. Эта книга отпечатана на мѣловой бумагѣ и снабжена отличными фотографическими снимками наиболее интересныхъ мѣстъ. Она выдержала два изданія. Каждый годъ печатають подробные иллюстрированные отчеты для распространенія даромъ.³⁴

Въ рекламированіи национальныхъ парковъ принимаютъ участіе и частныя компаніи, владѣющія желѣзнодорожными линіями, прилегающими къ паркамъ. Онѣ также заинтересованы матеріально

³⁴ Вообще въ Америкѣ относительно национальныхъ парковъ существуетъ обширная литература.

въ увеличеніи числа туристовъ; для этого ими выпущень рядъ проспектовъ – рекламъ съ указаніемъ стоимости проѣзда.

Каждый національный паркъ имѣеть особое освѣдомительное бюро, въ которомъ туристъ можетъ получить вышеуказанную литературу, а также всевозможныя справки относительно парковъ и условій жизни въ нихъ.

Что касается рекламъ въ самихъ паркахъ, то вывѣшивать ихъ тамъ запрещено. Исключение составляютъ различнаго рода надписи, дающія необходимыя указанія туристу.

ГЛАВА V. Національные Парки Южной Америки.

ОХРАНА природы пользуется пока малымъ успѣхомъ въ странахъ Южной Америки. Лишь въ одной Аргентинѣ имѣются два національных парка, возникшихъ въ началѣ текущаго столѣтія.

I. Національный Паркъ Игуазу.

Занимаетъ болѣе 210 кв. верстъ. Расположенъ на сѣверо-востокѣ республики, въ томъ мѣстѣ, гдѣ Аргентина, какъ-бы клиномъ вдается въ сосѣднія страны – Бразилію и Парагвай. Среди дѣвственнаго тропическаго лѣса расположены знаменитые въ Новомъ Свѣтѣ водопады Игуазу, для сохраненія которыхъ и созданъ описываемый нами паркъ.

II. Національный Паркъ озера Нагуэль-Гуапи.

Расположенъ на противоположномъ, южномъ концѣ государства въ Патагоніи, недалеко отъ подножія горнаго хребта Андъ. Первоначально это громадное озеро съ его окрестностями принадлежало директору одного провинціального музея, который подарилъ данную мѣстность государству для устройства національнаго парка. Въ рѣки и озера описываемаго парка вскорѣ было съ успѣхомъ выпущено болѣе милліона мелкихъ рыбъ различныхъ породъ, подаренныхъ Аргентинѣ для этой цѣли Соединенными Штатами. Самымъ интереснымъ мѣстомъ въ названномъ паркѣ есть озеро Нагуэль-Гуапи, берега которого покрыты лѣсами изъ бука, араукарій и другихъ южно-американскихъ древесныхъ породъ.

ГЛАВА VI. Заповѣдники Новой Зеландіи.

НОВАЯ ЗЕЛАНДІЯ не имѣеть національных парковъ. Въмѣсто нихъ нѣсколько сотенъ мелкихъ заповѣдниковъ покрываютъ цѣлою сѣтью всю территорию ея. Они подчинены Министру Земель. За періодъ 1904-1914 г. правительствомъ истрачено на нихъ болѣе 700.000 рублей. Очень часто, когда приходится выкупать участки для созданія заповѣдника, на помощь правительству приходитъ широкая публика, устраивая общественную подписку. Такимъ образомъ возникло не мало заповѣдниковъ. Въ другихъ случаяхъ сами владѣльцы дарятъ государству свои участки для устройства резервовъ.

Нерідко резервы являються в то же время и курортами, так как на территории многих из них часто встречаются минеральные источники, горячие ключи, образующие местами целые озера.

Большинство Ново-Зеландских заповедников имеют целью сохранить красивые ландшафты; но, само собою разумеется, здесь находят также охрану животный и растительный мир. Кроме только что указанных, существуют еще заповедники, предназначенные специально для охраны животного и растительного мира, хотя их сравнительно не особенно много. Все эти резервы имеют громадное значение в деле изучения природы Новой-Зеландии. В них сохраняется первобытная природа и поэтому они могут дать представление о тех дремучих первобытных лесах этой субтропической страны, переплетенных массой всевозможных лиан, которые когда то покрывали ее всю, а теперь почти совершенно истреблены безжалостной рукой человека. Примером такого заповедника является Вильтонов лес. Он служит двум целям: во первых в нем уцелел участок дивственного леса, какой когда то покрывал всю местность около города Веллингтона, и во вторых заповедник дает представление о лесном пейзаже Новой-Зеландии. В нем содержится много редких пород деревьев и вообще имеются все виды, которые были первоначально свойственны веллингтоновским лесам. Ново-Зеландские заповедники расположены по течению рек или около озер и служат немалым их украшением.

ГЛАВА VII.

Национальные парки Австралии.

ПРИРОДА Австралии в высшей степени своеобразна. Ее животный и растительный мир, как бы застыл, достигши известной степени развития, дальше которой он не пошел. Поэтому, любясь природой Австралии, мы переносимся в то далекое прошлое, когда класс млекопитающих только что вступил на арену борьбы за существование, в которой он в конце концов достиг полной победы. В Австралии сохранилось немало архаических растений и животных, таковы, например, сумчатая. У современных млекопитающих, как всем известно, детеныши рождаются вполне развитыми, в то время как у сумчатых они бывают слабо развитыми; окончательное же развитие получают в особой сумке, образующейся из складки кожи на животе матери, куда она их кладет после рождения.

Современная сумчатая бывает самой различной величины, начиная с гигантского кенгуру и кончая маленькой мышью. Особенно интересно австралийское животное, получившее название утконоса, так как его рот имеет форму клюва утки, причем он, удивительным образом несет яйца, хотя вылупившихся детенышей вскармливает молоком. Эти животные таким образом явно связывают мелкопитающих с другими классами позвоночных. Национальные парки и предназначены для сохранения столь замечательных „памятников природы”. Следует отметить однако, что австралийские парки, хотя и учреждены для охраны природы, но в них часто не принимают особых мер, как в Соединенных Штатах или Канаде для специальной защиты фауны и флоры. Кроме того некоторые из них являются скорее курортами, а никак не национальными парками. Так как вся Австралия делится на отдельные штаты, то мы рассмотрим национальные парки каждого штата в отдельности.

1) Южная Австралия.

Белерский Национальный Парк.

Занимает 740 десятин. Расположен в горах вблизи главного города штата Аделаиды, соединенного с парком железной дорогой. В конце прошлого столетия было решено вырубить здесь первобытный лес, не в малой степени украшавший эту местность. Тогда некоторые местные научные общества возбудили ходатайства об устройстве здесь национального парка, который и был основан в 1891 г. Им управляют 12 комиссаров, из них пять назначаются правительством. Парк служит местом отдыха и удовольствия для народа. В нем охраняются животные и растительный мир. В двух местах в парк огорожены участки (больше чем в 500 кв. саж. каждый) для лучшей охраны растительности. Описываемая местность отличается большим богатством таких интересных растений, как орхидеи, папоротники и т. д.

2) Викторія.

Национальный Парк Мыса Вильсона.

Занимает самую южную оконечность австралийского материка. Площадь его равна 37.640 десят. Таким образом он является самым большим национальным парком в Австралии. Парк Мыса Вильсона обладает оврагами густо заросшими папоротниками, холмами, покрытыми прекрасным лесом, и отличается многими красивыми ландшафтами. Однако он настолько удален от столицы Австралии Мельбурна, что не может служить местом куда бы жители этого города могли поехать в праздник, и посещается лишь при возможности иметь более продолжительный отдых. Местность парка является идеальной для охраны фауны и флоры. В 1902 году было предпринято ботаническое и зоологическое исследование его, давшее ценные результаты. Кроме названного парка в Виктории есть еще ряд меньших, например, Парк Буйволовой горы, Башенного холма и т. д.

3) Новый Южный Уэльс.

Парк Порты Хекинг.

Из всех национальных парков Австралии данный парк, расположенный около Сиднея, вероятно, наиболее известен, как по красоте, так и по величине. Парк этот имеет 13.430 десятин и является чудесным уголком природы, где человек может отдохнуть от своих трудов. Особенно замечательными по своей красоте являются его леса и морское побережье. Океан образует здесь обширный, отлогий берег. Парк занимает высокое плоскогорье, имеющее от 50 до 130 саженей в высоту, перерезанное множеством живописных, глубоких долин и ущелий. Здесь имеют охрану и растительный и животный мир.

4) Квинсленд.

В Квинсленде есть шесть национальных парков. Самым большим является **Парк Бонийских Горь** (8.325 десятин), остальные шесть гораздо меньше; каждый из них занимает площадь 50 до 1.145 десятин.

5) Западная Австралия.

Из парков этой провинции замечательен **Королевский Городской Парк**, который можно считать национальным, хотя он и создан для надобностей городской публики. Парк расположен около самого города Перась, занимая площадь в 375 десятин. В нем охраняется и фауна и флора,

свойственная Западной Австралии. Это, повидимому, единственный, не только в Австралии, но и во всем мире, город, непосредственно граничащий с парком, который является, как живописной местностью для прогулок, так и резервом, где охраняется дикая флора и фауна. Для лучшей охраны дикой растительности огорожены некоторые участки парка.

6) Тасмания.

На этом острове расположен небольшой **Национальный Парк Горы Веллингтон** для охраны животного мира и растительности.

Австралия кроме национальных парков обладает еще целым рядом заповедников для охраны фауны и флоры. Эти резервы, хотя и не называются национальными парками, в сущности очень мало от них отличаются. Самым большим является **Меррикийский** (59.200 десят.³⁵) и **Остров Берроу** (18.500 десят.).

ГЛАВА VIII.

Африканские заповедники.

В АФРИКЕ нет национальных парков, но за то эта страна обладает величайшими в мире заповедниками для дичи.

Самым большим из них является безымянный заповедник, расположенный в верховьях реки Нила. Площадь его более 61.000 квадр. верст, т. е. в 8 раз больше знаменитого Йеллоустонского парка Соед. Штатов. Кроме него существует еще целый ряд резервов, занимающих десятки тысяч квадратных верст и по величине равных отдельным уездам Харьковской губернии. Они предназначены для охраны главным образом животного мира. Больше всего обращено внимания на охрану таких крупных животных, как слоны (почти совершенно уничтоженные охотниками за слоновой костью), дикие буйволы, жираффы и целый ряд других интереснейших африканских животных. В сущности эти резервы служат для охраны вообще всей природы, и поэтому они по своей идее мало отличаются от национальных парков других частей света.

ГЛАВА IX.

Национальные парки Западной Европы.

ВЫШЕ мы уже говорили, что в последней трети прошлого века в **Германии** профессор Конвенц с большим успехом вел неутомимую пропаганду необходимости сохранения на вечные времена остатков первобытной природы. Следствием плодотворной деятельности его является образцовая постановка дела охранения памятников природы в Пруссии, и возникновение множества деятельных природоохранительных организаций, в задачу которых вошло и учреждение национальных парков.

³⁵ Он больше самого большого национального парка Австралии, именно парка Мыса Вильона в Виктории.

Так, в 1909 г., по инициативе 200 любителей природы в Штутгарт образовалось общество „Национальный Парк” для устройства парков на подобие американских. Уже в конце следующего года обществу удалось получить в вечную аренду великолпный альпийский участок в Таурнских горах (в Австрии) размерами около 150 квадр. верст. Этот парк покрыть чудными лсами сь богатым животным и растительным миром.

Описываемое общество быстро приобрело симпати любителей природы, и его дятельность стала расширяться.

В 1911 г. оно покупает вблизи г. Гамбурга участок, так называемой, *Люнебургской степи*, покрытой маленьким, вчнозеленым кустарником – вереском. Этот национальный парк уже занимает большую площадь – 200 квадр. верст. Нужно замтить, что при организации парка, правлению Общества пришлось затратить много усилий и денежных средств для того, чтобы выкупить землю у цблага ряда мстных жителей и выселить их, в числ 600 человек, в другую мстность.

Для популяризации охраны пророды и для привлечения новых членов, общество издает открытки в красках сь видами парков, различныя обращения и описаня сь прекрасными фотографиями, а также особые значки для наклеиваня на письмах и пакетах.

Указанное общество как и другя организации, занимающяся охраноу природы, птиц пользуются большой популярностью в различных странах Западной Европы, особенно среди учащейся молодежи. Они имють тысячи, а иногда десятки тысяч членов, и развивают полезную дятельность, почти исключительно, на свои собственные средства. Такой успх общественной работы можно объяснить, конечно, общим культурным развитием населения, умлой пропагандной идеи природоохраненя, а также незначительностью денежного взноса³⁶ и простотой записи в число членов.

В **Даніи** природоохранительное дло получило правильную организацию сь 1905 г., когда, подь влиянием дятельности проф. Конвенца, был образован особый, природоохранительный совът. В этой крошечной странь нельзя было и думать о создани каких нибудь крупных национальных парков; можно было предпринять нкоторые шаги лишь по организации небольших заповдников. Из существующих „охранников” наиболее интересно пространство около 2 квадр. верст, расположенное на морском берегу, приобретенное государством для сохраненя самой крупной подвижной дюны в Даніи. Охраняемая дюна (т. е. песчаный бугор, образованный втроем) лишена всякой растительности и непрерывно мняет свои очертаня, перемщаясь подь влиянием западных втров к востоку, ежегодно на 4 сажени в среднем. Имются и друге заповдники, но они представляют меньший интерес.

В **Швеци** вопрос об устройств национальных парков был поднят, но безрезультатно, еще в прошлом Столтїи известным путешественником по полярным странам – Норденшельдом. И только в начал XX вка правительство Швеци, подь влиянием агитации проф. Конвенца в Стокгольм, приняло постановление об образовании национальных парков сь различными типами родной природы. Самые крупные в Швеци и вообще в Западной Европы парки (от 700 до 900 квадр. верст) находятся на самом сьверь страны, в суровой Лапландии, это – высоко горныя мстности сь ледниками, горныя долины сь рдкими сьверными растениями. Парки меньшей величины занимают луговые участки на юг страны, лиственные лса на известковой почв и наконец летучие пески.

³⁶ Обычный годовой взнос – от 40 коп. до 1 рубля, рже онь нсколько повышается.

Не довольствуясь образованием 10 национальных парков, Шведский Риксдаг издал еще закон, вступивший в силу с 1910 г., под защиту которого взяты многие травянистые растения, деревья и другие пережитки отдаленного прошлого.

В другой скандинавской стране – **Норвегии** нет национальных парков. Интерес к охране красот природы проявили пока лишь отдельные общественные организации. Так, Норвежский союз туристов собрал значительные средства для ограждения от промышленных предприятий красивейшего водопада в стране.

В **Голландии** большая часть земель принадлежит частным лицам, а не государству или сельским обществам; поэтому для того чтобы сохранить в неприкосновенности природу, остается одно – покупать интересные местности. В 1905 году решено было осушить целый ряд озер и болот около главного города страны – Амстердама. А среди них находилось Наарденское озеро – естественный заповедник для бьлоснбжных колпиков³⁷ и многих других редких птиц и водяных растений. Любители природы всполошились: „неужели же мы позволим погибнуть и этому убжищу для птиц и водяных растений и не сохраним уголка родной природы для наших потомков!“ И почитатели природы не только говорили красивые фразы, но и показали на дѣлѣ, что они при желаніи могут сдѣлать очень многое. Они организовали „Ассоціацію охраны памятников природы“, и обратились за денежной помощью к своей публикѣ. Успѣх превзошел их ожиданія. За нѣсколько недѣл усиленной агитаціи они собрали около 100 тысяч рублей, удачно распространив, выпущенный новым обществом, заем под небольшие проценты. Собранных денег было вполне достаточно на приобрѣтеніе озера и, прилегающих к нему, окрестностей.

Так был создан голландскій „водный“ національный парк, таким же образом организовались и другіе „охранники“ для стараго лѣса и живописных мѣстностей.

В **Бельгии** за много лѣт до войны, покойный король Леопольд II приобрѣтал в своей странѣ много живописных участков и дарил их затѣм націи на условіи, чтобы лѣса в них не вырубались и чтобы характер пейзажа не был изменен.

Кромѣ того в Бельгии существовало нѣсколько обществ охраны красивых видов, бравших под свою защиту живописные мѣстности. Война, конечно, вѣроятно погубила все, что было сдѣлано в природоохранительном отношеніи.

В **Англии** существуют различныя общества для охраны красивых мѣстностей, для устройства заповѣдников. В правленія таких организаций участвуют многіе государственные люди (Грей, Гаркуртъ и друг.) и ученые.

В дѣлѣ охраны памятников природы принимают участие и нѣкоторые города Англии. Так, Лондон еще в 1877 г. приобрѣл за 2 с лишним милліона рублей цѣнный лѣс, отстоящій от города в 23 верстах, площадью в 20 квадр. верст. Впослѣдствіи тѣм же городским управленіем было приобрѣтено нѣсколько лѣсных участков с прекрасными экземплярами старых буков; нѣкоторыя деревья имѣют до 3 сажени в обхватѣ. Всѣ перечисленные участки решено объявить заповѣдными и сохранить для будущих поколѣній.

37 Колпик – хохлатая болотная птица с расширенным в видѣ лопаты клювомъ, по величинѣ значительно уступающая сѣрой цаплѣ. В тѣх мѣстностях, гдѣ она сохранилась, истребленіе ея идет ради съѣдобнаго мяса и красивых бьлоснбжных перьевъ.

Во **Франції** незадолго до войны возникла „Ассоціація устроїства національних парковъ во Франції и въ ея колоніяхъ“, создавшая въ скоромъ времени Альпійскій Національний паркъ въ 130 квадр. верстъ въ провинціи Дофинэ, граничащей на востокъ съ Италіей. Для того, чтобы обогатить сильно истребленный животный міръ описываемой живописной мѣстности, предполагалось выпустить въ горы парка разнообразныхъ крупныхъ животныхъ (сернь, горныхъ козловъ) и птицъ (тетеревовъ), но наступившая война помѣшала осуществленію такого предпріятія.

Въ юго-восточной части **Швейцаріи** недалеко отъ береговъ бурной рѣки Иннь, почти на границѣ съ Австріей и Италіей, лежитъ прекрасно сохранившійся уголокъ альпійской природы. Темные еловые лѣса окутываютъ склоны горъ; горные луга, покрытые пестрымъ ковромъ красивыхъ цвѣтовъ, темныя ущелья, ослѣпительныя снѣжныя поля украшаютъ эту дикую мѣстность, чудомъ уцѣлѣвшую въ центральной Европѣ.

На склонахъ горъ безпечно пасутся козули серны и благородный олень. На отлогихъ скалахъ играетъ вымирающій альпійскій сурокъ. По журчащему горному ручью торопливо проплываетъ рѣчная выдра. А вотъ и хитрая кумушка лиса осторожно пробирается сквозь густыя еловые вѣтви и незамѣтно ириближается своей жертвѣ... Горностай, куница и хорекъ всюду снуютъ за своей добычей. Обращенный вверхъ взоръ высоко, высоко въ воздухъ замѣчаетъ парящаго въ небесахъ – царственного орла. Въ глубинѣ скалъ сидятъ филинь и разныя совы и ждутъ наступленія темной ночи. Всюду поютъ щебечуть и кричатъ сотни разноголосыхъ лѣсныхъ и горныхъ пѣвуновъ. Множество яркихъ бабочекъ и красивыхъ жуковъ летаетъ во всѣхъ направленіяхъ и ихъ не истребить рука хищнаго собирателя насѣкомыхъ...

Эта сказочная живописная страна есть **Швейцарскій Національний паркъ**. Паркъ является хорошо сохранившимся уголкомъ первобытной Швейцарской природы, гордостью всей страны. Онъ представляетъ изъ себя рѣзкій типъ заповѣдника, гдѣ исключено всякое вмѣшательство со стороны человѣка. Природа здѣсь предоставлена самой себѣ. Здѣсь нѣтъ вредныхъ существъ, которыхъ нужно уничтожать для благополучія другихъ „полезныхъ“.

Никто не можетъ выкапывать въ паркѣ растенія или повредить какому нибудь дереву или кустарнику!

Никто не имѣетъ права сбрасывать здѣсь камни съ утесовъ и нарушать ту красоту, какую могла создать только одна природа!

Жизнь и благополучіе каждаго живого и мертваго существа одинаково священны и неприкосновенны!

Швейцарскій національный паркъ есть дѣтище „Комиссіи по охранѣ природы“ въ Бернѣ. Первоначально (1909 г.) паркъ имѣлъ небольшую площадь (около 21 кв. версты) и занималъ весьма живописную долину Клуозу, цѣнную еще и полнымъ отсутствіемъ пастбы домашняго скота. Эта долина была взята въ аренду на 25 лѣтъ за 525 рублей въ годъ съ правомъ возобновленія условія по истеченіи срока.

Въ 1910 г. площадь парка удвоилась, и увеличеніе это продолжалось вплоть до войны, когда „охранникъ“ занялъ территорію въ 200 кв. километровъ.

Растительность парка очень богата и разнообразна; на такомъ сравнительно небольшомъ пространствѣ встрѣчаются почти всѣ хвойныя породы, растущія въ Швейцаріи. Здѣсь же водятся, какъ мы видѣли, и многія исчезающія животныя; изрѣдка попадаетъ даже медвѣдь. При паркѣ имѣется сторожъ и въ удобномъ мѣстѣ построены домикъ, способный вмѣстить 20 экскурсантовъ во время пріѣзда для осмотра красоты парка³⁸.

38 Немного южнѣе швейцарскаго парка находятся **итальянскій національный паркъ**, созданный въ 1910 г. и занимающій долину Ливиньо. Существуетъ прозекъ соединенія этихъ двухъ „охранниковъ“ въ единый международный паркъ.

ГЛАВА X.

Попытки осуществления Национальных Парков в России.

ВОПРОСЬ об организации национальных парков в России интересовал некоторые ведомства и отдельных лиц как перед войной, так и после революции.

Так, в 1913 г. Министерство Народного Просвещения занималось разработкой законопроекта об учреждении в Кубанской области заповедного парка для охраны в неприкосновенности растений и животных края.

В 1914 году под председательством бывшего великого князя Сергея Михайловича возникла особая комиссия, выработавшая проект учреждения на Кавказе огромного государственного заповедника – „национального парка“. По этому проекту должна была быть признана заповедной нагорная полоса Кубанской обл., площадью 314 тыс. десятин (3020 квадр. верст), в целях сохранения в неприкосновенности на вечные времена первобытной кавказской природы с интересными представителями растительного и животного царства, особенно зубрами. Самый парк предполагалось объявить собственностью государства. В нем должны были быть воспрещены всякого рода охота, порубка леса, пастьба скота. Для охраны заповедника предполагалось учредить конную стражу в 54 человека. Расходы по содержанию парка были исчислены в сумме 37 тыс. рублей ежегодно и 60 тыс. одновременно. Однако проект комиссии вызвал возражения со стороны всех заинтересованных в этом деле ведомств и поэтому, не был осуществлен.

Заслуживают упоминания заповедники, учрежденные старым правительством для сохранения соболей в Сибири. Первый из них Саянский заповедник, расположенный в Канском уезде Енисейской губернии, занимает площадь в 630.000 десятин или более 6 тысяч квадратных верст (немного меньше Йеллоустонского парка Соединенных Штатов). Другой – Баргузинский – в 200.000 десятин расположен на северо-восточном побережье озера Байкала.

Опыт издания временного закона о полном запрещении охоты на соболей показал полную нежизненность такого рода охраны в некультурных странах. Поэтому Департамент Земледелия в Петроград решил, что устройство заповедников со строгой охраной животных от тайных охотников – единственное действительное средство сохранить исчезающих ценных зверьков.

В 1917 г., вскоре после февральского переворота, Харьковским О-м Любителей Природы был напечатан плакат-обращение к правительству и всему народу составленный проф. В. И. Талиевым. В этом воззвании говорилось о важности охраны природных богатств, о необходимости исключения из земельного фонда и объявления национальной собственностью всех живописных местностей, а также и угодий имеющих большое научное значение. Приводим выдержки из него.

„Сейчас, когда решается земельный вопрос, рядом с интересами земледельческого труда и во имя их пусть не будут забыты нужды русской науки! Успехи земледелия и народного хозяйства в настоящее время находятся в полнейшей зависимости от успехов знания! Для решения большинства практических вопросов сельского хозяйства необходимо точное изучение естественных условий своей природы!“

„Но чтобы видеть и учиться, чем была наша первоначальная природа (и как можно возобновить и восстановить ее производительные силы), необходимо иметь в своем распоряжении хотя

бы обрывки ея. Въ различныхъ мѣстахъ Россіи у крупныхъ владѣльцевъ: казны, помѣщиковъ, монастырей, тамъ и сямъ случайно сохранились по большей части небольшіе участки хорошихъ старыхъ лѣсовъ и цѣлинныхъ непаханыхъ степей, которые теперь представляютъ громадную цѣнность для науки. Общіе размѣры площади такихъ участковъ въ земельномъ вопросѣ совершенно ничтожны, какъ капля въ морѣ, и выдѣленіе ихъ изъ общаго землепользованія для государства явилось бы совершенно незамѣтнымъ.“

Указывая на плохую изученность нашей природы и почти полное незнакомство съ тѣми уголками, которые должны быть сохранены для цѣлей науки и культуры, проф. В. И. Таліевъ, рекомендуетъ немедленно же произвести спѣшную работу – составленія списка мѣстностей, которые необходимо объявить заповѣдными и изъять изъ хозяйственного пользованія.

Почти одновременно идея организациі національныхъ парковъ во всѣхъ мѣстностяхъ Россіи и заповѣдниковъ, въ началѣ революціи была выдвинута на практическую почву природоохранительной комиссіей при Р. Географическомъ Обществѣ подъ предсѣдательствомъ академика И. П. Бородина и встрѣтила полное сочувствіе во Временномъ Правительствѣ. Для подсчета мѣстностей, заслуживающихъ охраненія, была предпринята анкета. Въ Петроградѣ состоялось особое совѣщаніе по охранѣ природы, въ засѣданія котораго были приглашены профес. В. И. Таліевъ, (Харьковъ), и проф. Г. А. Кожевниковъ, (Москва), какъ извѣстные дѣятели по охранѣ природы. Совѣщаніе разсмотрѣло проектъ общаго закона объ учрежденіи заповѣдниковъ. Однако въ октябрѣ мѣсяцѣ произошелъ новый революціонный переворотъ, и этого вопросъ заглохъ.

Въ предѣлахъ Россіи, при ея обширности, мы встрѣчаемся съ весьма разнообразными типами природы, многіе изъ нихъ совершенно или почти отсутствуютъ въ Западной Европѣ. Такъ, черноземныя степи, до сихъ поръ еще уцѣлѣвшія у насъ на большой площади въ юго-восточной части Европейской Россіи, въ мѣстностяхъ съ развитымъ скотоводствомъ, почти не переходятъ къ западу границъ нашего отечества. Сохраненіе такихъ участковъ на вѣчныя времена для научныхъ и другихъ цѣлей лежитъ на прямой нашей обязанности. Точно также весьма своеобразна природа нѣкоторыхъ уголковъ Закавказья и средне-азіатскихъ владѣній.

Слѣдуетъ замѣтить, что каждая мѣстность представляетъ въ своей природѣ и естественно историческихъ условіяхъ нѣкоторыя типичныя особенности. Недостаточно поэтому сохранить гдѣ-нибудь въ Россіи участокъ степи, но необходимо создать заповѣдники въ различныхъ частяхъ первоначальнаго распространенія. Сколько нужно создать степныхъ „охранниковъ“ – трудно въ настоящее время сказать. Однако, если мы ознакомимся съ южными (старобѣльскими) и западными (лебединскими) степями одной лишь Харьковской губ., раздѣленными по прямой линіи, разстояніемъ всего въ 200–250 верстъ, то окажется, что онѣ сильно отличаются другъ отъ друга по своей растительности. Слѣдовательно даже на такомъ небольшомъ, сравнительно, пространствѣ, какъ названная губ., заслуживаютъ охраненія оба типа степей.

Что касается сохраненія лѣсныхъ и водныхъ участковъ, то здѣсь интересы идеи національныхъ парковъ такъ очевидно совпадаютъ съ интересами народнаго хозяйства, что не приходится и говорить объ этомъ.

Такъ какъ наилучше сохранившіеся участки природы принадлежатъ главнымъ образомъ государству, крупнымъ землевладѣльцамъ, монастырямъ, то чрезвычайно важно при рѣшеніи судьбы этихъ угодій превратить наиболѣе цѣнное въ заповѣдники. Для нуждъ самого народа и процвѣтанія сельскаго хозяйства должна быть создана цѣлая сеть мелкихъ и крупныхъ заповѣдниковъ и національныхъ парковъ.

Заповідні степні ділянки можуть створюватися в зв'язі з опытними сільсько-господарськими станціями і полями, при правительственных конних заводах і других установах. Зде легше всего створити разумную охорону от засорення ділянок сорною рослинністю і других небагатриятних умов; зде самі ділянки можуть бути краще всего використані для самих різноманітних наукових цілей. Створення національних парків не виключає возможности господарственного використання ими, но они повинні бути строго регламентовані законом.

Взагалом говоря, практичне здійснення заповідників в Росії наталкується на цілий ряд труднощів. Из них на першому місці стоить, конечно, мала культура не тільки народних мас, но і значительной часті нашої інтелігенції. Послідней, как і народу, совершенно непонятна і чужда ідея охорони природи. Затім слідує общее безденежье для культурних цілей і, подчас, полное незнаніє той природи, которая так нуждается в охрані. Тім не менше ідея національних парків так важна, что для здійснення ея повинні бути предприняты всі мери.

ГЛАВА ХІ.

Вопрос о Национальных парках на Украині.

ХОТЯ на Украині еще и нть настоящих національных парків, однако до самого послідняго времени в ея преділах находилось два замчателных заповідника, которые, в виду их большого природоохрительного значенія, можно считать такими (парками).

Первый из них грандіознійші звринець „Пилявин“, расположенный среди обширных лсовь Волинскаго Польска (в Новгородь-Волинском уезді, Волинской губерні) – в настоящее время уже не существует.

„Пилявин“ занимал 7.000 десятин огороженного лса, лежащего среди обширной сплошной пуци. Он был не только парком, созданным для приспособленія иноземных животных к новым непривычным климатическим условиям, но также и образцовым заповідником. Лсь в звринець был весьма разнообразным; тут встрчались цінныя вковья посадки; в нкоторых частях лса произростало в изобилии интересное растение – желтый рододендрон или понтическая азалия (*Azalea pontica*) цвтущее красивыми цвтами и встрчающееся только кое-гд в Волинской губерні, на Кавказі и боліе нгд. В болотах до самого послідняго времени обитал бобр, исчезающий на всем необъятном пространстве обширной Росії. Всюду в пуць гнздилося множество разнообразной лсной и болотной дичи. В общем названный заповідник имль такое же значеніє для сохранения лсной природы Украины, как знаменитая „Асканія-Нова“ – для степной.

„Пилявин“, привлекавший к себ нс мало экскурсантов, даже иностранцев, не пострадал от военных дійствій, хотя и находился недалеко от фронта. И если звринець спасся от страшных пушек, то он был разгромлен и сожжен в началі 1918 года солдатами и мстными жителями.

В той части Таврической губерні, гд находилось историческое „Дикое Поле“, по которому нкогда гарцевали запорожскіє казаки, проходили дикія орды татарь, бродили олени, козы, сайгаки и цілыє табуны диких лошадей – расположено имніє Ф. Э. Фальц-Фейна „Асканія-Нова“, со своим зоологическим парком, славящимся далеко за преділами пашей родины, и образцовым степным заповідником.

Зоопарк в Асканіі-Нова займаєть десятинь 15 площади и засажень разнообразными древесными породами до платановъ включительно. Въ немъ среди насажденій встрѣчаются полянки, производящія иллюзію естественныхъ полянокъ, разбросанныхъ среди лѣса. Паркъ кишить самыми разнообразными птицами и звѣрями. Здѣсь имѣется нѣсколько искусственныхъ прудовъ, гдѣ плаваютъ многочисленныя водяныя птицы. Къ парку примыкаетъ обширный, огороженный высокимъ заборомъ, участокъ степи (до 60 десятинь), гдѣ почти на полной свободѣ гуляютъ различныя антилопы, зебры, гну, сайгаки и многія другія.

Вообще в паркъ живеть не менѣе 40 видовъ инородныхъ звѣрей и 130 птиц (кромѣ дико-живущихъ въ нашихъ степяхъ) самыхъ разнообразныхъ странъ и климатовъ.

Если о замѣчательномъ паркъ для дикихъ звѣрей и птицъ Асканія-Нова писалось не мало, то о заповѣдной степи Ф. Э. Фальць-Фейна, расположенной по сосѣдству съ паркомъ, до недавняго времени извѣстно было очень мало.

Заповѣдная степь расположена въ центрѣ огромнаго прямоугольника непаханной степи въ 15 тысячъ десятинь. Чтобы защититъ возможно лучше заповѣдникъ отъ неблагоприятныхъ условий, владѣльцемъ были приняты самыя различныя мѣры.

Такъ какъ къ началу осени на степи скопляется масса сухихъ стеблей, то для того, чтобы предохранитъ цѣлину отъ пожара, заповѣдникъ тщательно обкашиваютъ со всѣхъ сторонъ.

Отъ захода или заѣзда ѣдущихъ по дорогамъ имѣнія цѣлина ограждается неширокой полосой пашни. Для охраны растительности отъ ея засоренія сорными травами заповѣдникъ намѣренно помѣщенъ въ центрѣ сѣнокосной степи. Для уничтоженія стеблей, мѣшающихъ росту новыхъ побѣговъ въ слѣдующемъ году, на заповѣдной степи лѣтомъ и осенью производится умѣренный выпасъ крупными животными парка: яками, зебрами, оленями, быками и нѣк. друг.

Такимъ образомъ мы видимъ, что заповѣдникъ Ф. Э. Фальць-Фейна является предметомъ самаго тщательнаго попеченія и правильной съ научной стороны охраны. Вообще вся система хозяйства Асканіи сознательно направлена къ тому, чтобы сохранить по возможности участокъ, вполнѣ воспроизводящій типъ настоящей дѣвственной доисторической степи.

Крайне желательно, чтобы Асканія-Нова со своимъ зоопаркомъ и заповѣдникомъ въ будущемъ перешла въ надежныя руки государства и охранялась многіе и многіе годы на пользу науки, культуры и притомъ также тщательно, какъ и при теперешнемъ ея владѣльцѣ. Вопросъ о превращеніи Асканіи-Нова въ національный паркъ возникаль въ первую голову каждый разъ, какъ только ставилъ общій вопросъ объ охранѣ памятниковъ природы у насъ, но онъ и сейчасъ остается все въ томъ же неопредѣленномъ состояніи. Было бы непоправимой ошибкой, если бы общество и правительство отнеслось безучастно къ замѣчательному единоличному созданію челоуѣка, одушевленнаго горячей любовью и пониманіемъ природы. Степь Асканіи-Нова является почти единственной степью для всей Новороссіи: съ распашкой ея исчезнетъ послѣдній памятникъ прошлаго мѣстной природы.

Асканія-Нова является такимъ случаемъ, гдѣ учрежденіе національнаго парка въ интересахъ науки уже и сейчасъ тѣсно переплетается съ разнообразными народно-хозяйственными интересами. И въ настоящее время въ Асканіи-Нова имѣется зоотехническая станція. При переходѣ Асканіи-Нова къ государству здѣсь могла бы быть устроена единственная въ своемъ родѣ сельско-хозяйственная опытная станція. Зоопаркъ Асканіи служилъ бы не менѣе замѣчательнымъ зоологическимъ садомъ, куда могли бы совершаться образовательныя поѣздки учащихся со всѣхъ концовъ Украины и всей Россіи. Пожелаемъ же наконецъ, чтобы эта жемчужина Украины не была потеряна и примемъ безотлагательныя мѣры къ достойному увѣковѣченію почина Ф. Э. Фальць-Фейна.

Въ концѣ сѣнтября 1918 г., подъ вліяніемъ докладовъ проф. В. И. Таліева на сѣздѣ естествоиспытателей Украины, тогдашнее украинское правительство созвало совѣщаніе по вопросу объ охранѣ вообще памятниковъ природы Украины и въ частности о созданіи заповѣдниковъ и національныхъ парковъ. Въ результатъ совѣщанія проф. В. И. Таліеву была поручена выработка соотвѣтствующаго законопроекта, каковой имъ и былъ представленъ.

Национальные парки такихъ густо заселенныхъ странъ, какъ Украина, едва-ли могутъ быть учреждаемы на началу *полнаго устраненія* хозяйственнаго пользованія. Въ интересахъ дѣла здѣсь приходится довольствоваться созданіемъ заповѣдниковъ съ *ограниченной, строго регламентируемой эксплуатацией*. Такъ, въ лѣсныхъ угодіяхъ можетъ быть допускаема рубка, но съ строгимъ соблюденіемъ правилъ. Болѣе благопріятно, конечно, дѣло обстоить съ государственными землями.

Одну изъ замѣчательныхъ мѣстностей Украины, которая должна быть сохранена навсегда въ видѣ національнаго парка, представляетъ собой территорія, лежащая по обѣимъ сторонамъ Донца въ Изюмскомъ уѣздѣ, Харьковской губ., между Святогорскимъ монастыремъ и с.. Она видѣляется не только красотой своихъ видовъ, но и многими исключительно ей свойственными особенностями природы. Такъ здѣсь мы имѣемъ рѣдкій случай, сосновыхъ рощ не на пескѣ, какъ обычно, а на мѣлу.

Въ лѣсахъ, покрывающихъ правые берега Донца, встрѣчается въ изобиліи рѣдкій и цѣнный южный кустарникъ сумахъ (*Rhus Cotinus*). Въ геологическомъ отношеніи мѣстность интересна мѣловыми скалами, выступающими изъ мягкаго мѣла. На такой скалѣ построены церковь монастыря. Въ лѣсу въ монастырѣ вырыты пещеры, являющіяся заслуживающимъ сохраненія историческимъ памятникомъ. Лѣвый берегъ Донца покрытъ прекрасными разнообразными лѣсами. Трудно найти другую мѣстность, въ которой такъ удачно соединились бы вполне всѣ тѣ условія, которымъ долженъ удовлетворять національн. паркъ.

Описываемая территорія принадлежитъ частью монастырю, частью крупному землевладѣнію. Необходимо принять мѣры, чтобы она не была ископана и обезображена безпорядочной рубкой лѣса.

Харьковская же губернія открываетъ полную возможность для созданія и степнаго національнаго парка. А именно, въ ея крайней юго-восточной части – въ Старобѣльскомъ уѣздѣ до сихъ поръ сохранились обширные участки по нѣскольку тысячъ десятинъ ковыльныхъ степей въ связи съ государственными конными заводами (Деркульскій, Стрѣлецкій, Лимаревскій, Ново-Александровскій). На одной изъ этихъ цѣлинъ (Деркульской) въ 90-хъ годахъ прошлаго столѣтія была устроена опытная станція проф. Докучаевымъ для изученія степей. Въ настоящее время она совершенно заброшена. Здѣсь же производится опытъ съ степнымъ лѣсоразведеніемъ.

Такимъ образомъ описываемыя степи уже и раньше использовались для интересовъ опытнаго сельско-хозяйственнаго дѣла – Старобѣльскія цѣлинныя степи, кромѣ богатой степной растительности, имѣютъ и цѣлый рядъ вымирающихъ степныхъ животныхъ. Изъ нихъ особенно замѣчательны байбакъ, крупный грызунъ, который когда-то былъ широко распространенъ на Украинѣ, теперь всюду исчезъ. Онъ набрасываетъ довольно большіе холмики, на которыхъ и любить стоять на заднихъ лапкахъ. Представляя выдающійся научный и національно-экономическій интересъ, Старобѣльскія степи могли бы служить для населенія прекрасными мѣстами отдыха и поправки здоровья, житья лагерями на чистомъ и сухомъ, ароматичномъ степномъ воздухѣ.

Кромѣ названныхъ мѣстностей въ Харьковской губ. долженъ быть упомянутъ рядъ другихъ, которыя заслуживаютъ также спеціальнаго охраненія. Таковы живописные берега по рѣкѣ Донцу въ Зміевскомъ уѣздѣ около Коробова хутора, живописныя окрестности Ахтырскаго монастыря, степная цѣлина Капниста въ Лебединскомъ уѣздѣ и др.

Учреждение национальных парков и заповедников требует участия специалистов, как при выборе местности, так и при выработке статута учреждаемого парка или заповедника. В виду новизны идеи у нас и представляемого им характера спешности и неотложности, необходимо быстрее учреждение соответствующих полномочных правительственных органов, как на Украине, так и вообще в России.

Литература, использованная авторами.

Общего характера.

- 1) **Проф. Д. Н. Анучинь.** Охрана памятников природы. „Журнал Землеведѣніе“, 1914 г., кн. I и II.
- 2) **Проф. Б. А. Кожевниковь.** Международная охрана природы. Там же.
- 3) **Академикъ И. П. Бородинь.** Охрана памятников природы. „Труды Ботаническаго Сада Юрьевскаго Университета“, 1910 г.
- 4) **Міровая охрана природы.** Отчетъ академика И. П. Бородина о командировкѣ въ Бернъ на Конференцію по охранѣ природы. Рѣчи и доклады, читанные на Конференціи въ ноябрѣ 1913 года, делегатами отъ Швейцаріи, Австраліи, Бельгіи, Великобританіи, Голландіи, Норвегіи, Россіи, Сѣверныхъ Американскихъ Соединенныхъ Штатовъ и Франціи. Переводъ съ французскаго Е. Ереминой подъ редакціей В. А. Дубянскаго. П., 1915 г. Изд. Постоян. Природо-охранит. Комиссіи при Русскомъ Географ. О-вѣ.
- 5) **Академикъ И. П. Бородинь.** Охрана памятников природы. „Природа и Люди“, 1911 г., № 12.
- 6) **Проф. Д. Н. Анучинь.** Охрана памятников природы. „Вокругъ Свѣта“, 1913 г., № 9.
- 7) **Проф. В. И. Таліевь.** Охраняйте природу! „Бюлл. Харьк. О-ва Любителей Природы“, 1913 г., № 4³⁹.
- 8) **Проф. В. И. Таліевь.** Охрана памятников природы въ русской литературѣ. Там же, 1914 г., № 4.
- 9) **Э. Миллерь.** Обь охранѣ памятников природы. „Труды Бессарабскаго О-ва Естествоиспытателей“, 1912 г., т. III.
- 10) **П. П. Кукушкинь.** Охрана природы и ея памятниковъ. „Труды Владимир. О-ва Естествоиспытателей“, 1913 г.
- 11) **Н. Conwentz.** Naturschutzgebiet. Оттискъ изъ журнала „Natur“, 1911 г.
- 12) Our Vanishing Wild Life by William T. Hornaday (классическая книга по охранѣ животнаго міра, изд. Нью-Йоркскаго Зоолог. О-ва).

Россія.

- 1) **В. И. Таліевь.** Охрана памятников природы въ русской литературѣ. „Бюлл. Харьк. О-ва Любителей Прир.“, 1914 г., № 4, стр. 45-53.
- 2) **В. И. Таліевь.** Святыя Горы, какъ памятникъ природы. „Б. Х. О. Л. Природы“, 1914 г., № 3, стр. 12-32, рис. 13.
- 3) **К. Зальсскай.** Заповѣдная степь Ф. Э. Фальць-Фейна въ Асканіи-Новой. „Б. Х. О. Л. П.“, 1915 г., № 5, стр. 17-32, рис. 9.
- 4) **К. Г. Болотовь.** По живописн. мѣстамъ Харьковской губ. Поѣздка въ Коробовъ хуторъ на рѣкѣ Донцѣ. „Б. Х. О. Л. П.“, 1916 г., № 5, стр. 46-65, рис. 17.
- 5) **Н. Шингаревь.** Коробовъ хуторъ, „Б. Х. О. Л. П.“, 1912 г., № 4, стр. 14-18.

39 Статья эта была издана отдельной брошюрой, разошедшейся уже въ двухъ изданіяхъ.

- 6) **Д. Д. Рябой.** Живописныя мѣстности Харьковской губ. Рѣка Ворскла въ окр. г. Ахтырки. „Б. Х. О. Л. П.“, 1916 г., № 1, стр. 19-29.
- 7) **Г. Г. Бураковъ.** О памятникахъ природы въ лѣсахъ Харьковской губ. „Б. Х. О. Л. П.“, 1918 г., № 1, стр. 7-9.
- 8) **В. Сементовскій.** Тургоаякъ. Стр. 60 съ прекрасными рисунками. 1916 г. (описание наиболее живописнаго уголка Урала).
- 9) **Г. А. Брызгалинь.** О соболиныхъ заповѣдникахъ въ Сибири. „Б. Х. О. Л. П.“, 1917 г., № 1, стр. 61-63.

Соединенные Штаты⁴⁰.

Изданія Министерства Внутреннихъ Дѣлъ:

- 1) Annual Report of the Superintendent of Nat. Parks to the Secretary of the Interior for the fiscal year ended June 30, 1916.
- 2) Glimpses of our Nat. Parks by **Robert Sterling Yard.**
- 3) Progress in the Development of the Nat. Parks by **Stephen T. Mather.**
General Informations regarding.
- 4) Yellowstone Nat. Park, 1917.
- 5) Yosemite N. P., 1917.
- 6) Sequoia and General Grant N. P., 1917.
- 7) Mount Rainier N. P., 1917.
- 8) Glacier N. P., 1917.
- 9) Rocky Mountain N. P., 1917.
- 10) Crater Lake N. P., 1917.
- 11) Wind Cave N. P., 1917.
- 12) Mesa Verde N. P., 1917.
- 13) Casa Grande N. P., 1917.
- 14) Hot Springs Reservation, 1917.
- 15) Nat. Reservations for the Protection of Wild Life by **T. S. Palmer** (брошюра издана Министерствомъ Земледѣлія.)
- 16) **Битнеръ.** Страна чудесъ Новаго Свѣта.
- 17) **Кирпошень.** Прогулка въ страну чудесъ. С.П.Б., 1890.
- 18) **Проф. А. И. Красновъ.** Йеллоустонскій паркъ. Статья эта напечатана въ сборникъ, изд. Харьков. О-вомъ Люб. Природы въ 1916 г. и посвященномъ памяти покойнаго проф. А. Н. Краснова.
- 19) **П. Чечинъ.** Агатовый лѣсъ. „Вокругъ Свѣта“, №37, 1914.

Канада.

Изданія Министерства Внутреннихъ Дѣлъ:

- 1) Reports of the Commissioner of Dominion Parks for the years endings March 31, 1912, 1915 и 1916.
- 2) Classified Guide to Fishs and their Habitat in the Rocky Montains Park.

Аргентина.

- 1) Report on Scenery Preservation for years 1908-1909. Изд. Министерства Земель Нов. Зеландіи.
- 2) Одно изъ міровыхъ чудесъ (Водопады Лигуазу). „Вокругъ Свѣта“, № 34, 1906.

⁴⁰ Въ романѣ Лео Кларети „Герой Йеллоустонскаго Парка“, напечатанномъ въ журналъ „Вокругъ Свѣта“ за 1909 г., имѣется описание даннаго парка

Австралія.

- 1) The Nat. Parks and Forest Reserves of Australia by **W. H. Selway**. (Докладъ, прочитанный на годичномъ собраніи Королевскаго О-ва Южной Австраліи.)
- 2) **Г. А. Брызгалинь**. Эвкалиптовый національный паркъ въ Викторіи. „Б. Х. О-ва Л. П.“, 1915 г., № 5, стр. 90-92.

Новая Зеландія.

Reports on Scenery Preservation for the years 1907-1908, 1908-1909, 1911-12, 1913-1914. (Отчеты изданы Министерствомъ Земель Нов. Зеландіи).

Африка.

- 1) См. книгу **W. T. Hornaday**.
- 2) **Г. А. Брызгалинь**. О крупнѣйшихъ въ мірѣ заповѣдникахъ для дичи въ Британ. Африкѣ. „Б. Х. О-ва Л. П.“ 1916 г., № 5, стр. 73-76.

Европа.

- 1) Швейцарскій національный паркъ и защита Альпъ. „Вокругъ Свѣта“, 1911 г., № 39.
- 2) Pour la Protection de la Nature en Belgique par **Jean Massart**. Bruxelles, 1912.

М. ШАРЛЕМАНЬ

**ОХОРОНА
ПРИРОДИ**

1921

ОХОРОНА ПРИРОДИ. 1921

Шарлемань М. Охорона природи / М. Шарлемань. – Київ, 1921. – 48 с.

1919 року М. В. Шарлемань планував видати в «Трудах» Сільськогосподарського вченого комітету України серйозну працю про охорону природи у світі, що мала розпочати цілий цикл науково-популярних природоохоронних книжок за його авторством.

Книжка «Охорона природи» вийшла друком лише за два роки (у зв'язку із тимчасовим припиненням діяльності Сільськогосподарського наукового комітету, на час денікінської влади у Києві)¹. Через це вона починається тривожними думками про наслідки громадянської війни для природи: *«Війна та революція завдали природі нашої країни глибоких ран. Порубано більше половини загальної площі лісів, розорано останні куточки степів, постріляно багато цікавих і рідких звірів та птахів, знищено та й ще нищиться багато риби в річках»*.

На 50 сторінках (найбільше за обсягом природоохоронне видання початку 20 століття) міститься детальний опис втрат природи в світі за осяжний історичний період, а також опис природоохоронних ініціатив США, Західної Європи та Африки. Хоча, автор неоднозначно оцінює стан справи охорони природи в світі і подекуди висловлюється досить критично. Так, про Єллоустонський національний парк (США) він зазначає таке: *«На мій погляд, таке втручання в природу, як акліматизація риб, винищення хижаків ледве чи погоджується з науковою ідеєю заповідного парку»*.

Щодо ж України, то у виданні викладені всі наявні відомості про охорону природи у дореволюційний період, подаються відомості про природоохоронні організації і установи та історію їх появи, основні події останніх років в галузі охорони природи. Загалом автор закликав до масштабного розгортання природоохоронної діяльності, орієнтованої на західні стандарти.

Важливі цитати:

«Якими шляхами піде далі історія охорони природи на Україні, тепер, звичайно, сказати не можна, бо досі організація цієї справи в нас перебуває в зародковому стані. Поки що нашим завданням є, крім дрібних виступів на захист окремих пам'ятників природи, — широка пропаганда і популяризація ідей охорони природи серед широких народніх мас».

«Ми будемо йти до того, щоб усім стало ясно, що справа охорони природи в інтересах науки і практичного життя не повинна бути забутою».

Книжка отримала теплі відгуки від колег М. В. Шарлеманя. У своїй рецензії відомий ботанік О. А. Яната зазначив: *«Треба побажати, щоб ця цінна і своєчасно видана книжка*

1 Яната О. Рецензія. Шарлемань М. Охорона природи / О. Яната // Український ботанічний журнал. – 1921. – № 1-2. – С. 55

авторитетного в справах охорони природи автора, що стоїть і на чолі цієї справи на Україні, як голова Секції охорони природи С.-Г. наукового комітету України, як найскоріше і як найширше розійшлася в Україні і спричинилася до розвитку в нас ідей охорони природи».

У 40-х роках видавати цю книжку в бібліотеках було заборонено².

Очевидно, більша частина накладу книги була знищена. Сьогодні вона є однією з найбільших бібліографічних рідкостей серед природничої літератури в Україні. Достовірно відомо лише наявність примірників у Бібліотеці ім. Максимовича (пошкоджений примірник) та НБУ ім. В. В. Вернадського.

2 Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготоргівельній сітці. – Х.: Вид.-во Книжкової Палати УРСР, 1954. – 393 с.

ОХОРОНА ПРИРОДИ¹

(1921)

Війна та революція завдали природі нашої країни глибоких ран. Порубано більше половини загальної площі лісів, розорано останні куточки степів, постріляно багато цікавих і рідких звірів та птахів, знищено та й тепер ще нищиться багато риби в річках.

Все це примусить нас, коли ми почнемо гоїти рани, звернути пильну увагу на справу охорони природи. І уряд, і громадянство безперечно почнуть проводити в життя ідеї охорони природи.

Американці давно вирішили, що охорона природи проводиться в життя не стільки шляхом відповідних законів, скільки шляхом відповідного виховання людности. І ми повинні, стати на цей шлях. Дати матеріал до праці в цьому напрямі це мета моєї книжки. Гадаю, що зібрані в книжці відомости дадуть змогу людині, яка схоче працювати на полі охорони батьківщини (охорона природи – *Naturschutz* – складає тільки частину охорони батьківщини – *Heimatschutz*) влаштувати читання, закласти природоохоронний гурток, товариство і т. и.

Скупчення фактичного матеріалу зробило мою книжку трохи сухою, але, додержуючись популярно-наукового змісту, зовсім запобігти цьому було неможливо. Далі я маю на меті випустити ще кілька книжок з різних галузів природоохорони, які вже матимуть популярніший зміст. Крім того, складаючи цю книжку, яка спочатку призначалася для «Трудів» Вченого Комітету України, я вважав і на те, що українських, цілком популярних книжок з охорони природи, вже трохи є, а більш наукових – майже зовсім немає.

При складанні цієї книжки мені у великій допомозі стали К. Осмак, О. Курило і О. Яната, за що висловлюю їм щире подяку.

Київ, 6 жовтня 1919 року.

Шарлемань

¹ Шарлемань, М. Охорона природи. – К.: ДВОУ, 1921 – 50 с.

І. Як людина нищить природу і що з того виходить.

А чутка досі ще жива,
Що лісу тут стояла сила
Ще і тоді як татарва
У нас з кибитками ходила.
В бору плодилися кабани,
Ведмідь і сарна прудконога,
Тепер zostалися одні
Вовки і зайці, більш нічого.
Тетеря й рябчик, що колись
Було і ліку їм не знали,
Як мир намножився, кудись
У інший край позалітали

Я. Щоголів

Природа есть великое богатство, которое должно быть общенациональным достоянием, подлежащим охране

Проф. В. И. Талиев

«Людина має розум і творчу силу, щоб збільшувати те, що дано їй, але до цього часу вона не творила, а тільки руйнувала. Лісів стає менше, ріки сохнуть, дичина перевелася, підсоння погіршало, і з кожним днем земля стає все біднішою й гіршою». Цими словами лікаря Астрова в «Дяде Ване» Чехова можна в загальних рисах охарактеризувати стосунки людини з природою, яка її оточує.

Індустріалізм, що місцями вже розвинувся до крайніх меж, а місцями намагається досягнути такого розвитку, жадобо набутий в той час, коли серед широких народніх мас нема свідомости про бережливе відношення до дарів природи, призвели до того, що натуральні багатства землі, яких, здавалось би, могло стати на віки вічні, марно рostrачено за жахливо короткий час. Повільний закономірний хід еволюції в природі на всій земній кулі грубо порушений втручанням людини, переважно європейця, і «лоно землі» стало мінятися надзвичайно швидко. Занепадає флора й фауна, погрозливо швидко зменшуються запаси мінеральних багатств. В Європі й Америці зменшується площа стародавніх лісів, цілинних степів, якими ще так недавно пишалася Україна, степів, які ще дуже мало досліджені і які надзвичайно цінні, як об'єкт дослідження багатьох питань чистої та застосованої ботаники, кліматології і т. и., од них тепер залишилися тільки нужденні ще не розорані клаптики.

Щоб ілюструвати, в якому антагонізмі перебувають успіхи культури та інтереси природи, можна навести безліч прикладів.

Найзвичайніший і дешевий папір до друку, як відомо, виробляється з дерева, отже вживання деревини досягає величезних розмірів. Сама Америка щорічно потребує одинадцять мільйонів кубичних метрів дерева, щоб виробляти папір. Дерево те дістають з Канади й Сполучених Держав Північної Америки; одна лісова фірма утримує цілу армію дроворубів, які

рубають протягом десятиох годин не менш 800 тисяч дерев. Одна велика газета в Нью Йорку, що має тираж у 800 тисяч, випустила одного разу спеціальне число з додатками – разом 80 сторінок. Вирахували, що для виробу паперу для цього числа газети треба було зрубати 9.970 дерев кожне приблизно у 20 метрів заввишки. Вирахували також, що коли вживання паперу до друку буде йти таким темпом, то вже через 20 років на всій території Сполучених Держав не залишиться ні одного дерева.

Кілька десятків літ тому багатоміліонової гурти бізонів (*Bison americanus*) блукали по безкраїх преріях Північної Америки. Здається, м'яса тих бізонів стало б на вічні часи для всіх вигвамів індіців. В 70х роках, коли спорудили залізниці в преріях, почалося надзвичайне винищення бізонів. Акційні підприємства улаштували справжні різниці. Щорічно вбивали коло мільйону, а 1876 року було забито три мільйони бізонів виключно заради шкур. На 1889 рік живими залишилося тільки 835 бізонів. За нашого часу збереглося тільки кілька сот цих величезних тварин. Декілька десятків їх живе під охороною в Іеловстонському Національному Паркові Сполучених Держав. Близький до бізона рід² зубр європейський (*Bison bonasus*), колись широко розповсюджений і дуже численний, зберігся до наших днів тільки в знаменитій Біловізькій Пущі Гродненщини, де на початках він перебував під охороною литовських та польських королів, а потім – російських царів. Світова війна 1914–1919 року торкнулася й цього останнього притулку зубрів. Частина їх загинула при військових подіях, частина розбіглася, багато їх винищила також і місцева людність, отже нині, як свідчить німецький професор Реріг, замість 724 зубрів, що жили в Пущі 1914 року, зосталося тільки 121 зубр.

Ще рідший, ніж європейський зубр, є його кавказький підрид (*Bison bonasus Caucasians*), що жив по верхів'ях допливів Кубані Лаби й Зеленчука, в літні місяці 1919 року був винищений через дорожнечу м'яса, а також, і через революцію³ і звязану з нею відсутність охорони в верхів'ях Кубані.

Яскравий приклад того, як швидко винищує людина все те, що може, дає історія морської корови Стелера (*Rhylinia gigas*). Ця величезна тварина вперше знайдена 1741 року експедицією Берінга коло берегів Камчатки й острова Берінга й описана зоологом Російської Академії Наук Н. Стелером, була цілком винищена промисловцями протягом тільки 27 років, не вважаючи на те, що в рік знайдення вона зустрічалася в названих місцевостях у великому числі. За наших днів, через китобойний промисел зник велетень тваринного царства, знаменитий гренландський кит (*Balaena mysticetus*); швидко зникне також і величезний кашалот (*Physeter macrocephalus*).

Швидко зникають моржі, більшість так званих хутряних звірів; сливе знищено морських котиків і т. и. Колись широко розповсюджений на суходолі Європи та Азії бобер (*Castor fiber*), давно вже став раритетом. Без сумніву, цей рід, що до обширу свого розповсюдження, розподілявся на кілька географічних форм, а проте ці останні лишилися для нас невідомими. Американський бобер, якого ще до недавня вважали тільки за підрид європейського бобра, за нашого часу поділений на два роди і кілька географічних форм.

Приклади винищення птахів не менш вражаючі.

2 Український термін «рід» відповідає російському «вид» (species)

3 В Естляндії під час революційних рухів 1905–6 року винищено величезну кількість лосів. До революції в лісах нараховували 1200 лосів, після неї – тільки 400.

1 вересня 1914 року в Зоологічному саді міста Цинцинаті вмер останній, що прожив в неволі 22 роки, екземпляр мандрівного голуба (*Ectopistes migratorius*). Про те, оскільки численний був цей птах нещодавно, красномовно свідчать знаменитий американський зоолог Одюбон. Одного разу, під час перелету цих голубів, він протягом 21 хвилини нарахував 163 зграї. І що далі їхав Одюбон, то більш він бачив голубів. Повітря було наповнене птахами, і було темно, як під час затемнення сонця. Там, де птиці спускалися ночувати, під їх вагою ломалися віти або й цілі дерева. Голубів били, всі в кого була охота палицями, кілками, з рушниць. Їх м'ясом та жиром харчувалися більш тижня. Там, де голуби мостили собі гнізда, винищення їх набирало ще більш жажливих форм.

На одному дереві птахи мостили від 50 до 100 гнізд. Добуваючи пташенят, обрубували гілки з гніздами. Гілки падаючи збивали гнізда з сусідніх дерев. Голубами одгодовували цілі ватаги свиней.

Року 1885 в Нью-Йорку мандрівних голубів продавали по одному центові (2 коп.) за штуку. Олександр Вільсон свідчить, що місцева людність, щоб полювати на колодах голубів, юрбами переселялася в ліси. Багато дроворубів зрубували дерева з гніздами. Кожне таке дерево давало до 20 пташенят. Останнє велике вивищення голубів було 1878 року, коли на ринки вивезено більш, як 18.500 пудів цієї птиці.

Птахи не витримали такого масового винищення і швидко зменшилися в числі. 1895 року їх бачили тільки маленькими зграйками, 1906 року спостережено було останню зграю. Пізніш їх не стрінули зовсім, хоч і була обіцяна велика нагорода тому, хто покаже місце перебування бодай одного птаха, і, нарешті, 1914 року дожив свого віку останній екземпляр мандрівного голуба.

Багато родів птиць винищують у прикраси до жіночих капелюхів. Скрізь зникає майже космополітична біла чапля (*Herodias alba*), що була дуже численною. Чудові пера її шлюбного убрання дають відомі султани «егретки». Остаточне винищення загрожує чудовим райським птахам (*Paradis eidae*), з яких пера йдуть до капелюхів на «парадізи». З одної тільки голандської частини Нової Гвінеї, батьківщини райських птахів, 1910 року вивезено пташиних шкурок на 684 тисячі франків.

Зникають колібрі (*Trochili*). Через жіночі прикраси спустіла дельта Волги. Тільки за один 1903 рік якась французька фірма скупила в Астрахані 100.000 шкурок, головним чином крячків. На підставі приблизних підрахунків, в жертву модам щорічно гине 300 мільйонів птахів. По деяких містах Західної Європи є фірми, що спеціально добувають рідкі роди птахів. З їх чудового пір'я, на радість золотим лантухам, роблять жіночі черевики, вартістю в 3000 карб. (по ціні, що була до війни 1914-1917 р.р.).

(...)

В сучасний мент у Сполучених Державах є 17 національних парків загальною площею в 22.080 кв. верстов та значна кількість національних пам'ятників.

Перший національний парк Спол. Держав утворився, згідно з постановою конгресу, 1863 року в Каліфорнії. Це Йосемитський парк (*The Yosemite*). За наших часів він охоплює Йосемитську долину в С'єра Неваді і приєднаний до неї 1905 року «Марінозний гай великих дерев» (*Mariposa Bid Tree groves*). Що до обшару свого, Йосемитський парк займає в Спол.

Державах третє місце, його площа виносить 2334 верстви. Йосемитська долина дістала свою назву від індійського слова *losemite*, що означає ведмідь грізлі; вона утворилася через поглиблення ґрунту річкою Мерцед, а також через те виорювання, яке зробив льодовик, що колись тут проходив. Ця долина має простопадні скелі до 4.000 стіп⁴. Долиною течуть дуже численні струмки, з гір спадають водоспади. Надзвичайно цікавий Йосемитський водоспад, який спадає трьома каскадами з височини 2500 стіп. Варті уваги в цьому паркові знамениті дерева з родини кипарисуватих – секвої, «мамутові» дерева (*Sequoia gigantea*). Секвою відкрив 1831 року ботаник Дуглас і в 50х роках Ендліхер назвав її на честь *See qiioua*, півкровоного ватажка індійського племені чероки, який вигадав для свого племені абетку. Секвоя досягає заввишки до 300 стіп, а іноді й до 350, навіть 380 стіп, при діаметрі коло землі в 30 стіп і більше. Вік де-яких з цих дерев визначають в 3000, 5000 і навіть, як каже Давід Стар Джордан (*David Starr Jordan*) 8000 років. Одно дерево має таку товщину, що його можуть обхопити тільки 48 людей, кругом другого можуть одночасно їхати 6 верховців не бачучи один одного. «Панове, скиньте шапку», пише один американський письменник про таке величезне дерево, якому нараховують 5000 років, «панове, скиньте шапку! Коли Мойсей писав свої закони, – на цьому дереві птахи вже мостили свої гнізда. Коли греки були ще дикунами – між його гіллям шепотів уже вітер!»

Для того, щоб охоронити мамутові дерева, Спол. Держави заснували ще два парки: *Секвоя-парк* (*Sequoia National Park*) площею в 672 кв. верстви, утворений згідно з постановою Конгресу 1890 року, і *Парк генерала Гранта* (*General Grant National Park*), площею в 8 кв. верстов. Секвой парк складається з 12 гаїв, які мають в собі 12.000 великих мамутових дерев.

Найбільші дерева в зазначених парках носять окремі назви. Визначаються такі дерева: Гигант грізлі (*Grizzly giant*), який має 250 стіп заввишки і 94 ст. обіймища. Він нижче за інших велетнів, що ростуть круг його, бо блискавка кілька вже століть тому спалила йому вершок. *Дерево Вовона* (*Wowona* – індійська назва секвої) частіш від ваших малюють на різних фотографіях і гравюрах. В його середині прорубано тополь у 10 стіп завширшки, через який вільно проїздять вози. *Телескоп* – з вигорілим до 200 стіп у гору дуплом. Крізь це дупло і при денному освітленні можна бачити зорі. *Феліція* (*Felicia*) в 335 стіп (футів) заввишки. З тих секвой, що підлягають охороні, ця є найвищою, але й найстрункішою за інші. Декотрі дерева вже попадали. Їх величезні труни вражають подорожнього. Такий от «*Повалений монарх*» та інші. Значна кількість мамутових дерев вже винищена промисловцями в сусідніх з Йосемитською долиною лісах. Кожне таке дерево дає лісового матеріалу на суму від трьох до восьми тисяч карбованців (по ціні, що, була до війни). Де-які дерева знівечено найдикунським способом. В гаю Калаверас (*Calaveras grove*) стоїть величезна всохла секвоя – «Мати лісів» (*Mother of the Forest*), позбавлена кори на 50 сажнів, від основи дерева. 1854 року з неї здерли кори на 200 стіп-футів заввишки і переслали в *Crystal Palase* до Лондона. Кора була поставлена так, що було вражіння, наче б найвище дерево було посаджено в землю. А через кілька років «Мати лісів», позбавлена кори, засохла.

Гигантська секвоя росте виключно в горах С'єра Невади на височині 58 тисяч стіп. В надбережних частинах Каліфорнії росте другий рід *Sequoia sempervirens* (*Redwod*, червоне дерево американців). Вона іде на виготовлення деревляної частини олівців.

4 Стопа – фут

Всесвітньою славою користується *Ієловстонський Національний Парк* (I Yellowstone, жовтий камінь). Що до простороні своєї це є перший національний парк. Його площа виносить 760 кв. верстов. Лежить він в північносхідньому кутку держави (штату) Уайомин, а почасті поширюється також і на штати Айдахо і Монтана.

Це вулканична країна, де є багато гайзерів, гарячих джерел, озер і льодовиків; прилягає вона до Скелястих гір; відкрив її ще 1805 року ловець Культер. Оповіданням ловця довго не хотіли вірити, називаючи в жарт відкрити ним країну «пеклом Культера». Національним парком Ієловстон був оголошений дякуючи заходам геолога Гейдена, який побачив цю країну 1871 року. Акт Конгресу 1 березня 1872 р., яким утворено цей національний парк, каже так: «Ця територія обернена в громадський парк чи сад для добра і втіхи нації. Той, хто оселиться чи займе частину просторині, крім випадків, завбачених статутом, буде вважатися як переступник статуту і буде негайно вигнаний. Статут має собі за мету запобігти шкоді й плюндруванню цього майна і зберегти в натуральному вигляді ліси, геологічні поклади, природні раритети і пам'ятники, які містять в собі парк».

Знаменитою річку Ієловстона є гайзери, їх в паркові 82. Вони викидають струмені води від 30 до 250 стіп заввишки з перервами від одної хвилини до двох тижнів. Класична країна гайзерів, Ісландія, на думку де-яких авторів, тільки слабенька мініатюра Ієловстона. Чудові також 49 гарячих джерел. Мамутові гарячі джерела з щоденним видатком 45 тисяч куб. метрів гарячої води. Дуже цікаві також скелі з обсидіану (смоличу), поклади з окам'янілостями, гірські верховини, які досягають 1400 стіп височини, прегарні долини ріки Ієловстона (каньони) з стрімкими скелястими берегами, що мають колір жовтого відтінку. В паркові починаються три великі ріки: Місурі, Колумбія і Ієловстон. Для зоолога та ботаника парк також може дати багато цікавого. Тут під охороною живе сливе винищений уже по ваших місцях бізон, далі сірий американський ведмідь Гризлі, що став рідкістю в Спол. Держ., далі чорний ведмідь, три роди оленів, гірські барани, вилорога антилопа, скунс, бобер, видниха, пума, вовк-койот і гага. Два останні шкідливі звірі дуже винищуються лісовою сторожою. В паркові також багато птахів. Ріки й озера повні риби, яка штучно тут заведена. На мій погляд, таке втручання в природу, як акліматизація риб, винищення хижаків ледве чи погоджується з науковою ідеєю заповідного парку.

Самих оленів-вапіті в паркові живе до 15.000.

Ієловстонський парк, так само як і Іосемитський, охороняється комонними патрулями. Отамани загонів є й адміністративними начальниками парків. Утримання Ієловстону коштує урядові мільйони доларів на рік. Правила для одвідувачів Ієловстона, а також Іосемита й інших парків дуже суворі. Забороняється будьщо виносити з парків, робити написи, їздити на автомобілях, водити собак, продавати спирт, мати при собі вогнепальну зброю, купатись без костюмів і т. и. Вудити рибу можна при умові споживання її на території парку, але дозволяється вудити не більш 20 штук на день, а розміром, щоб риба була не менш 8 дюймів завдовжки.

Недодержання правил карається штрафом не більш як у 1000 доларів або замкненням у в'язницю не більш, як на два роки. Для мандрівників, туристів на території парку споруджено сім готелів, проведено бурковані шляхи, побудовано мости. На Ієловстонському озері рейсує пароплав. Американці вміли не тільки детально вивчити свій парк, але й рекламують і поширюють славу про нього по всьому світі. Особливо багато зроблено для популяризації чудес

Іеловстона через видання книжок, мандрівних покажчиків, альбомів, мап, малюнків парку на листівках і т. и.

Парки буває одчинено протягом тільки кількох літніх та осінніх місяців і за наших часів число мандрівників, що відвідують їх, досягає ста тисяч на рік. Прибутки від одвідувачів значно зменшують видатки на утримання парків.

Одно слово, практичні янки вміли допильнувати й інтересів науки та естетики, а так само влаштувати з своїх чудесних пам'яток природи «великий атракціон», як висловився француз Матої.

Другий своєю просторінню в Спол. Державах є *Льодовиковий Національний парк* (The Glacier National Park), утворений актом 11 травня 1910 р. в штаті Монтана. Його площа виносить 3182 кв. верстви. Місцевість ця з своїх льодовикових краєвидів славно по всій Америці. Там є 250 озер, 26 льодовиків, численні водоспади, снігові верховини, вузькі каньйони, і т. и.

На крайньому північному заході в штаті Вашингтон законом 2 березня 1899 року засновано *Національний парк гори Реніє* (The Mount Renier National Park) просторінню в 735 кв. верстов. Гора Реніє займає перше місце серед льодовикових краєвидів Сполучених Держав. Це – згаслий нині вулкан Каскадних гір, має до 1400 стіп заввишки і вкритий вічними снігами. З гори спускаються дуже численні льодовики. Схили гір вкриті пролісами. Тут можна спостерігати всі переходові ступені, від соснових та кедрових лісів до альпійських луків. У великій кількості росте тут бердулян (рододендрон), свігурник (генціяна) і т. и. Альпійська фавна тут теж дуже багата. В краях Каскадних гір є ще один заповідник – *Національний Парк Кратерного Озера* (Crater Lake National Park), просторінню в 565 кв. верстов, заснований на підставі акту 22 травня 1902 року.

В цьому паркові найбільшу цікавість уявляє оточене високими скелями глибоке озеро, що лежить на висоті коло 6200 стіп. Подекуди глибина його сягає ледве чи не до 2000 стіп. На озері розкидано багато островів, з яких один має назву «*Корабель-мара*» (The Phantom Ship), бо при певному освітленню стає невидним. Озеро займає западину (влоговину), яка утворилася наслідком вибуху частини гори Мазома.

В Штаті Колорадо засновано 29 червня 1905 року парк, який має археологічне значіння й інтерес. Це парк *Меца Верде* (Mesa Verde National Park), просторінню в 175 кв. верстов. Він містить в собі руїни 400 осель з каменю на скелях і в печерах якогось невідомого доісторичного народу.

В Південній Дакоті актом 9 січня 1903 оголошено заповідним *Парком Вітрової Печери* (Wind Cave National Park) просторінню в 27 кв. верстов. Найбільше цікава в ньому красива печера з вапняку.

В Північній Дакоті 1904 року засновано невеличкий парк *Селіської гори* (Sullys National Park), просторінню в 27 кв. верстов, а в Оклагомі теж з 1904 р. Істнує Плетський парк (Platt National Park) просторінню в 302 кв. верстви. Між 1915 і 1917 р. засновано ще 4 національних парки загальною площею в 6439 кв. верстов. Майже всі перелічені парки лежать на заході держави, а в східних штатах великих заповідників поки що не було. 1918 року уряд Сполучених Держав затявся упорядкуванням на сході держави величезного Апачевського парку просторінню в 1000 кв. миль.

До національних парків можна також застосувати і *заповідник «Гарячі Джерела»* (Hot Springs Reservation), заснований 1832 року, який має тепер просторинь 3,4 кв. верстви.

До Національних пам'ятників стосуються також окремі, чимось цікаві об'єкти природи, так і групи таких об'єктів. До перших можна однести природні мости-арки, скелі, печери і т. и. До других – дільниці лісу «червоної секвої», *Sequoia sempervirens* поблизу С. Франціска, дільницю скам'янілого лісу *Dadoxylonarizonicum*, який перетворився в агат, в Аризоні (Petrified Forest National Monument) і де які інші.

Всі національні парки утворювалися на підставі постанов Конгресу, тоді як національні пам'ятники оголошувалися такими адміністративним шляхом.

Всі національні парки і де-які пам'ятники національні парки належать до заряду секретаря (тоб-то міністра) внутрішніх справ. Піклування про решту національних пам'ятників розподіляється між секретарями хліборобства й військових справ.

Крім перелічених заходів що до охорони природи, в Спол. Державах вживається ще багато заходів до охорони тваринного населення держави. Таким чином вздовж усього узбережжя Сполучених Держав існує ціла низка островів-заповідників для птахів. Це, так звані, пташині притулки (sanctuaries of birds) і національні резервати (national reservation). Острівних та суходільних притулків для птахів в Спол. Державах коло 110. Острів Санта Каталіна законодавчим зібранням держави (штата) Каліфорнії оголошено притулком для риб. Рибальство сітками заборонено в тримилевій смузі круг острова.

Полювання на птахів в Спол. Державах суворо вноормовано. Весняне та літнє полювання цілком заборонено. Що до часу обмежене й зимове полювання. Період полювання – всього тільки два-чотири місяці. Полювання на мало розповсюджену і зникаючу дичину забороняється на кілька літ або на вічні часи. Крім того, виключаються з реєстру дичини і всі птахи, які не є дичиною. Торгівлю дичиною заборонено протягом цілого року. Але всеж дозволяється торгівля дичиною, що розводиться в спеціальних фермах. Забороний (...) пір'я, шкурок, головок і торгівля цими речами для вквітчання капелюхів. Забороняється користування автоматичними та духовими рушницями. Про заборону довозу пір'я диких птахів зложено з Англією конвенцію. Що до охорони перелітних птахів зложено особливу конвенцію з Канадою.

Де-які штати завели ретельне нормування кількості птахів, яку може забити стрілець. Наприклад, штат Минезота дозволяє вбити за день щонайбільше 15 качок і 10 штук іншої дичини і 45 качок та 20 штук іншої дичини за весь сезон. Численні агенти уряду стежать за додержанням законів про полювання.

Щоб вияснити економічне значіння птахів, 1885 року було засновано урядове Бюро біологічних дослідів Bureau of Biological Survey. Бюро веде польові, спостереження і лабораторні досліді.

Як широко ведеться ця робота видно хоч би з того, що для вияснення питання про поживу птахів було досліджено 60 тисяч шлунків 400 родів американських птахів. На підставі цих дослідів абсолютно шкідливими в Сполучених Державах визнано всього тільки 4 роди птахів: два хижакі, один ятіль і звичайний горобець. Горобець (*Passer domesticus* L.) акліматизований в Сполучених Державах тільки 1864 року. Спочатку його зустрінуто дуже гостинно, але тепер його переслідують, як тільки можна. Досліді орнітологів показують, що три чверті їжі горобця складають збіжові продукти. Крім того він чинить шкоду тим, що мо-ститься в дуплах, стучених гніздах і т. и. і тим самим витискає корисних комахоїдних птахів.

5 «(...)» – втрачені ділянки тексту, у зв'язку з пошкодженням верхнього правого кутка часини сторінок книги у єдиному примірнику, що нам вдалось віднайти.

Американці оголосили війну горобцеві. Де-які міста й штати вже розпочали винищувати цього птаха.

В Сполучених Державах Північної Америки існує коло 137 спеціальних організацій по охороні дичини. Велику участь в цій справі беруть громадські організації.

Чільне місце займає Національна Асоціація Одюбонівських Товариств по охороні диких птахів і звірів (National Association of Audubon Societies for the Protection of wild Birds and Animals) з філіальними відділами в 37 штатах, де-які шкільні організації «Пташиний Ключ Дзвону Свободи» (Liberty Bell Bird Club), «Пташиний Ключ» в містечку Meriden і т. и.

Найбільше значіння має Асоціація Одюбонівських Т-в., яка об'єднує сотні тисяч членів. 1914 року видатки Асоціації досягли 180.000 карбованців. Асоціація провадить як найширшу пропаганду ідеї що до охорони птахів, посилаючи спеціальних лекторів, видаючи щорічно коло 6 мільйонів сторінок літератури, упорядковуючи виставки, з великим завзяттям пропагуючи свої думки по школах і т. и. Завдяки праці і зусиллям Асоціації в штаті НьюЙорк, а потім і по інших штатах затверджено Одюбонів біль, який забороняє торгівлю пір'ям американських птахів. Підраховано, що Асоціація щорічно зберігає 2-3 мільйони різних птахів.

Де-які штати, і навіть окремі міста, мають урядових орнітологів для охорони птахів.

Зробивши підсумок всьому сказаному тут про охорону природи в Сполучених Державах Північної Америки, не можна не прийти до висновку, що велика заатлантична республіка, яка ще недавно нещадно руйнувала природні багатства своєї країни, тепер вживає всіх зусиль до того, щоб найліпшим способом охоронити окремі куточки незайманої ще природи, виявити любов до тварини і охоронити її від винищення й т. п.

За, прикладом Сполучених Держав пішла й Канада, улаштувавши в себе низку великих національних парків заповідних загальною площею в 18.000 кв. верстов. В Канаді для охорони природи існує (...) урядових установ. Ті самі завдання переводять в життя 11 громадських організацій. Винищення лісів в Канаді зменшено виданим законом проти нищення лісів. В Канаді ми знаходимо дев'ять великих національних парків, а саме Парк Скелястих Гір, заснований ще 1886 року, площею в 4.000 кв. верстов, Іохський Парк, заснований 1901 р. площею, в 1280 кв. верстов, Льодовиковий Парк, заснований 1886 р. площею в 1000 кв. верстов, Ревельстовський Парк, заснований 1914 року, Джейсперівський - 1908 р., який має площу в 10.000 кв. верстов, цебто він більший за славнозвісний Іеловстонський парк. Парк Іотертнтонських озер, заснований 1910 року, площею в 965 кв. верстов, Парк Островів св. Лаврентія площею більш як 350 кв. верстов, Бізонів Парк, заснований 1907 року, в 365 верстов і Парк Оленячого Острова, який має 31 ½ кв. верстви. Крім цих парків, у Канаді ще є декілька історичних парків, в яких охороняється також і природа. В національних парках Канади, як і в Сполучених Державах охороняються гарні краєвиди, цікаві геологічні об'єкти, водоспади, джерела, каньони річок, льодовики, цікаві та рідкі звірі: бізони, лось, бобер, олені, ведмеді й інші. Де-які автори свідчать, що бобер, що ледве не зник в Канаді, тепер зустрічається майже на всіх річках і озерах більшості національних парків. В справі охорони природи державі дуже допомагають різні організації – спілки, товариства і т. и.

Де-які більші республіки Південної Америки також мають заповідні парки. Національні парки є в Аргентині. Останніми роками в цій державі засновано національні парки навкруги озера Нахуель-Гуані в Патагонії і парк Ігуаау площею в 210 кв. верстов, цікавий своїми величезними водоспадами.

III. Охорона природи в Зах. Європі.

В Європі, особливо в західній частині її, зважаючи на відсутність вільних земель, ідеї охорони природи могли бути переведені в життя в такому широкому розмірі як в Америці і деяких інших позаєвропейських країнах. Та проте по де-яких державах Західної Європи в цьому напрямку досягнуто значних наслідків. За останні 15–20 років справу про охорону природи поставлено на послідовно наукових підставах. Зацікавленість цією справою спостерігалася в минулому десятилітті по де-яких державах, а останніми роками в Росії й на Україні. Більшість авторів думають, що ця справа так значно посунулася, завдяки енергійній праці проф. *Конвенца*. Цей учений вже досить давно веде в Германії агітацію за конечність охорони природи, але тільки року 1906 почали переводити в життя його ідеї.

1906 року при Міністерстві Культів було засновано організацію охорони пам'ятників природи (Organisation der Naturdenkmalpflege in Deutschland). На чолі цієї організації став проф. *Конвенц*.

В Баварії, Саксонії, Вюртемберзі, Бадені і де-яких інших частинах Німеччини було засновано зв'язані з центром, місцеві установи охорони природи. За останніх часів справа охорони природи дуже розвинулася. В центральній інституції (Zentralstelle), крім проф. *Конвенца* ще працюють три вчені спеціалісти (два природники й один правник). Інституція займає досить велике помешкання – сім заль, в яких відбуваються зібрання або читаються лекції.

Бібліотека інституції має більш як 30.000 видань з охорони природи, не лічучи 50 журналів. Сама інституція видає «Матеріали до охорони пам'ятників природи» (Beiträge zur Naturdenkmalpflege), наукове видання і «Пам'ятники природи – промови й нариси» (Naturdenkmäler Vorträge und Aufsätze) – коротенькі популярні статті. Інституція має на меті зібрати відомості про пам'ятники природи держави, дослідити їх, сфотографувати, нарисувати на мапі і нарешті вжити заходів що до їх охорони. Відомості збираються через анкети; одержані відомості перевіряються центральною інституцією або місцевими комітетами. Оскільки численні ці комітети видно хоча б з того, що тільки в Прусії їх 40. В члени місцевих комітетів входять представники університетів, наукових т-в, адміністрацій самоврядування. Керує справами секретар професорів, або директорів місцевого природничого музею. Щороку у грудні Центральна Інституція організовує з'їзд секретарів місцевих комітетів. Де-які комітети мають свої друковані органи. Діяльність *Конвенца* і його співробітників дала великі наслідки. В Німеччині уже влаштовано багато заповідників (резерватів), крім того, скрізь бережливо охороняються окремі пам'ятники природи. Енергійна агітація *Конвенца* знайшла відгук і поза межами Германії – в Данії, Швеції, Швейцарії, в Росії, на Україні і т. и. З метою пропаганди природоохоронних ідей, цей професор не одного разу мандрував по сусідніх державах.

Але вернімося до практичних наслідків праці по охороні природи в Германії. В Прусії ми знаходимо цілу низку заповідних державних лісів. Через брак вільних земель площі цих заповідників дуже не великі. Один такий заповідник має площу в 18 гектарів. Тут охороняється коло 5000 дерев тису (*Taxus boccata*), цікавої, швидко зникаючої рослини. Це є найбільший тисовий ліс у Германії. В другому заповіднику, який має площу в (...) гектарів, охороняється буковий гай. Виділені в заповідники болото Пляге в 169 гектарів і болото Целяу в 2360 гектарів, коло Кенігсбергу. Охороняються також окремі велетенські дерева, ератичні зашибанці, характерні дільниці річок і т. и. Держава купила, щоб забувати заповідник, дільницю низькорослої берези (*Beta nana*), рідкої в Германії, кільна островів на Мазоських озерах. Земство купило з такою самою метою гору

Гомбінус коло Тильзиту і за 60000 марок оди дуже цікавий геологічний розріз в долині Везера, Аендорнську сталактитову печеру, де-які давні вулкані городища і т. и. На охорону печери Какус та дільницю з давніми вулканами (...), земство Рейнської провінції асигнувало (...) 200 тисяч марок. Мюнсторське лісництво оголосило заповідними досить великі дільниці лісу для охорони цікавої флори обрісників або лишайників. В лісництві Гомбресен, коло Сабабургу, охороняється досить великий куток лісу для мотивів художникам. Цей ліс цікавий і з наукового боку. Окремі міста беруть значну участь в справі здійсненні ідеї охорони природи. Вони скуповують дільниці лісів для охорони, куточки землі з пам'ятками природи. Так, наприклад, Берлін купив 125 гектарів лісу щоб заснувати заповідник, ГанOVER 103, Дюсельдорф 295, Шарлотенбург – 184, Киль 48. Франценфельд, щоб заснувати заповідник, купив дільницю кварцових скель серед гнейсу. Нюрнберг, Регенсбург та інші міста, з метою боротьби з хижацьким нищенням рослинности, заборонили продаж диких рослин з корінням.

На ставку м. Нюрнберга заборонено зривати білі ненюфари, які тут дають цікаву й рідку форму – *Nymphaea Candida semiapertura*. По де-яких місцях заборонено збирати дуже гарного, але досить рідкого жука красуна (*Calosoma sycophanta*), рідких метеликів і їх гусельниць, напр. аполона (*Parnassius apollo*) й инш. На узбережжі Німецького моря охороняється рослина, яку дуже нищать ті, що купаються тут. У Велетенських горах заборонено збирати божі ручки (*Primula minima*), в ГанOVER ілекс (*Ilex aquifolium*). В околиці Кобленца заборонено збирати скам'янілости, яких тут досить багато.

На підставі закону про заборону нищення ландшафту, по де-яких місцях Германії з гарними краєвидами, заказано будувати що-небудь по-за межами осель, прокладати залізничі й інші шляхи. Увесь Грац і долина Рюдесгайму на протязі 168 кілометрів, кілька озер – охороняються на підставі зазначеного закону.

Велике значіння в справі охорони природи в Германії мають різні громадські організації: товариства охорони природи (*Naturschutz*), товариша охорони батьківщини (*Heimatschutz*), гуртки краєзнавства (...) (спілки) і т. и. Ще 1880 року в Боні було засновано Товариство охорони ландшафту Семигір'я на Рейні. Піклуванням цього товариства було куплено 7 кв. кілометрів Семигір. Художники Мюнхена і людність цього міста зібрали 30.000 марок та купили дільницю землі в дуже гарній долині Ізара. Товариство охорони Саксонської Швайцарії, щоб припинити руйнування гір, купило каменярі площею в 29 гектарів. Вюртенборгзький союз охорони птахів улаштував заповідник у горах Баварії, а також купив 18 гектарів озера Тедерзее, щоб охороняти птахів і характерні рослинні суспільства. Місця, де гніздяться птахи, охороняються також на морському острові Нордерог.

1909 року в Штутгарті було засновано товариство Заповідного Парку (*Verein Naturschutzpark*) з членською вкладкою тільки в 2 марки. Ще 1910 року капітал товариства був 100.000 марок. На ці гроші товариство купило дуже гарну гору коло Гамбурга *Wilsederberg*, площею в 3-4 кв. милі в місцевосте, так званого, Люнебургського вересовища.

Охорона тварин, головним чином птахів, в Германії дуже поширена. Вивченням економічного значіння птахів там займається цілий ряд спеціалістів, серед яких на визначному місці стоїть проф. Реріг в Бамберзі. Дуже відомі по всьому світі методи охорони птахів, що їх виробив Берленш на своїй досвідній станції по охороні птахів в Зеебаху. Берлепшівські штучні гнізда, штучні насадження дерев та кущів, щоб приваблювати дрібних пташок, тепер скрізь дуже поширені. Через дбайливе відношення до птахів в Германії часто можна бачити птахів в центрі великих міст:

крижнів, лисок на канавах Берліну, чорних носів, синиць, смовзиків, диких голубів по міських садках і т. и. Організаціями по охороні природи ведеться тепер велика війна проти нерозумного нищення хижих птахів ловцями. Як що до всього сказаного додати, що в Німеччині ідеї охорони природи поширюються серед людности і через школи, від нижчої до вищої, то буде (...) повний малюнок того, яке визначне місце займає охорона природи в житті цієї держави.

В Австро-Угорщині дореволюційної доби розвиток охорони природи був значно менший, ніж у Германії. Там було тільки декілька дільниць заповідного лісу в Богемії, Моравії й Угорщині, на землях великих землевласників. Підпискою було зібрано невелику суму грошей на купівлю в Богемії однієї, складеної з тонких базальтових стовпів, гірської верховини. Ціла низка пам'яток природи, дільниць альпійської рослинності охороняється німецько-австрійським альпійським товариством (ферайном). Міське самоврядування Відня витратило коло 18 мільйонів карб. на купівлю лісів і луків в околицях міста. Товариство, що недавно заснувалося під назвою «Заповідний Парк», мало улаштувати ряд парків в Зальцбурзі, в Буковині, в Боснії, в Татрах і на острові Meleda в Далмації. В Далмації спеціальною охороною користуються тетеруки. Так само, як це буває в Німеччині, де-яким австрійським громадським організаціям щастило одхилити проекти прокладання залізниць по мальовничих місцевостях.

Ще всередині минулого століття в Швейцарії серед учнів підпискою було зібрано повну суму грошей, щоб викупити гору Рютлі на озері чотирьох кантонів з метою збереження тієї гори в незайманій стані. 1906 року, з ініціативи Конвойна і проф. Саразена при товаристві природників було засновано комісію з 14 членів для охорони пам'яток природи і доісторичної давнини. Цілий ряд підкомісій з тією самою метою було засновано по різних кантонах. Пізніше трохи, 1909 року заснувався «Швейцарський Союз для охорони природи» (Schweizerische Naturschutzbund) з членською вкладкою в 1 франк. Членами цього союзу були, головним чином, учні, і за перший рік союз зібрав круг себе до 20.000 членів. Кошти свої збирав союз головним чином од членів.

1911 року, коли кошти Союзу досягли 150.000 марок, стало можливим на умовах довгочасної (...) з правом її відновлення, улаштувати заповідник (...) під назвою Швайцарський Національний парк. Місце для парку було знайдено головою союзу, відомим зоологом і мандрівником Саразеном та ботаником Шретером у водозборі річки Інна, в долині Ключоза (Vai Cluosa). Ця місцевість лежить на височині 1500–2800 метрів, круг неї йдуть скелі до 3.300 метрів заввишки і цікава вона не тільки мальовничими краєвидами, але також і своєю, незайманою ще людиною, прастарою природою. З ботанично-географичного боку Швайцарський Заповідний Парк цікавий тим, що на його території західно-альпійська флора зустрічається з східно-альпійською. Тут також ще не займані людиною чудові мішані ялиново-листяні та чисті кедрові ліси. Сосна зустрічається тут двох родів: *Pinus silvestris* L. v. *engadiensis* Heer, і *Pinus montana* v. *tuggus*. Що до фавни, то парк цікавий тим, що він є останнім притулком бурого ведмедя, який в інших місцевостях Швайцарії зовсім знищений.

Швайцарський союз організував і охорону парку, а також побудував хатки для одвідувачів. Характерною відміною од де-яких американських національних парків є те, що в першому швейцарському паркові цілком заборонено влови й рибальство. Додержуючись цілком наукового погляду, Союз охорони природи не ставить собі мети штучно вводити які-будь об'єкти природи в свій парк. До всього сказаного про цей парк слід додати, що проект заснування його підлягав загальному голосуванню в громаді Гризон і був ухвалений одногласно.

Під доглядом і опікою союзу є чимало дільниць незайманої природи, просторінню до 100 кв. кілометрів, зараховуючи сюди й парк у Val Cluosa. В Граубюндені охороняється чудовий смрековий гай з характерними рослинами. В St. Croix в Ваадській Юрі на орендних умовах охороняється торфовище.

Брати Саразен купили і подарували Базельськоку Товариству Природників дільницю землі з величезним (...).

У Швейцарії ще 1883 року існувало товариство охорони альпійських рослин. Пізніш воно ввійшло в організацію охорони батьківщини (Heimatschutz).

В одинадцятьох кантонах видано суворі постанови, які забороняють винищення альпійських рослин. Базельські ентомологи охороняють чотири роди дуже рідких метеликів. На території Швейцарської республіки там і тут розкидано захисти округи для птахів та звірів. Такі округи займають 171.200 гектарів, тобто приблизно 4 % всієї Швейцарії.

Тваринна населення цих заповідників вираховується в 6000 козуль-скальниць і 700 сарн. До птахів, яві безумовно охороняються в Швейцарії, належить великий хижак – ягнятник (*Guraëtos barbatus*), що його ще недавно дуже винищували.

З 1 по 6 листопаду 1913 року в Берні відбулася перша міжнародна нарада що до охорони природи, на якій були представники 18 держав. Наслідком цієї наради було вироблення положення про дорадчу міжнародну комісію охорони природи (Comision Consultative pour la Protection internationale de la Nature). На голову комісії було обрано Саразена.

В Італії, в цій класичній країні масового знищення користних комахоїдних птахів підчас перелету, охорона природи перебуває поки що в початковому стані. Тільки недавно там засновано «Національну Лігу охорони пам'яток природи» (Lega Nazionale per la Protezione dei Monumenti Naturali). Міжнародній Сільсько-Господарський Інститут в Римі останніми часами багато уваги звертає на охорону користних птахів по різних країнах.

Ще перед війною колонія німецьких художників Риму, на зібрані підписою гроші, купила діброву Олевано в Сабинських горах і подарувала її був імператорові Вільгельмові, який з свого боку передав цей дарунок державі своєї країни.

У Франції 1861 року частішу лісу Фонтблоса що лежить поблизу Парижу, було однесено до категорії естетичних лісів і оголошено заповідною, незайманою. Сталось це завдяки енергійній агітації художників, яку розпочато ще 1830 року. 1902 року виникло товариство охорони пейзажу. 1906 року голові цього товариства пощастило провести в палаті депутатів закон (loi Voquier) про охорону пейзажу. Згідно з цим законом в кожному департаменті республіки повніші бути засновані спеціальні комісії для охорони пам'яток природи, які відзначаються своєю красою. Цим законом передбачається також і примусове вивласнення у власність держави мальовничих, цікавих своєю красою, місцевостів. За пошкодження пейзажу по тих місцях, які визнано за мальовничі, накладається кара від 100 до 3000 франків. Але цей закон, як про те особисто заявив Бов'є на Міжнародньому Лісовому Конгресі, не справдив надій, які на нього покладалися.

Ще раніш в департаментах Савої та Ізери було видано адміністративні постанови проти знищення де-яких цікавих альпійських рослин: білотки альпійської (едельвайсу), бердуляна (рододендрона), фіалки альпійської (цікламену) і ин.

1909 року в Парижі відбувся перший Міжнародній Конгрес охорони природи. Велику увагу на охорону природи, переважно лісів, звернув Міжнародній Лісовий Конгрес, який також відбувся в Парижі 1913 року.

За останні роки у Франції з ініціативи Матой засновано перший національний парк – гора й ущелина Берард в громаді Сент-Кристоф-Ануазан, в департаменті Дофіне. Місцевість цю, просторінню в 4248 гектарів, було куплено за 100.000 франків. Крім того, право довгочасної оренди поширюється ще на 8714 гект., отже разом під охороною перебуває 12962 гектари. На території парку є кілька блискучих льодовиків, гай гірської сосни, окремі екземпляри кедру і т. и. Мають розплодити тут знов глушців і де-яких рослин, що (...) тут колись росли, а нині зникли.

1895 року в Парижі збиралася Міжнародна Комісія охорони користних для сільського господарства птахів. 1902 року уповноважені одинадцяти держав підписали проект Міжнародної Конвенції про засоби охорони користних птахів, після чого цей акт став зватися Паризькою Конвенцією 1902 року в справі охорони користних для сільського господарства птахів.

В Бельгії Леопольд II в свій час скуповував мальовничі місцевості, яким загрожувало забудовування й дарував їх державі, щоб зберегти їх в незайманому стані.

В Нідерландах товариство охорони птахів придбало за 100.000 марок сім квадратних кілометрів побережжя моря, щоб улаштувати заказник для птахів.

Місто Гаага заборонило зривати в міському садку квіти рідного в тих місцевостях білого еону (*Anemona nemorosa*).

В Данії, в околицях Копенгагена ще з 1844 року охороняються одне сфагнове болото. 1905 року після доповіді проф. Конвенца в Данії утворивсь природоохоронний комітет з 9 членів, по три представники від природничо-історичного, геологічного та ботаничного товариств. На голову комітету обрано відомого ботаника проф. Вармінга. Завдяки турботам Вармінга уряд придбав за 1940 корон велику рухливу під виливом вітрів дюну (кучугуру), що близько коло Скагена, площиною в 190 гектарів і пустку (*Fossedal*) площиною в 50 гектарів, цікаву своїми характерними льодовиковими утворами та де-якими родами рослин. Міністерство сільського господарства набуло за 32.000 корон 1875 гектарів вересовища в Ютландії.

Користуватися вересовищем має право Копенгагський університет та військова офіція, яка восени протягом кількох тижнів провадить тут муштрову стрілянину. На території вересовища заборонено полювання, нищення вересу, паління тютюну і т. и. Одвідувати цей заповідник без особливої потреби також заборонено.

На прохання природоохоронного комітету оголошено заповідниками: північну частину острова Клаеованкен для захисту птахів, Чортів ліс на північно-зах. березі Зеландії та дві ділянки в 28 і 140 гектарів лісу па острові Боригольмі, Половину коштів на викуп ціп ділянок дала держава, а другу половину було зібрано підпискою. В Данії охороняються також кілька рідких рослин. Єдині місця де ростуть зозулинці (орхідеї)– зозулині черевички (*Surgipedium*) і *Arctostaphylos* в свій час були охоронені приватною особою, власником бороварні.

Голандське товариство охорони пам'яток природи купило, щоб улаштувати заповідники, кілька ділянок землі і в тому числі 700 гектарів озера Нарден і сумежного болота, де гніздяться де-які рідкі птахи, наприклад, косарі (*Platalea leucorodia*) і руда чапля (*Pirrhedorias ripurea*).

В Швеції про потребу охорони природи знімав питання ще 1880 року – Норденшельд. 1909 року в північній Лапландії постановою риксдагу було засновано кілька національних парків. Дві ділянки в 15 та 19 кв. миль і маленький заповідник в 500 гектарів в гірській місцевості багатій на льодовики; цікава гірська долина Абіско (*Abisko*) з незайманими лісами і рідкими арктичними (північними) рослинами, в якій водиться бурий ведмідь; дві ділянки

незайманих шпилькових (чатинних) лісів в скарбових лісництвах; дільниця лучної рослинності в 200 гектарів; дві дільниці листв'яного лісу на півдні країни в шхерах; летючі піски на Gottska Sandön.

Риксдаг ухвалив також закон про охорону окремих пам'яток природи, що набрав сили з 1 січня 1910 року. Під охороною цього закону є червоне латаття (*Nymphaea*) на одному озері, тис на Готланді, зміювата ялина в Далекарлії, карлувата береза (*Betula пава*), в Шонені і т. и.

В Норвегії союз туристів зібрав підпискою значні кошти щоб викупити красивий водоспад в Гардантерському фйорді.

В Англії на території метрополії в справі охорона природи зроблено, порівнюючи, мало. 1877 року Лондон набув за більш як два мільйони карбованців Епінгський ліс (*Erping Forest*) за 25 верстов од міста, просторінню в 2244 гектари, для того, щоб зберегти його в незайманому стані. Пізніш з такою метою місто купило ще кілька лісових дільниць, між ними й Бургемський буковий ліс (*Burham Beeches*), з деревами обіймищем до 6 стіп. 1900 року підпискою було збрало 10.000 карб, на збереження скель – *Cheddars Cliffs*. Не що давно в Англії заснувалося товариство охорони заповідників природи (*Society for Promotion of Nature Reserves*). Головою товариства є голова громад. В раду товариства обрано визнаних натуралістів і громадських діячів: Фронсена, Дарвіна, Пультона, Гаркурта, Грея, Бальфура. Це товариство придбало два болота, а також улаштувало заповідник Роскина коло Оксфорда. «Національний Союз для захисту місць історичного значіння або природньої краси» (*National trust*) ще 1905 року підпискою на протязі п'ятьох місяців зібрав 150.000 франків і за ці гроші купив незайманий ліс Брад-легоф-парк, просторінню в 50 гектарів. Союз намагався також узяти під свою охорону дільниці узбережжя *Blakeney Point* коло Норфолька, цікавий закуток пташиних гніздищ і характерної флори. Чимало заказників є в маєтностях великих землевласників-лордів. Ще з XI століття охороняється Королівський Ловецький ліс, що його утворив Вільгельм Норманський.

В Англії існують також товариства охорони птахів Королівське товариство захисту птахів (*Royal Society for the Protection of Birds*) вживає всіх зусиль до того, щоб зберегти од винищення чимало рідших птахів, напр. набережника морського (*Acgialitis cantianus*) і поморника великого (*Megalestis catarrhactes*).

Товариство має свій заповідник (...) товариство улаштувало пташиний заказник в долині Брента.

1900 року в Лондоні відбувся конгрес в справі охорони фавни в Африці. В сучасний мент організовано товариство охорони дикої фавни імперії (*Society for the Preservation of the Wild Fauna of the Empire*).

В Англію заборонено довіз пташиного пір'я.

IV. Охорона природи в Африці, Австралії й Азії.

Держави Західньої Європи, зважаючи на густе залюднення країн, не могли, звичайно, заснувати великих заповідників, але в колоніях, де вільної землі ще багато, де-які держави упорядкували ряд найбільших у світі резерватів–заказників. В Британських володіннях в Африці є 14 заказників для дичини, загальною просторінню в 207936 кв. миль, що складає коло п'яти відсотків або двадцятої частини всієї території африканських колоній Британії. Найцікавіші з них: *FheAthi Plains Reserv* в Британській Східній Африці, просторінню коло 13,000 кв. миль – дуже багатий на фавну великих ссавців резерват. Величезний –

в 28875 кв. миль (тобто в 8 разів більший за Ієловстонський парк) резерват, що не має назви, між Блакитним Нілом та Абісінією. Декотрі резервати утворені виключно для охорони окремих родів тварин: носорогів, слонів, гіпопотамів і т. и. Інші резервати, крім охорони фавни, мають служити до охорони незайманого лісу. По інших британських колоніях Африки є ще цілий ряд заказників, число яких доходить до 22.

В Німецьких колоніях так само є кілька заповідників в Камеруні, Східній та Західній Узамбарі й т. и. В 3. Узамбарі заповідник знаходиться під доглядом сільськогосподарського біологічного інституту в Амані.

Французький уряд мав на увазі заснувати в Тунісі національний парк просторінню в 10.000 акрів.

Португалія в своїй Мозамбикській колонії заборонила вбивати марабу, черногузів, струсів, а також збирати яйця диких птахів.

Ловецькі правила що до полювання, ухвалені на Лондонській конференції 1900 року в справі охорони фавни Африки, забороняють полювання на рідких тварин, самиць і молодих, а також забороняють вживати сіток і самоловів (капканів).

Треба гадати, що такі великі резервати зменшать небезпеку загину з лона землі великих африканських тварин. Ще недавно ловці спортсмени влаштували справжню бойню серед африканських ссавців тільки на те, щоб привести з мандрівки ловецькі «трофеї»: роги, білля (бивні) або звірячі шкури. Промисловці так само вели свою шкідливу й руйнацьку роботу, вигублюючи великих ссавців.

Особливо на цьому потерпіли слони, яких місцями цілком винищили. Як відомо, полювання на слонів робиться виключно за для бійлів, які йдуть головним чином на речі розкоші, різні дурниці.

В Австралії, в самому південному кінці суходолу, недалеко від Мельбурна існує Екваліптовий Національний парк, просторінню в 37.051 гектарів. Цікава флора цього парку, яка містить в собі до 600 родів квіткових рослин і папоротів. Тут проходить південна межа мангрової рослинисті! Багато тут, між іншим, різних зозулинцюватих (орхидних) і т. и. Велике зацікавлення викликає також і фавна заповідника.

На упорядкування одного заповідника коло Сиднея витрачено 180.000 фр. щорічний видаток – 11.250 фр.

В Квінсленді перед 1915 роком було 65 резерватів для птахів. В деяких резерватах охороняються виключно окремі роди птахів, напр., де-які курячі – смітникові кури і т. и. Один з резерватів Квінсленда має 350 кв. кілометрів простороні. Особа, що вбила охороняного птаха або ж купила його, карається штрафом від одного до п'яти фунтів стерлінгів. В Австралії заборонений довіз і вивіз пташиного пір'я.

Нова Зеландія оголосила незайманими 27.000 гектарів лісу, зважаючи на його мальовничість і острів Капіті, цікавий своєю своєрідною флорою.

В Британській частині Нової Гвінеї 1911 року видано закон, який забороняє вбивати райських птахів, вінценосних голубів і де-яких інших птахів. Такий самий закон було видано в німецькій частині острова й тільки голандська колонія Нової Гвінеї не захотіла взяти під захист згаданих вище птахів, які швидко зникають. Як було вже зазначено, вивіз пташиного пір'я з голандської частини острова дійшов до суми 634 тисяч франків на рік.

На острові Ява, ще з 1889 року існує на височині 175 стіп дільниця заповідного лісу, просторінню в 293 гектари.

Цей ліс служить для робіт натуралістів найбільшого в світі ботаничного саду в Бейтензорзі. На Цейлоні для охорони фауни англійці заснували три великих заповідники.

За останні перед світовою війною роки виник проект організації великого заповідника для охорони арктичної флори й фауни на острові Шпіцбергені, який був під контролем Швеції, Норвегії та Росії.

Французький орнітолог Менего проектував заснувати заповідник для охорони арктичної природи на Кергеленських островах.

В Японії, де й серед людстве є дуже поширене, завдяки релігії (вірі), обожествіння природи, багато об'єктів природи не потребують спеціальної охорони. Охорона природи з науковими цілями пройшла вже і в Японію. Наприклад, там з метою охорони, обведено ґратами деякі джерела води, які пофарблені в золотавий колір через присутність там одної водоросте.

V. Охорона природи з Росії до революційної доби

Рух на користь охорони природи в останнє десятиліття пройшов і в Росію, а також і на Україну.

Треба сказати, що заповідні ділянки природи бували в Росії вже давно. За незайманік, який хоч не зовсім задовольняє вимогам, могла вважатися, так звана, Біловізька Пуща в Гродненщині, яка обіймає більш як тисячу квадратних верстов. В її незайманому лісі, ще від часів литовських королів, охоронялися зубри. Крім зубрів, у пущі жили олені, дикі кабани і багато інших тварин. До світової війни в пущі було більш 700 зубрів, але в цей час, як свідчить проф. Реріг залишилося тільки 121 голова.

При деяких монастирях також були ділянки незайманої природи. Наприклад, Саровський монастир заборонив усяке полювання в своїх лісах, просторінь яких доходить до 23 тисяч десятин. Печенізький монастир на Айвових островах улаштував заповідник по тих місцях, де гніздяться гаги (*Somateria* sp.), яких страшенно винищують заради пуху. Забороняли полювання також і інші монастирі, скажемо Соловецький, Дивногорський (на Вороніжчині), Веркульський (Арханг. губ.) і де які інші.

В межах України світову славу має заповідник Асканія Нова, яка містить в собі цілинний степ та зоопарк і знаходиться в Дніпровському повіті в Таврії. Заснував цей парк Ф. Е. Фальц-Файн. В Асканії збереглися в первісному стані дві ділянки в 500 і в 100 десятки незайманого степу, вкритого тирсою. В другому маєткові того ж нині покійного власника – «Єлисаветфельді», в Мелітоніському повіті, знаходиться під охороною ще дві ділянки степу в 10 і 15 десятин. Зоопарк Ф. Е. Фальц-Файна користується світовою славою. Сюди приїздило багато західноєвропейських учених. Німецький професор Хег називає Асканію зоологічним райським садом. В зоопарку на волі, а також і в великих загородах, живе багато рідких тварин: різні антилопи, зубри, бізони, зебри, гну і т. н. Великою дивною парку є дикі коні Пржевальського. Бізони, зубри, зебри, коні Пржевальського в наслідок парування мів собою і з свійською худобою та кіньми, дали цілий ряд гібридів. Особливо цікаві й красиві мішанці з зебрами, так звані зеброїди. Багато є також у парку різних птахів: водоплавних, фазанів, голубів, в'юркових і т. и. Африканський струсь (*Strutio camelus*) та американський нанду (*Rhea aipegicapa*) тут чудово акліматизувалися і розплоджуються. За останні роки російське міністерство хліборобства улаштувало в Асканії біологічну станцію, щоб вивчати питання спадковости, гібридизації і т. и.

В Антонінському маєткові І. К. Потоцького, в Звягільському повіті на Волині, був, власник улаштував в одгороженій пущі, просторінню в 6000 десятин, дуже цікавий зоопарк, під назвою

«Пилявин», в якому було коло 40 зубрів та бізонів, багато різних родів оленів, дикі кози, барани, муфлони, бобри і т. и. Крім цих акліматизованих тварин, тут гніздилися чорні буслі (*Cieonia nigra*), в великому числі водилися глушці і т. и. Що до флори то «Пилявин» цікавий просторими зарослями жовтої азалії (*Azalea pontica*)⁶ та штучно насадженою модриною європейською (*Larix eugoraea*), яка досягає вже 300-літнього віку.

Незаймані заповідні ділянки природи були й по наших місцях на території колишньої Росії. Так, ділянки цілинного степу збереглися в маєтку Паніної на Вороніжщині, в маєтку Капниста в Лебединському повіті на Харківщині, в маєтку Карамзіна в Самарській губернії.

До Петербурзького товариства дослідників природи в свій час належала ділянка цілинного (Деркульського) степу в Старобільському повіті на Харківщині, на якому була організована «Донкучаївська досвідна станція». Станція і ділянка степу недовго користувалися увагою Товариства і швидко були занедбані та обернулися в пустку. Деякі великі землевласники за довійського часу охороняли ділянки лісу, зберігали рідкі тварини, які оселялися в їх маєтках і т. и.

Громадський рух на користь охорони природи на території колишньої Росії почався, порівнюючи, недавно.

1909 року академік І. П. Бородин прочитав доповідь про охорону природи, спочатку в засіданні Російського Географічного Товариства, а потім на XII з'їзді російських природників та лікарів. 1910 року в Рязьке Товариство дослідників та любителів природи подало прохання відповідній владі про упорядкування заповідника на острові Морицгольмі в Курляндії. Це прохання було підтримано Російською Академією Наук.

Того самого року серед німецьких колоністів на острові Хортиця (на Катеринославщині) зорганізувалося перше на цілу колишню Росію «Товариство охоронців природи», яке ретельно взялося за охорону диких птахів.

1910 року в «Трудах Юрьевского Ботанического Сада» вийшла стаття І. П. Бородина «Охрана памятников природы». 1912 року в Петербурзі при Географічному Товаристві організувалася «Постійна природоохоронна комісія». Але незабаром рух на користь охорони природи став інтенсивнішим на провінції, ніж у центрі.

Перше місце в справі пропаганди ідей охорони природи зайняло українське місто Харків. Тут на чолі природоохоронного руху стало Харківське Товариство Любителів Природи, на чолі з проф. В. І. Талієвим. Це товариство розпочало й видання свого органу під назвою «Бюллетени Харьковского Общества Любителей Природы». 1913 року на XIII з'їзді російських природників в Тифлісі було відчитано низку доповідей в справі охорони природи. Між іншим, на з'їзді доповідей і проф. Конвенц.

На Кавказі ще 1910 року, з наказу намістника був оголошений заповідним лісок з ельдарської сосни (*Pinus eldarica*). Цей ліс, який має коло 1500 – 2000 екземплярів названого рідкого роду стоїть на височині 1954 метрів ні схилах гори (...) Оуш в Тифліській губернії. 1911 року при Кавказському відділі Географічного Товариства заснувалася природоохоронна комісія. Швидко після того, дякуючи заходам тієї комісії, на Кавказі влаштовано було цілий ряд резерватів природи. Так, крім названої вже ельдарської сосни, було визнано за заповідні: Лагодехську гірську ущелину, просторінню в 3500 дес., яка поросла густим листв'яним лісом; ліс приморської сосни (*Pinus pythusa*) в 200 десятах, що поблизу Пицундського рогу; гай італійської сосни – пінії (*Pinus pinca*), коло с. Наджвія в Артвиській округі; Мазитську гірську ущелину в Арешеському повіті

6 Місцева назва азалії – драпоштан (Авт.)

Лисаветської губ. просторінню в 600 700 дес., вузький каньон з характерною сухоростною (ксерофитною) рослинністю й цілою низкою рідких родів; дільницю в 5 десятин в Телетській лісовій дачі; дільницю деревуваті царственної папороті (*Osmunda regalis*), що поблизу рогу Адлера. Ботаники визначають вік цих зарослів тисячами літ. Де-які з перелічених заповідників незабаром почала руйнувати хижа рука людина. Так почалося рубання Лагодехського лісу, аматорами колекціонерами була винищена деревувата папороть і т. и.

Багато установ та окремих осіб прохали уряд оголосити незайманими місця розповсюдження кавказького зубра (*Bison bonasus caucasicus*), який в невеликому числі трапляється в межигір'ях Зеленчука і Лаби, допливів Кубані.

За останні часи почали утворюватися заповідники і в Сибіру. На північно-східньому березі Байкала був заснований величезний Баргузинський соболячий заповідник, просторінню в 200.000 десятин. В Іранському повіті улаштовано Саянський соболячий заповідник, просторінню в 30.000 десятин. Зважаючи на те, що соболь дуже швидко зникає в Сибіру, намагалися охоронити його також і виданням спеціального закону, який забороняв полювати на цього звіря, якими б не було способами, протягом трьох літ, починаючи з 1913 року.

За часів дореволюційних в Державну Думу було подано законопроекта про полювання, який передбачав охорону ловецьких та промислових тварин. Багато в чому цей законопроект був новим проти старого закону про полювання, але його Державна Дума не встигла й розглянути.

Із Росії дореволюційного періоду пропаганда ідей охорони природи йшла далі. 1914 року в Харькові було влаштовано виставку охорони природи. В Києві Орнітологічне Товариство імені К. Ф. Кеслера, після доповіді автора цієї книжки організувало комісію охорони природи і постановило повторити в Києві Харьківську виставку.

В Миколаїві, Полтаві і інших містах читалися доповіді й лекції з охорони природи. А. А. Хребтов видав кілька відозв до народніх учителів в справі охорони природи. В м. Арензбурзі (Ліфляндія) А. Хребтов організував товариство, яке за головне завдання своє мало охорону природи. Полтавське Губерніальне земське зібрання асигнувало 400 карб, на видання популярної брошури про охорону природи. Декотрі столичні і провінціальні видання (Московські: «Землеведение», «Природа», Петербурзький «Любитель Природы», Миколаївська – «Природа», Бендерська «Школьн. Экск. и Школьн. Музей») почали вміщати статті з охорони природи, «Лесной Журнал» завів постійний відділ в цій справі.

Таке становище охорони природи було в Росії до революції 1917 року. Але вже через два три місяці після початку революції з різних місць почали надходити відомості про руйнування й так нечисленних пам'ятників природи, про заорювання цілинних степів, про вирубаня лісів, про лови на звірів, які до цього часу охоронялися. Стурбовані цим явищем різні природо-історичні товариства почали подавати пропозиції тодішньому тимчасовому урядові про потребу вжити заходів проти руйнування пам'ятників природи, що підлягали охороні. Перше обізвалося Моск. Тов. Аккліматизації тварин і рослин, за ним пішли заяви Кавказького Відділу Географічного Товариства, Харьківського Т-ва любителів природи і т. и. Де-які товариства радили також і те, щоб при розв'язанні аграрної справи не було забуто завдання науки, а також, щоб було поставлено Питання про охорону пам'ятників природи.

На з'їзді Асоціації російських дослідників природи, що відбувся в Москві в серпні 1917 року, було звернуто особливу увагу на справу охорони природи. З приводу цього було відчитано багато доповідей і ухвалено відповідні постанови.

Незабаром після цього з'їзду, в Москві заснувалося Товариство охорони природи під головуванням Ф. Е. ФальцФайна.

Російське міністерство хліборобства і головний земельний комітет поставились цілком добре до розв'язання справи про охорону природи і влаштування на території колишньої Росії кількох заповідників при переведенні земельної реформи. В цій справі в жовтні 1917 року в Петрограді Географічне Товариство скликало нараду, на якій представники міністерства прочитали проекти вирішення справ зв'язаних з охороною природи в Росії. Але швидко тимчасовий уряд був замінений на уряд Радянський, при якому в Москві, в комісаріяті земельних справ був орган охорони природи, але про його діяльність нічого не можна було довідатись. Для повноти огляду руху в охороні природи в Росії, слід додати, що й на Дону за останній час дещо робиться в цій справі. Так, Новочеркаський відділ Російськ. Ботанічного Товариства за допомогою Рос. Академії Наук, Дінського університету, Політехнічного інституту, Петроградського Ботанічного саду і Товариства дослідників природи розробив проект заснування на Дону заповідників, В першу чергу передбачалися степові заповідники, в яких найбільший мав бути в Сальській окрузі, просторінню в (...)000 дес. був. Дінський уряд доручив охорону «видатних місцевостей та пам'ятників природи» губернiальним земським установам.

VI. Охорона природи на Україні.

На Україні, як це видно і з попереднього розділу, рух на користь охорони природи розпочався досить давно. Але широких розмірів набув цей рух тільки останніми роками, коли почалося державне життя нашої країни. Рух на користь охорони природи яскраво виявився на з'їздах, що відбулися в Києві. Так, Перший Всеукраїнський Агрономично-Економічний З'їзд⁷, після доповідів автора цієї книжки, зробив постанову про потребу вжити заходів до охорони природи і щоб увести їх в життя, утворити при офіції земельних справ відповідний орган. Такий орган було утворено при Генеральному Секретарстві Земельних справ на початку 1918 року. При Генеральному Секретарстві де-який час працювала також постійна природоохоронна комісія, яка складалася з діячів у справі охорони природи. Рівнобіжно з цим органом працював Краєвий Природоохоронний Комітет. Такий, самий комітет, завдяки проф. В. І. Талієву, і стісував і в давнішому центрі по охороні природи на Україні Харькові. Особливо багато уваги охороні природи присвятила попередня нарада 1-го з'їзду природників України, яка відбулася в Києві 3-6 вересня 1918 року. На нараді було відчитано шість доповідів про охорону природи: В. Талієва – «Охорона природи на Україні, в Росії й інших країнах»; П. Тутковського – «Геологічні забутки природи України»; В. Ніколаєва – «Охорона пам'яток природи на Полтавщині»; О. Янати – «Забутки природи Таврії й Криму і про діяльність комісії що до охорони природи і Кримського Товариства природознавців і любителів природи»; К. Залеського – «Сучасне ставовище охорони Асканія Нова» та Л. Портенка – «Про діяльність Міністерства Земельних Справ що до охорони природи України».

На підставі основної доповіді проф. В. І. Талієва, Народа ухвалила такі постанови:

1. Охорона природи є невідкладна справа, яка має національне і народньо- господарське значіння.
2. Завдання охорони природи повинно прийняти на увагу при розв'язанні земельної справи.

7 Труди I Всеукраїнського Агрономично-Економічного З'їзду 23-26 жовтня 1917 року у Києві. Т. 1. Постанови З'їзду, ст.22, пар 67 (Авт.).

3. При виробленні законів про лісництво, ловецтво і рибальство повинно, прийняти на увагу інтереси наукової охорони природи.
4. Для можливого переведення в життя охорони природи потрібне негайне виготовлення загального закону про охорону забутків природи і утворення національних парків (заповідних діляниць).
5. Щоб здійснити в життю ідею охорони природи і щоб об'єднати діяльність та пропаганду ідей охорони природи, треба встановити центральні та місцеві органи уряду – інспекторів, обраних з осіб, відомих своєю діяльністю в справі охорони природи.
6. Як на утримання органів уряду, такі на пропаганду ідей охорони природи і переведення їх в життя уряд повинен асигнувати відповідні кошти.
7. Ознайомлення з ідеями охорони природи повинно бути заведено в програми нижчих та середніх шкіл, а також в програми учительських курсів, семінарій та інститутів,
8. Розроблення законопроекту доручити Київському Краєвому Комітетові по охороні природи.

Ще гетьманський уряд, вважаючи на постанови наради дослідників природи України, намагався організувати при Міністерстві Земельних Справ окремий відділ охорони природи, бо фахівець, що був при міністерстві з часів Секретаріату, не міг дати собі ради з цією роботою. Але здійснити цей намір гетьманське міністерство не встигло. При директорії справа охорони природи посунулася трохи вперед. При Вченому Комітетові Нар. Мін. Зем. Справ був організований окремий відділ охорони природи з відповідними уповноваженнями. Але встановилася Радянська влада і відділ охорони природи при Вченому Комітеті був перейменований в секцію. Секція охорони природи спромоглася дещо зробити. Наприклад, секція виробила проект закону про організацію заповідників для охорони дичини, проекти наказів про заборону полювання весною і глушення риби бомбами. Вироблений був також і проект закону про полювання, який цілком відповідає інтересам охорони природи. В основу цього закону ліг проект, що його розробив Комітет Полювання ще при гетьманському міністерстві. За найбільшу справу секції, треба, вважати допомогу, яку вона зробила Асканії Новій. Коли в Києві одержано було відомості, що Асканія залишилася без догляду, бо звідти виїхав останній її керівничий П. К. Козлов і що місцеві селяне роблять спроби заорати степову цілину, секція вжила заходів до того, щоб Асканія Нова була оголошена першим народнім заповідним парком України. Разом з Асканією, заповідником був оголошений і другий маєток Ф. Е. Фальц-Файна «Єлисаветфельд», де є також діляниця цілинного степу. На удержання цих заповідників 1919 року за доповіддю Секції було асигновано 700.000 карб.

В цей час, в зв'язку з припиненням діяльності центрального уряду в Києві, тимчасово припинила існування й секція охорони природи при урядовій установі. Але ідеї охорони природи на Україні не вмерли. На багатьох курсах природознавства, учительських і т. и. в Києві і на провінції читалися лекції з охорони природи і читання ці, очевидно, дадуть свої наслідки. Де-які товариства і гуртки натуралістів поставили собі за завдання охорону природи і внесли в свої статuti відповідні зміни. Як втішне явище слід відзначити виявлену останніми пасами енергійну діяльність «Полтавського Губерніяльного Комітету охорони забутків старовини, мистецтва, і природи». Комітет цей випустив кілька відозв і зробив попередню інвентаризацію забутків природи Полтавщини.

В Одесі ще з 1918 року існує комітет охорони природи, організований з представників товариств дослідників та любителів природи. Але, на жаль, про діяльність цього комітету нам

нічого невідомо. Коли до всього сказаного додати про енергійну діяльність харківських охоронців природи, які за останні роки через видавництво «Союз» випустили цілу низку літературних праць в справі охорони природи, то будемо мати перелік всього того, що у нас робилося в справі охорони природи. Як видно, спроб було багато, але в дійсності зроблено надзвичайно мало, але в цьому винен наш неспокійний час. З поверненням до Києва наприкінці 1919 р. Радянської Влади поновила діяльність і секція охорони природи.

Якими шляхами піде далі історія охорони природи на Україні, тепер, звичайно, сказати не можна, бо досі організація цієї справи в нас перебуває в зародковому стані. Поки що нашим завданням є, крім дрібних виступів на захист окремих пам'яток природи, – широка пропаганда і популяризація ідей охорони природи серед широких народніх мас. Ми будемо йти до того, щоб усім стало ясно, що справа охорони природи в інтересах науки і практичного життя не повинна бути забутою. Бо успіх розвитку народнього господарства тісно залежить від успіхів знання і тільки вивчення природи дасть можливість правдиво вирішити більшість практичних завдань хліборобства.

Ідеї охорони природи і взагалі бережливого до неї відношення повинні поширюватися насамперед всіма школами. В Америці шкільні союзи охорони птахів швидко розповсюджуються, в Німеччині лекції охорони природи читаються в університетах. При всяких обставинах, читаннями й лекціями слід популяризувати ідеї охорони природи. Ця книжка написана з тією метою, щоб дати матеріал до доповідів та читанок. Ті, хто займеться пропагандою ідей охорони природи, зроблять велике і добре діло, бо охорона природи без сумніву має величезне державне, наукове, сільськогосподарське, педагогічне й естетичне значіння.

М. Шарлемань

И. И. БАРАБАШ-НИКИФОРОВ

**ОХРАНА И
ИЗУЧЕНИЕ ПРИРОДЫ
СТЕПНОЙ ПОЛОСЫ
УКРАИНЫ**

1924

ОХРАНА И ИЗУЧЕНИЕ ПРИРОДЫ СТЕПНОЙ ПОЛОСЫ УКРАИНЫ. 1924

Барабаш-Никифоров И. И. Охрана и изучение природы степной полосы Украины (Екатеринославская губ.). / И. И. Барабаш-Никифоров. – Екатеринослав, 1924. – 39 с.

Книжка зоолога І. І. Барабаша-Нікіфорова¹ була видана для викладачів Єкатеринославських російських 5-річних педагогічних курсів. Разом із тим вона стала одним із перших практичних посібників з охорони природи, що були видані в Україні. Видання стало першим в Україні, де для широкого загалу подаються сучасні екологічні уявлення про антропогенні причини актуальних екологічних проблем – від втрат біорізноманіття до змін клімату.

Важливі цитати:

«Создать на небольшом клочке земли обстановку непроходимой лесной чащи можно, но обстановку степи на таком же клочке восстановить не выйдет никогда. Для этого необходимо иметь пространство и простор, без которых нельзя представить само понятие степи».

«Пока это еще не совершилось окончательно, нужно не откладывая и самым энергичным образом приняться за охрану и детальное изучение степи, ибо в противном случае, может быть уже слишком поздно».

«Какихнибудь сто-полтораста лет тому назад степь наша еще представляла картину такого богатства природы, какое нам современным ее обитателям и представить себе трудно».

«Рассказы столетних старцев-дідів о прошлом нашего края переносят нас в область для нас почти волшебную».

«Истребляя леса, человек тем самым изгоняет из своего края лесных птиц и животных; то же самое постигает с распахкой целин и чисто степных представителей нашей фауны».

1 Ілля Ілліч Барабаш-Нікіфоров (1894-1980) – зоолог і еколог, проф., д.б.н., дослідник фауни Командорських островів. Народився на Україні, у Катеринославі в родині агрономів.

Навчався на прир. від. фіз.-мат. ф.-ту Катеринославського ун.-ту, в цей же час працював в школі, в краєзнавчому музеї. У 1927 р. був учасником експедиції до Баренцевого моря та інших дослідженнях відділених регіонів СРСР.

З 1934 р. очолював трирічну Чорноморську експедицію з вивчення дельфінів. Після закінчення експедиції працював в Моск. Ун.-ті, потім – в Саратовськ. .с.-г. та пед. інст.-тах. З 1938 р. – зав. каф. зоол. треб. Воронежськ. Ун.-ту, де працював до кінця свого життя. У 1939 році захистив докт. дис. на тему «Матеріали по екології і систематиці морських промислових ссавців СРСР». Автор більш ніж 200 наукових і науково-популярних праць, в тому числі 15 монографій.

«Приступая к охране живой природы мы должны поставить себе первой задачей восстановление по мере возможности ее флористических условий».

«В степной полосе, как ни в какой другой области страны, необходимо самое срочное и энергичное проведение в жизнь идей охраны и изучения природы. Под влиянием непрерывной деятельности человека степь в ближайшем будущем совершенно потеряет свой характерный облик, утратив и свойственных ей чисто-степных представителей флоры и фауны. Пока это еще не совершилось окончательно, нужно не откладывая и самым энергичным образом приняться за охрану и детальное изучение степи, ибо, в противном случае, может быть уже слишком поздно».

ОТ ИЗДАТЕЛЕЙ.

Пропаганда идей охраны и изучения природы нашего края диктуется настоятельной и неотложной потребностью современной действительности. Как справедливо замечает автор в своем вступлении, нам нужно самым серьезным образом и не медля приняться за охрану и детальное изучение нашего края, иначе будет уже слишком поздно.

Проводя эти идеи автор в течение ряда лет помещал в местных печатных органах обращения к населению, анкеты и программы, ставившие своей целью, по примеру известных анкет проф. Д. Кайгородова, вовлечение местных сил в дело охраны и изучения природы края. Однако узкие рамки газетной статьи, вынуждая в силу необходимости довольствоваться лишь самым сжатым изложением основных тезисов охраны и изучения природы, конечно не могли дать вполне удовлетворительных результатов.

Признавая в деле охраны и изучения природы, кроме научного, экономического и общеобразовательного значения еще и чрезвычайно важное воспитательное значение для молодого поколения (учащихся), в смысле развития наблюдательности, дисциплинированности, самостоятельности, бережливого и хозяйственного отношения к природе, мы и предприняли издание настоящей работы.

В целях же оказания помощи начинающим исследователям нашего края, нами готовится к выпуску другая работа того же автора «Очерки природы Екатеринославской губернии», в которой найдут освещение флора и фауна края, почвенный состав, гидрография, геологические явления, климатические условия и т. д. Книга эта будет снабжена многими иллюстрациями, приложением.

Издатели

В степной полосе, как ни в какой другой области страны, необходимо самое срочное и энергичное проведение в жизнь идей охраны и изучения природы. Под влиянием непрерывной деятельности человека степь в ближайшем будущем совершенно потеряет свой характерный облик, утратив и свойственных ей чисто-степных представителей флоры и фауны. Пока это еще не совершилось окончательно, нужно не откладывая и самым энергичным образом приняться за охрану и детальное изучение степи, ибо, в противном случае, может быть уже слишком поздно.

Охрана и изучение степной полосы необходимы и в практических целях; успех этого дела – в прямых интересах нашего сельского хозяйства, т. к. все практические мероприятия последнего естественно и неразрывно должны быть связаны с наукой и покоиться на научных основаниях.

Отсутствие в настоящее время доступной литературы по данному вопросу и необходимость неотложной и широкой пропаганды идей охраны и изучения степи и побудили автора к составлению этого очерка. Цель его возбудить интерес сознательной части населения к делу охраны и изучения природы нашего края, а так же сплотить отдельных натуралистов и просто любителей природы, предоставив им возможность вести свои работы не только для себя лично, т.-с. – в пустую, а с определенной общественной и научной пользой.

О этой цели *все лица, желающие принять участие в изучении природы местного края, приглашаются присылать для обработки свои наблюдения, заметки, сообщения, а, при желании, и коллекции, собрания или отдельные экземпляры в Екатеринославский Институт Народн. Образов., Кабинет Зоологии (Проспект, 18).*

Все эти, хотя бы и мелкие, сообщения и материалы будут приняты с большой благодарностью и в случае желания, по использованию, возвращены владельцам.

При всякой посылке нужно обязательно точно указывать место производства наблюдения или сбора (район, волость, у такого то села, реки, леса) и дату (год, месяц и число).

В настоящем очерке, наряду с представителями степной фауны, будут упоминаться и представители фауны лесной, что на первый взгляд может показаться читателю не совсем соответствующим избранной теме. Поэтому будет нелишним раз'яснить с большей определенностью какую именно, территорию определяет термин «степная полоса».

Степной полосой считается обширная степная область, простирающаяся от р. Прута до р. Дона и граничащая на юге с Черным и Азовским морями, а на севере постепенно переходящая в лесостепь. Это т. наз. *черноморско-азовская степная полоса*. Проф. Мензбир разбивает ее на следующие 3 округа: *бессарабско-волынский, черноморский и азовский*. Черноморский округ или *бужско-днепровская степь* занимает пространство между р.р. Днестром и Днепром, а Азовский округ или *азовско-донская степь* простирается от Днепра до Дона. Северной границей двух этих округов служат: р. Ягорлык (левый приток Днестра), р. Кодыма (правый приток Буга), р. Синюха (левый приток Буга), р. Высь (лев. приток Синюхи), р. Тясмип (прав. прит. Днепра), р. Орель (лев. прит. Днепра) и далее неопределенная линия к р. Дону.

Таким образом Екатеринославская губерния лежит в черноморском и азовском округах черноморско-азовской степной полосы. Как мы видим, указанные выше границы очерчивают местность не только чисто стенную. Здесь есть и лесные массивы (Черный лес, Самарский лес) и балочные лески-баранки, и плавни, и солончаки, и пески. Поэтому то, говоря о природе части степной полосы занятой Екатеринославской губернией, мы не можем и не должны ограничиваться рассмотрением исключительно лишь *собственно-степи*, которой, впрочем, естественно здесь должно быть отведено преобладающее место.

Причины оскудения нашего края

Постоянные сетования на бедность природы нашего степного края неволью заставляют нас обратиться к его прошлому, чтобы выяснить всегда ли он был так беден, вследствие своих постоянных природных качеств, или лишь обеднел, вследствие каких либо особо неблагоприятных условий. Экскурсия в область недалекого прошлого с очевидностью доказывает нам последнее.

Каких нибудь сто-полторасто лет тому назад степь наша еще представляла картину такого богатства природы, какое нам современным ее обитателям и представить себе трудно. Рассказы столетних старцев-«дидов» о прошлом нашего края переносят нас в область для нас почти волшебную. Нам с трудом верится, что еще сравнительно так недавно эта голая степь с вытоптанной травой представляла собой сплошное, безграничное травяное море, в котором встречались еще дикие кони и в котором шагу нельзя было ступить, чтобы не вспугнуть из под ног стрепета, дрофу или огромный табун (стаю) куропаток. Нам трудно себе представить, что па месте этих кустарниковых порослей и отдельных лесков по Самаре, тоже сравнительно недавно, красовались мощные леса, считавшиеся у запорожцев *знатными и несводимыми*.

В этих степях и лесах водилось бесчисленное множество зверей и птиц, воды же их кишели всевозможных пород рыбами...

Какие же обстоятельства послужили причиной тепершнего оскудения нашего края? Ответ на этот вопрос найти не трудно, т. к. мы сами были свидетелями тех факторов, которые

привели наш край к нынешнему его состоянию. Началось это оскудение с тех пор как, в силу неумолимых экономических условий, человек стал все больше и больше расширять круг своей деятельности, устраняя все что стояло у него на пути и широко пользуясь всем что давало ему выгоду или возможность существования. Но не в этом главная суть; вся беда – в той полной бесхозяйственности и бессистемности, которые здесь проявлял человек. Истребляя леса он не задумывался разбивать их на участки, обнажая пески он не старался укреплять их, распахивая степные целины он не заботился оставлять хотя бы небольшие клочки целины, где могло бы найти себе приют животное население степи.

А, в результате, с изменением флористических условий страны последовало неизбежно изменение и климата ее и состава ее фауны. Многие представители животного царства. исчезли у нас бесследно, многие стоят на пути к исчезновению, все же в значительной степени перевелись и нигде не встречаются теперь в том обилии, о котором повествуют старинные свидетельства. Так например, совершенно исчезли сравнительно недавно еще водившиеся у нас тарпаны, сайги, бобры, представляют большую редкость, а может быть и совсем уже перевелись, дикие кабаны, куницы, выдры, байбаки, и выхухоль; быстро идут к исчезновению косули, барсуки, белки и многие другие.

Исчезновение или уменьшение количества этих животных стоит в неразрывной связи с деятельностью человека. Истребляя леса, человек тем самым изгоняет из своего края лесных птиц и животных; то же самое постигает с распахкой целин и чисто степных представителей нашей фауны.

Но далеко не только таким косвенным путем человек способствует обеднению нашей фауны, – к этому часто ведет и прямая его деятельность. К такой деятельности относятся промыслы охотничий и рыболовный, где все стремления человека сводятся к добыванию возможно большего количества объектов промысла. В старой России с конца прошлого столетия сильно развилось еще добывание всевозможных красивых птиц на украшение дамских нарядов. Множество птиц гибнет еще и во время перелетов, становясь жертвою ловцов. В сети последних попадает по десятку и более птиц, целые стайки их, в каждый прием. Но еще губельнее для птиц это разорение их гнезд и собиранье яиц, что особенно широко практикуется у нас деревенскими ребятами. Целыми отрядами отправляются они весной «по яйца, по гнезда»; значительные участки захватываются и опустошаются их разбойничьей деятельностью.

Но не только в органической природе сказывается деятельность человека, – нередко и ценные геологические и географические объекты гибнут, благодаря небрежности или бессознательному отношению к ним населения. Обмеление, а зачастую и совершенное исчезновение рек и озер, уничтожение обнажений твердых пород, в виде скал или отдельных камней, имеющих нередко большую историческую ценность, образование мелей и песчаных наносов, развитие оврагов, – все это стоит в большей или меньшей степени в связи с деятельностью человека, и от всего этого в значительной мере страдает сам человек.

К истории охраны и изучения природы

Сознание необходимости прекращения дальнейшего хищнического и варварского отношения к природе давно уже пробудилось во многих культурных странах. Однако впервые идея охраны природы в государственном масштабе была проведена в Сев.-Американских Соединенных Штатах, в 1803 г., когда в Калифорнии был создан первый национальный парк (Йосемитский) площадью около 260.000 десятин. Созданный в 1872 г. знаменитый Йеллоустонский

парк запил ужо площадь около 800.000 десятин. За ним в С.-Ам. Соед. Штатах стали возникать и другие менее значительные национальные парки, владеющие в настоящее время площадью около 3-х миллионов десятин.

Примеру С.-Амер. Соед. Штатов последовала и Западная Европа, в которой природоохранительное движение выразилось рядом мероприятий, преследовавших охрану природы в интересах экономических, научных и нравственно-эстетических. Охрана природы встречая там полное сочувствие и содействие законодательных органов, постепенно приобрела характер общественной обязанности. Благодаря неустанной агитации немецкого профессора Конвенца, в Пруссии в 1906 г. возникло «правительственное учреждение для охраны памятников природы» с целой сетью провинциальных комитетов, в задачу которых вошла полная регистрация всего заслуживающего охранения в данной местности («инвентаризация»).

Такие учреждения в настоящее время имеются почти во всех культурных странах. Повсюду существуют теперь и б. или м. значительные национальные заповедники – «резерваты» (В. Талиев, А. Браунср).

Россия в свое время так же примкнула к природоохранительному движению, но, благодаря отсутствию популяризации идей охраны, движение это не приобрело в ней такого широкого развития, какое оно имело в западно-европейских странах. Из мероприятия принятых в этом отношении у нас следует указать на издание законов, регулирующих охотничьи и рыболовные промыслы, рубку лесов и т. п., создание нескольких заповедных участков и несколько единичных случаев принятия под охрану закона отдельных представителей фауны и флоры или отдельных памятников природы.

В стеной полосе проэктировалось, между прочим, учреждение ряда национальных степных парков; в Харьковской губернии один такой парк даже был уже учрежден (в Деркульской степи, б. Старобельск. у. При нем имелась и опытная степная станция с участком заповедной степи при ней. Но это полезное начинание было забыто и совершенно заглохло со смертью его инициатора проф. Докучаева. В Ек-ской губ. заповедник Аскания-Нова (Мелитоп. окр.), в настоящее время перешедший в собственность государства, представляет собой образец возможных достижений в этой области. Под заповедником находится около 20 десятин парка и около 600 дес. целинной степи. В нем имеется замечательный зоологический и акклиматизационный парк.

Как на одно из отрядных явлений следует также указать на организацию и полезную деятельность Хортицкого Общества Охранения Природы. Стараниям этого общества обязаны своим сохранением некоторые геологические памятники природы; этим же о-вом энергично проводилась и жизнь и охрана полезных птиц.

Большое значение сыграли также опыты степного лесоразведения, доказавшие, что несмотря на всю свою трудность они могут дать благоприятные результаты и в условиях нашего края. Грандиознейшим и наиболее интересным из таких опытов является Велико-Анадольское лесничество (б. Мариуп. у. Екат. губ.), занимающее площадь около 2000 десятин.

Таким образом, подведя итог всему сказанному, мы заметим, что охрана природы давно уже проводилась у нас в жизнь, но в ней не было планомерности, она носила случайный характер, велась частично, не представляя собою, как в Западной Европе, явления обще-государственного.

Касаясь вопроса об охране природы проф. Талиев говорит: «чтобы охранять, необходимо прежде всего знать, что где заслуживает охранения»..., поэтому ближайшей нашей задачей должно быть *«возможно подробно и быстрее планомерное изучение природы своего района»*¹.

1 В. Талиев. Охраняйте природу. Харьков, 1913 г.

Интерес к изучению своего района на местах, своими собственными силами является прямым показателем культурного роста страны. Полный охват, всестороннее исследование страны только и возможны при содействии местных сил. Не даром еще с конца прошлого столетия в разных губерниях России стали возникать общества изучения местного края. Учреждались они преимущественно в университетских городах, т. к. университеты, главным образом, и являлись настоящими руководителями дела. В других областях изучение местного края приняли на себя отдельные частные исследователи, но многие области остались почти совершенно не изученными или изученными весьма поверхностно с оставлением множества существенных пробелов.

К числу областей весьма слабо изученных должна быть отнесена вся обширная степная полоса Украины, причем наиболее разработана небольшая часть ее, входящая в состав Харьковской губернии и почти совсем не разработана обширная часть, лежащая в Екатеринославской губернии.

Это произошло отнюдь не из-за недостатка у нас местных сил, а лишь из-за неумения приложить эти силы с пользой для дела. Автор настоящего очерка из собственного опыта убедился как много местных сил остается у нас совершенно неиспользованными, как много серьезных любителей-натуралистов не ведут систематических наблюдений лишь благодаря тому, что не знают каким образом можно их использовать и в какую сторону направить, чтобы сообщить им какой-либо научный или практический интерес.

Многие даже затрудняются в самом выборе объектов для наблюдений, полагая, что все что им удастся наблюдать, как общеизвестное, не имеет никакого значения для науки. Многие наконец не ведут наблюдений только потому, что считают природу нашего края настолько скудной, что, по их мнению, и изучать то в ней нечего.

Нечего и говорить насколько ошибочны безосновательны такие взгляды. Как бы ни была бедна природа нашего края, но для добросовестного наблюдателя работы в ней найдется на всю жизнь. Все зависит лишь от охоты и любви к делу, но конечно общее руководство изучением края должно принадлежать авторитетным лицам или организациям, о чем речь будет еще впереди.

Осуществление охраны и изучения природы края.

Нами уже указывалась та связь, которая существует между растительным и животным миром. Уничтожение лесов и целинных степей неизбежно влечет за собой исчезновение присутствующих им зверей и птиц, обмеление и засорение рек и озер влечет за собой исчезновение или значительное численное уменьшение в них рыбы. Поэтому, приступая к охране живой природы страны мы должны поставить себе первой задачей восстановление по мере возможности ее флористических условий. Речь идет о лесоразведении или, вообще, о древесных насаждениях. Это – работа в высшей степени приятная, полезная, для многих доступная и скоро дающая заметные результаты. Мы начинаем именно с нее потому, что с развитием у нас древесных посадок мы сразу достигнем нескольких важных целей, убивая, так сказать, сразу двух зайцев. Лесные насаждения прежде всего оказывают огромное влияние на изменение атмосферических и климатических условий края, предохраняя от засухи летом (а, ст. быть, и от пересыхания и обмеления рек) и стужи зимой и удерживая пагубные сухие восточные ветры, обуславливающие движение чернозема и песков; лесные насаждения наконец дают приют бесчисленному множеству птиц и служат убежищем для многих зверей.

В западно-европейских странах давно уже выработаны особые приемы защитных насаждений. Здесь мы этих приемов не приводим, т. к. для наших целей пригодна всякая лесная заросль и т. к. в выборе материала для посадок нам придется довольствоваться тем, что можно легче всего достать в данной местности, а не тем, что нам предлагают требования теории. Как общее правило можно лишь указать на то, что лесные насаждения, предназначенные служить убежищем для птиц и зверей, должны быть как можно менее доступны для человека, для чего их обсаживают колючим кустарником, который подмешивают и в середину насаждения, стараясь сделать последнее как можно более густым и перемешивая в нем группы группы кустарников с отдельными деревьями.

Время от времени, осенью (чтобы не тревожить гнездящихся птиц) в этих насаждениях производится подрубка деревьев и подрезка кустарников (посадка на пень), чем достигается еще большая густота насаждения².

Как выяснил опыт наших степных лесничеств наиболее выносливы в условиях нашего края следующие породы деревьев и кустарников, которые и можно с успехом применять для наших насаждений: *дуб, берест, ясень, вяз, клен, ольха, боярышник, шиповник, дик (крыжовник), бирючина, гледичия, бузина, нектен*.

Кроме того хорошо прививается у нас и значительно способствует удержанию влаги *желтая (ложная) акация*; в сырых местах отлично растут *верба³, лоза (или шелюг) и ива, серебристый тополь и осокорь*.

Для насаждения лучше всего избрать какой либо неиспользуемый неудобный участок, в роде балки, берегового откоса, песчаной косы и т. п. Даже узенькая полоска тесной посадки, где-либо по канаве, меже и т. п., может дать приют множеству мелких птичек и играть роль в задержании ветров и сохранении осадков.

Если устройство таких маленьких лесных заповедничков вполне доступно для сельского населения, то устройство степных заповедничков может проводиться лишь в общегосударственном масштабе. Здесь наша забота должна сводиться лишь к тому, чтобы по мере сил способствовать сохранению в неприкосновенности тех немногих целинных участков, которые еще уцелели до нашего времени. Поэтому-то так и трудна охрана чисто-степных зверей и птиц. Создать на маленьком клочке земли обстановку непроходимой лесной чащи можно, но обстановку степи на таком же клочке не создашь никогда. Для этого нужны простор и ширь, без которых немислимо и самое понятие степи.

Часто на полях остаются неубранные клочки нивы или заросли бурьяна. В них охотно скрываются наши степные обитатели, но зато здесь их главным образом ищет человек с целью добычи. Таким образом то, что могло бы служить хотя бы временным убежищем для степных птиц и зверей – становится для них настоящей ловушкой.

Луга и так называемые *толоки⁴* занимают иногда довольно большие участки земли; как не подверженные распашке они также привлекают к себе многих представителей степной фауны. Но и тут последних постоянно тревожат скот и пастухи. Пишущему эти строки однажды случилось найти на толоке гнездо нашего вымирающего степного жителя стрепета. Гнездо

2 Применяют еще связывание кустов в пучки. Вообще, чем перепутаннее и непролазнее посадка, тем она охотнее заселяется птицами.

3 Вербой и ивой и шелюгом с успехом пользуются и специально для укрепления песков.

4 Толока – земля отведенная под пастьбу скота.

было устроено в бурьяне в небольшом углублении у межевой канавы и содержало полную кладку яиц. Вечером по этому месту бродил скот, а на следующее утро на месте гнезда оказалась лишь высохшая уже смешанная с грязью яичница.

Нечего и говорить сколько гнезд гибнет подобным же образом. Все это еще больше убеждает нас в необходимости устройства заповедников, где бы животное население могло чувствовать себя в безопасности как от людей, так и от скота.

Как было уже сказано, у нас имеется в высшей степени ценный степной заповедник Аскания Нова. Значение такого заповедника определяется не только в краевом и даже не только в государственном масштабе, но в масштабе мировом. Поэтому всемерная поддержка, усиление средств и расширение этого учреждения должно стать нашим общим гражданским долгом. Кроме того необходимо учреждение заповедников и в других пунктах Ек-ской губ. Проф. Браунер намечает необходимость устройства таких заповедников 1) в плавнях р. Днепра, 2) в Самарском лесу (урочище Казачий Гай), 3) в Черном лесу (Путинское лесничество), 4) в Присивашской степи с солонцами и т. и. характерных местах.

В качестве меры к сохранению и вместе с тем к изучению некоторых видов животных укажем на одомашненность их, как на меру, дающую весьма благоприятные результаты при сравнительно небольшой затрате средств и энергии.

Одомашнение, помимо научного значения может иметь, при надлежащей постановке дела, и серьезное экономическое значение⁵.

Так например, хорошо уживающаяся в хозяйствах козуля может дать отличное мясо, кожу и рог; барсук, очень легко поддающийся одомашнению, даст вкусное мясо, водонепроницаемую кожу, превосходного качества щетину и жир, употребляемый как пищевой продукт и как лекарство; еж, легко осваивающийся в обстановке домашнего хозяйства, так же даст вкусное мясо и жир и, кроме того, принесет большую пользу истреблением мышей. Из птиц хорошо поддаются одомашнению дрофа, стрепет, куропатка, журавль.

Крайне интересно добиться размножения этих животных в неволе, в наших сельских хозяйствах.

В деле охранения птиц имеет огромное значение доступное для всех устройство различных приспособлений для гнезд. К числу самых распространенных из таких приспособлений относится общеизвестная скворечница. Однако не все умеют ее сделать. Иногда скворечница бывает сделана очень хорошо, но скворец ее почему то не занимает; иногда уже занятая скворечница вдруг без всякой видимой причины оставляется птицей. Случается и так, что скворец займет облюбованный домик, поселится в нем, выведет птенцов, а потом к нему доберется кошка и уничтожит сразу все молодое поколение.

Чтобы молодые любители природы не испытывали таких разочарований мы приводим ниже основные способы устройства, как скворечниц, так и других птичьих домиков, для гнездящихся у нас птиц - дупляночников.

Птичий домик можно соорудить из любого ящика (хотя бы из под гвоздей), приспособивая его, сообразуясь с его размером, для той или другой птицы. В ящике просверливается летное отверстие ширины указанной в прилагаемой таблице. Сверху прикрепляется двускатная или односкатная крыша, так чтобы она выступала вперед вершка на 2, для предохранения

5 И. И. Барабаш-Никифоров. Млекопитающие Ек. губ. Доклад Всеукраинской конференции по опред. естеств. богатств Украины 1921.

от косо́го дождя. Под летком, на вершок ниже, с наружной стороны помещается жердочка или просто удобная сухая ветка, под самым же летком с внутренней стороны прибивается полочка ширины приблизительно в половину ширины домика. Последнее делается для предохранения птенцов от лап кошек. Такой домик прочно прибивается, привинчивается или прикручивается проволокой, в зависимости от того к чему он прикрепляется.

Размеры домиков для синиц, скворцов, удо́дов и сычей указаны в прилагаемой таблице. Здесь же мы перечислим главные условия, которые необходимо соблюдать, чтобы обеспечить успех дела.

Необходимо: 1) чтобы домик прикреплялся на известной высоте от земли и чтобы летное отверстие соответствовало величине птицы (см. таблицу), 2) чтобы летное отверстие выходило па юг или юго-восток, 3) чтобы домик был хорошо прикреплен (не шатался и не скрипел), 4) чтобы он не был пропитан каким-нибудь запахом, 5) чтобы в него не клались в виде подстилки пакля, вата, лоскутья, перья и т. п. (можно положить лишь немного древесных опилок, лучше же всего ничего не класть в домик), 6) чтобы новые домики лучше всего вывешивались с осени и лишь в крайнем случае весной, но не позже наступления апреля месяца.

Таблица указаний для устройства домиков гнезд для разных птиц.
(Размеры в вершках).

Для каких птиц	Средняя высота домика	Ширина его	Ширина летка	Расстояние летка от крыши	Высота расположения домика над землей	Где помещать домики
Синицы	5 ½	2	¾	1	не ниже 1 ½ арш.; не выше 1 – 1 ½ саж.	На стенах домов, на заорах и на деревьях.
Скворцы	7 ½	3 ½	1 1/8	1 ½	не ниже 2-3 саж	Там же или на шесте
Удоды	те же или чуть больше размеры				не выше 1 саж.	В спокойном месте на строении или на дереве, в куче хвороста или камней.
Сычи	10	5	1 ¾	1 ½	не ниже 1 саж.; не выше 3 саж.	На нежилых постройках или на деревьях, в спокойном безлюдном месте.

Домиком-гнездом для птиц может служить и старый глиняный горшок с выбитым дном, который прикрепляется при помощи проволоки своим широким отверстием к стене, надбитый кувшин, какая-нибудь коробка и т. п.

Наилучшие результаты достигаются устройством дуплянок из обрубков дерева. Такие дуплянки более приближаются к естественному гнезду птиц-дупляночников, толстые стенки их заглушают наружный шум, часто отпугивающий боязливых птиц от дощатых домиков, и предохраняют от резких перемен температуры. Однако устройство дуплянок в настоящее время несравненно труднее устройства домиков из досок; для большинства же это совершенно недоступно⁶.

6 Имеющие возможность изготовить дуплянки для определения размеров могут пользоваться той же таблицей, что приведена для дощатых домиков. Дуплянки при соответствующем размещении (сообразно величине их) могут быть заселены, кроме указанных выше птиц, - мухоловками, сизоворонками, галками, кобчиками и т. п.

В садах, где имеются старые выгнившие внутри деревья, необходимо сохранять эти деревья, т. к. в них поселяются разные дупляночки. В береговых откосах рекомендуется проsverливать отверстие с вершок в диаметре, и с ½ арш. глубиной, для птиц селящихся в норах (береговые ласточки). Хорошо так же набросать в разных местах кучи хвороста и камней. Они служат для многих птиц местом убежища и гнездовой (чекан, удод).

Для открыто-гнездящихся птиц (недупляночников) устраиваются проволочные искусственные гнезда или, вернее, лотки для гнезд. Они должны быть выкрашены в зеленый или коричневый цвет и посыпаны пылью по свежей краске.

Зимой, особенно многоснежной и суровой, забота природоохранителя должна быть направлена на подкармливание птиц. В западно-европейских странах применяются для этой цели разных конструкций кормовые столики. Хорошо было бы и у нас устраивать такие столики, например в школьных садах. Устройство их не нуждается в описании. Все что от них требуется это защищенность от снега, для чего над ними сооружается крыша из досок, соломы, бурьяна или веток, и от ветра, в противодействие которому столик обносится со стороны ветра щитом из того же материала, что и крыша. .

Само собой разумеется, что столики должны устраиваться в малолюдных местах и, но возможности, в безопасности от кошек. Кроме того интересно устроить и подвесную кормушку в виде ящика со стеклянной стенкой и двумя ходами, которая подвешивается открытой стороной к оконной раме и таким образом позволяет наблюдать птиц из комнаты.

Материалом для прикормки служат семена подсолнуха, тыквы, арбуза, огурца, конопля; просо и зерна различных злаков. Синиц же кроме того можно подкармливать и кусочками сала, которое они клюют с большой охотой⁷.

В особенно суровые и многоснежные зимы, когда корм глубоко скрыт под снегом, не мешает подкармливать и куропаток, которые в такие зимы часто держатся вблизи человеческого жилья.⁸

Но для того, чтобы корм, предназначенный для куропаток не расхищался другими птицами в западно-европейских хозяйствах применялся следующий, не всегда впрочем достигавший цели, способ. В месте, где часто бывают видны по утрам следы куропаток, очищали небольшую площадку от снега до самой земли. Последнюю посыпали затем зерном и слегка прикрывали снегом, стараясь сделать по возможности отлогим сход в получившееся на очищенном месте углубление.

Куропатки охотно размещаются в углублении и гребясь в снегу достают зерно. Для этой же цели можно и просто расчищать (без посыпки зерном) площадки в разных местах степи, где уцелел бурьян и вообще сорные травы, как сохранившие в себе семена.

В лесах, где еще водятся косули (Самарский, Черный л.), хорошо было бы зимой ставить последним, хотя бы в двух-трех пунктах, кормушки, обеспечив конечно в этих местах полную неприкосновенность косулям.

(частина тексту, присвячена методикам вивчення флори та фауни у природі, не включена в цю збірку, оскільки не стосується її тематики)

7 Хлеб на воздухе быстро прокисает и ведет к гибели клюющих его птиц. По этому применять его в виде кормового материала нельзя.

8 Так например, в особенно многоснежную зиму 1923-24 года, когда добывание пищи стало трудным не только для куропаток, но и для зайцев, оставивших свои следы на площадях городов (в Екв на Соборной площади), куропатки держались долгое время в Ек-ве в Потемкинском саду.

Что заслуживает охраны и изучения в нашем крае?

О необходимости сохранения по мере сил всех уцелевших в нашем крае лесов и участков целинной степи нами уже говорилось выше. Это одна из важнейших задач охранителя и исследователя местной природы. В частности должна быть запрещена рубка уцелевших еще кое-где сосновых боров и взяты под охрану гиганты-многовековые дубы. В степи заслуживают безусловного охранения, как интересные памятники первобытной природы или как редкие у нас растения, *ковыль* и т. наз. «*тырса*», *степной, степной тюльпан, черемша, хвойник, хвоци, можжевельники*.

Из отдельных местностей должны быть взяты под охрану плавни р. Днепра, большие озера, лесистые острова, скалы по Днепру и вообще все живописные и характерные уголки края (см. выше о заповедниках). Из животного мира требуют самой деятельной охраны: *дикий кабан, кося, байбак, куница, выдра, норка, горностай, барсук, белка, земляной заяц, выхухоль*.

Настоятельно нуждаются в охране и покровительстве человека следующие птицы: *дрофа, стрепет, журавль, кроншнеп*.

Охрана здесь сводится главным образом к недопущению охоты вне указанных законом сроков и, главное, в отношении птиц, в недопущении разорения их гнезд. Стрепеты, благодаря распашке целин, стали настолько у нас редкими, что в предотвращение их совершенного исчезновения необходимо охоту на них запретить совершенно. Дрофы, хотя и легче переносят перемену окружающей обстановки, все же с каждым годом уменьшаются в числе. Большую роль в этом печальном явлении играет варварское истребление их зимой во время гололедицы. Целыми стаями загоняют их при помощи хворостин, обмерзших и беспомощных, в села на убой. С этим обычаем, как и с собиранием птичьих яиц, весной, надо вести самую решительную борьбу.

Помимо перечисленных животных многие нуждаются в покровительстве человека, как приносящие значительную пользу нашему земледелию. Сюда относится большинство птиц, главным образом птицы насекомоядные и отчасти хищные.

В общем, к животным полезным для человека в сельско-хозяйственном отношении и, стало быть, заслуживающим покровительства могут быть отнесены у нас: 1) *из млекопитающих* – все рукокрылые (как деятельнейшие истребители насекомых) и насекомоядные (последние за исключением крота, истребляющего полезных дождевых червей и вредящего огородам, грядкам и вообще ценным культурам), хищные (приносящие огромную пользу уничтожением грызунов. Исключение из этого отряда представляют волк, норка, выдра. Впрочем крайне незначительное распространение последних двух исключает необходимость их преследования), копытные (как дающие человеку ценные продукты). 2) *Из птиц* – хищные, за исключением дербника, чеглока, ястреба-перепелятника, ястреба-голубятника и камышевого луна. Луны луговой и степной и орлан-белохвостый относятся к полувредным птицам, вредность которых еще не вполне выяснена. Особой охране, как наиболее полезные, подлежат все совы, кобчики, канюки, славки, синицы, пеночки, каменки, сорокопуд чернолобый, удод, сизоворонка (ракша), козодой, кукушка, дрофа, стрепет. (Браунер, Брызгалин).

Многие птицы в разное время года бывают то полезными, то вредными (скворец, воробей, галка, ворона). По-этому их не следует истреблять, ведя с ними борьбу лишь там, где он в настоящий момент вредят. Нужно помнить что в огромном большинстве случаев, вред, причиняемый птицей в один период жизни с лихвой искупается неоценимыми услугами, приносимыми ею в другой период.

(часть текста, посвящена методикам вивчення флори та фауни у природі, не включена в цю збірку, оскільки не стосується її тематики)

Є. М. ЛАВРЕНКО

**ОХОРОНА ПРИРОДИ
НА УКРАЇНІ**

1927

ОХОРОНА ПРИРОДИ НА УКРАЇНІ. 1927

Лавренко Є. М. Охорона природи на Україні / Є. М. Лавренко. – Харків, 1927. – 16 с.

Текст книжки спершу був лише статтею у журналі «Вісник Природознавства»¹. У ньому відомий ботанік, Харківський краєвий інспектор УКОПП Є. М. Лавренко², подав всю основну інформацію про те, яким чином УКОПП бачить процес організації охорони природи. Лише ця публікація дає повне обґрунтоване пояснення Постанови 1926 року, якою була організована природоохоронна робота в УРСР та заснований УКОПП.

Стаття очевидно мала неабиякий попит, і наприкінці 1927 року її видали окремим відбитком накладом 600 прим³. Публікацію було поширено як методичний посібник для роботи з охорони природи.

Примітно, що публікація вперше використовує термін «заповідний фонд», який до наших днів є закріплений законодавчо як визначення природоохоронних територій, визначених національним законодавством.

Автор згадав також і про перші успіхи УКОПП, який на цей час працював лише один рік: «Звичайна річ, що робота згаданих молодих установ Охорони Природи на протязі їх ще недовгого існування в значній мірі полягала у виявленні найцінніших пам'яток природи на Україні. Взято на облік і зареєстровано біля 2.000 пам'яток природи по таких категоріях: 1) географічні комплексні пам'ятки природи, 2) геологічні пам'ятки природи, 3) цілинні степи, 4) ліси, 5) озера й болота, 6) піскові участки, 7) поодинокі старі дерева, 8) парки та штучні насадження наукового значіння, 9) рибні місця, 10) місця пташиних селищ, 11) місця багаті на звірину, 12) мисливські заповідники та ще деякі⁴). Окрім реєстрації пам'яток природи, органи охорони природи Н. К. О. мають стежити за цілістю тих пам'яток природи,

1 Лавренко Є. Охорона природи на Україні // Вісник Природознавства, 1928. – № 3-4. – С.164-179.

2 Євген Михайлович Лавренко (11(23).02.1900 – † 18.07.1987) – український геоботанік і ботаніко-географ, ак. АН СРСР (1968; чл.-кор. 1946). Закінчив прир. від. Харк. ун.-ту (1922). Вступив у Харківське товариство любителів природи. З 1921 до 1928 працював у Харків. бот. саду, з 1926 до 1929 – в Харк. інст.-ті ох. прир., з 1929 – в Харк. с.-г. інст.-ті (з 1931 – проф.); з 1934 – в Бот. інст.-ті АН СРСР.

Є. М. Лавренко брав участь в організації заповідників «Хомутівський степ», «Михайлівська цілина», охорони дендропарку в Кременчуці.

У 1957 р. очолював групу радянських вчених з розробки плану географічної мережі заповідників СРСР, який був опублікований в 1958 р. Ця праця дала вирішальний поштовх у розвитку заповідної справи в СРСР у післявоєнний період.

Протягом 10 років очолював Всесоюзне ботанічне товариство (з 1963 до 1973). Основні праці вченого присвячені рослинності степів і пустель СРСР, МНР і частково КНР (географія та екологія окремих видів, типологія рослинності, ботаніко-географічні закономірності). Розробив зональний і провінційний поділ степів і пустель Євразії і Північної Африки. Важливими є дослідження Є. М. Лавренка з районування й картування рослинності, нова класифікація степової рослинності СРСР; численні праці з геоботаніки України, зокрема про степи й болота. «Нарис рослинності України», «История флоры и растительности СССР по данным современного распространения растений», «Степи СССР». Двічі удостоєний премії АН СРСР ім. В. Л. Комарова (1950, 1963). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня та медалями.

3 Лавренко Є. Охорона природи на Україні. – Х, 1927. – 16 с.

4 Відомі і інші пропозиції щодо охорони певних категорій ландшафтів. Так, в 1924 році І. І. Барабаш-Никифоров пропонує створювати заказники для птахів у садах та на цвинтарях (Барабаш-Никифоров І. І. Охрана и изучение природы степной полосы Украины (Екатеринославская губ.). / И. И. Барабаш-Никифоров. – Екатеринослав, 1924. – 39 с.).

що їх взято на облік і вживати всіх можливих для них заходів у боротьбі з крадіжками, то-що» – писав Лавренко. – «...за яким принципом вибрати пам'ятки природи з поміж численних природніх (природничо-історичних) об'єктів того чи іншого краю?.. Пам'ятки природи можуть бути двох основних типів: 1) окремі роди або екземпляри тварин чи рослин; сюди треба віднести і невеличкі геологічні пам'ятки (окремі скелі, наметні, "баранячі лоби" і т. ін); 2) окремі частки, що ілюструють ті чи інші явища географічного порядку – рослинні суспільства, біоценози, цілі ландшафти і т. ін...». Для першої групи основним критерієм Є. Лавренко визначав рідкісність об'єкта. Натомість для другої, «географічної» групи пам'яток, принципи відбору інші. Автор визначив їх таким чином: «Основна ознака цього типу – комплексність. Ці пам'ятки природи розташовані на певній площі, яку можна схарактеризувати не лише з погляду рослинності чи тваринного світу (що в кожному конкретному випадкові може нас цікавити), але й з погляду ґрунтового вкриття цього участка, рельєфа, мікро-рельєфа і т. ін. Разом з тим береться на увагу й охороняється в тій чи іншій мірі цілий комплекс явищ–якесь географічне ціле. Такі частки повинні репрезентувати незайманий стан навіть не стільки рідких, дивних явищ, скільки характерних для даної країни чи для певного її району»⁵. Такий підхід до класифікації пам'яток природи не був затверджений жодним нормативним актом, але після цієї публікації надалі всі природоохоронці використовували зазначений підхід як основний дороговказ.

5 Лавренко Є. Охорона природи на Україні // Вісник Природознавства, 1928. – № 3-4. – С.164-179.

ОХОРОНА ПРИРОДИ НА УКРАЇНІ

I. Організація охорони природи на Україні та установи, що відають охороною природи.

До революції питання охорони природи на Україні ставили головним чином популярні й почасти наукові товариства. Ці організації провадили переважно пропаганду ідей охорони природи. Особливо багато зробило колись в цій справі «Харьковское Общество Любителей Природи» та його незмінний Голова, проф. В. І. Таліїв. Урядові установи за минулих часів були далекі від того, щоб конкретно поставити справу охорони природи.

І лише після революції питання, сполучені з охороною природи, були поставлені в державному масштабі.

При С.-Г. Науковому Комітеті Наркомзему України ще з 1919 року існувала Секція Охорони Природи, а з 1924 року – Комісія Охорони Природи, що функціонує й досі¹ (про неї далі буде).

Дуже важливе значіння в справі організації охорони природи на Україні має постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету – ВУЦВК'у від 16/VI-1926 р. про загальну організацію охорони природи на Україні². Згідно з цією постановою, всіма пам'ятками природи на Україні відає Народній Комісаріат Освіти (а саме – Управління Науковими Установами) та його місцеві органи.

На відповідні установи Народнього Комісаріату Освіти покладається: 1) розробляти відповідні законопроекти що до охорони пам'яток природи на Україні (оголошення заповідників державного значіння то-що); 2) реєструвати пам'ятки державного значіння та організувати реєстрацію пам'яток місцевого значіння; 3) організувати експедиції для вивчення пам'яток природи і взагалі організувати науково-дослідну роботу в справі вивчення пам'яток природи; 4) пильнувати, щоб охоронялося конкретні пам'ятки природи. Щоб провадити цю роботу організується Центральний Комітет Охорони Природи.

Згідно з цією постановою пам'ятки природи розподіляється на пам'ятки державного значіння й пам'ятки місцевого значіння. Зміст цих назов зрозумілий без особливих пояснень. Пам'ятками державного значіння відають безпосередньо відповідні центральні органи Н. К. О. і утримуються ці пам'ятки з державного бюджету; пам'ятками місцевого значіння відають місцеві органи (Окр. Виконавчі Комітети) і утримуються вони (пам'ятки) з місцевого бюджету.

Загальний догляд за охороною пам'яток природи доручається відповідним центральним установам Народнього Комісаріату Освіти та його місцевим органам. Без відома згаданих установ пам'яток природи не можна передавати новим власникам, нищити і взагалі міняти їх нормальний стан.

Особливо цінні з наукового боку пам'ятки природи оголошується постановою Ради Народніх Комісарів (на подання Н. К. О.) заповідниками державного значіння. Заповідники місцевого значіння оголошується постановою Округових Виконавчих Комітетів (за вказівками Н. К. О.).

Такий зміст цієї постанови В. У. Ц. В. К'у.

1 3 І-Х б. р., після реорганізації С.-Г. Наукового К-ту, Комісія ця існує при Досвідному Відділі НКЗС, до відання якого перейшли й організовані С.-Г. Наук. К-том заповідники. – Ред.

2 «Положення про пам'ятки культури й природи» – див. «Вісти ВУЦВК'у», 2. VII. 1926 р., Ч. 148 11736).

Ще трохи раніше (кінець 1925 року) при Управлінні Науковими Установами (Укрнауці) було організовано посаду Центрального Інспектора в справі охорони пам'яток природи. Тепер майже скінчено організацію Центрального Комітету Охорони Природи, до складу якого входять і представники зацікавлених урядових та громадських організацій та відомі вчені, що їх персонально запрошуються. Центральний Інспектор зараз є проф. О. Федоровський (Харків, Н. К. О., Укрнаука); науковий секретар – М. Тихий.

Щоб організувати охорону природи на місцях, в 4 найбільших центрах України заведено (з кінця 1925 року) посади Краєвих Інспекторів Охорони Природи. На обов'язку Краєвих Інспекторів є: 1) організація Краєвих Комітетів Охорони Природи; 2) складання реєстрів пам'яток природи відповідного району, опис їх і, взагалі, вивчення, а також вибір найцінніших пам'яток природи для дальшого затвердження; 3) організація місцевих (округових, районових) відділів Комітету; 4) догляд за фактичною охороною пам'яток природи; 5) популяризація ідей охорони природи.

Краєві інспектори охорони природи зараз є:

Харківський район (схід України, охоплює 13 округ) – Є. Лавренко (Харків, Ключківська, 52, Ботанічний Сад).

Київський район (північна та північно – західня частина України – 17 округ) – М. Шарлемань (Київ, вул. Жертв революції, 23).

Одеський район (південна Україна – 7 округ.) – професор А. Бравнер (Одеса, Дьогтярна, 29).

Дніпропетровський район (центральна частина України – центр. Наддніпрянина – 5 округ) – проф. М. Акимів (Дніпропетровське, І. Н. О., просп. К. Лібкнехта, 18).

Звичайна річ, що робота згаданих молодих установ Охорони Природи на протязі їх ще недовгого існування в значній мірі полягала у виявленні найцінніших пам'яток природи на Україні. Взято на облік і зареєстровано біля 2.000 пам'яток природи по таких категоріях:

географічні комплексні пам'ятки природи, 2) геологічні пам'ятки природи, 3) цілинні степи, 4) ліси, 5) озера й болота, 6) піскові участки, 7) поодинокі старі дерева, 8) парки та штучні насадження наукового значіння, 9) рибні місця, 10) місця пташиних селищ, 11) місця багаті на звірину, 12) мисливські заповідники та ще деякі³.

Окрім реєстрації пам'яток природи, органи охорони природи Н. К. О. мають стежити за цілістю тих пам'яток природи, що їх взято на облік і вживати всіх можливих для них заходів у боротьбі з крадіжками, то–що.

Центральний Комітет спільно з Комісією Охорони Природи при С. – Г. Наук. К-ті України розробив низку проектів організації заповідників державного значіння. Частину цих проектів затвердила Рада Народніх Комісарів, (а саме – проекти що до степового заповідника «Асканія-Нова», .Надморських Озівсько-Чорноморських Заповідників), а деякі з них (як от проект організації піскових заповідників на Нижньому Дніпрі) перебувають в стадії оформлення.

Організовано сітку кореспондентів у справі Охорони Природи.

Центральний Комітет почав видавати збірник під назвою «Охорона Природи на Україні». Вийшов перший випуск, присвячений переважно описові окремих пам'яток природи.

Комісія Охорони Природи при С.-Г. Науковому К-ті України, доки не було організовано Інспектури Охорони Природи при Наркомові, виконувала низку функцій згаданих попереду організацій по охороні природи НКО (реєстрація пам'яток природи, обслідування їх та наукове вивчення, видання та розповсюдження відповідних анкет то – що). Але з часу організації

3 Цю реєстрацію ще не закінчено й зібраний матеріал ще остаточно не систематизовано.

Інспектур та Комісії Охорони природи при Укрнауці, згадана Комісія СГНКУ обслуговує головним чином ті великі заповідники державного значіння, що належать Наркомземові. Це будуть такі державні заповідники: 1) Степовий – «Чаплі» (Кол. Асканія-Нова); 2) Надморські Озівсько-Чорноморські заповідники; 3) Лісовий – ім. Шевченка, понад Дніпром, біля Канева;. 4) Заповідник Дніпрові пійми – «Конча – Заспа», з Рибною Станцією, – на Дніпрі, близько Києва. На обов'язку згаданої Комісії є головним чином організація науково-дослідної роботи в заповідниках, що є у віданні Наркомзему, а також безпосередній догляд за цілістю пам'яток природи в цих заповідниках. Комісія ця також розробляє проекти організації тих заповідників, що їхні вжитки належать або є у віданні НКЗС. Згадані проекти розробляється в контакт з відповідними організаціями НКО (з Центральним Комітетом Охорони Природи).

Голова» Комісії є проф. О. Яната, заступник В. Аверин; науковий секретарь Є. Д р у з е н к о.

Отже, ми маємо низку організацій урядового характеру, що відають охороною природи на Україні. Але цю роботу не можна провадити з потрібного інтенсивності та глибиною без громадської допомоги. А з цього боку справа стоїть не зовсім добре.

Товариства дослідників природи на Україні щой-но починають організовуватись. В цій справі ми відстали навіть од довоєнного часу.

Чималу роботу в цьому напрямкові провадить лише ВУСМР⁴, що регулює полювання та рибальство на Україні та організовує, мисливські й рибальські заказники. ,

II. Пам'ятки природи на Україні⁵.

В цьому розділі буде коротко розглянено найцікавіші пам'ятки природи України по окремих категоріях (див. попереду), незалежно від того чи їх вже оголошено заповідниками, чи ні.

Але перше ніж перейти до огляду найцікавіших пам'яток природи на Україні, варто спинитися на питанні: за яким принципом вибрати пам'ятки природи з поміж численних природних (природничо-історичних) об'єктів того чи іншого краю.

Пам'ятки природи можуть бути двох оснєвних типів: 1) окремі роди або екземпляри тварин чи рослин; сюди треба віднести і невеличкі геологічні пам'ятки (окремі скелі, наметні, «баранячі лоби» і т. ин.); окремі участки, що ілюструють ті чи інші явища географічного порядку – рослинні суспільства, біоценози, цілі ландшафти і т. ин.

Спинімося ца першій групі.

Кожний рід рослин чи тварин, що в тій чи іншій мірі стоїть на шляху до зникнення, можна захувати до пам'яток природи і яось охороняти. За критерій, що дозволить зачислити той чи інший рід тварин до пам'яток природи (першого типу) і охороняти його, може стати також і безпосередня корисність данного роду для якоїсь галузи господарчої діяльності людини. Отже, в даному разі за оснєвні критерії стають головним чином рідкість або корисність об'єкта.

Принципи вибору пам'яток природи другого (географічного) типу інші. Оснєвна ознака цього типу – комплексність. Ці пам'ятки природи розташовані на певній площі, яку можна схарактеризувати не лише з погляду рослинности чи тваринного світу (що в кожному конкретному випадкові може нас цікавити), але й з погляду ґрунтового вкриття цього участка, рельєфа, мікрорельєфа і т. ин. Разом з тим береться на увагу й охороняється в тій чи іншій мірі цілий комплекс явищ – янесь географічне ціле.

4 ВУСМР – Всеукраїнська Спілка Мисливців та Рибалок.

5 Для цього розділу я використав переважно матеріали Центрального Комітету Охорони Природи при Укрнауці. Е. Л.

Такі участки повинні репрезентувати незайманий стан навіть не стільки рідких, дивних явищ, скільки характерних для даної країни чи для певного її району.

Такі участки, що їх по можливості абсолютно охороняється, мають, звичайно, величезне наукове значіння. Тут можна вивчати всі елементи природнього комплексу в їх взаємних відносинах.

Але треба пам'ятати, що ці участки є разом з тим і координовані комплекси природніх продукційних сил. І з цього погляду збереження таких географічних комплексів, з метою вивчення їх, має велике значіння і для народнього господарства.

Комплексні географічні пам'ятки природи⁶. До комплексних географічних пам'яток природи Комплексні безумовно треба зарахувати *Надморські Заповідники* географічні (державного значіння) на північному березі Чорного та Озівського морів, декретовані РНК УСРР від 14 – VII – 1927 року («Вісти ВУЦВК» 29-VII-27 р.). Загальна площа цих комплексних надморських заповідників біля 25.000 гектарів, суходолу (без водної-морської території). Сюди входять такі вжитки:

1) Солано-озерна дача біля початку Кинбурнської Коси. Прекрасно виявлений комплекс природи піскових масивів Дніпрового Низу.

2) Пісковий степ у комплексі з дрібними дубовими та березовими гайками, солоними лучками й чималими озерами по зниженнях. На побережжі Ягорлицької затоки в межах дачі багато морських перетоків.

Частина Ягорлицького півострова та надморська смуга 3 верстві завширшки понад берегами Тендерівської та Джарилгацької затоки. Трав'яно-полинові солонцеві степи в комплексі з трав'яно – степовими западинами та подяками. По самому морському побережжю чималі простори мокрих надморських солончаків з відповідною рослинністю та ґрунтами.

3-6) Острови: Довгий, Орлів, Тендер та Півострів Джарилгач⁷. Перші два острови невеликі; останній – завдовжки 60 верст. Півострів Джарилгач також має чималу площу. Зазначені острови та півострів (окрім Орлового острова) являють собою, очевидно, гирлові бари стародавнього Дніпра. Вони складаються з піскових товщ та морського черепашняку. Що – до їхньої рослинності, то вона складається з досить різноманітних типів: піскового степу, рослинності розбитих пісків та літоральної надбережної смуги, мокрих солончаків та солончакових луків, що в їхньому складі трапляються деякі характерні рідкі роди. На острові Тендері трапляються також-зарості кущів.

7) Острів Чурюк на Сиваші (частина острова). Острів поріс полиновими та трав'яно – полиновими солонцевими степами із своєрідним родом полину *Aremisia taurica* Willd.; трапляється тут і рослинність мокрих надморських солончаків та солончаково – солонцевого комплексу.

8-10) Острів Бірючий, Обиточенська та Білосарайська Коси на північному побережжі Озівського моря. Зазначений острів та коси є гирлові бари невеликих річок, що впадають в Озівське море. Рослинність на них складається головним чином з літоральної надморської смуги, піскового степу, мокрих солончаків та солончакових луків.

6 По суті всі пам'ятки природи, що їх розглядається в цьому нарисі, можна за-числити до комплексних або географічних пам'яток (див. попереду). Але для зручності (практичної) їх треба класифікувати далі : цілини, ліси і т. ин.

Далі згадуються типі степів, природні райони та инш. Див. Є. Лавренко: «Рослинність України». Вісник Природознавства. 1927. 1.2.

7 Та ще декілька малих островів у Тендерівській затоці.

Але всі згадані урочища, що входять до комплексу Надморських заповідників, мають особливе значіння що-до своєї орнітофауни. На цих островах гніздує сила різноманітних надморських птахів; деякі тут і зимують. Окріче того (а це ще важливіше), на всіх цих урочищах спиняються птахи під час осінніх та весняних перельотів. Північне побережжя Чорного та Озівського морів стоїть на роздоріжжі багатьох шляхів перелітних птахів, що летять на – весні в Європейську частину Союзу і почасти в Західній Сибір.

Отже, заборона полювати в згаданих заповідниках охороняє пташине населення (і, таким чином, мисливське господарство) величезних просторів Союзу.

До комплексних (географічних) пам'яток природи треба зарахувати також *Піскові Заповідники Нижнього Дніпра*; проект організації їх зараз є на затвердженні в Раднаркомі.

До цих заповідників захищено такі урочища (загальна площа 8.700 гектарів):⁸

1) Урочище «Трудове» на Іванівській арені (2.000 десятин – 2.200 гектарів), що межує, між іншим, із згаданою Солонно-Озерною лісовою дачею. Б межах цього урочища ми бачимо первісний (незайманий) ландшафт піскових масивів лівобережної надлучної тераси Дніпрового Низу. Рельєф м'яко-хвилястий. Піскові ґрунти поросли пісковим степом. По зниженнях («сагах») порозкидані дубові та березові гайки, а також піскові мокрі солончаки.

2) Урочище «Буркути» (6.000 дес. – біля 6.500 гектарів) на Чалбаській арені. Рельєф виразно-горбкуватий, пошматований. Піски мало поросли піськовою рослинністю. Скрізь порозкидані величезні дюни навіювання. По глибоких улоговинах березові гайки. Тут же містяться так звані «Буркутські плавні» – знижене рівне місце, вкрите засоленими луками в комплексі з болотами, що поросли очеретом та дубовими гайками.

Ці урочища цікаві, між іншим, як місця, де можна спостерігати природній процес закріплення пісків (природня меліорація пісків).

Цілини. Перейдімо тепер до розгляду цілин як пам'яток природи.

Автор цього нарису на підставі всіх літературних та анкетних відомостей виявив, що на Україні останніми часами (на протязі 10–15 років) спостерігалось біля 180 цілинних степових устітків; з них особливе значіння мають ті участки, що збереглися досі.

В лісо-степовій підзоні (в межах поширення барвистих широколисто – трав'яних або лучних степів) відома зараз лише цілина Михайлівського кінного заводу в Сумській окрузі (що раніше залежала гр. Капністу). Останній раз автор цього нарису одвідав її біж. року (1927, VII). Лишилося всього щось біля 215 десятин; їх використовується як сіножать і, почасти, як випас. Стан цілини загалом добрий (що-до цілоти рослиного вкриття). Цілина оця має надзвичайно велике наукове значіння, бо вона тимчасом єдина, що добре вбереглася, на всю лісо-степову підзону.

Окріче того, є деякі дані про те, що в володіннях Дубровського кінного заводу, в Лубенській окрузі, є цілина⁸. Але цілини цієї досі ніхто не обслідував. В правобережній частини лісової підзони участків цілинного степу зараз не відомо.

Дослідники ще мають відшукати участки цілини в районі правобережного лісо-степу (якщо цілина тут взагалі збереглася), а також виділити під охорону цілинний участок солонців в районі Наддніпрянських степів (лівобережжя).

Переходячи до дальших на південь – барвистих типчино – ковилових степів, мусимо відзначити, що на лівобережжі, в районі поширення цих степів, збереглися ще чималі участки цілини.

⁸ Цю цілину оглянув, з доручення Харк. Комісії Охорони Пам'яток Природи й Культури, в кінці вересня 1927 р., полтавський ботаник С. Іллічевський. Збереглася вона, як виявилось, значно гірше за Михайлівську.

Найбільші з них належать державним кінським заводам (Держкінзаводам). Так, в Старобільській окрузі (район Наддонецьких степів) – такі цілини:

Стрілецька цілина	6.251 дес. ⁹
Лимарівська	6.684 „
Деркульська	3.498 „
Ново-Олександрівська	5.714 „
Разом . . .	22.147 дес.

Використовується ці цілини як сіножаті та як випаси. За дослідженнями 1927 року, цілини ці добре збереглися¹⁰.

Цілини ці мають виразний балковий рельєф; тому на них є багато всяких ухилів та схилів різних експозицій. Це, звичайно, також сприяє різноманітності рослинного вкриття. Для цих цілин характерна наявність: дерезняків, а також солонцевого комплексу та піскових участків (по тих місцях, де ґрунт утворюється з пород крейдяної системи).

Характерна також присутність бабаків – великих степових гризунів, що швидко зникають. Їх особливо багато на Стрілецькій цілині, а на Деркульській та Лимарівській цілинах – дуже мало.

На цих цілинах конче треба організувати заповідні ділянки. Особливо придатні для цього цілини – Стрілецька, Лимарівська та Деркульська. Дуже бажано організувати тут великий степовий заповідник державного значіння.

В межах поширення цього ж таки типу степів, але вже в районі Донецького лісо-степу, відома також велика цілина (Провальська глина), що належить Провальському військовому кінному заводу (площа цілини 7.500 дес.). Тут також конче потрібно виділити заповідний участок¹¹.

За відомостями, що їх одержала нещодавно Харківська Краєва Комісія Охорони Природи, чимало невеликих цілин (не одвіданих і не досліджених) є в західній частині Донецького Кряжу, в Артем'вській окрузі. Тут таки, при селі Криворіжжі (Криворізької Сільради, Гришинського району), є дуже велика цілина (3.909 десятин), якої ніхто з дослідників ще не одвідував. Використовується її як сіножать.

На жаль, досі невідомі участки цілинного степу в Бердянсько-Маріупільському районі.

В районі Надозівських степів (Маріупільська округа, на схід од річки Кальміуса) відомо декілька невеликих цілин і одна чимала, а саме Хомутівська цілина (Буденівського району), що має площу 1095 десятин. В межах цієї цілини по-де-куди відслонюється сарматський вапняк Цю цілину Маріупільськ. ОБК оголосив заповідником і вона безпосередньо підлягає Маріупільському Музею Краєзнавства.

9 Площі цілин подано для 1925 – 27 р. Назви цілин відповідають назвам заводів.

10 Біжучого (1927) року коштами Харківської Краєвої Комісії Охорони Пам'яток Природи й Культури та Комісії Охорони Природи С.-Г. Наукового Комітету України проведено попереднє геоботанічне обслідування згаданих цілин в Старобільській окрузі, з метою – виділити участки для заповідників. Дослідження провадили Є. Лавренко, Дохман та І. Зоз.

11 За ініціативою органів охорони природи НКО Луганський Окр. Виконком постановив (у біжучому р.) виділити 500 дес. цієї цілини під заповідник.

У вересні біжучого року цю цілину оглянув Є. Лавренко та А. Олексів. Ця цілина майже найкраща, бо мав надзвичайно своєрідний гірський ландшафт: кряжі, величезні скелі, каньон р. Провалля і т. инш.

В районі Надсамарських степів (частина Полтавської, Дніпропетровської та Запорізької округ), в Полтавській окрузі, відомо багато невеликих участків цілини, але всі вони, як виявив С. Іллічевський перебувають в дуже поганому стані і на шляху до зникнення (відома Струківська цілина, цілина Гамовецького та інші). Тут такі є так звана Академічна цілина – заповідник Всеукраїнської Академії Наук, – або Розумовський Степ (біля Карлівської цукроварні). Ця цілина також збереглася погано.

В цьому ж таки районі (Надсамарські степи) по річкових долинах розташовані чималі простори засолених ґрунтів з відповідною рослинністю. Особливо великі вони понад річкою Самарою. Біля озера Лимана (в долині цієї річки; трапляється низка надморських солончакових рослин. Тут конче треба знайти участок для заповідника.

В Правобережній частині району поширення барвистих типчинно-ковилових степів Й. Пачоський знайшов і описав¹² низку цілинних участків загалом невеликих, що збереглися, очевидно, гірше а ніж відповідні цілини на сході України (напр., в Старобільській окрузі). Пачоський відзначив цілини в околицях села Нової Праги, Зінов'ївської округи, в околицях ст. Долінської (в колишніх маєтках Калагеоргій-Алкалаєва), Криворізької округи, та біля с. Бобринець, Зінов'ївської округи. Цих цілин протягом останнього десятиріччя ніхто не одвідував. Можливо, біля ст. Долінської ще збереглися цілинні участки, бо для околиць цієї станції Пачоський зазначає кілька цілин.

Переїдімо тепер до району поширення вузьколистих типчинно-ковилових степів (інакше – Надчорноморських степів).

В цьому районі є, тимчасом єдиний на Україні, *Державний Степовий Заповідник* (загально-союзного значіння) «*Чаплі*» ім. Х. Раковського (кол. Асканія-Нова).

Загальна площа неораної цілини біля 32.000 гект., з них під абсолютно заповідним степом 6.000 дес. (6.600 гект.). Заповідний степ розташований двома участками (один – 1.800 дес., другий – щось біля 4.200 дес.).

Цілина ця є зразок південних вузьколистих типчинно-ковилових степів, з характерним рослинним вкриттям та фавною (між іншим, степовий орел, що тепер зникає), надзвичайно рівнинним рельєфом, великими подами («Великий Чапельський Під» та ін.).

При Заповідникові є: 1) Науково-Степова Станція з кількома з відділами: ботанічним, зоологічним, ґрунтовим; 2) Зоотехнічна та Фітотехнічна станції й 4) славнозвісний Зоопарк.

Заповідник має свій науковий орган – «Вісті Державного Степового Заповідника «Чаплі» (вийшли вже I, II і III т.т.; IV і V т.т. – друкується). Цим Заповідником безпосередньо керує Наркомземсправ України (через згадувану вже Комісію Охорони Природи).

Про інші участки цілинних степів у районі поширення вузьколистих типчинно – ковилових степів тепер нічого не відомо.

На Правобережжі з цієї групи степів Й. Пачоський описує кілька цілинних участків: 1) біля ст. Ток (Криворізька округа), 2) в колишній економії К. Фальц-Фейна – Іванівна (Херсонська округа), 3) біля економії Яковлівки, Херсонська округа, де зливаються річки Висунь та Інгулець.

На Лівобережжі в західній частині Мелітопольської округи О. Яната 1912 року одвідав та описав чимало невеличких та середнього розміру злин, що належать до різних варіантів вузьколистих типчинно – ковилових степів.

12 И. Пачоский. «Описание растительности Херсонской губ. II. Степи».

Вказівки на літературу, що торкається інших місцевостей, див. у вищезгаданій роботі Е. Лавренка.

З'ясувати – чи існують цілини, що їх описали Й. Пачоський та О. Яната – це є чергове завдання дослідників природи на півдні України.

Попереду вже було зазначено, що по зниженому узбережжю Чорного та Озівського морів, от Кінбурнської Коси до гирла річки Молочної, простяглася неширока смуга засолених ґрунтів – глибоко стовпуватих голонців – з рослинністю трав'яно-полинового степу та солончаків з рослинністю, що складається з надморських галофітів.

На щастя, чималі участки рослинності цих засолених ґрунтів вийшли до площі Надморських заповідників. А саме, по Чорноморському узбережжі: 1) частина Ягорлицького півострова (особливо західня частина), 2) побережжя Тендерівської та 3) Джарилгацької затоки, 4) по побережжі Озівського моря – частина острова Чурюка.

Відслонення гірських порід. На Україні трапляються відслонення різноманітних гірських порід; найцікавіші з них – відслонення граніту, кам'яновугільних пісковиків та лупаків (Донецький кряж), крейди й третинних вапняків.

Відслонення згаданих порід є, звичайно, по-перше геологічні пам'ятки природи (особливо це торкається відслонень граніту, пісковика та лупака). Але в однаковій мірі це є об'єкти й ботанічного характеру, бо відслонення згаданих гірських порід вкриті своєрідною рослинністю, з низкою родів, дуже характерних для тих чи інших відслонень. Вільність ендемиків української флори росте якраз на відслоненнях (головним чином – крейди та граніту).

Отже, вибираючи заповідники, треба мати на увазі так геологічні, так і ботанічні моменти.

Як відомо, Україну в напрямкові з крайнього північного заходу (з Волині) на піднєнний схід (Бердянсько-Маріупільський район) перетинає граніто-гнейсовий масив. По-де-куди граніто-гнейси вкриті осадовими породами, але дуже часто, особливо по річкових долинах та по балках, трапляються *відслонення гранітів та гнейсів*. На піднесених плато граніто-гнейси відслонюються рідко.

З цього погляду надзвичайно цікаві так звані «Кам'яні могили» – участок відслонень граніту на плато (Маріупільська округа, ст. Розовка). Це участок справжнього гірського ландшафту, з високими гранітовими скелями. Загальна площа – 600 гектарів. Флора надзвичайно своєрідна. Окрім звичайних родів рослин, що на Україні сполучені з відслоненнями граніто-гнейсів, тут трапляються два роди, відомі тимчасом лише для цього місця, а саме: деревій *Achillea glabberina* Klokov та волошка *Centaurea pseudocolepsis* Kleopov.

Тут було натраплено і на аркто-альпійський рід папороти *Woodsia alpina* Ashers., що на Україні більше ніде не трапляється. Тут гніздують деякі інтересні птахи, як от степовий журавель, рожевий шпак то-що.

Маріупільський Окрвиконком зачислив (постанова від 5-IV-1927 р.) Кам'яні Могили (600 гектарів) до місцевих заповідників і доручив Маріупільському Музеєві їх охороняти.

Дуже бажано виділити, як заповідники, деякі участки каньйоноподібної долини р. Калміуса, нижче с. Карані. Тут трапляється два роди рослин – ендемики гранітів, що над Калміусом: буськи *Erodium Beketowi* Shmalh. та чебрець *Thymus graniticus* Klok. et Shost.

Дуже хороші участки є на південь від с. Чермалик, далі на південь од с. Красновки (біля хут. Клепфера).

Гранітові схили на правому березі річки Кальчика (окол. м. Маріуполя), що мають площу 5 гектарів, за постановою Маріупільського Окрвиконкому вже вилучено з загального користування, як місцевий заповідник.

Чергове завдання органів Охорони Природи – виділити гранітовий заповідник понад р. Дніпром, в порожистій його частині, на південь од м. Дніпропетровського. Тим більше, що тут зараз провадяться роботи Дніпрельстану, які дуже відмінять місцевий ландшафт. На жаль, ми так мало знаємо природу цього району, що визначити місце, придатне для заповідника, майже неможливо.

В районі правобережної частини кристалічного (гранітово-гнейсового) масиву конче потрібно визначити, що найменше, два участки гранітових відслонень для заповідника: на північному заході – на Волині – та на півдні.

Інспектор Охорони Природи Одеського району А. Бравнер намічає для такого невеличкого заповідника місце на березі долини р. Бугу, по-між м. Первомайським та с. Ак-Мечетею (Первомайської округи), на Гарді біля с. Грушівки, де є великі кам'яні казани. Треба з'ясувати, чи рослинність тут досить характерна.

В районі Донецького Кряжу є багато відслонень кам'яновугільних пісковиків та лупаків, що відіграють велику роль в місцевому ландшафті. Дуже характерні відслонення в межах Провальського кінзаводу («Королівські скелі»), біля с. Успенської, а також по верхів'ях р. р. Міуса, Глухої та ще деяких. Багато річок тут мають каньйонуваті долини.

Бажано намітити для заповідання участки відслонень кам'яновугільних порід в Донецькому Кряжі разом з байрачними лісками (про це буде далі).

Переходимо тепер до *крейдяних відслонень* які на Україні скупчені гол. чином на лівобережжі р. Пн. Дінця і почасти на його правобережжі. Надзвичайно цікаво виділити деякі участки крейдяних відслонень і абсолютно їх охороняти. Це допоможе з'ясувати багато питань, що сполучені з проблемою походження крейдяних відслонень, як субстрату для надзвичайно своєрідної рослинності (серед якої багато є ендемиків південного сходу Європейської частини Союзу).

Найбагатші крейдяні відслонення на Україні є на річці Осколі біля с. Двурічної, де й треба насамперед вилучити такі участки.

Відслонення крейди з дуже багатою рослинністю є також по горішній та середній течії р. Айдара в Старобільській округі.

На крейді в Куп'янській округі, понад р. Вовчою (біля с.с. М. Вовчої та Ефремівки), трапляється рідкий ендемічний кущик – крейдяне вовчаче личко *Daphne Sophia Kalenicz*.¹³, який треба абсолютно охороняти. Про сосну на крейді над р. Дінцем («Святі Гори») буде говоритися далі.

Ліси. Як відомо, через північну частину України (Українське Полісся) простяглася лісова зона. Хоч тут і багато лісів, але вони дуже гайнуються й міняються під впливом людини. Через те й тут треба заснувати лісові заповідники.

В найдальшій північно-західній округі України – Коростенській і межах Правобережного Полісся, збереглися участки лісів в їхньому типовому первісному стані. Особливо інтересні з такого боку два лісництва.

Білоцерківське лісництво. Замисловицька лісова дача, урочище «Корабельне» (або «Корабель»), за 15 верстов од м. Житомира.

Як сповіщає директор Коростенського Округового Музею М. Бурчак-Абрамович, найкраще зберігся в цьому лісництві квартал 59.

13 Окрім згаданих пунктів, на території України, цей кущик трапляється лише у сумежних частинах Курщини та Вороніжчини в РСФРР.

Цей квартал можна поділити на дві частини¹⁴. Західня частина являє собою добре захищений дібровний біоценоз Полісся на суглинистій пісковині Перший позем створюють старі дуби (200 – 350 – 400 років); дуби в поперечному перетині мають 1 1/2 – 2 1/2 (-3) аршини. Дуби хорошого росту. Другий позем створює головним чином граб, з домішкою берези, осики та сосни. Рідкий підлісок (3-й поз.) складається з ліщини, бруслини бородавчастої та європейської, черемухи та інш. Дальші її поземи складаються з зіллястої рослинності та мохів. Четвертий позем складається з високих папоротів та інших зіллястих рослин: папороть – *Athyrium filix femina* (L.) Roth., та *Aspidium filix mas* Sw., горошок весняний – *Orobus vernus* L., купина *Polygonatum officinale* (L.) All., любка дволиста – *Platanthera bifolia* (L.) Rich. та інші. Дальший п'ятий позем складається з квасниці *Oxalis Acetocella* L., переліски *Anemone Hepatica* L., оди-нарника *Trientalis europaea* (L.) Rich., копитняку *Asarum europaeum* L., гніздівки *Neottia nidus avis* (L.) Rich., звичайної медуни – *Pulmonaria officinalis* L. Останній (шостий) позем складається з мохового вкриття.

В східній частині урочища «Корабельне» змінюються ґрунтові умови. З являються скелі червоного граніту; ґрунт робиться супіскувий. Діброва перетворюється на ліс борового характеру, з перевагою сосни та з домішкою берези, дуба, граба. Окремі сосни до 1 саж. в обіймищі. Підлісок тут створює зарості дуже характерного для Волинського Полісся куща азалії *Azalea pontica* L. В місцях, де цього кущика немає, ми знаходимо густе вкриття з розвильня *Lycopodium clavatum* L., родів грушанки *Pirola*, дрібних ягідних кущиків – брусниці *Vaccinium vitis sdae* L., *V. Myrtillus* і т. інш.

В Замисловицькій лісовій дачі є, до того, прекрасні сфагнові болота. Трапляється зрідка в цьому лісництві ялина.

Фавна дуже характерна. Із ссавців тут трапляються вовки, лисиці, куниці, борсуки, дикі кабани, дикі кози. Заходять лосі, нещодавно траплявся ведмідь. З птахів трапляються чорний бусел *Ciconia nigra* L., пугачі, орябці, тетеруки, журавлі (на болотах) та багато інших.

В цих лісах багато виходів червоного граніту; є оригінальні, подібні до грибів, гранітові скелі.

Це одна з найважливіших пам'яток природи на Україні. Квартал 59 та сумежні треба оголосити заповідником державного значіння. Тимчасом, до відповідного декрету, Центральний Комітет Охорони Природи в контакті з Всеукраїнським Управлінням Лісами (ВУПЛ'ом) вжив заходів, щоб припинити рубати дерева і взагалі використовувати якомусь згаданий квартал.

Ушомірське лісництво в Коростенській окрузі, що має площу біля 14.000 десятин. Тут переважає ліс середнього віку, але трапляються ділянки дуже старі. Добре виявлена борова рослинність Полісся (брусниця *Vaccinium Myrtillus* L., мучниця *Arctosaphylos uva ursi* (L.) Spr. та ще деякі) та рослинність сфагнових боліт – журавина *Vaccinium Oxycoccus* L. баговиння *Ledum palustre* L., андромеда *Andromeda polifolia* L.

З фавни особливо цікавий бобер. Тут бобер трапляється частіше, ніж де-інде на Україні. З птахів трапляється небагато глушців *Tetrao urogallus* L., тетеруків *Lyrurus tetrix* L., орябців *Tetrastes bonasia* L. Трапляються також дикі кабани *Sus atilla* Thom.

Це лісництво інтересне і з боку геологічного. В ньому трапляються відслонення граніту та граніто-гнейсу. Є тут також чимало характерних явищ, як от так звані, «баранячі лоби», кінцева морена, еоценові поклади з багатою (копальною) флорою і т. ін.

14 Цей опис зроблено головним чином на підставі матеріалів, що їх Українка одержала від М. Бурчака-Абрамовича.

М. Шарлемань пропонує заснувати в цьому лісництві бобровий заповідник¹⁵, Але тут є всі дані для організації комплексного заповідника природи Західного (Волинського) Полісся.

На лівобережному Поліссі поки ще не намічено лісових участків, придатних для заповідання¹⁶.
Перейдімо тепер до лісо-степової смуги.

Спинімося зразу на вододільних лісах. На крайньому заході України, на Поділлі (район Подільських лісів), в Проскурівській окрузі, біля р. Збруча, в межах Сатанівського підлісництва Городоцького лісництва (біля с. Іванківці) є єдиний на Європейську частину Союзу (за межами Криму та Кавказу) масив природного букового насадження («Бучина»). Розмір масива – 200–300 гектарів¹⁷. Цей масивчик компактний і розташований в тому місці, де проходить пасмо третинних копальних атолів, так звані «Товтри» (або Медоборські гори). Отже, якби виділити оцей буковий масивчик з участком згаданих Товтр, то утворився б комплексний заповідник, що заховав би в собі природу одного з найоригінальніших ландшафтів західної України.

Вододіл межі річками Дністром та Бугом (Подільські ліси) нещодавно являв собою майже суцільний лісовий масив. Характерно, що тут трапляється дуже багато (між деревною, кущовою та зіллястою рослинністю) західних форм, що далі на схід не йдуть. Цілу низку цих родів треба охороняти. З деревних та кущових порід це можна сказати про: бруслину *Evonymus nana* M. B., береку *Pirus torminalis* Ehrh., зріблясту липу *Tilia argentea* Desf., клокичку *Staphylea pinnata* L.

Окрім того, в цьому районі (Подільські ліси) треба вибрати ще участок вододільного масиву для заповідника.

В районі Правобережного лісостепу, з погляду для нас цікавого, треба по-перше відзначити один з найдальших на південь вододільних масивів, а саме – Чорний ліс, біля ст. Знаменка, Зінов'ївської округи. Лісова рослинність тут дуже характерна для вододільних лісів правобережного лісостепу. Між иншим, тут є місце де ізольовано росте бруслина *Evonymus nana* M. B. З тварин тут водяться дикі кози (козулі), куниці, вовки та інші. По бальці Чорноліссі, на березі озера, є одно з найдальших на південь України сфагнових боліт, яке треба охороняти.

З ініціативи місцевого лісного Сидорова¹⁸, в Чорному лісі виділено невеликий заповідний участок.

В цьому ж таки районі Правобережного лісостепу є заповідник, що утримується з державного бюджету (по лінії Наркомзему) – *Лісостеповий Заповідник ім. Шевченка*, на правому березі Дніпра, в районі м. Канева. Дубово-грабовий ліс. Тут і Шевченкова Могила. Окрім того, заповідник репрезентує загальний ландшафт правого первісного берега Дніпрові долини. Площа біля 2.000 десятин.

Конче потрібно також відшукати для заповідника лісовий масив в центральній частині району Правобережного лісостепу.

15 М. Шарлемань. «Про сучасне поширення бобра на Україні та про заходи до його охорони». Охорона пам'яток Природи на Україні. Збірник І. Хар-ків, 1921. – Стор. 32.

16 Як ласкаво повідомили співробітники дослідної партії ВУПЛ'а (а саме В. Шмідт, П. Погребняк, Д. Вороб'їов та П. Кожевніков), що працювали цього року (1927) в лівобережному Поліссі, в Ново-Глухівській та почасти Чернігівській округах знайшли вони невеличкі природні насадження ялини (*Picea excelsa* Link.).

Безумовно треба оголосити найкращі з цих участків з ялиною заповідниками.

17 Дані що до цього масиву ласкаво подав С. Постригань.

18 За ласкавим повідомленням С. Постриганя.

Перейдімо до району Лівобережного лісостепу.

На правому березі р. Ворскли, в межах Полтавської округи, біля с. Диканьки є заповідний участок лісу вододільного типу, так зване «Парасоцьке». Загальна площа заповідника – 140 десятин. Цікаво, що тут проходить східня межа поширення грабу *Carpinus Betulus* L. Характерна лісова фауна. Заповідник охороняється коштами Полтавського Музею та Полтавського Округового Відділу ВУСМР'у.

Треба також відшукати для заповідника участки вододільного лісу на вододілі по-між р. р. Ворсколю та Пслон в Ахтирській чи Сумській округах.

Один з найдальших південних вододільних лісових масивів (з перевагою дуба, без граба) є лісовий масив, що вкриває правий берег р. Пн. Дінця, на південь од м. Зміїва, біля Коробових та Зайцевих хуторів (Харківської округи). Тут взагалі бачимо надзвичайно характерний ландшафт для долини лісо-степової річки. Правий (первісний материковий) еродований балками берег долини вкритий дубовим лісом. Першу заливну терасу вкриває старий заплавний ліс («Хомутки»); піскова тераса вкрита бором («За донецьким» та «Бишкинським»). В лісі на правому березі р. Дінця, між іншим, є місце, де ізольовано росте велетенська сосонка *Equisetum maximum* L. Тут треба заснувати великий комплексний заповідник державного значіння, що охопив би всі згадані геоморфологічні елементи.

Частина (дуже невелика) правобережної діброви, що належить місцевій Донецькій Біологічній Станції, є вже заповідник. Так само й краща частина заплавного дубового лісу (урочище «Хомутки») з дуже великою охабою (старицею) Дінця – «Білим озером» та з характерною фауною (велика колонія сірих чапель, диких голубів – синяків та ин.) є заказник ВУСМР'у.

Отже, ґрунт для організації великого заповідника тут уже підготовлений.

Перейдімо тепер до байрачних лісів. На правобережжі, в районі Молдавських степів, трапляється особливий –західний тип байрачних лісів, із західно-європейськими родами дубів *Quercus sessilifolia* Salisb., *Q. lanuginosa* Thuill., що по інших районах України не трапляються. Проф. А. Бравнер радить¹⁹ для заповідника такий байрак, що лежить найдальше на південь б. с. Павлівни Захар'ївського району, Одеської округи, в якому, опріче волохатого дуба *Q. lanuginosa* Thuill. трапляється також характерний для цих лісів куц – сумах *Rhus cotinus* L.

В районі Наддонецьких степів, по еродованому балками правобережжю долини р. Оскола, є дуже інтересний великий дубовий байрачний ліс біля ст. Моначиновки, Куп'янської округи. Тут трапляється ціла низка рослин, що далі на схід не заходять, як от : перевоцвіт *Primula officinalis* (L.) Hill. , тонконіг лісовий *Poa remota* Shmach. та інші. Що сталося з цим байраком на протязі останніх років – не відомо.

Дуже характерні своєрідні байраки (переважно дубові та дубово-ясеневі) трапляються в районі Донецького лісо-степу. Байраки тут розташовуються по глибоких балках, частенько каньйоноподібних, з відслоненими скелями пісковнику серед ліса на дні балки та по її схилах. Ціла низка рослин характерна для байраків Донецького кряжу, як от *Arum orientale* M. B., *Lysimachia verticillata* M. B.. та інші.

Найкраще збереглися байраки по балках, що впадають в долину річки Глухої – дача «Глуха» (верхів'я р. Глухої, дача «Леонтіїв байрак» та дача «Дерезовата»). Найбільше збереглися, очевидно, перша й остання дачі. Леонтіїв байрак дуже попсований шахтами для здобування вугілля, що порозкидані серед лісу. Але і в цьому урочищі на дні балки можна виділити деякі дуже характерні

¹⁹ В листуванні з Центральн. Інспектурою.

участки, де росте багато велетенської сосонки *Equisetum maximum* L. Згадані байраки Донецького Кряжу характером своїм становлять вже перехід до невеличких вододільних лісів.

Всі згадані попереду дачі понад річкою Глухою зараз належать до Тимірязівського лісництва.

В цьому ж такі райони є відомий байрак у балці Грабовій (біля села, що має ту саму назву), в якому (байракові) ізольовано росте природне грабове насадження з *Carpinus Betulus* L. Балку Грабову конче треба зробити заповідником. Але є відомості, що цю балку передано селянам.

Добрі й дуже характерні для Донецького Кряжу байрачні ліски є також по балках Комишуватій та Матвієвій біля підніжжя гори Савур-Могили (Сталінська окр., Амвросіївський район). На схилі гори є також дубовий лісок. Савур-Могила – дуже висока гора, розташована на положистому плато, на правобережжі р. Міуса. З нею сполучена ціла низка народніх переказів та пісень. Дуже бажано оголосити цю гору заповідною в цілому (вона ж бо, через каменистість, не має жодного практичного значіння).

На південь від Донецького Кряжу, в районі Бердянсько-Маріупільських степів, біля с. Ігнатівки, уже в районі поширення гранітових відслонень, є один з найдальших південних байрачних лісків (єдиний природний лісок в межах згаданого району). Це урочище «Дубки» розташоване в балці, що має ту саму назву. В зіллястій рослинності трапляються згадані попереду роди *Arum orientale* M. B., *Lysimachia verticillata* M. B., характерні для байраків Донецького кряжу.²⁰

Далі будемо говорити про соснові та мішані ліси надлучних других річкових терас.

На правобережжі (район Правобережного Лісостепу) треба вилучити для охорони участок борів та чималого болота «Ірдинь», над річкою Тясмином.

В районі Лівобережного Лісостепу особливо інтересні й характерні бори над р. Пслоом в Сумській окрузі. Тут треба вилучити участок борів, у котромусь із таких місць: біля села Низи, біля с. Межиріччя та біля міста Лебедин (урочище «Маськи», або біля с. Боровеньки, де є сфагнові болота). В зазначених місцях, окрім звичайних борових форм (роди грушанок – *Pirola* та инш.) є ізольовані від суцільного ареалу колонії борових ягідних куців: брусниці *Vaccinium vitis-idaea* L. та чорниці *V. Myrtillus* L.

В районі Наддонецьких степів, над р. Дінцем, там, де саме впадає р. Красна (біля с. Кременної), є найдальший південно-східний на Україні великий бір (Ново-Глухівське Лісництво). В околицях тієї ж гаки Кременної, але на північ від неї, є сфагнові болота (найдальші південно-східні на Україні) з характерною і багатою на північні форми рослинністю. Конче потрібно вилучити участок згаданого бору та деякі сфагнові болота для заповідання.

В районі Надсамарських степів, в долині р. Самари, є острівний, найдальший південний участок бору на Україні. Серед бору порозкидані дрібні сфагнові болотечка, з північними елементами. Частину цього бору треба також охороняти.

У звязку з борами треба згадати й природні соснові насадження за крейді, на правому березі долини р. Дінця – відомі «Святі Гори», з Артемівської округи. Це один з небагатьох навіть в межах цілого Союзу і єдиний на Україні випадок, що сосна росте на крейді. Тут ще трапляються зарості сумаху, що в цій частині Дінцевого правобережжя є ізольований від свого суцільного ареалу. Тепер тут колишній Святогорський монастир використовується, як курорт.

Треба вжити всіх заходів, щоб зберегти це визначне явище.

Тепер кілька слів про заплавні ліси і взагалі про «плавні».²¹

20 Цей лісок 1925 року одвідали були ботаники М. Клоків та Ю. Клеопов. Тоді вони ще застали його цілий.

21 «Плавнями» в степовій Україні звать болотяні та болотяно-лучні простори, переважно по річкових заплавах.

Попереду вже згадувалося про заказник «Хомутки» над р. Пн. Дінцем, біля Коробових хуторів, – прекрасний зразок дубово-ясенювого заплавного лісу.

За вказівками проф. А. Бравнера, над р. Дністром треба вилучити для охорони участок біля озера Тудорово, близько с. Яськи, Одеської округи. Тут виявлена плавнева зілляста лісова рослинність і характерна фауна. Тут і останній притулок для кількох екземплярів видри.

На Дніпровому пониззі проф. А. Бравнер радить для заповідникаа (головним чином для охорони риби) кілька тисяч десятин плавнів з такими межами: з півночі – гирло Рвач, далі зі сходу – понад Вільховим Дніпром до р. Домахи, а звідти – до виходу р. Домахи з Бакая Старий Дніпро), з півдня – Бакаєм, з заходу до мілини Дніпрового Лиману. Тут дуже характерна плавнева рослинність – безмежні простори очерету *Phragmites communis*, рогази *Typha*, куги *Scirpud lacustris* L. та инш. По-де – куди вільхові зарості.

Згадаємо тепер Качкарівський заказник, Херсонської окр., що має площу 1.520 дес., в Дніпрових плавнях. Заказник організувала ВУСМР для охорони (до 1/X. 1931 р.) кількох оленів, козуль та численних фазанів.

На Україні вже є заплашний заповідник на середньому Дніпрі (на Поліссі, на північ од м. Київ) так званий Заповідник Дніпрової Пійми – «Конча-Заса». Заповідник головним чином рибний, з Рибною Станцією. Розмір – 250 дес., з них підводою – 100 дес. Він є на бюджеті Н. К. З. С.

Про своєрідний гайковий тип лісів (перстенюваті дубові та березові гайки) на пісках надлучної тераси Нижнього Дніпра (Херсон, окр.) вже говорилося попередю.

Коли говорилося про лісові заповідники та лісовий заповідний фонд, згадувалося й про деякі болота, що їх треба охороняти. Згадаємо тут ще про кілька невеличких сфагнових боліт в східній частині Правобережного Лісостепу, що їх також бажано охороняти: 1) болота біля с. Будилки, Сумської окр. (район м. Лебедина), 2) сфагнове болото в озері «Свинячому», в Литовському бору, в околицях м. Ахтирки, 3) Сфагнове болото «Мохове» між селами Пересічним та Гаврилівною Харків, окр. та 4) відоме всім харківським природникам «К л юквене болото» біля м. Харкова.

Парки (дендрологічні та декоративні). До, так би мовити, «штучних» пам'яток природи можна віднести дендрологічні та декоративні парки. Організували їх переважно великі землевласники. Згадаємо тут найбільші з них і ті, що мають найбагатший асортимент деревних та кущових порід Парки, що їх згадаємо далі, мають в тій чи иншій мірі так наукову, як і художню – декоративну вартість.

1) Дендрологічний парк «Т р о с т я н е ц ь», колись був Скоропадського (в Прилуцькій окр.) Загальна площа 160 дес. Має багато різних деревних та кущових порід. Належить місцевому радгоспові.

2) Парк «Сокиринці», колись Ламздорф-Галагана (Прилуцька округа).

При паркові є оранжереї, де 1925 року нарощувалося 127 родів рослин. Зараз належить Сокиринській агрошколі.

3) Устимівський дендрологічний парк (Ботанічний Сад) близько с. Устимівки, Кременчуцької окр. Багата колекція деревних та кущових порід (біля 250 родів). 1921 року автор цієї зводки бачив цей парк в досить доброму стані, але 1927 року одержано відомості про те, що околиці населення плюндрує цей сад. Зараз сад належить місцевій агрошколі. На жаль, цей цікавий і багатий парк розташований далеко од великих центрів та від залізниці, що звичайно знецінює його культурну вартість.

Згадані парки містяться на лівобережжі; погляньмо тепер до правобережжя, де є найбагатші що-до кількості родів, дендрологічні парки на Україні.

4) «Сад III Інтернаціоналу», кол. «Софіївка», біля м. Умані; зараз він належить Уманському Сільсько-Госп.Техникуму. Заснував його граф Потоцький десь біля 1800 року. Площа парку, разом із ставками – 89,45 дес. Парк цей характеризується не лише великою кількістю деревних і кущових порід (всього нараховується 464 роди та відмінки, в тім числі породи майже всіх країн помірною поясу; опріче того, 60 сортів троянд) та давністю насаджень (веймутова сосна – 200 років, кавказька піхта –150 р.), але й декоративністю, великою кількістю ставків, де є риба і можна провадити правильне рибне господарство.

5) Весело-Боковеньківський парк, біля ст. Делійської (12 верстов), Криворізької окр. Заснував його 1893 року колишній власник Н. Давидов. Цей парк є досвідний парк та розсадник Лісового Досвідного Бюро при ВУПЛ'і. Провадить тепер роботу по акліматизації та вирощуванню нових деревних та кущових порід. Загальна площа– 104 1/2 дес. або 114,16 гектарів. Кількість пород – 234. Знавці вважають цей парк з художнього боку за один з найкращих англійських парків в Європі. З тварин в парку живуть лисиці, борсуки, куниці, зайці то-що.

Заказники ВУСМР'у²². На Україні. полювання регулюють «Правила охоты», що їх затвердив Наркомземсправ та Наркомвнущправ (від 5. У. 924 р.)²³. Опріче того, ВУСМР додатково щороку видає правила, що з тій чи иншої міри обмежують охоту на різних птахів та звірів відповідно до пори року.

Округові з'їзди та Ради ВУСМР оголошують місцеві правила, що обмежують кількість дичини, яку може вбити мисливець на протязі одного полювання.

ВУСМР, а також Округові Земвідділи, ВУПЛ та НКЗС організували дуже багато мисливських (та рибних) заказників (переважно по лісах) в кожній окрузі. Заказники встановлюється на різні терміни. Про більшість цих заказників відомостей дуже мало, або й зовсім немає. Про деякі з них вже згадувалося попередю. Згадаємо ще одного: це – Малинський Бобровий Заповідник (Малинське лісництво, Коростенської окр.). Загальна площа 9.340 десятин. Оголошено для охорони бобрової колонії. Одно з небагатьох на Україні місць, де гніздують тетеруки, орябці та глушці.

Харків, 7/viii. 1927.

22 ВУСМР – Всеукраїнська Спілка Мисливців та Рибалок.

23 Вже оголошено нові правила, докладніше опрацьовані, — див. «Бюлетень НКЗС» № 40 від 23 — 31. X. 1927 р., стор. 518. – *Ред.*

М. ГАВРИЛЕНКО

**ОХОРОНЯЙМО
ПРИРОДУ**

1928

ОХОРОНЯЙМО ПРИРОДУ. 1928

Гавриленко М. Охороняймо природу / М. Гавриленко; під заг. ред. В. Бендерівського та Я. Риженка. – Полтава: Полтавський державний музей імені В. Г. Короленка, 1928. – 16 с. (До виставки охорони природи, улаштованої Полтавським Державним Музеєм 1-20 квітня 1920 року).

У 1928 році Полтавський краєзнавчий музей ім. Короленка видав брошуру кореспондента Українського комітету охорони пам'яток природи М. Гавриленка¹ «Охороняймо природу», що вийшла в світ під редакцією В. Бендерівського та Я. Риженка. Видання було приурочене до Виставки охорони природи, яка проходила у Полтавському Державному Музеї 1-20 квітня 1928 року.

У книжці подається історія заповідної справи на Полтавщині та пропозиції подальшого заповідання (окремі квартали Карлівського бору, плавні Орелі: Шведів Лиман, Шагарове, Озмії; озера біля Ряського, Колпаківський та Займанівський лимани, Велико-Бачанські озера та оз. Сапетне; сфагнові болота біля с. Коржі на Переяславщині, та болота по Артополоту, Трубежу, Удаю, Переводу, Супою, Оржиці та в інших місцях).

Крім того, М. Гавриленко на сторінках книжки пропонував охороняти окремі види тварин, список яких також наведено. Серед них зазначаються всі види сов, орлів, великих соколів, навколотоводні птахи та тварини степового комплексу.

Очевидно, більша частина накладу книжки була знищена, оскільки автор був репресований. Сьогодні вона є однією з найбільших бібліографічних рідкостей серед природничої літератури в Україні. Достовірно відомо лише про наявність примірників у Бібліотеці ім. Максимовича та НБУ ім. В. В. Вернадського.

Важливі цитати:

«Здається нам, що питання охорони природи мусить зайняти й надалі першорядне значення в державному законодавстві й держава повинна вжити всіх заходів, щоб в інтересах науки, а разом з тим, і на користь людності було збережено якомога більше шматків не зіпсованої первісної природи. Їх треба зберігти за всяку ціну...».

¹ Гавриленко Микола Іванович (18.05.1889 р. – 4.01.1971 р.) – український зоолог, орнітолог, природоохоронний діяч. Закінчив Полт. Олександрівське реальне уч., у 1912 р. вступив на природниче відділення фіз.-мат. Фа.-ту Імператорськ. Харк. Ун.-ту. У 1918 р. вступив до Полт. Т.-ва любителів природи, очолюваного академіком В. І. Вернадським; викладав у Полт. вчит. інст.-ті, а з 1918 р. працював у Полт. краєзн. музеї.

Вивчав птахів Полтавщини, було зібрано унікальну орнітологічну колекцію (понад 8 тис. експонатів), яка нині зберігається у Музеї природи Харк. нац. ун.-ту. У квітні 1928 р. провів у м. Полтава виставку, присвячену охороні природи. Докладав значних зусиль для створення на Полтавщині природно-заповідних територій (Карлівський степ, Парасоцький ліс, урочище Гетьманщина та інші).

31 грудня 1935 р. був безпідставно звинувачений у «контрреволюційних виступах» та взятий під варту. 1 лютого 1937 р. НКВС СРСР приговорило вченого до 5 років позбавлення волі. Полтаву М. І. Гавриленко повернувся на початку 1941 р., влаштувавшись у краєзнавчий музей. З 1946 до 1960 р. працював лаборантом у Полтавському пе. інст.-ті. Був з 1928 по 1934 рр. членом бюро Українського комітету з охорони пам'яток природи. З червня 1955 р. був членом Комісії з охорони природи АН УРСР.

Помер Микола Іванович у Полтаві. Лише помертню його було реабілітовано 18 квітня 1989 р.

«...несвідомою частиною населення, з метою нажитку, вирубано не мало лісів, знищено тварин та птахів, що складали велику рідкість у нас. Нищаться ще й зараз окремі пам'ятки від темряви та несвідомосте людей...»

«Найбільш не пощастило цілним ковиловим степам, від яких лишилися "зірчичні зернята". Та щоб і їх врятувати треба вживати героїчних засобів».

«...в інтересах суспільства надзвичайно важливо схоронити ті шматки первісної природи, що залишалися ще не зруйнованими».

«...нам необхідно докладно вивчити життя степу, а для цього конче потрібно схоронити хоч невеличкі шматки цілини, що у нас ще є».

«...природа жорстоко карає людину за несвідоме ставлення до неї. Мало того, перенесши кілька десятків років помсту природи, люди силою обставин мусять з великою тратою відновлювати несвідомо порушену рівновагу».

«Знищуючи первісну природу людність попадає в нові умови при чому ці умови не завжди бувають для неї сприятливі».

«...оголосити заповідником ту чи іншу місцевість ще мало, треба його й схоронити, а схоронити його можна лише при умові виховання в населенні повної свідомості до охорони природи та поважного ставлення до неї».

«Треба, щоб справа охорони набрала масового характеру, а для цього необхідно популяризувати ідею охорони так серед широких кол дорослого населення, як і серед дітей. Особливо треба в усю широчінь пропагандувати ідею охорони серед останніх, бо вони через свою несвідомість найбільше нищать природу».

У 40-х роках, після початку політичних утисків автора, Головлітом було заборонено видавати книжку в бібліотеках.²

2 Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготоргівельній сітці. – Х.: Вид.-во Книжкової Палати УРСР, 1954. – 393 с.

За останні часи питання охорони природи набуває все більшої й більшої ваги. Від заходів окремих інституцій та поодиноких осіб, що вели справу охорони в часи дореволюційні, нині це питання набрало ваги державного та широко-громадського значіння. Здійснюючи ідею охорони, Радвлада видає спеціальні декрети, відводить заповідники та заказники, утворює інспектури охорони та доручає місцевим науково-дослідчим закладам та товариствам вже реально здійснювати охорону природи на місцях. Таким закладом на Полтавщині є Державний Музей.

Яку ж мету ставить охорона природи?

Добробут людности залежить у першу чергу від широкого, але вірного використання тих багатств, що є в природі тої чи іншої країни. Уявім собі, що людність почала б використовувати ції багатства безгосподарно: вирубувать ліси, виснажувать ґрунти, нищити тварин і т. д. – країна тоді б швидко стала пустелею. Отже, щоб цього не було, треба використовувати природу розумно, пам'ятаючи, що вона потрібна не лише нам, а й нащадкам нашим.

Ведучи планово й розумно наше господарство та обережно використовуючи природні багатства, ми мусимо пам'ятати й про необхідність схоронення у нас кутків первісної природи, де наука могла б вивчати закони життя й розвитку природи та потім свої наукові висновки використовувати на користь нашого господарства. До революції нічого було й говорити про охорону природи – вона використовувалась в інтересах власників. Не мало понищено пам'яток природи й за часів горожанської війни, в часи безвластя, та коли увага Радвлади була скупчена на боротьбі з ворогами. У ці часи несвідомою частиною населення, з метою нажитку, вирубано не мало лісів, знищено тварин та птахів, що складали велику рідкість у нас. Нищатья ще й зараз окремі пам'ятки від темряви та несвідомосте людей.

Прикладом такого несвідомого нищення природи є полювання та ловіння риби в заборонені терміни, мочіння прядива в річках та ставках, запруджування річок гноєм і т. д.

Отже нині цьому треба покласти край.

Зміна природи.

Щоб уявити, як змінилася природа під впливом людини, слід лише взяти два останні сторіччя й порівняти їх з сучасним. Зрівнявши ми побачимо, що крім тварин, які відомі нам, як мешканці Полтавщини, по Орельських степах жили тарпани¹, а по лісах водилися олені, лосі та кабани. Отже навіть, в ті часи вже почалося зникання де-яких тварин. Це добре видно, коли порівняти кількість їх з поданими у відомого Боллана² (книгу його надруковано в 1650 році). Нічого дивуватися, що такого різноманітного звіриного світу вже в 50-х роках минулого сторіччя багато не залишилось на Полтавщині. Все це було давно. Мабуть люде схаменулися й перестали нищити різних звірів, що мешкають на Полтавщині? Отже, не зовсім так. Факти яскраво говорять самі за себе. Нижче поданий реєстр покаже скільки вже представників звіриного та пташиного світу зникло з терену Полтавщини за останні 25 років.

Із звіриного світу зникли: бабак (1911 р.); перев'язка (1913 р.); бобер (1920 р.); дика коза, або сарна (1923 р.). З світу пташиного: степовий орел (1900 р.); степовий плаксіс (1900 р.);

1 Левченко. Исчезнувшие и исчезающие в Южной России животные. Кевская старина 1882 г.: стр. 374-375. Також у Рубана – Описание Малой России.

2 Боллан – Опис України.

червона качка (1901 р.); кречетка (1905 р.); хохітва (1907 р.); степовий журавель (1916 р.) та тетерук (1912 р.)³.

Отже, з цього неповного реєстру видно, що на наших очах зникло 12 видів птахів та звірів – цеб то на кожних два роки по одному виду.

Не трудно предбачати, що коли й надалі піде зникання таким темпом, то ми хутко загубимо більшу половину наших тварин.

Зникають не тільки птахи та звірі, а й плазуни. Вже на Полтавщині немає жовтобрюха, а ще в 1913 році він зустрічався на південь від Червонограда.

Не менш гине й рослинний світ Полтавщини. Гинуть цілі рослинні суспільства, а за ними й тваринні. Найбільш не пощастило цілинним ковиловим степам, від яких лишилися «гірчичні зернята». Та щоб і їх врятувати треба вживати героїчних заходів.

Таким чином ми бачимо як раптово змінюється природа під впливом людини. Ці зміни далеко перебільшують ті, що проходили б в природі своїм власним шляхом. Що найбільш важливо в такому знищенні природи людиною так це те, що воно йде заспіль. Гинуть й слабкі, гинуть і дужі види. Не те ми бачимо коли йде зміна природи своїм чином. Тут гинуть організми не всі разом. Де-які зникають поступово, де-які лишуються й переходять з однієї геологічної доби в другу і, як каже професор Талієв, робляться «живими копаленами, останніми свідками далекого минулого».

Наприклад, у нас на Полтавщині барвінок, що штучно Розводиться по садках, зберігся лише в де-кількох кутках, але й тут під впливом людини зникає зовсім і назавжди. Цікавий факт зникання барвінку з терену Полтавщини можна бачити в Диканських лісах. Так, в заповіднику Державного Музею «Парасоцьке» його ще багато, а в ур. «Кухарське», що відмежовується від заповідника лише лісною дорогою, після вирубки старого вікового лісу, барвінок зник, за два роки, зовсім: тут же його ще в 1924 році була сила. Також зникає воронець і ціла низка інших степових рослин, що ростуть лише на ніколи неораній чорноземлі, по якій досить раз пройти плугом, щоб назавжди знищити всі степові рослинні суспільства. На великий жаль разом з тваринними та рослинними суспільствами змінюються у нас географічні та геологічні об'єкти.

Гадалось, що такі міцні й непорушні монументи минулого, як Ісачківські вулканічні конуси будуть ще довго стояти й говорити людям про далеке минуле, бурхливе життя природи Полтавщини. Отже й тут, ще за дореволюційних часів, без потреби попсовано і цей пам'ятник, в надії найти там будівельний матеріал. Міняється у нас під самою, майже, Полтавою цілі краєвиди – лісові місцевості стають степовими. Колишні ліси, що стояли стіною від Маджар й до Старих Сенджар, зникли й лишили тепер по собі тільки пам'ятку у вигляді сірих лісових земель, що несвідомо зветься чорноземлею, а колишнє лісове місце називають нині степом.

У цих місцевостях після знищення лісу втратила свій первісний вигляд і річка, що більш нагадує тепер величенький струмок, ніж колишнє Ворскло. Та й не тільки Ворскло,] а і всі річки Полтавщини, стративши різко свій попередній характер, тим самим змінили й нормальне періодичне життя. Вони швидко по весні розливаються та й ще швидче спадають.

3 Про останнього див. мою статтю „К вопросу об исчезновении дичи на Полтавщине». Природа и Охота на Украине 1924, стр. 59.

Як негативне явище слід також відзначити невірне переведення меліоративних робіт, що іноді спостерігається. Так зникла у нас Ташань, вийнятова річка з усіх наших річок, що текла по надзвичайно широкій крижаній долині. Цілком нова сучасна річка, що не давно вирила сама собі в цій долині ложбище.

Під неменшою небезпеккою нині перебуває велике болото, що біля Малої Перещепини. А болото цікаве так своїм похдженням, як рослинністю та тваринами, по-перше – періодичним усиханням й періодичним наповненням водою; по-друге – це болото майже південна межа де росте у нас росянка й клюква й найпівнічніша межа, де плодяться ходульники. Треба вжити заходів, щоб надалі під час переведення міліоративних робіт, що так потрібні нині для нашого господарства, було забезпечено наукове дослідження болот так вивченням їх під час меліорації, як і виділенням, по можливості, заповідних ділянок.

Роля охорони природи.

Як відомо, основою всіх точних наук з'являються закони природи. Всі досягнення, що ними користуються люди, виникли, дякуючи вивченню природи. Для того, щоб зрозуміти те чи інше явище, нам треба знати, що сприяло розвитку тих чи інших явищ природи, що їм перешкоджало; треба знати, що з природи може бути корисним для людини і що, навпаки, буде для неї несприятливим та як з цим, несприятливим, боротися.

Отже, в тому разі, коли йде руйнування й знищення первісної природи, ми не маємо змоги з'ясувати, а під час, навіть, і увияти собі де-які явища і тому ціла низка науковців питань лишається не роз'язаними. Багато наукових питань так мабуть ніколи й не буде вирішено, лише через те, що для цього немає жодного натяку жодного уламку, які б збудили вірну думку. Не дивно, що Радвлада та її наука дорожать найменшими шматками первісної природи, що залишилися ще незіпсованими. І дійсно, коли не буде таких шматків первісної Природи, ми не зможемо всебічно перевірити наукові твердження про те чи інше питання. Варто, наприклад, пригадати стан питання про льос, що з'являється, для полтавців, такою важливою породою. Ми маємо твердження про його походження від вітру, осаджень криги та ґрунту. Яке ж із них правдиве, як це можна вирішити? Відповідь цілком вірна й ясна – без наявності участків не пошкодженої, первісної природи цього питання вирішити зовсім неможливо. А з льосом безпосередньо зв'язаний наш чернозем з його ковилою та воронцями.

Вище поданого досить для того, щоб переконатися в тому, що в інтересах суспільства надзвичайно важливо схоронити ті шматки первісної природи, що залишалися ще не зруйнованими. Здається нам, що питання охорони природи мусять зайняти й надалі першорядне місце в державному законодавстві й держава повинна вжити всіх заходів, щоб в інтересах науки, а разом з тим, і на користь людности було збережено якомога більше шматків незіпсованої, первісної природи. Їх необхідно зберігти за всяку ціну, бо це буде не в ущерб народньому господарству, а на його користь.

Не дивно й те, що природа жорстоко карає людину за несвідоме ставлення до неї. Мало того, перенесши кілька десятків років помсту природи, люди силою обставин мусять з великою тратою відновлювати несвідомо порушену рівновагу. Германия знищивши до щенту свої ліси, потім мусила їх розводити штучно, щоб привести країну до нормального стану й почати господарство на нових підвалах.

На жаль, за часів громадянської війни, в скрутних обставинах того часу, у нас в Полтаві, безпланово був зрубаний ліс, що вкривав монастирську гору й тепер замість лісу, що затримував оповзні крутих схилів гори, що притягав та регулював вохкість, ми маємо велику площу оповзнів в найсильнішому стані, що загрожують часто колії з одного боку, а з другого боку Полтава позбавилася освіжаючого впливу на місцевість у вигляді роси та дощу. В другому випадку, в Яреськах, населенням несвідомо був зрубаний бір, і воно в наслідок одержало площу піску, що заносить і хати, й ниви й, навіть, саме Псло. Ще більш важливе для нас питання, це посухи в степових районах Полтавщини, а разом із цим й недорід хліба. Щоб запобігти цього, нам необхідно докладно вивчити життя степу, а для цього конче потрібно схоронити хоч невеличкі шматки цілини, що у нас ще є.

Знищуючи первісну природу людність попадає в нові умови при чому ці умови не завжди бувають для неї сприятливі. Тому ще здавна наукові інституції почали порушувати питання про необхідність охорони природи, але в умовах капіталізму, коли пам'ятки природи, здебільшого, були приватною власністю, нічого було говорити про охорону – їх руйнувалося й використовувалося лише в хижацьких інтересах власника. Тому нині, коли пам'ятки природи у нас перейшли в руки працюючих, настав час в усю широчінь здійснити ідею охорони. Радянською владою вже багато зроблено в цім напрямі, отже треба щоб природа охоронялася не лише Владою, а й широкими колами Рад. суспільства. Крім широкого здійснення охорони будь яких пам'яток природи, нам необхідно відводити заказники та заповідники; в таких заповідниках мусять зберігатися шматки незіпсованої природи, де можна було б вивчати явища безпосереднє зв'язані з природою. Наслідком би такого вивчення було раціональне, планове використання продукційних сил природи і, як наприклад у нас на Полтавщині, наші степи з їх характерним сухим підсонням не засівалися б чужими травами, що потребують багато вохкості і більш вохкого підсоння, а мабуть би тоді були знайдені своєрідні сухотривалі трави відповідно пристосовані й до ґрунту й до підсоння. Наше ж травосіяння було б цілком влучним, а культурні трави було б наші не запозичені з чужини і давали б більше користи.

Добробуту людям треба шукати перш за все у себе вдома, в своєму оточенні, а це оточення є первісна не знищена природа, яку треба ретельно берегти. Але крім того, зберігаючи природу, ми тим самим збільшуємо виробничі можливості країни. Так, ведучи планове лісництво, ми будемо мати добрі запаси лісоматеріалів так для поширення будівництва, як і для деревообробної промисловості та експорту, а наші породи дерев для цієї мети дуже здібні. Зберігаючи ліси, ми, цим самим, беріжемо від обмілення наші ріки, що їх енергія використовується й надалі може бути використана для електрофікації та промисловості, а господарське ведення лугового господарства дасть можливості поширити збирання лікарських трав.

Охороняючи та розпліджуючи наших звірів, ми збільшимо наше мисливське господарство. Нарешті, охороняючи птахів, ми зберігаєм наших друзів – борців з шкідниками.

Отже, крім користі для науки та народнього господарства, охорона природи складає велику вагу й для охорони здоров'я працюючих. Прекрасні краєвиди, ліси та кришталеві ріки, в умовах нашого підсоння, могли б стати розкішними місцями відпочинку, та курортами, де можна не лише відпочивати, а й полікуватися. Прикладом таких місць можна зазначити наші соснові бори в Зінцях коло Полтави, Білики, Санджари, усе Попсілля від Яресьок аж до В. Сорочинців то-що.

Історія охорони природи на Полтавщині.

На Полтащині ідея охорони природи виНИКЛа значно раніше ніж вона набрала своєї форми в постановах Московської Спільки Дослідників Природи (1905 р.). У цей час вже були заповідні степи та ліси. Наприклад I, II та VIII квартали первісного бору в Гетьманщині, ур «Зруб» в Диканьці, Стрюківський степ на Червоноградщині й де-які інші. Коли ідея охорони природи поширилась серед широких верств населення, Полтавське Губерніяльне Земство було першим, що відгукнулось на неї та встановило премію за краще написану популярну брошуру по охороні природи (1913 р.).

Разом із цим Земством було порушено клопотання про відведення в Ланній шматка цільного степу та про його огорожу. Однак в цей час ідея охорони природи не поширилась за межі виділення заповідників, та не набрала широких масштабів.

З часу імперіялістичної війни та до 1918 року ідея охорони природи завмірає і жевріє лише в серцях поодиноких осіб. У 1918 та 1919 роках ідея охорони природи відновляється з новою силою: засновується Комітет Охорони Природи та Старовини, недовга діяльність якого пройшла під прапором відозв та інвентаризації пам'яток природи, старовини та мистецтва. Реальних досягнень зробити не пощастило. Пропозиція В. Ф. Ніколаєва відносно оголошення заповідниками степу в Ланній та в Дар-Надежді й лісів в Диканьці та Гетьманщині хоч і була прийнята на першому, досить малолюдному з'їзді природників в Києві, в життя переведені не були. З 1920 й по 1923 рік жвавість робіт по охороні природи на Полтавщині підупадає і успішно відновлюється в 1924 році.

З року 1924 справа охорони природи стала на більш реальний шлях. Було відкинуто все нежиттєве, бо в такій густо населеній країні неможливо було здійснити й половини побажань та постанов 1-го з'їзду Українських Природників. На допомогу Полт. Держ. Музею прийшло ГубЛісУправління та ГубЗемвідділ й справа охорони природи стала вже на непохитний ґрунт. У наслідку цього було виділено в заповідник дубово-грабовий ліс в урочищі Парасоцькому в Диканьці, а Академія Наук отримала 200 десятин воронцевого степу в Розумівці. Поруч з тим широко розгортається робота по боротьбі з хижацьким лісорубством взагалі.

Особливо треба відзначити роль Ю. С. Головка⁴, що цілком свідомо захищав грабово-дубове урочище «Парасоцьке» від рубки. З упорядочників цього заповідника першорядну роль відіграв лісовод К.О. Константинів. Тепер справа охорони Парасоцького стоїть непохитно й відтілює ніщо не використовується – «не можна зірвати, а ні яглиці».

Гірше справа стоїть з охороною воронцевого степу під Розумівкою. Всеукраїнська Академія веде охорону сама й наслідком чого є те, що опріч випасу, селянство самовільно вже розорало 2.0 десятин степу.

Чергові завдання.

Тепер виникає питання: як провести в життя ідею охорони природи? На нашу думку для здійснення цієї мети є два шляхи, один – заходи державного характеру, що їх здійснює Укрнаука та Академія Наук, а другий – цілком громадський, де все свідоме громадянство мусить

4 Ю.С. Головка кол. Завгубземвідділом Полтащини.

Редакция вважає за потрібне відзначити велику заслугу в справі охорони природи і зокрема Парасоцького заповідника Зав. Природничим Відділом Полтавського Державного Музею М.І. Гавриленка.

стати на охорону природу з своєї власної ініціативи, погоджуючи зпочатку справу з державними установами, и таким чином, допомагаючи їм в складній справі охорони. Ці громадяне, об'єднані ідеєю охорони природи, гуртуються в спілки з відповідним статутом, установка якого, звичайно, залежить, в першу чергу, від особливостей даної місцевості. Крім охорони природи своєї місцевості, на ці ж спілки полягає ще важливий обов'язок вишукувати крім відомих уже нам яток ще незнанні та інвентаризація їх Такими організаціями на периферії мусять бути Музеї, науково-дослідчі спілки, досвідні станції, різні земельні установи, мисливські та рибальські спілки й приватні громадян-аматорів природи.

Інспектурі Народної Освіти, принаймні, слід внести в програм навчання дітей відповідну кількість годин в освітньому та весняному триместрах, присвячених ідеям охорони природи та шкідливіше безпосередньому її вивченню. Кустарне колекціонерство, як найшкідливіше для природи рішуче раз і назавжди в школах заборонити, замінивши його польовими досліддами, під час яких учні могли б спостерігати організми в натуральному оточенні.

Треба також інтенсивно продовжувати добре почату роботу Полтавської Спілки Мисливців, що вже три роки в кожному своєму районі має заказники степового, лісового и болотного характеру де зберігається так тваринний, як і рослинний світ, а крім того й випускає на терен Полтавщини тварин, що колись на ній жили.

Далі слід зазначити, що на Полтавщині вже охороняється й що треба охороняти.

З цілком оформлених заповідників на Полтавщині поки ми маємо лише два - це грабово-дубовий ліс «Парасоцьке» Диканського району біля Брусії та воронцевий степ біля Розумівки Карлівського району.

Перший займає саму східно-південну частину диканського масиву й зріс на нашаруваннях третинної доби. З рослинного світу слід відзначити тут великі площі барвінку, дентарії, черемші, одного з видів клеверу та граб. Більшість із цих рослин являються лишками минулих періодів. Граб же тут має саму східну межу розповсюдження; вже за Ворсклом його немає. З тваринного світу тут є: куниці, віднихи, горностаї та дикі кози. З птиць маємо досить звичайних карликових орлів, гадожера, валушників, дроздів-чикотнів, малу мухоловку й багато інших. З плазунів зазначимо лише численну веретилку. Крім того, заповідник має ще й чудові краєвиди: шпильасті гори, лісові озера, зарослі мохом каміння та струмки кришталевої води, що течуть з роцїлин скель.

Академічний степ, що біля Розумівки є одвічна цілина, що лежить майже на зовсім рівній площині. З рослинного світу на цьому степу є: степовий гіацинт, воронець, дереза й зрідка дикий миндаль. Звичайно, тут вказані рослини лише найвидатніші. З тваринного світу тут є: степові гадюки, степові жайворінки та зрідка дрохви.

З місцевостей, що треба взяти під охорону й частково оголосити заповідниками, слід перш за все, охоронити частину колишнього Карлівського бору біля Гетьманщини. Важливо було-б зберегти квартали: XIII, XXII та XXIII⁵. Це саме південне розповсюдження первісних борів. Тут крім велетенських щоглових сосен росте грушанка, плавун, цікава форма рябини, брусника и низка інших рослин. З птиць та звірів тут ще живуть: куниці, горностаї, багато барсукив, соколи – балабани, орли-могильники, пугачі, дрозди-деряби й інше цікаве птацтво.

5 На Округовому З'їзді Полтавських Лісоводів 9 та 10 березня цього року ухвалено порушити клопотання в купі з Держмузеем перед Окрвиконком та перед ВУП'ом про оголошення цих кварталів заповідними та про передачу їх Держмузееві.

З широколистяних лісів слід зберегти дубові ліси біля Лютечки на Гадячині. З степів за всяку ціну необхідно зберегти 67 десятин ковилового Струківського степу. Це також шматок лише єдиний на Полтавщині, де в такій кількості ростуть різні ковилі, що ще зовсім не досліджені в ботаніці, до вивчення яких лише приступлено.

Слід схоронити й шматки цілини колишнього степу Гамовецького та Фляге, що зараз перебувають і охороняються колективами «Воля» та «Інтернаціонал». Про Дубровський степ слід тільки побажати, щоб випас коней провадився на нім не так інтенсивно.

Особливої уваги заслуговують залишки цілинного степу на Золотонощині – Савищина. Це зовсім не досліджений і не вивчений ніким степ, а, звичайно, він має багато своїх власних особливостей в порівненні з степами півдня.

Варт би було зберегти кілька типових плавенних пунктів на р. Орелі, як от наприклад: Шедієв Лиман, Шагарове, Озмії, Озера біля Рясського, Колпаківський та Займанівський лимани, Велико-Бачанські озера та озеро Сапетне. Тут ще можна вивчати природні умови колишньої Орелі та шукати для вирішення питання про лісистість наших степів. Мало того, тут ще плодяться такі птахи, як дикі гуси, журавлі, бушлі і ще кілька цікавих з наукового боку дрібних пташок, що нині зникають, не говорючи вже про те, що лише збереглися в первісному вигляді бушлячі колонії, де майже не знати дерева від різних гнізд, а самі гнізда злилися між собою й нагадують поспільну стелю. В одній такій колонії можна разом побачити і сіру й руду бушлі, квака й бугая й красуню-чепуру. Тут же на одному дереві з бушлям живуть численні граки, гомін яких, у вечірню добу, можна чути кілометрів за п'ять. І між усім цим птацтвом погордо виділяються соколи-скрекоти (балабани), білоброхі орли та шуліки. Крім того тут ще можливе знаходження хахулі. Все це примушує подбати про те, щоб і на Орелі було знайдено місце для схоронення плавенної рослинності та тварин.

Необхідно ще зберегти сфагнові та гіпнові⁶ болота хоч по одному з кожного типу. Прекрасними зразками таких багнищ, з яких слід було б виділити заповідники, є: болото біля села Коржі на Переяславщині, та болота по Артополоту, Трубежу, Удаю, Переводу, Супою, Оржиці й інших місцях. Вивчення цих багнищ дасть багато корисного так для наукових, як і практичних потреб в галузі сільського господарства та промисловости.

З окремих тварин не згаданих вище, слід взяти під охорону: з плазунів – жовтобрюха, що може ще де залишився на південно-східньому кордоні Полтавщини; з птахів – місцевих валужників, дупеля, грицика великого, кульонів місцевих, ходульника, що з 1920 року став виводити у нас дітей, скригуна, дрохв, чорну лелеку, коровайку, копицю та пелікана, що час від часу до нас залітає, шкопу, всіх великих соколів, всіх орлів, гадожера, особливо пугача й усіх без винятку сов; звірів – обох куниць, норку, видниху, степового тхора, перев'язку, горностая та вивірку або білку.

Мусимо сказати, що оголосити заповідником ту чи іншу місцевість ще мало, треба його й схоронити, а схоронити його можна лише при умові виховання в населенні повної свідомости до охорони природи та поважного ставлення до неї.

Треба, щоб справа охорони набрала масового характеру, а для цього необхідно популяризувати ідею охорони так серед широких кол дорослого населення, як і серед дітей. Особливо треба в усю широчінь пропагандувати ідею охорони серед останніх, бо вони через

⁶ Сфагнум та гіпнум – це зразки моху, які беруть участь в утворенні ґрунту та матеріалів техн. Призначення (палівних та інш).

свою несвідомість найбільше нищать природу. Тут у великій пригоді мають стати організації молодих піонерів, та дитячі травневі спілки, що за приводом та участю піонерів, під керівництвом учителів зможуть не тільки широко розпропагандувати ідею охорони, а реально стануть на шлях її здійснення в своїй місцевості. Не меншу роль можуть відіграти Сельбуди та хати-читальні, пропагандуючи через лекції та відповідну літературу ідею охорони серед дорослого населення й тоді зімкнутими рядами двох поколінь, за пильною допомогою влади, ми зможемо справу охорони поставити на належну височінь. Цього вимагають інтереси нашого господарства, це має вагу для нашого господарства це потрібно для нашого культурного будівництва.

М. ШАРЛЕМАНЬ

**ЛІСОВІ
БАРАБАНЩИКИ**

1964 (1928)

ЛІСОВІ БАРАБАНЩИКИ. 1964 (НАПИСАНО У 1928)

Шарлемань М. Лісові барабанщики. Нотатки натураліста / М. Шарлемань. – Київ: Дитвидав, 1964 (1928). – 37 с.

Ця робота М. В. Шарлеманя посідає особливе місце у нашій збірці та й у житті її автора. Учений наділяв важливою роллю у справі захисту дикої природи вчителів і краєзнавців. Задля поширення знань він організовував природничі читання з розтлумачення державного та національного значення охорони пам'яток природи, а також започаткував при «Просвітах» окремі природоохоронні гуртки, дитячі спілки тощо. Він вважав за необхідне пояснити селянам, що охорона природи означає не відмову від користування природними багатствами, а помірковане і зважене їх використання. На жаль, більшість українців не прийняли цієї думки і до сьогодні, а слова М. Шарлеманя актуальні досі: *«Якими шляхами піде далі історія охорони природи на Україні, тепер, звичайно, сказати не можна, бо досі організація цієї справи в нас перебуває в зародковому стані. Поки що нашим завданням є, крім дрібних виступів на захист окремих пам'ятників природи, – широка пропаганда і популяризація ідей охорони природи серед широких народніх мас».*

Не очікуючи на ініціативу інших, сам М. Шарлемань, протягом всього творчого періоду життя писав науково-популярні статті про природу. Особливо багато їх було опубліковано в газеті «Кіевская мысль». З перших років активної громадської діяльності, вчений звертав увагу на необхідність пропаганди природоохоронних знань серед школярів¹. Згодом, 1915 року була видана книга «Из жизни природы»^{2,3}, яка складалася з фенологічних нотаток, що були раніше опубліковані у газеті «Кіевская мысль».

З 1914 року у Києві відкрилися місячні курси⁴ для підготовки керівників природничих екскурсій, які відвідали понад 300 викладачів різних навчальних закладів⁵. За авторством В. Артоболовського, П. Тутковського, В. Казановського та М. Шарлеманя вийшла збірка статей «по ознакомленню з природою». *«Книга швидко розійшлась та залишила великий слід»* – згадував Микола Шарлемань 1970 року⁶. У рамках таких курсів він проводив екскурсії з ознайомлення з природою у Пуща-Водиці.

Найкращим періодом свого життя Микола Васильович вважав 1924–1930 роки, період, протягом якого він працював директором заповідника «Конча-Заспа». У цей час вчений постійно перебував на природі, спостерігав за тваринами, записував цікаві історії про зустрічі з ними, з надією розпочати справу видання дитячих природоохоронних книжок, що мали стати першими в Україні.

1 Шарлемань Э. Отдел естествознания в средней школе / Э. Шарлемань // Кіевская мысль. – 1913. – №22.

2 Шарлемань Э. Из жизни природы / Э. Шарлемань. – Киев, 1915. – 84 с.

3 Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968–1970 // ІР НБУ. – Ф.49. – №.4 / 2. – Арк. 46. Рукой Г. К., Голдина А.А. Бевзо и машинопись.

4 Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968–1970. // ІР НБУ. – Ф.49. – №.4 / 2. – Арк. 25 Рукой Г.К., Голдина А.А. Бевзо и машинопись.

5 Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка / Н. В. Шарлемань; Сост., авт. предисл. и коммент. Василий Ульяновский. – К. : Издательский дом «Антикар». – 2015. – 1136 с. : фото, портр., рис. – С.678.

6 Шарлемань Николай Васильевич. Воспоминания. 1968–1970. Рукой Г.К. Голдина, А.А. Бевзо и машинопись // ІР НБУ. – Ф.49. – №.4 / 2. – Арк.112, 128.

З початком 1929 року на Шарлеманя розпочався тиск радянської репресивної системи, він змушений був звільнитися з посади директора заповідника, пережив принизливі допити і публічні вибачення за критичні статті про більшовиків, написані 1918 року. Мати гідну роботу, вільно публікуватись і впливати на державні процеси Шарлемань вже не міг, його книги вилучалися з бібліотек, нові природоохоронні дописи вже не дозволяли видавати. Під час окупації Києва німцями, вчений залишився працювати у заснованому ним колишньому зоологічному музеї. Разом з музеєм окупанти вивезли його у Польщу до Познані. Лише у 1946 році він зміг знову приїхати до Києва, ставши фактично «подвійним» «ворогом народу». Решту життя М. Шарлемань присвятив вивченню природи України часів Київської Русі. Він водив екскурсії до колишнього заповідника «Конча-Заспа» та інших природних куточків Києва, допомагав молодим науковцям та працівникам заповідників редагувати наукові праці. Деяким науковцям із західної України перекладав статті.

Лише 1964 року вийшла друком книжка «Лісові барабанщики»⁷, яку М. Шарлемань написав ще у 1928, у зоряний час свого творчого життя. Єдиний знайдений нами примірник книжки «Лісові барабанщики» нині зберігається в Національній бібліотеці України для дітей, хоча видана вона була накладом 30 000 примірників⁸. Всі тексти книжки розповідають про життя лісових мешканців, за яким спостерігав Микола Васильович під час його наукової роботи у заповідниках «Конча-Заспа», «Хомутовський степ», «Асканія-Нова» у 1928 році.

Помер М. Шарлемань у 1970 році, провівши останні 35 років життя у злиднях і цькуванні. Ретельно перебраний архів вченого передали до фондів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, вилучивши з нього всі матеріали про охорону природи та про становлення незалежної України. Безслідно зникла і авторська збірка всіх публікацій вченого. Лише декілька знайомих не побоялись прийти на його поховання. Лишень за кілька років після смерті на могилі М. Шарлеманя дозволили встановити табличку.

На пам'ятному вечорі, на якому зібралися київські літератори 7 червня 1970 року, О. Плевако попросив всіх присутніх зібрати матеріали про М. Шарлеманя для передачі їх до відділу рукопису Державної бібліотеки (тепер – НБУ ім. В. В. Вернадського), а також згадав книги «Лісові барабанщики» та «Весна-Красна»⁹. Доктор філології П. Плющ закликав видати праці Шарлеманя (включно з неопублікованими)¹⁰. Варто зазначити, що лише завдяки цій згадці у матеріалах фонду Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України нам вдалося дізнатися про існування книжки «Лісові барабанщики», єдиного примірника знайденого нами. Таким чином, «Лісові барабанщики» – перша книжка про природу для дітей, написана в Україні, яка була видана через 36 років після написання і яка до наших днів збережена лише у одному примірнику.

7 Шарлемань М. Лісові барабанщики. Нотатки натураліста / М. Шарлемань. – Київ : Дитвидав, 1964. – 37 с.

8 Судячи з усього, упорядник збірки виявився першим читачем цієї книги у бібліотеці

9 Махновець Леонід Єфремович. Український літературознавець. Матеріали про відзначення 60-річчя діяльності Шарлеманя М.В. (листи, статті та ін.) // Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины. – Ф.1198. – Оп.1. спр.252. арк.2

10 Там само. – Арк.4

Микола Васильович Шарлемань

ЛІСОВІ БАРАБАНЩИКИ

Для молодшого шкільного віку

ЛІСОВІ БАРАБАНЩИКИ

Напровесні, коли сходить сніг і витикаються з вологої землі перші квіти, в лісах можна почути дивовижні звуки. Здається, хтось дуже швидко і лунко вибиває дріб на маленькому барабані. О цій порі голосів у лісі ще мало. Бринить тільки нехитра пісенька синички, посвистують повзики, і несміливо настроює свою скрипочку зяблик, що недавно прилетів з ірію. Хто ж у цьому ще невеликому хорі виступає за барабанщика.

Обережно підійдіть до дерева, від якого линуть загадкові звуки, і ви побачите санітара лісу – дятла. Він сидить на сухій гілці й час од часу заповзятю б'є по ній своїм дзьобом. Дятел мандрує від дерева до дерева протягом усього року – він шукає під корою їжу. Але навесні птах часто-густо «барабанить» по стовбуру без будь-якої мети. Це своєрідний прояв його радості, викликаної настанням тепла.

Ми знаємо ще одного птаха, який стукотінням компенсує своє безголосся. Це білий бусол, інакше кажучи, чорногуз. Він стукає однією половинкою дзьоба об другу.

Строкатий дятел, щоправда, голос має, але крик його досить одноманітний – «кік-кік... кік-кік...».

Якщо розглядати дятла зблизька (а ще краще – в бінокль), передусім впадає в око його строкате оперення: переважають тут білий і чорний кольори, тільки на потилиці й нижче хвоста в нього трохи поцятковано червоним. Груді лісового барабанщика бруднувато забарвлення.

Коли птах повернеться до вас боком, то ви побачите його довгі з гачкуватими кігтями лапи; два пальці спрямовані вперед, два назад. Кігтями дятел міцно тримається за кору. Підтримувати тіло в прямовисному положенні йому допомагає хвіст, пругкі загострені на кінцях пера якого впираються в стовбур дерева.

Дуже цікава у птаха форма дзьоба: він міцний, гранчастий, нагадує долото, з досить широким та гострим кінцем.

Гнізда свої дятли мостять у дуплах. Знайшовши на стовбурі дерева слід від струхлявілої гілки, вони починають видовбувати собі приміщення під житло. Тріски так і летять урізноміч. Зовнішній отвір готового дупла має правильну округлу форму. Коли трапиться, що старе дерево, в дуплі якого жили птахи, спіляють, візьміть оцупок з гніздом і розколить його так, щоб можна було ознайомитися з формою дятлового житла. Воно нагадує скляну реторту – кулеподібну порожнину із завуженою й зігнутою набік шийкою.

В старих покинутих гніздах дятлів залюбки селяться різні дрібні пташки: горихвістки, мухоловки, синиці, повзики. Іноді в дятлових дуплах живуть вовчки або білки. Часто в них знаходять собі денний притулок кажани.

В гнізді строкатого дятла, на підстилці з дрібненьких трісочок і трухляви, в кінці квітня або в першій половині травня буває п'ять – сім яєчок із блискучою білою шкаралупкою. Тонка

шкаралупка просвічує, і вміст яєчка надає їй жовтаво-рожевого кольору. Згодом з яєчок виплуплюються голі безпорадні пташенята. Батьки, не шкодуючи зусиль, годують своїх малят різними комахами, яких видобувають з-під кори дерев. Пташенята швидко ростуть і незабаром починають вилазити з дупла, роблячи по стовбуру невеличкі прогулянки. Поступово на них відростає пір'я. Молоді дятли під керівництвом батьків починають кочувати по сусідніх деревах. У серпні вони вже поводять себе ділком самостійно.

Пізньої осені і взимку великий строкатий і білоспинний дятли годуються насінням сосни. Вони зривають спілі шишки і в дзьобі несуть до своїх «їдалень», які натуралісти називають «дятловими кузнями». В корі дерев птахи заздалегідь видобують заглибини, в які і кладуть свою поживу. Розкльовуючи шишки, вони поїдають насіння. Під такою кормушкою нагромаджується чимала купа лушпиння.

Окрім великого строкатого дятла, в нашій країні налічують іще чотирнадцять видів дятлів. У лісах України водиться сім видів. Найбільші з них так звані жовни – чорна, зелена й сива. Вони відзначаються яскравим забарвленням та досить приємним голосним свистом, який у лісі чути за декілька кілометрів. Менші розміром строкаті дятли: великий, білоспинний, середній і малий. У західних областях, зокрема в Карпатах, подибуємо деінде трипалого дятла. В цього птаха на голові не червона цятка, як у його родичів, а жовта, окрім того на кожній лапі він має тільки по три пальці.

Влітку більшість дятлів живе переважно по глухих лісах, у хащах, не відлітаючи далеко від своїх гнізд. Восени та взимку вони, навпаки, багато мандрують, залітаючи далеко на південь. В цей час строкатих дятлів часто можна бачити навіть у міських парках і садах.

Живляться лісові барабанщики переважно комахами та їхніми личинками й лялечками. Зелена і сива жовни влітку споживають багато мурашок, яких нерідко збирають просто з мурашників.

Чи корисні дятли в лісовому господарстві? Безперечно! Винищуючи величезну кількість комах та їхніх личинок, вони допомагають людині боротися з шкідниками лісу.

Те, що дятли роблять для своїх гнізд дупла в деревах, теж не можна вважати за невивачливий злочин, оскільки вони довбуть стовбур здебільшого в місцях, де ріс гриб-трутовик.

В ім'я справедливості слід відзначити, що великий строкатий та білоспинний дятли поїдають цінне насіння сосни і продовжують у молодій корі дерев дірки, з яких п'ють сік.

Однак у вчинках лісових барабанщиків незрівнянно більше позитивного, ніж негативного.

РОПУХА

Ропуху в нас чомусь не люблять, гидують нею, навіть бояться її. Але придивіться до тваринки уважніше, і ви переконаєтесь, що це досить симпатичне створіння.

Сірувато-білу шкірку ропухи вкривають темно-зелені або зеленаво-бурі плями. Між них розкидані червонуваті або рожеві цятки. Череву в ропухи ніжно-білого кольору. Очі її, з чорними зіницями, облямованими тоненькими золотими стрічками, трохи вирячкуваті, однак теж гарні, особливо надвечір, коли тваринка виходить на полювання.

Ропуха – дуже корисна. Вона знищує безліч шкідливих комах і слимаків. Боятися ропух, звичайно, нічого. Треба тільки остерігатися, щоб рукою, котрою брали цю тварину,

не торкнутися ока. Захищаючись від численних ворогів, ропухи виділяють із шкіряних залоз їдку рідину.

Декого неприємно вражає холодне тіло ропухи. Вона, як і всі земноводні, належить до холоднокровних тварин, і тому температура її тіла залежить від температури повітря: коли надворі холодно, ропуха холодна, а в спеку – тепла.

Багато цікавих спостережень можна зробити над ропухою. Живе вона в найрізноманітніших умовах, її мелодійний крик «у-р-р-р» навесні лунає і на солоних озерах в районі Сиваша, і на поліських болотах, і на високих карпатських полонинах та альпійських луках. У Гімалаях плямисту ропуху зустрічали на висоті близько чотирьох з половиною тисяч метрів. На Алтаї її знаходили в джерелах з гарячою водою. Ропухи, що живуть у джерелах або коло них, не зачинають узимку.

Досить легко переносить ця тваринка і сухе повітря. Серед азіатських пустель плямисті ропухи живуть у покинутих нірках гризунів або в колодязях з напівсолоню водою. В денну спеку вони відсиджуються по домівках, а в прохолодні ночі виходять на полювання.

Якось літо в нас видалось дуже посушливе: за два місяці не випало ані краплі дощу. Навіть вночі стояла нестерпна духота і зовсім не було роси. Сутужно жилося різним «вологолюбам»: слимаки і равлики десь поховалися, земляні черви глибоко зарились у ґрунт. Важко було боротися за життя ропухам і землянкам-часничникам. Доводилося голодувати. Але голод земноводні переносять набагато легше, ніж, засуху.

Того року я приїхав на село вивчати життя птахів. Кімната, в якій я тимчасово поселився, була занедбана. Довелось її трохи прибрати. Миючи вікна, я пролив на призьбу воду. Через якусь частину з нірки виповзла зелена ропуха і пострибала до зволоженої землі. Згодом я побачив ще одну ропуху, яка простувала до призьби з саду. Тоді я став видушувати з ганчірки воду на ропух. Це їм надзвичайно подобалося. Вони охоче підставляли під струмінь спини й солодко примружували очі. Дивно було, що з досить великої відстані ропухи так швидко виявили воду.

Як уже зазначалося, проти численних ворогів ропухи бороняться їдкою рідиною, яку виділяють із шкіряних залоз. Власне, це малоефективна міра захисту. На зелених ропух нападають ворони, граки, сороки та багато інших птахів. Вони розкльовують череву ропухи, і з'їдають її потрух. Бідні тваринки не здихають одразу, а ще довго повзають без нутрощів. Сорокопуди настромлюють молодих ропух на колючки глоду або терну і поїдають уже висохлі трупи.

В боротьбі за життя ропухи виходять переможцями тільки завдяки своїй надзвичайній плодючості. З ікри, яку вони навесні відкладають у першу-ліпшу калюжу, розвиваються тисячі пуголовків. Багато ікри та пуголовків гине від того, що калюжі пересихають. Але коли умови більш-менш сприятливі, то плем'я ропух поповнюється неймовірною кількістю молодняка. В степу коло Асканії-Нова під час розселення молодих ропух провели такий експеримент. Поперек їхньої путі натягли шнур. Щохвилини через нього перелазило близько шестисот тваринок.

Ропухи дають велику користь. Протягом доби вони знищують безліч різних шкідливих комах та слимаків. В одному з радгоспів Київщини досліджували їжу ропух, жаб та ящірок, спіяних у канавках навколо ланів з буряками. В кишках ропух знаходили в середньому тридцять комах, тоді як у великої водяної жаби їх було тільки дев'ять, а в ящірки – п'ять. На бурякових полях плямисті ропухи живляться сірим буряковим та бобовим довгоносом, хлібними жу-желицями, дротяниками та щитоносками.

Корисність ропух давно відома людям. Так садівники й городники Англії спеціально скуповають цих тварин і пускають до своїх садів і городів. Затрачені гроші й зусилля окупаються сторицею. В нас величезна армія натуралістів охороняє ропух і використовує проти шкідників природи. Але подекуди є ще несвідомі люди, які по-варварськи знищують цих тваринок.

Усім належить знати, що ропухи – наші друзі, вірні союзники в боротьбі з ворогами сільського господарства.

СОВИ

Хто з вас бував у зоопарку, той, безперечно, бачив сову-неясить. Увесь день вона сидить непорушно, заплющивши очі. Та коли сонце заховається за обрій, сова прокидається й здивовано позирає довкола себе. На її голові спереду, на так званім «обличчі», пір'я весь час кумедно ворухнуться. Складається враження, що птах гримасує. До речі, те саме можна спостерігати і в сичів, болотяних вухатих сов та пугачів. Але найбільше «гримасує» невеличка й досить гарна сова-сипуха, що водиться переважно в західній частині України. Вона гойдається, киває головою, повертає її на всі боки. Світле «обличчя» сипухи, що має форму серця, то зморщується, то розпрямляється. В цей час сова пильно приглядається до всього, що її оточує, уважно прислухується, чигаючи на здобич.

Сови – нічні птахи. Саме тому забарвлені вони здебільшого в одноманітні кольори: темно-бурий, сірий та брунатний. Що ж до сипухи, то вона відзначається білуватим, жовтим і світло-сірим забарвленням. Спина в неї світло-сірого кольору з ніжними білястими рисочками і стрілочками. Пір'я на крилах руде, поцятковане сірим. Груді й живіт теж вохристо-руді, але з червоною іскрою. «Лицевий диск» – кремове-білий, очі облямовані бурою смужкою. Лапи сипухи вкриті рідким рудуватим пір'ям, що нагадує волосинки. Два пальці спрямовані вперед, два – назад. Добре розвинений зір і, особливо, слух неабияк допомагають сові під час полювання. Де полюють сови, там часто можна почути крик їхніх жертв – миші, нориці, щура.

Сипуха, як і інші сови, знищує силу-силенну різних дрібних гризунів. Свою здобич вона ковтає разом із шерстю та кістками. Потім неперетравлені рештки – шерсть та кістки – сова викидає, відригуючи їх через рот. Це так звані «погадки». Розглядаючи їх, можна підрахувати, якими тваринами живилася сова і яку кількість їх з'їла. Свого часу в тринадцяти тисячах погадок сипухи було знайдено рештки вісімнадцяти тисяч дев'ятисот тридцяти шести звичайних полівок-нориць, або житників, дев'яти тисяч чотирьохсот дев'яноста шести хатніх мишей, трьохсот двадцяти трьох лісових нориць...

Винищує сипуха і птахів, але зовсім мало.

У роки, коли виплоджується велика кількість мишей, зростає і совине плем'я. Сови, які звичайно тільки один раз на рік виводять пташенят; в «мишине засилля» гніздяться двічі, а іноді й тричі. Тепер у їхніх гніздах уже не чотири-п'ять яєць, а сім-вісім. Пташенят третього виводка знаходили в гніздах навіть узимку, в грудні, а то й у січні місяці.

Совенята досить швидко ростуть і потребують багато їжі. Мені доводилося спостерігати пару сипух під час годівлі своїх дітей. Протягом години батьки прилітали до гнізда тридцять чотири рази. За цей час вони принесли щонайменше тридцять мишей. Такі спостереження я повторював кілька разів у різний час ночі і менше двадцяти відвідин гнізда на годину

не помітив. Отже, за шестигодинну липневу ніч сови доставили до свого гнізда, в якому було шестеро пташенят, сто двадцять – сто вісімдесят мишей.

Один зоолог спостерігав сичів, які приносили своїм дітям їжу щохвилини.

Ведучи спостереження за совами побіля їхніх гнізд, пам'ятайте, що ці птахи, коли в них вивелись пташенята, нерідко нападають на людину, яка їх потурбувала.

Багато років тому, склавши черговий екзамен у реальній школі, я з кількома товаришами проходив верхньою алеєю Першотравневого, як його нині називають, саду міста Києва. Бредем собі помаленьку, гомонимо. Раптом якийсь великий птах налетів на одного з хлопців і збив з нього картуза. В агресорові ми впізнали сіру сову-неясить. Зупинились ми, обговорюємо дивовижну пригоду. Аж тут бундючно крокує якийсь офіцер з баришнею під руку. Коли ця пара порівнялася з великою дуплястою липою, сова налетіла на офіцера і теж збила в нього з голови кашкета. Офіцер вихопив з піхов шаблю і ну махати нею в повітрі. Сова відлетіла метрів на десять і сіла на сусідньому дереві. Ми засміялись. Тоді офіцер накинувся на нас. Він вирішив, що це ми привчили птаха, як він гадав, папугу, збивати з людей шапки... Згодом ми дізналися, що в дуплі липи неясить вивела четверо очкастих совенят.

Сови досить поширені на Україні. Навіть у безлісому степу та на голих островах Чорного моря гніздиться так звана болотяна сова.

Ці птахи живляться майже виключно гризунами. Тільки маленькі сови-сичики та сплюшка, крім мишей, їдять нічних комах: жуків, метеликів тощо.

Підраховано, що за рік одна сипуха винищує не менше тисячі двохсот мишей. Коли припустити, що кожна миша за рік з'їдає кілограм зерна (фактично вона з'їдає його куди більше), то виходить, що одна сипуха, винищуючи гризунів, зберігає для нас більше тонни пашні. Сич теж врятує від мишей не менше п'ятисот кілограмів зерна. Як правило, він вилітає на полювання ще до заходу сонця.

Сича добре знають на селі і чомусь дуже не люблять. Несвідомі люди ще й досі вірять у забобони, ніби цей птах сумним своїм криком віщує смерть. Навряд чи варто доводити, що це цілковита нісенітниця. Крик сича, пугача або сови – це абсолютно те саме, що й крикання грака чи, скажімо, кування зозулі.

Сови належать до найкорисніших птахів. Вони допомагають у боротьбі з найлютішими ворогами полів і городів, садів і лісів, комор і зерносховищ. Сови зберігають нам тисячі тонн зерна, городину, молоді насадження.

Кожному слід гарненько усвідомити, яке величезне значення мають ці птахи в боротьбі за підвищення врожаю.

Юні натуралісти повинні взяти над совами шефство, приваблювати їх до парків і садів, вившувати для наших крилатих друзів дерев'яні будиночки під помешкання...

ПРО ЩО КУЄ ЗОЗУЛЯ

Зозуля мене здавна цікавить. Щороку в квітні, коли прозорі ліси і гаї починають одягатися в зелені шати, я з нетерпінням чекаю на її перше кування. Почувши зозулин голос, знаю, що холоди вже не повернуться, що весна увійшла в повну силу, що незабаром затьохнає соловей, засвистить золота іволга.

У травні, коли в лісах цвітуть конвалії і пташині пісні дзвенять цілу добу, в лісовому гомоні не змовкають і зозулі.

Люблю приваблювати цих птахів до себе, імітуючи їхній голос. Зозулине «ку-ку» я вимовляю так, щоб перший звук було чути неясно.

Зозулю у наших околицях водилося багато. Я ще з дитинства знав, що вони самі не мосять гнізд і не висиджують своїх яєць, а підкидають їх до гнізд інших птахів.

Роблять це зозулі тому, що на відміну від інших птахів несуть яйця через досить великі проміжки часу. Коли б вони самі висиджували пташенят, то не вставали б із гнізда протягом усього літа. А це, певна річ, фізично їм не під силу.

Якось із засідки я стежив за двома білими плисками, що звили собі гніздо в купі складених на узліссі дров. Плиски кудись відлучились, і раптом до їхнього гнізда, скрадаючись, підлетіла зозуля з яйцем у дзьобі. За мить вона поклала свій «подарунок» у чуже помешкання і, притьмом відлетівши, з радістю закричала: клі-клі-клі-клі. Це характерний крик зозулі-самки.

Досі бачити зозуліні яйця мені не доводилось, тому я з радістю кинувся до гнізда плисок. Яке ж було моє здивування, коли я уздрів чотири однаковісінькі яйця: всі одного розміру, всі білі в темні цятки. Перше враження було таке, що в гнізді не було того, що мене цікавило. Оскільки зозуля в кілька разів більша за тендітну плисочку, то мені здавалося, що і яйця її мають бути більшого розміру. Коли ж я придивився до них пильніше, то помітив, що одне яйце було все-таки більше за інші, округліше і поцятковане не кривульками, а немов обсипане маком. Хто спостерігав птахів, той знає, що в одному покладі яєчок такі відміни часто бувають, і тому мене брав сумнів, чи це зозулине яєчко.

Я вирішив спостерігати гніздо плисок доти, аж поки не вилупляться пташенята. Іноді, коли плиски відлітали на дві-три хвилини шукати собі їжу, я зазиравав до гнізда. На дванадцятий день з яєчка, яке мене цікавило найбільше, виклюнулося голе, сліпе, бридке на вигляд пташеня. Надвечір у гнізді з'явилося ще одне пташеня, теж голе і сліпе, але трохи менше розмірами. Вранці наступного дня я був неабияк здивований, заставши в гнізді тільки одного мешканця. Пташеня, що вилупилося другим, лежало мертве на землі між трьох розбитих яєчок.

Плисочки-батьки стурбовано літали довкола мене. Я відійшов од гнізда, і пташки заходилися годувати свою єдину дитину комахами.

Пташеня швидко росло. Днів за три-чотири воно вкрилося чорними колодочками. Було ясно, що в гнізді плисочки сидить зозуленя. Незабаром його велике тіло ледве вмещалося в кубельці. Пташеня сиділо надувшись, мов жаба, широко роззявляло жовтий дзьоб і голосно вимагало їжі. З годинником у руці я простежив, що протягом кожних п'яти хвилин до цієї пащі потрапляло не менше двох-трьох комах або павучків. Щоб нагодувати ненажера, плисочки працювали від світання до смерку. Стояли найдовші дні, і пташкам доводилось ловити комах годин сімнадцять-вісімнадцять на добу. На плисочках навіть пір'я помітно потерлося.

Минуло ще днів десять, і зозуленя вилетіло з гнізда. Але батьки, що мимоволі всиновили його, невідступно літали за ним і годували ще інтенсивніше, ніж раніше.

Аби глибше засунути поживу в пащеку ненажери, плисочкам іноді доводилося сідати їй на плечі.

Дослідити, коли ця темно-ряба потвора почала самостійно відшукувати собі їжу, мені так і не вдалося.

Через кілька років по тому надібав я дупло з гніздом горихвістки. Крізь його невеличкий отвір було видно п'ять голубих яєчок. Одне з них мало трохи більші розміри, ніж всі останні.

Згодом із цього яечка виклюнулося зозуленя. Ще не встигнувши освоїтися як слід у гнізді, пташеня заходилося вигортати яечка горихвістки на землю. Але природа жорстоко помстилася йому за це. Зозуленя швидко росло і незабаром стало таке товсте, що вже не могло вилізти з дупла. Два місяці сиділо воно там, немов у в'язниці, і пищало. Горихвістки все носили йому їжу. Та зрештою їм не стало на це сил, і вони зникли, а бідна зозуля загинула.

В зозулиному роду самців набагато більше, ніж самок. Самка звичайної або європейської зозулі протягом одного літа зносить до п'ятнадцяти, а то й двадцяти яєць. Знісши на землі чергове яйце, вона бере його в дзьоб і підкидає до чужого гнізда. Відомо понад сто п'ятдесят видів птахів, у кублах яких знаходили пташенят зозулі. Навіть найдрібніші пернаті королики, або золотомушки, інколи вигодовують зозуленят.

Внаслідок довготривалого природного добору зозулині яйця надзвичайно пристосовані до такого своєрідного способу розмноження. Вони порівняно дрібні й забарвленням та формою нагадують яйця тих птахів, до яких зозуля їх підкидає. Шкаралупка їхня товста й міцна. Отже, коли якась «спостережлива» пташина помітить, що яйце чуже, то все одно не зможе його розкльовати. Як правило, яйце зозулі розвивається набагато швидше, ніж яйця пташок, до яких його підкинуто.

Дивна властивість водиться й за зозуленям. Ледь вилупиться воно з яйця, як у нього розвивається хворобливий дотик, інакше кажучи, воно починає «боятися лоскоту». Коли в гнізді окрім нього є ще яйця чи пташенята, то воно по черзі підлазить під них, спинається на ніжки – і небажані сусіди летять додолу. Щоб яйце не скотилося з його спини, воно підтримує його зведеними догори крильцями.

В такий спосіб зозуленя знищує в боротьбі за життя всіх своїх конкурентів. їжа, що її стало б на четверо-п'ятеро пташенят якогось дрібного виду птахів, попадає до одного шлунка. Зозуленя на диво ненажерливе. Зафіксовано випадок, коли воно, вигодовуючись у клітці, за один день з'їло вісімнадцять ящірок, тридцять дев'ять великих зелених коників, три лялечки метелика «мертва голова», сорок три гусениці білана капустяного, п'ять личинок травневого хруща, чотири павуки-хрестобики, п'ятдесят мучних черв'яків і чимало мурашиних коконів, які, до речі, дехто неправильно називає «яєчками».

О першій порі зозуленя, на відміну від інших пташенят, сидить у гнізді мовчки і зовсім не махає крильцями. На це теж є своя причина.

Якби пташеня кричало, то його незвичний голос міг би відштовхнути новоявлених батьків. Махаючи крильцями, це опецькувате створіння теж неабияк нашкодило б собі. Воно легко зруйнувало б тендітне

кубельце, в якому так незаконно прописалось, і загинуло. Згодом, коли батьки призвичаються до свого дивного приймака, він починає жалібно пищати, настирливо вимагаючи їжі.

Виникає питання: а чи не шкідлива зозуля? Адже внаслідок її своєрідного способу розмноження гине сила найкорисніших комахоїдних птахів.

Дійсно, в тих місцях, де багато зозуль, деякі пернаті майже не виводять своїх пташенят. Та коли взяти до уваги, що зозуля живиться найшкідливішими волохатими гусеницями золотогузки, непарного шовкопряда тощо, котрих не їсть, окрім неї, жоден птах, – то стане цілком зрозуміло, яке місце в природі вона посідає.

Якось улітку я забрів у діброву, де порядкувала ненаситна золотогузка. Сумне враження справляв цей ліс. Сотні тисяч гусениць знищували дубове листя. В лісі неможливо було

простояти й хвилини – волосинки гусениць легко обламувались і, попавши на шкіру людини, викликали нестерпне свербіння. Бодай чи не всі птахи покинули діброву. Тільки зозулі лишалися на бойовому посту. За порівняно короткий час вони винищили майже всю гусінь і поклали край подальшому розмноженню шкідників.

У самої зозулі теж немало ворогів. На неї нападають чотириногі та пернаті хижакі. Чимало птахів гине під час перельотів на зимівлю до теплих країв. Щоб перемагати в боротьбі за життя, зозуля протягом сезону несе набагато більше яєць, ніж інші пернаті.

На південному заході України, крім звичайної сірої зозулі, зрідка трапляється досить велика плямиста, або чубата, зозуля, що підкидає свої яйця в гнізда ворон і сорок. Взагалі ж на земній кулі водиться близько ста п'ятдесяти видів зозул. Більшість з них розплоджується так, як і наша звичайна зозуля. Крім зозул, до чужих гнізд підкидають свої яйця і деякі американські шпаки, ткачики, медоуказники та навіть один вид качок.

Зозуля здавна привертає до себе увагу. Її приємне, трохи сумне кування знають і старі, й малі. Дехто пов'язує його з віщуванням смерті. Забобонні люди просять зозулю полічити, скільки років їм лишилось жити. Звичайно, таке повір'я – плід хворобливої фантазії. Не про смерть, а про життя, яке буває навесні, кує ця цікава для спостереження пташина.

НЕЗВИЧАЙНІ ПОВІТРОПЛАВЦІ

Мабуть, багатьом із вас, друзі, випало бачити, як літає павук. Адже явище це досить поширене.

Восени, коли настають теплі, ясні дні бабиного літа, в повітрі пливе павутиння, його можна зустріти і в полі, і на луках, і в лісі, ба навіть у місті. Воно повільно мандрує кудись, чіпляється за дерева, кущі, сідає на землю, потім знову здіймається в небо.

Що ж це за срібні нитки і куди спрямовано їхній політ?

У давні часи гадали, що осінню павутину «випаровують» рослини. Але не треба бути натуралістом, аби переконатися, що це неправильно.

Павутинка в даному випадку править за своєрідний «килим-самольот» для крихітних павучків, яких учені називають мандрівними бокоходами. В кінці літа молоді павучки вилазять на кущі, тини тощо, підносять догори черевця і починають із спеціальних залоз виділяти павутину. Легенький порух вітру сотає тонку нитку. Коли петля з павутини досягне одного-двох метрів завдовжки, бокохід відриває прикріплений кінець від себе, стуляє ніжки й разом з павутиною вирушає в мандри. Це теж не що інше, як боротьба за життя. Якби павучки не дбали про розселення, то незабаром для них не вистачило б поживи в місцевості, де вони вивелись.

Так само борються за життя, за місце на землі й деякі рослини. Серед нашої флори всі знають кульбабу, чортополох, осокір, вербу тощо, насіння яких теж переносить вітер.

Польоти павучків почалися на багато тисячоліть раніше за мандри по повітрю людини. Інколи бокоходи здіймаються дуже високо й долають великі відстані. Чарльз Дарвін спостерігав павучків та їхнє павутиння за шістдесят миль від берега моря. Інші дослідники наводять ще разючіші цифри.

Щоб опуститися на землю, маленькі аеронавти збирають у клубочок свою павутину і приземляються.

ПТАХ-ПАРАЗИТ

На дніпровських мілинах ловлять рибу крячки. Просторинь ріки сповнює стоголосий гомін. Ось один із птахів каменем полетів донизу. Мить – і в його дзьобі затріпотіла, вилискуючи в сонячному промінні, верховодка.

Раптом у табуні крилатих рибалок з'явився великий темний птах. Це не хижак, бо крячки гуртом умить прогнали б його. Він швидко працює крильми, намагаючись наздогнати щасливця, якому поталанило піймати рибіну. Той стрімголов від нього. Але де там! Розбійник уже зовсім поряд. Переляканий крячок випускає з дзьоба свою здобич. Чорний птах спритно ловить її на льоту й одразу ж ковтає.

Я давненько вже стежив за крячками, підраховував, скільки рибок зловить їхній табунець за годину.

Але незвичайна сценка відвернула мою увагу. Я схопив рушницю, вицілів і, коли загадковий птах наблизився на відстань пострілу, натис на курок. Підпливши до своєї жертви на човні, став пильно розглядати її. Дзьоб птаха мав на кінці гачок. Передні пальці лап з'єднувались плавальними перетинками, як у чайок-рибалок. Оперення було рудувато-бурого кольору. Переді мною гойдався на хвилі короткохвостий поморник. Я неабияк здивувався, бо в біологічній літературі не зустрічав ані слова про те, що цей птах трапляється в районі Києва.

Наступних років, переважно в час осінніх перельотів, що тривали з серпня до кінця жовтня, я не раз спостерігав на Дніпрі цих птахів. Бачив їх і поодинокі, і невеличкими зграйками.

Згодом мій приятель застрелив неподалік од Києва середнього поморника.

Цей вид, як і вид великого поморника, у нас досить рідкісний.

Поморники – північні птахи. Вони гніздяться в тундрі й на островах Льодовитого океану. Водяться вони і в Антарктиці. Життя їхнє тісно пов'язане з життям чайок-рибалок і крячків, до родини яких належить, власне, й поморник.

Поморники – справжні паразити. Вони самі риби не ловлять, а живляться тією здобиччю, яку відбивають у чайок та крячків.

Гострий дзьоб і кігті на лапах – надійна зброя мародерів.

Серед нашої фауни поморники – єдиний вид птахів, що веде паразитичний спосіб життя. Там, де багато чайок або крячків, поморник не голодує. На місці гніздувань гаг, кайр, чайок він нерідко грабує їхні яйця. На Дніпрі чайок і крячків небагато, та й живляться вони часто-густо дрібними водяними комахами. У зв'язку з цим поморникам на Дніпрі частенько доводиться голодувати...

ДРІМЛЮГА

Якось по дорозі в Асканію-Нова мені довелося робити пересадку на одному з загублених у південному степу полустанків. Скориставшись вільною часиною, я помандрував за околицю.

Був вересень, і степ мав дещо сумний вигляд: трава вигоріла, земля пересохла, порепалась і була зовсім гола. Навкруги стояла тиша.

Раптом повз мене швидко пролетів якийсь птах. Спочатку я подумав, що то соколик. Але своєрідний політ із характерним погойдуванням у повітрі переконав мене, що це дрімлюга.

Тим часом птах повернув до штабеля дощок, що лежали неподалік од залізничного полотна, й зник в одній із щілин.

Я обережно наблизився до схованки дрімлюги і став пильно зазирати в кожну шпарку. Нарешті мені вдалося виявити птаха. Він нишком сидів біля підкладеного під дошки дубового кілка, і його забарвлення майже зливалося з порепаною корою деревини. Напівзаплющивши очі, птах ніби дрімав. Я мимоволі згадав казку про шапку-невидимку. А чи не народилася вона внаслідок спостережень нашими предками захисного забарвлення тварин і птахів? Адже люди не раз помічали, як раптово «зникає» водяний бугай та вальдшнеп в очеретах чи, скажімо, тетерка на тлі сухого листа.

Між пернатих яскравий приклад захисного забарвлення подає і дрімлюга. Цей птах має досить цікаву властивість, він сідає на дерево не поперек гілки, як це роблять всі інші його крилаті родичі, а повздовж неї.

Велетенський сірий дрімлюга тропічної зони здебільшого сідає не на гілку, а на стовбур дерева. Трохи відхилившись од нього, птах скидається на трухлявий сучок. Своє єдине яйце тропічний дрімлюга відкладає в ямку, що утворилася в стовбурі дерева на місці відчахнутої гілки, і в такому, здавалося б, надзвичайно незручному положенні висиджує потомство. Новонароджене пташеня, вчепившись у кору кігтками, висить на стовбурі доти, аж поки не зміцніють у нього крила.

Дрімлюга, що живе на Україні, несе за сезон два білі, поцятковані сірим яєчка. Птах відкладає їх де-небудь у лісі під деревом. Сидячи на яйцях, він скидається на шматок кори чи купку сірої землі.

Захисне забарвлення (по-науковому мімікрія) властиве не тільки птахам, а й багатьом тваринам та кохам. Це один із засобів боротьби за життя.

Що ж стосується дрімлюги, то він цікавий не тільки здатністю маскуватися. Цей птах надзвичайно корисний. Ведучи нічний спосіб життя, він знищує безліч шкідливих комах – шовкопрядів, совок, різних жуків, навіть таких великих, як травневий та мармуровий хрущ. Часто дрімлюги літають над табунами великої рогатої худоби, отарами овець, кіз. Це породило марновір'я, ніби птах доїть їх. Дрімлюгу стали називати в народі козодоем. Проте таке звинувачення безпідставне. Птах ширяє над тваринами, полюючи на шкідників.

ЗАГАДКОВІ СТРАХОВИСЬКА

В один із вересневих днів я плив човном по Дніпру. На ріці дичини було мало: на цей час більшість куликів вимандрує на південь, а масовий переліт качок починається дещо пізніше.

На одній з мілин я ще здалека побачив якогось птаха. Він кумедно підстрибував над водою, немов прив'язаний вірвовкою за ногу. Коли човен наблизився, птах із великим зусиллям здійнявся в повітря і низько полетів у напрямку берега, тримаючи в кігтях велику рибину.

Довгі зверху чорні крила та білий спід свідчили, що то була скоба-хижак. Опудала цього птаха нам якраз бракувало для зоологічного музею. Хоч було далекувато, я звів рушницю і вистрелив. Скоба впала у воду, але раптом, сильно змахнувши крилами, знову злетіла над

водою і незабаром зникла з очей. За якусь мить човен був на тому місці, де птах упав. На хвилях погойдувалась напівжива білизна – риба з сім'ї коропових. Я схопив її за зябра і витяг із води. Як потім виявилось, білизна важила понад три кілограми, тобто більше, ніж важить сама скоба.

Відомо, що скоба в мисливському запалі часто хапає рибу, яку неспроможна витягти з води. Звільнити з тіла жертви свої довгі гострі кігті їй вдається не завжди. Найчастіше буває так, що велика риба тягне птаха під воду й топить його. Сама риба теж здебільшого гине, бо не має змоги як слід харчуватися. Але іноді вона виживає. Птах розкладається й відпадає. Тільки кігті його назавжди лишаються в рибацькому тілі. Велетенські щуки та білизни з мертвими скобами на спині породили різні фантастичні оповідання про загадкові водяні страховиська.

Кільканадцять років тому недалеко від Києва велика щука із скобою на спині попала до сітей одного рибалки. Витягнувши з води дивну здобич, рибалка настільки перелякався, що припустив навіткача. Трохи заспокоївшись, він вернувся й побачив у сітях велику худющу щуку з напівзгнилим птахом на спині...

ХОВРАХИ

Навкруги мріє неозорий степ. Сивіє ковила. Квітує пахучий катран, шавлія, дикий льон.

Над степом дзвенить жайворонок. Чітко «б'ють» у траві перепели. З очеретів, що густо вкривають береги річки Грузький Еланчик, долинає тріскучий спів очеретянок та кування зозулі.

Я приїхав у Хомутовський степ спостерігати ховрашків. Мені не раз доводилось чути, що на цілих землях ці гризуни швидко розплоджуються. Тим часом у заповіднику Асканія-Нова я переконався, що це твердження безпідставне. На цілині ховрашків буває порівняно мало. А живуть вони здебільшого на пасовиськах, толоці, старих перелогах, обабіч шляхів.

Хоч як ретельно шукав я ховрахові житла в густій траві в степу, проте не знайшов жодного. Поодинокі нори траплялися тільки на лисих купках землі – старих бабаковинах. З берегів Еланчика бабаки, як казали старі люди, зникли багато літ тому.

Пройшовши кілька гонів цілиним степом, я наблизився до покинутих пасовиськ. Трави тут майже не було, тільки де-не-де росли ріденькі кущики пирію, щиріци та подорожника. Нірки ховрашків траплялися тут мало не на кожному кроці. На кілька хвилин я завмер, і гризуни стали виповзати із своїх нірок. Обережно озираючись, вилізе жовтувато-сіре створіння, розмірами трохи менше за щура, стане на задні лапки біля нори, вижде якусь мить і чимчикує до засіяного пшеницею поля. Підбігши до першої-ліпшої стеблини пшениці, ховрах швиденько згризає її або нагинає і починає лущити колосок, набиваючи зерном рот. Коли не можна вже запхати до рота ані зернини, звіря хутко повертається до своєї нірки і висипає пашню на землю. Коло деяких нірок я знаходив також кісточки дикого степового мигдалю-бобівника, збоку кожную кісточку було прогризено і зернятко з'їдено.

Ті, кому вперше випадає бачити живого ховрашка, не можуть не замилюватися цим чепурним звірятком. Всі частини його тіла пропорційні, рухи граціозні. На мордочці вирізняються великі карі очі. Забарвлення хутра теж досить красиве і своєрідне: глинисто-сіре тло густо

всіяне жовтаво-білими цятками. А хіба не кумедна здатність ховрашка зводиться на задні лапки, стояти, як кажуть, стовпчиком і свистіти?! Свистить звіря здебільшого в час небезпеки. Подавши сигнал про загрозу, воно притьмом шугає в нірку.

Житло ховраха, яке править йому й за сховище, буває трьох типів. Найпростіша нірка являє собою короткий скісний хідник, що закінчується глухою камерою. Це помешкання молодих звірят або тимчасові нори дорослих ховрахів. Тварини риють їх поблизу посіву, щоб, коли треба сховатися від ворога, не бігти до постійної нори. Другого типу нори мають такий самий скісний хідник, але вони набагато довші – півтора-два метри. В цьому випадку хідник має кілька віднірків і кінчається великою камерою, вистеленою зсередини листям трави, остюками колосків тощо. В таких камерах раз на рік, навесні, самка народжує троє – десятеро малят. Тут-таки гризуни проводять у сплячці зиму. Під час парування та виведення дітей ховрахи живуть по кілька в кожній норі, а за звичайних умов – поодиночі.

Третій тип нірок починається з прямовисного сторчового хідника, який на глибині одного-півтора метра закінчується кількома камерами.

Прямовисний хідник гризуни роблять навесні, прокинувшись від зимової сплячки. З камери, в якій вони проспали місяців із сім, ховрашки риють назовні вертикальну «криницю», а скісний хідник забивають землею. У сторчових норах, так само як і в скісних, тваринки живуть і плодяться. Часто це помешкання використовує багато поколінь поспіль.

Як натураліст, котрого цікавив будь-який прояв життя, я під час подорожі не міг не милуватися «ховрашиним царством».

М. АКИМОВ

**ОХОРОНЯЙМО
ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ**

1930

ОХОРОНЯЙМО ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ. 1930

Охороняйте пам'ятки природи. Матеріали до охорони природи Середньої Наддніпрянщини / під ред. М. Акімова; Видання Дніпропетровської крайової інспектури охорони пам'яток природи. - Дніпропетровськ, 1930. - 65 с.

Підсумки чотирирічної роботи Дніпропетровської крайової інспектури охорони пам'яток природи УКОПП (1926-1930) вийшли друком у вигляді збірки «Охороняйте пам'ятки природи» (1930). До збірки включено статті М. П. Акімова¹ «Про охорону природи» та «Головні пам'ятки природи Середньої Наддніпрянщини», некролог та стаття члена інспектури М. Лещенка про скелі у м. Дніпропетровську та офіційний відділ. Книжка починається представленням 36 осіб, що сприяли роботі Інспектури, збираючи відомості про пам'ятки.

Автор збірки, зоолог М.П. Акімов включив до неї розділ «Головні пам'ятки природи Середньої Наддніпрянщини», що подає описи 15 найцінніших природних територій в межах повноважень Інспектури (за словами М. Акімова – «взятих під охорону Інспектури» та «проектованих для створення заповідників»). Всі описані ділянки було заплановано до оголошення заповідниками на II п'ятирічку, проте автор додатково навів перелік із шести цілин, які потребують додаткового вивчення та заповідання. Один із об'єктів, описаних у збірці – острів Фурсин, затоплений у 1960-х рр. водами Дніпродзержинського водосховища; плавні Великого Козачого Лугу – зникли при заповненні Каховського водосховища. Не збереглася у первісному вигляді і згадана толока Любомирівського племгоспу. Решта об'єктів сьогодні є заповідними².

Також М. Акімов навів 18 видів тварин, що пропонуються до оголошення в статусі «пам'ятка природи». Серед них хохітва, журавель сірий, орел-сіруватень, дрохва борсук, видра та ін. Зазначається, що бажано не полювати на ці види до вирішення питання про їх включення до списку пам'яток.

у додатку містяться мапа головних пам'яток природи Середньої Наддніпрянщини та «Мапа розповсюдження тварин, що рідко трапляються в межах Інспектури»; звернення до читачів

1 Акімов Михайло Павлович (16.05.1886 – 23.10.1955) – український зоолог, професор, діяч у галузі охорони природи. Народився у селі Калинівському Луганської області в сім'ї гірничого інженера. Шкільні роки провів у Катеринославі (Дніпрі). З 1908 по 1914 р. навчався на прир. відд. фіз.-мат. ф.-ту Харк. ун.-ту. Став активним членом Харківського товариства любителів природи.

У червні 1918 р. повернувся до Катеринослава, де працював спочатку асистентом наф. зоол. безгр. ун.-ту, а з 1926 р. – її професором. З 1.11.1926 р., і до початку 30-х років стає був керівником Дніпропетровської крайової інспектури з охорони пам'яток природи. Добився заповідання 39 об'єктів, а також заборони промисла борсука. Вперше запропонував затверджувати переліки видів тварин, що потребують охорони.

З 1933 по 1935 роки Акімов завідував відділом бентосу Дніпропетр. гідроб. інст.-ту, потім працював у Кримському заповіднику. На початку 1941 р. підняв питання про створення заповідника «Самарський ліс» на Дніпропетровщині. Після війни вчений повернувся з Грузії до Дніпропетр. ун.-ту, займався дослідженням штучних лісів України.

Помер М. П. Акімов після довгої хвороби, 23 жовтня 1955 р. У 1959 р., вже після його смерті, вийшла книга «Екологія животних», яка до цих пір не втратила свого значення.

2 Чегорка П. Т., Ломакін П. І. Заповідна справа в Придніпров'ї: погляд у минуле // Національні природні парки: проблеми становлення і розвитку (матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-річчю Карпатського національного природного парку, 14-17 вересня 2000 р.). – Мінприроди, Карпатський НПП, Яремче, 2000.

від Дніпропетровського Окружного Науково-Краєзнавчого Товариства (ДНКТ) та документація ДНКТ, дотична до охорони природи; а також підготовлені Є. Лавренком анкети збирання відомостей про цілини, ліси, болота і торфовища, озера, ботанічні сади, дендрологічно-декоративні та історичні парки, окремі старі, знамениті або рідкісні дерева.

Це перше видання Дніпропетровської Інспектури Охорони Природи за головну мету ставить популяризацію охорони природи, що в нас ще зовсім нова справа. Цією метою з'ясовується його зміст і розподіл матеріалу, що має на увазі широкого читача.

Стаття «Головні пам'ятки природи Середньої Наддніпрянщини» є почасти підсумки тієї частини роботи Інспектури, що стосується реєстрації пам'яток природи. Але матеріал, що його тут подається, зовсім не претендує на повність та непогрішну докладність. Оголошення цього попереднього звіту має на меті привабити інтерес прихильників краєзнавства до вивчення та охорони природи краю. Тільки за допомогою всіх громадян, що зацікавляться цією справою, лише й можна її налагодити.

Отже, прохання від Інспектури до всіх читачів збирати відомості про пам'ятки природи та зі всіма зауваженнями, додатками, а також питаннями, що виникають, звертатися на адресу Інспектури: м. Дніпропетровське, Жовтнева площа, Краєвий Музей. За всіляку допомогу в цій справі Інспектура буде дуже вдячною.

У роботі Інспектури по реєстрації пам'яток природи брали участь такі особи:

По Шевченківській окр. – секретар Окр. Коміс. Охор. Природи О. Олександрів, лісничий П. Попов, лектор Корс. Педтехнікуму О. Фещенко, агроном М. Гросгейм, вчителі: П. Авраменко, В. Дашкевич та І. Синегуб.

По Кременчузькій окр. – агроном Б. Малько, лісничий С. Левченко, вчителі П. Біленко, І. Раків та П. Щербина.

По Дніпропетровській окр. – лісничі Б. Вантоль, І. Коваленко, І. Філоненко, О. Цеберябий та А. Грунд, вчителі Д. Лях, О. Сичов, аспіранти І. Барабаш, О. Бельград та С. Бровко.

По Запорізькій окр. – мисливці К. Шамраєв, Г. Перовський, лісничі О. Антонюк та Н. Левченко, вчителі О. Беневольський, П. Бурцієнко, М. Шило та О. Шарівський.

Крім того, науковим досвідом та цінними порадами роботі Інспектури сприяли голова та співробітники Н.-Дослід. Кафедри Біології – проф. Л. В. Рейнгард, О. А. Єліяшевич та В. В. Стаховський, а також проф. Банкінського У-ту О.А. Гросгейм.

Усім цим особам Інспектура виносить тут щирю подяку за їх безкористовну допомогу.

Інспектор *М. Акімов.*

Про охорону природи.

– Охороняти природу?– здивовано запитає дехто з читачів.– Це якісь ще нові витівки. Хіба ж її треба охороняти? Від кого? Навіщо? Невже вона може загинути?

Але той, хто так запитає, сам легко може довідатися, що природа, окремі її частини дійсно гинуть, знищуються, які поволі, а деякі й навално в нас на очах. Звернімося лише до природи нашого краю. Старі люди ще пам'ятають, а молоді чули від батьків та дідів, про колишні цілинні степи, де росли трави в зріст людини височиною; про непролазні терни та чагарники по ярах, що від них не залишилося ні пня, ні коріння; про часті високозрісні гаї по балках, де зараз не знайдеш деревини не тільки що на дишло, а навіть на кнутовище; про недоступні болота та озера по долинах річок з очеретами, що стояли, як ліс, та кишили птаством, звіром та рибою, а зараз обернулися на багністі калюжі з великими берегами, що їх до-щенту витовкла худоба, та з єдиним «звіром» – жабою що тут поки ще знаходить притулок.

Поруч з цілинним степом та лісом зникає й царство диких тварин. З кожним роком невпинно зменшується кількість птахів, головним чином дичини і ті, що були звичайні, що їх можна було бачити щодня, зустрічаються зараз уже зовсім зрідка. Куріпок, що їх виводки ще зовсім недавно можна було зустрічати майже в кожній балці, зараз остільки мало, що спілка мисливців примушена заборонити за ними полювання в багатьох округах, аби запобігти повному знищенню цієї плодючої й цінної дичини. Хохітва теж, що 20-30 років тому була звичайним птахом по Наддніпрянщині, зараз майже зовсім зникла. Ніяка заборона полювання вже не зможе повернути її до нашого краю.

З колишньої різноманітної фауни ссавців лише заєць, лисиця та тхір ще й зараз широко розповсюджені, останні зустрічаються дуже рідко, а деякі й зовсім зникли. На лівобережжі, в східній частині Дніпропетровської та Запорізької округи, особливо біля Софіївки й далі на схід, майже на кожному клаптику неораного степу можна бачити горбики з пологими схилами до 50 см. височиною, місцями скупчуються вони по декілька десятків на десятині. То так звані «бабачини» чи бабакові могилки. Ще й не зовсім старим людям доводилося бачити тут і самого бабака – звірка з великого kota завбільшки, що жив у норах цілими групами. Із землі, що виносили бабаки з нір, і утворилися «бабачини». Далі на схід, до Дону, де більше збереглося цілинного степу, бабаки живуть і зараз, але й там існування їх знаходиться під великою загрозою.

Деякі діди, що їм вже вісьмий десяток років, певно пам'ятають ще одну тварину, що жила колись в наших степах – дикого коня чи тарпана, якого не залишилося тепер на цілому світі. Ще раніше, десь на початку минулого сторіччя, зник з нашого краю й сайгак, чи степова антилопа, тварина, подібна до вівці. Зовсім недавно, в 1918 р., зникли останні в середній Наддніпрянщині дикі свині, що перебували на терені Шевченківської округи, а в квітні 1928 р. забито останнього бобра, з бобрової колонії під Кременчуком. За історичних часів з терену України зникли ведмеді, олені, лосі, великі бики – зубр і тур та деякі інші тварини.

Не в меншій мірі діяльність людини відбивається й, на так званій, мертвій природі. Знищення лісу, чагарників та степового травянистого покриття, разом зі зростом ярів та круч

викликає зменшення вільги в ґрунті, зникнення джерел, висихання струмків, замулювання та міління річок, а знищення шельюгу та зворушення задернованих пісків сприяє посуванню піщаних кучугур у степу.

Звичайно, що процес витиснення людиною об'єктів природи помічається не тільки в нашому краї, але йшов, іде і невпинно буде йти й надалі на просторі всієї земної кулі. Досліді палеонтологів, що вивчають рештки тварин, які існували на землі в минулі часи, наочно показують, що в той час, коли вперше з'явилась на землі людина, тваринний світ був надзвичайно багатий і різноманітний. Наприклад, на терені Європи, яка докладніше вивчена в палеонтологічній відношенні, в безлічній кількості водилися різноманітні ссавці – тури, зубри, олені, лані, сарни, антилопи, свині, дикі коні, носороги, великі слони-мамути, ведмеді, вовки, леви та багато інших. Надалі, поруч з тим, як людина стає більш численною, більш озброєною та здобуває перше місце на землі, починається загибель багатьох тварин; хоч вони, почасти зникали від зміни природних умов, підсоння тощо, але побільшості безпосередньо від знищування їх людиною. Деякі породи з тих, що були, водяться тут ще й досі, інші збереглися в країнах, де мало людського населення, а багато зникло назавжди. Та й ті, що лишилися з великих ссавців, як от: олень, сарна, лань, лось, бобер, свиня та інші, вже давно були б знищені в Європі зовсім, коли б в тій чи іншій мірі своєчасно не були взяті під охорону.

Подібне до того, що відбулося в Європі в доісторичні, а почасти вже і в історичні часи, мало місце на протязі минулого сторіччя в Північній Америці. Тут жваве заселення, жадоба збагачення й хижацьке полювання теж привело до надзвичайно швидкого зубоження найбагатшої фавни ссавців та птахів. В 1876 році, лише одних бізонів (великих биків), що водилися там неоглядними табунами, забито 3 мільйони голів, а мандрівного голуба, що зграями його наче хмарою заслонялося сонце, за короткий час знищено дощенту. Тільки рішучі й широкі заходи до охорони природи, що їх своєчасно вжили Сполучені Штати та Канада, почасти прикинули повсюдне знищення тваринного царства і навіть сприяли знову збільшенню деяких представників.

Скрізь, де тільки оселяється культурна людина, вона викликає загибель первісної природи шляхом безпосереднього знищення та зміною природних умов (вирубування лісу, розорювання землі, випасування худоби і т.і.). Вона неначе прагне до того, аби на всім просторі землі залишитися одній зі своїми свійськими тваринами та рослинами, що штучно розводить, перетворити всі кутки, де тільки можливо, на оселі, ниви, пасовиська, сади, сіножати і т. і. Що первісна природа дійсно гине катастрофічно під руйнацькою діяльністю людини, про це не може бути суперечок, це ми всі бачимо, а хіба що не звертаємо належної уваги. Але ж чи треба її охороняти? Обороняти від людини? Навіщо це робити, коли людина з того й живе, що всебічно використовує природу?

Чому треба охороняти природу. Дійсно, все існування людини залежить від природи, але не всі сили природи необмежені, не всі багатства її невичерпні.

Хижацьке чи необачне поводження з багатствами природи неминуче приведе в кращому разі до неповного їх використання, а то й раптової й марної загибелі з несприятливими і навіть тяжкими наслідками, що їх опісля дуже важко, а то й зовсім неможливо виправити. Багато до цього прикладів бачимо і в нашій краї. Наведемо тільки деякі з них.

Майже всюди рибалки вже давно скаржаться на те, що риби стає мало; багаті на рибу вгіддя зовсім спустіли; дрібна стала риба, перевелась. А чи може воно інакше бути, коли

ніяких заходів до поліпшення рибальського господарства до недавнього часу в нас не проводилося? Зараз спілка мисливців та рибалок видає правила рибальства, що ними забороняється вживати деякі знаряддя та засоби лову, а також ловити ту чи іншу рибу підчас нересту. Але ці правила ще не так давно видано, а до такого, вони лишаться часто лише на папері. Майже ніхто їх не виконує. Кожний рибалка здобуває скільки зможе і як зможе всяку рибу, яка попадеться протягом цілого року, за допомогою різноманітних знарядь незалежно від дозволу чи заборони. Мережі вживають занадто густі, що до них попадає безліч дрібної риби. Кожному певно доводилося бачити, що витягають з неводом чи волоком на одну придатну до їжі рибину сотні такої, з якої ще ніякого наїдку немає. Почасті її збирають на «куху» чи продають за безцінок, а решта мальків залишається на березі. Місцями, аби краще здобувати рибу, випускають цілі ставки та озера і придатну рибу вибирають, а безліч дрібної залишається й марно гине. Необмежені лови підчас нересту знищують мільярди майбутніх мальків.

І все ж таки, не зважаючи на таке хижацьке витрачання рибного багатства протягом десяти років та відсутність будь-яких певних заходів до впорядкування ловів, риби на Україні й тепер іще місцями так багата, що рибальство дає значний прибуток населенню. Один Дніпро з лиманом, ще й в останні часи, постачає біля 600.000 пудів риби на рік. А коли б правила, що їх встановлено для рибальства, виконувалися, коли б не виловлювалась ікр'яна риба, а окремі найкращі нерестища в околиці було вилучено зовсім з використання, як заповідні водозабори, де була б можливість рибі спокійно плодитись та зростати й поволі розселитись по суміжних водозаборах, – здобич риби значно збільшилася б. Лише впорядковане господарювання щодо рибальства припинило б зменшення риби, а через декілька років давало б прибутки навіть для більшої кількості рибалок, ніж тепер.

Не в кращому стані перебуває й мисливське господарство. Коли поділити загальну площу округи на кількість мисливців, що зареєстровані по округовій спілці мисливців у поточному році, то будемо мати таке співвідношення:

По Дніпропетровській окрузі 2,42 кв. кілометр. на одного мисливця

-II- Запорізькій -II- 2,40 -II-

-II- Кременчуцькій -II- 2,51 -II-

-II- Шевченківській -II- 1,85 -II-

Підрахування дичини, що виплоджується кожного року, в нас ще не налагоджено, але й без підрахунку можна гадати, що деякої остільки вже мало стало, наприклад дроф, що навряд чи вистачило б по одній на кожну півсотню мисливців, а з звичайних тварин, то хіба що зайці по одному на мисливця може ще й припаде. Кількість мисливців щороку значно збільшується, а тому необхідно дуже обережно використовувати запаси дичини та вживати рішучих заходів, до того, аби вона доцільно витрачалася і марно не гинула, інакше в найближчому часі не буде вже за чим і полювати.

Всеукраїнська Спілка Мисливців, дбаючи про охорону та зощадження мисливського господарства, припинила назавжди весняне полювання, забороняє полювання на рідких, зникаючих тварин і встановлює певний термін полювання, аби запобігти знищенню молоді дичини; обмежує кількість здобування, оголошує заказники, але зменшення дичини йде швидше навіть ніж зменшення риби. Заходи ВУСМР'у, хоч і не зовсім достатні, дали б все ж таки значні наслідки, коли б більшість мисливців ставилася до них уважно і, розуміючи,

в якому катастрофічному стані перебуває мисливське господарство, дбала про його зрятування. Але правила мисливства, як і правила рибальства, знаходяться часто лише на папері. Терміни полювання не виконуються, норма здобування перевищується, а по заказниках по-тай проводиться полювання.

Ще скоріш, ніж невпорядковане полювання, до зубоження мисливського господарства приводить марне знищення дичини. Всюди, де тільки багато гніздиться птиці, переважно дичини, там провадиться й необмежене грабування крашанок. Роблять це не тільки що цілі ватаги хлопців та підлітків, але часто й дорослі. У деяких місцях, особливо в плавнях, крашанки качок, чайок, мартинів і навіть гусей та іншої птиці, збирають цілими возами й каюками. Безліч майбутньої дичини таким чином марно гине, тому що користи з цих крашанок мало – переважають дрібні, багато з них б'ється, а з тих, що залишаються, половина, а то й більше, вже зароджені і їх, в кращому разі, викидають свиням. Коли з рештків гнізд, що якимось збереглися, виплодяться пташенята, то незабаром починається в плавнях знову знищення дичини вже іншим способом. Каченят, що ще не літають, та й старих линців б'ють кійками та травлять собаками, і збирають таким чином цілі лантухи ще зовсім недорослої, ще вкритої пухом, худой птиці. Хіба можна після цього дивуватися тому, що кількість дичини так швидко зменшується.

Часто гадають, що занадто багато людей стало і ніякі заказники, ніякі заходи щодо охорони дичини вже не можуть запобігти зниканню дичини, коли їй немає де плодитись та переховуватись. Але це не так. У Німеччині, наприклад, на один квадратний кілометр припадає пересічно 134 чол., а на Україні – 64 чоловіка. Отже, населення в Німеччині густіше, більш ніж удвоє, чим на Україні, але, дякуючи тому, що там здавна ведеться правильне мисливське господарство, Німеччина здобуває щорічно дичини, звіра та птахів, на 13 мільйонів карбованців. Оленів, що їх у нас в Криму та на Кавказі мало що не зовсім знищили, німці здобувають у себе близько 30 тисяч штук на рік, і м'ясо оленя та сарни в тамтешніх їдальнях – звичайна страва. Зайців Німеччина здобуває близько 5,5 мільйонів на рік, в той час, як у нас, на просторі всього Союзу, що приблизно в 45 разів перевищує площу Німеччини, здобувається лише близько 9 – 10 мільйонів. (В 26/27 році – 7 міл., 27/28 – 10 м.)¹. Отже, бачимо, що збільшення населення ще не може викликати загибелі дичини, коли своєчасно вживають заходів, щодо впорядкування полювання та охорони природи.

«Ну, то в Німеччині. А в нас може мисливські багатства остільки вже зубожіли, що взагалі не варто будь-якого мисливського господарства утворювати?»

І це буде не так. Тому що й в сучасному своєму невпорядкованому стані мисливство все ж таки дає деякий прибуток громадянству й республіці. Наприклад, загальна вартість вивозу хутра з України за 4-річчя, з 1924 по 1927 рік, складала одну третину вартості вивозу продуктів гірничої промисловости – руди та вугілля, та біля одної шістнадцятої головного предмету експорту – хліба, за той же термін. У 26/27 році різні організації закупили хутра на Україні на 1.250.000, а в 27/28 році на 2.198.000 крб.². Заготівля переважно складається з хутра тих тварин, що скрізь трапляються: значну частину її, наприклад, складає заець, хутро

1 Відомості про мисливське господарство Німеччини позичаємо з книжки Васильковського «Охрана природы и краеведы».

2 Більш певні числові дані маємо тут лише відносно експорту хутра. Див. «Укр. мисливець та рибалка № 11-12 1928 р. І. А. Вилятов «Итоги заготовок пушнины»

якого йде зараз виключно закордон. Коли б ця галузь прибутків використовувалася більш доцільно, коли б упорядкувати мисливське господарство, встановити цілу мережу заказників, де дичина змогла б спокійно плодитися, припинити марне знищення птахів та звірів, то незабаром і прибутки від мисливства на Україні значно збільшилися б. А коли в найближчий час цього не буде зроблено, то не тільки що прибутків, а незабаром і самого мисливства вже не існуватиме, бо не залишиться ніякої дичини для полювання.

Також недоцільно використовуються в нас і рослинні багатства краю. Майже ні з чим не поводяться так недбало, як з лісом, що як раз у нас, у степовій смузі, вимагає якнайпильнішої охорони. Наведемо й тут одного приклада.

Ще не так давно майже всі балки степової Наддніпрянщини були вкриті байрачними лісами та густими непролазними кущами по вибалках. Вісімдесят, а то й більше, відсотків цих лісонасаджень, протягом останніх 20-30 років, було знищено марно. Ніякого лісового господарства не проводилося. Замість того, щоб вирубувати щорічно невеликі ділянки та давати лісові відновлюватися, вирубали його цілком, а по парості, що пішла від коріння, та й по лісові, що ще не порубаний необмежено випасували худобу, яка знищувала підрість. Незабаром і слід загув за лісом та кущами. – «Ну що ж, кажуть, – заробили люди карбованця, підлаштувались трохи. По балці, де струмочок тік, будуть садовити капусту та городину, а що до чагарників, то навіть вони здалися, лише марно під ними земля гуляє».

Так то воно так. Але свого лісу зараз вже й на ворота не знайдеться. А за декілька років струмок із балки зникне, земля під капусту стане вже не так придатна, тільки ще прядиво ростиме тут добре, а як шугоне злива – раптом замулить все, та ще й в слободі шелесту наробить. А по вибалках, де були чагарники, дивись вже й яри та кручі пішли, що вже дійсно ні до чого не придатні. Але ж щороку вони ростуть, поширюються аж геть-геть під ниви, забирають та висушують гарні землі. Ця яруватість, зріст площі так званої – невдобої землі, один з найбільш помітних наслідків знищення байрачних лісів, чагарників та розорювання верхів'я балок. Щоб позбавитися цього, щоб припинити поширення ярів, треба покласти багато грошей та праці на проведення великих земляних робіт і обліснення верхів'я балок.

Другий наслідок, що не так кидається в вічі, але ще більше відбивається на хліборобстві, – це зменшення вогкості в ґрунті. Помічено, що де більше лісу, там більше випадає й дощів. Крім того, ліс та чагарники затримують багато снігу, де він поволі по весні тане, і вся снігова вода вбирається в землю. Яри ж, що глибоко прорізують місцевість в різних напрямках, навпаки викликають висихання ґрунту. Тому зараз, у зв'язку з посушливістю, цим головним ворогом нашого хліборобства, вже виникає питання про необхідність поновлення колишніх природних лісових насаджень. Немало піде часу та праці, щоб виправити хиби необачного використання лісу.

У той же час загибель лісів почасти сприяє збільшенню шкідників сільського господарства. Кущі багато приваблюють дрібних комахоїдних птахів, що тут гніздуються і в значній мірі допомагають людині в боротьбі з шкідниками. По великих деревах тут охоче оселяються шуліки, кібці, сови, сичі та дрібні хижі птахи, що знищують безліч оврахів, мишей, хом'яків, нориць, а також сарани, коників та інших комах.

В якій мірі птахи корисні для сільського та лісового господарства, можна бачити з прикладів, що їх позичаємо з книжки Г. А. Бризгаліна – «Птицы друзья человека».

Шляхом певних спостережень та досліджень вмісту шлунків забитих птахів, встановлено, що каня мала здобуває до 50-ти мишей щодня, а сова вухата – біля 30-ти мишей в ніч. Коли припустити, що миша за свій вік робить шкоди лише на 5 коп. і то виходить, що каня або сова зберігають хліба на півтора чи два з половиною карбованці щодня.

Молода зозуля, згідно спостережень Бризгаліна, за 2 години з'їла 160 гусинь.

У шлунку одного грака знайдено 133 шт. жуків – бурякових довгоносики, відомих шкідників цукрового буряка.

У шлунку синиць знаходили по 5–6 тисяч яєчок метеликів, що з них вийшла 6 гусень.

Не меншу користь у боротьбі з шкідниками приносять і багато інших хижих та комахоїдних птахів. Не даремно в Сполучених Штатах Півн. Амер. та в Німеччині витрачаються гроші не тільки на охорону, а навіть на те, щоб приваблювати цих дарових помічників людини на поля, в садки та ліси. Роблять спеціальні насадження з кущів та дерев, аби дрібним птахам було де гніздитися, розвішують штучні гнізда на зразок наших шпаківниць, улаштовують підхарчовування птахів узимку, що особливо необхідно підчас ожеледі, великого снігопаду тощо. Охорона корисних птахів набуває державного значіння. Улаштовуються для цього спеціальні станції, мають окремі фабрики, що десятками тисяч постачають штучні гнізда-дуплянки, що їх розвішують по лісах. Ці витрати з лихвою повертаються птахами, що годуються переважно шкідливими комахами і таким чином у значній мірі зберігають ліси та сади.

У нас охорона природи ще зовсім нова, незвична справа. Приваблювання птахів не тільки що ніде не проводиться, за винятком хіба таких улюблених, як шпаки та чорногузи, але навпаки, необмежено йде розполохування та знищення навіть найкорисніших з них. Пригадаймо лише, оскільки палко цілі ватажки хлопців вишукують гнізда, видирають крашанки та нищать пташенят. Ніхто з дорослих майже ніколи цьому не заперечує, тому правда, що мало хто й знає, яку шкоду садкам та нивам приносить це марне грабування. З другого боку, мисливці, переважно з міста, так звані стрільці-спортсмени, забувають часто, виключно для розваги, найкорисніших птахів: кібців, сов, мишоловів, ракш, одудів, навіть і дрібних комахоїдних птахів. Таке знищення тварин не лише поширює зубоження природи навколо міста, але уявляє собою попросту злочин, тому що сприяє збільшенню шкідників, на боротьбу з якими громадянство й держава покладають стільки праці та коштів. Мало ще в нас розуміють, що той, хто б'є корисних птахів чи грабує гнізда, тим самим грабує хлібороба та садівника, грабує все громадянство в цілому і, зокрема, себе самого.

Птахів, що роблять людині виключно шкоду, дуже мало, а значно більше таких, що цілком чи переважно корисні. Відомо, що шпаки, наприклад, жадібно нападають на ягоди в садках, але протягом цілих 8-ми місяців вони ж збирають шкідників на полях та городах. Шуліка часом ухопить курчатко, але щоденна його їжа складається з оврахів, мишей, сарани і т. ін. Теж можна сказати майже про всіх наших звичайних птахів. А тому краще й доцільніше буде зовсім не знищувати ніяких птахів взагалі, а лише захищатись від них у той час, коли вони шкодять.

Приклади, що їх наведено, стосуються непрозорливого використання натуральних багатств краю та необхідности впорядкування рибного, мисливського та лісового господарства. Але охорона природи набуває ще іншого змісту.

Щоб краще влаштувати своє життя треба, між іншим, знати про те, як жили наші батьки та діди, як змінювалися умови життя та як утворився той громадський устрій, що ми маємо зараз. Про життя людей в нашому краї з минулих часів свідчать, між іншим, постійно первісної люди-

ни, могили, що багато розкидано по наших степах, городища, фортеці, старовинні будівлі і т. ін., а тому необхідно охороняти та вивчати ці, так звані, *пам'ятки старовини*, пам'ятки, що зв'язані з історією нашого краю, що кажуть нам про далеке минуле. Так само для того, щоб дізнатися, як краще використовувати, зберегти та побільшити продукційні сили нашого краю, як зробити, щоб краще земля родила, щоб краще ліси росли, щоб мисливство давало прибутки та риба не зменшувалася, – для цього теж треба знати минуле, минулу природу краю. Треба вивчати, як у цілинних, вкритих тирсою, степах утворився чорнозем, що робить з України житницю для північної частини Союзу; треба вивчати, як ростуть ті ліси, що їх ніколи не використовувано, де й як краще розмножується риба та дичина, коли її не займає чоловік, отже треба й тут охороняти й вивчати рештки минулої природи краю, так звані *пам'ятки природи*.

За пам'ятки природи, себто за пам'ятки, що свідчать про минуле, про зміни в природі краю, ми розуміємо такі місця й куточки природи, де вона майже не пошкоджена, чи тільки трохи змінена людиною. Наприклад, ділянки старовинного лісу, степ, що його ніколи не орано; великі хащі терну та інших рослин, величезні болота й торф'янища, що їх рідко відвідує людина й не витолочує худоба. Деякі річки, плеса й озера з берегами, де збереглася рослинність і де мають захист різноманітні тварини; місця, де водяться рідкісні тварини або розплоджується багато звірини, птахів та риби. Крім того, за пам'ятки природи можуть стати старовинні сади, парки, окремі вікові дерева, окремі зникаючі в краю породи тварин та рослин.

Скелі, гірські поклади, якщо мають цікавий з наукового боку склад і свідчать про те, які зміни відбуваються зараз, чи відбувалися в минулі часи в гірських шарах, чи на поверхні землі, уявляють собою пам'ятки геологічні та географічні. Особливо мальовничі місця та краєвиди теж треба лічити як художні, естетичні пам'ятки природи.

Для того, щоб мати можливість докладно вивчити деякі з пам'яток природи, наприклад, ділянки лісу, вчастки степу, водозбори тощо, треба іноді зовсім вилучати їх з будь-якого використання, щоб уникнути впливу людини, себто утворити тут так звані заповідники. Цілу низку дуже важливих наукових спостережень можна провадити лише в таких заповідниках, що позбавлені різноманітного впливу людини.

Тому в заповідниках звичайно влаштовуються спеціальні наукові дослідні станції. Роботи в цих станціях подають практичні висновки щодо доцільного використання природних багатств. Крім того, великі заповідники правлять за резервати, себто місця, де корисні та важливі промислові тварини мають можливість плодитися та розповсюджуватись звідсіль на околиці. Отже, заповідники мають дуже важливе практичне значіння. Вони збільшують наші знання в галузі природи і тим самим дають змогу людині краще панувати над природою, доцільніше використовувати її сили на життєві потреби і, таким чином, поліпшувати власне існування. Тому не слід гадати, що під заповідниками марне гине ліс чи земля, вони й тут використовуються лише іншим засобом, ніж завжди.

Дослідження й спостереження, що тут провадять, як і ті, що ведуть, наприклад, на до-свідних сільсько-господарчих станціях, корисні й необхідні для добробуту всіх громадян, що зараз живуть і що будуть жити після нас. Ніхто не буде казати, що землю сільсько-господарчої станції та її реманент, або майно, що скупчене в музеях, краще було б поділити між громадою, отож і заповідники уявляють собою загальну громадську власність, як і станції, музеї, наукові установи тощо, які повинні бути в пригоді для всього суспільства, повинні служити його загальним інтересам.

Коли ми це зрозуміємо, тоді не будемо дивуватись тому, що за охорону й вивчення природи шляхом утворення великих заповідників в першу чергу взялися практичні американці Північних Сполучених Штатів. Цю справу розпочато там ще на початку другої половини минулого сторіччя. Під охорону були взяті найвидатніші з природного боку місцевості, а дякуючи наявності величезної обширі вільних земель, була можливість вилучати й великі площі. Зараз у Сполучених Штатах та в Канаді мається вже ціла низка заповідників, так званих «Національних парків». Багато з них вже всесвітньо відомі, як от Йелстонський з горами, озерами, гейзерами, гарячими джерелами, багатуою фавною та фльорою Секвоїя Парк – з велетенськими, так званими, мамутовими деревами, Бізонавий – з гуртом цих биків в 2.500 голів, заповідник Скелястих гір та інші. Деякі охоплюють близько 10 тисяч кв. кілометрів, як, наприклад, Джейсперовський в Канаді. Десятки тисяч екскурсантів щороку відвідують ці заповідники. Загальна, площа заповідників у Канаді понад 18 тис. кв. кілометрів, себто близько 1/500 частини всієї землі цієї країни.

За Північною Америкою пішли держави Європи та інших країн. Найбільш жваво провадиться влаштування заповідників в останні часи, і зараз мережа заповідних кутків первісної природи розкидана по всьому світі. Розпочато цю справу й у нас у Союзі. Уже влаштовано заповідники в Криму, на Кавказі, в гирлах Волги, на Уралі, в Сибіру, в Білоросії та по інших місцях. З українських заповідників найбільш відомі – степовий заповідник Чаплі на Мелітопольщині та великий, переважно пташиний заповідник по косах та островах узбережжя Чорного та Азовського морів, що його оголошено влітку 1927 року. Зараз вирішується справа й про оголошення цілої мережі дрібних степових лісових та плавневих заповідників по всій Україні; деякі з них вже влаштовано. По всіх заповідниках провадиться наукова праця, яка вже подає важливі висновки щодо вивчення природи Союзу та до раціонального використання його продукційних сил.

У той же час наслідки влаштування заповідників вже відбиваються позитивно на кількості цінного звіра або дичини та риби так у межах заповідників, як і в околиці.

Добробут людини залежить від уміння її панувати над природою, а щоб панувати, треба бути тут як в себе в хаті, треба знати природу, що нас оточує. Особливо селянинові необхідно й самому міркувати про життя рослин та тварин, знати хоч головне про, як кажуть, друзів та ворогів хлібороба. Тому зараз у школах велику увагу звертають на викладання природознавства та краєзнавства. Але вивчати природу лише по книжках неможна, а треба піти в саму природу, в степ, ліс, на річку. Що більше тут буде різноманітних тварин, тим краще, цікавіше буде само вивчення. Отже й тут необхідна охорона природи. Дуже гарно було б, аби кожна школа мала змогу вилучити і взяти під охорону в околиці куточок ще незубоженої природи, щоб проводити тут екскурсії, вести дослідження та спостереження з школярами. Вивчення таким чином природи в цих заповідничках, поруч з реєстрацією пам'яток природи в найближчій сколиці, надало б гурткам юних натуралістів та іншим шкільним організаціям необмежене поле до захоплюючої плодотворної роботи. Складання списків пам'яток та опис їх природи було б дуже корисним і для учнів, тому що цим покладена була б основа до систематичного ознайомлення з природою свого краю. Ці списки та описи надалі, загальними силами гуртка, могли б поповнюватись та поширюватись. Робилися б додатки про те, які тварини й рослини тут зустрічаються, які було над ними проведено спостереження, що було зроблено для захисту та приваблювання пташок і т. ін.

Таким чином, спостереження не гинули б, а зберігалися та скупчувалися б щороку, що, в свою чергу, надало б більше інтересу і викликало б більш серйозне ставлення до суспільної краєзнавчої роботи. Це дало б багатий матеріал до висновків про те, чи змінилась природа в заповідниках, що їх взято було на облік; коли змінилась, то в якому напрямку й від чого, чи є наслідки охорони тощо. Така робота, коли ставитись до неї уважно, допоможе членам гуртків дійсно ближче впізнати природу, прослідкувати, як вона живе, і сприятиме в той же час загальній справі краєзнавства та охорони природи. Стане вона у великій пригоді не одного разу й викладавцеві в його щоденній шкільній праці на лекціях природознавства.

Природа не тільки постачає все необхідне до існування, але являє собою джерело здоров'я та сили людини. Кожен прагне бадьорого її впливу. Навіть селянин, що завжди близький до неї, тягнеться в свято до гаю чи річки. Тим більше потребують відпочинку на свіжому, доброму повітрі городяни, що живуть, скупчившись у тісних кам'яних помешканнях і працюють у несприятливих, а часто й шкідливих для здоров'я обставинах, по фабриках та заводах, в диму й копоті, або в просичених тютюном душних установах.

Щороку збільшується тяга робітників і службовців у вільний час за межі міста. Тут в улюблених місцях збираються вони цілими родинами та ланками, щоб відпочити, позичити сили в сонці, повітря та в річці. Тому зараз міські управління дуже зацікавлені в тому, щоб зберегти кутки непошкодженої ще природи, вчастки лісу, гайки, луки тощо в найближчих околицях, з метою використувати їх, як місця відпочинку та здорової фізичної розваги робітників та службовців. Такі околиці міста, а також дачні та курортні місцевості вимагають особливої охорони. Тут скупчується багато людей і, при недбалому відношенні відвідувачів, за короткий час наймальовничіші місця легко можуть бути знекращені та засмічені. Одні лісової сторожі чи іншої варті тут не досить. Необхідно, щоб кожен з відвідувачів уважно ставився до охорони цієї загально-громадської власності та стежив за тим, щоб природа тут марно не пошкоджувалася та не псувалася, щоб не проводилось ламання кущів, гілок на деревах, псування кори на стовбурах, щоб місцевість не засмічувалась папером, битими пляшками та коробками з консервів. Природа буде не повною і місцевість втратить привабливість та красу, коли вона буде позбавлена птахів та інших тварин. Присутність людей ще їх не відстрашає, навіть по містах, кол є сприятливі умови, охоче перебуває та гніздиться багато дрібних птахів. Лише безпосереднє переслідування примушує їх покинути улюблені вгіддя.

Отже, необхідно стежити, щоб не було тут руйнування гнізді стрілянини та взагалі переслідування птахів і інших тварин. Тільки при такому загальному, взаємному догляді за охороною найкращих в околиці кутків вони правитимуть дійсно за місця відпочинку та спілкування з природою, а не будуть у короткий час понівечені, а іноді переведені навіть на смітники.

Природні лісонасадження, а також штучні парки, сади, сквери навколо міста й у самому місті набувають, крім того, ще й гігієнічного значіння, тому що освіжують повітря, затримують куряву та надають вільгу й прохолоду.

Разом із загальною тягою до природи, поширюється в нас в останні роки значно й тяга до екскурсій-мандрівок. Мандрують у вільний час, у відпустку цілими ватагами по декілька чоловік, переважно молоді, невеликими групами, а то й поодиноці. Такі мандрівки мають велике значіння. Вони допомагають ознайомлюватися з краєм, поширюють кругозір, загартовують тіло, сприяють художньому вихованню молоді. І тут пам'ятки природи та заповідники теж стають у великій пригоді тому, що відвідування їх якнайкраще відпо-

відає головній меті майки – здоровому відпочинкові від повсякденної праці та набуваних нових знаннів і вражіннь.

Таким чином, охорона природи та обережне відношення до її багатства відбивається безпосередньо на поліпшенні матеріального добробуту громадянства всієї держави і, в той же час, сприяє вихованню здорового покоління. Отже, не даремно в Радянському Союзі та, зокрема на Україні, звертають чимало уваги та витрачають гроші на проведення в життя широких заходів до охорони природи.

У цій справі повинен бути зацікавлений і хлібороб, і робітник, і службовець. Кожен громадянин, незалежно від його фаху та щоденної праці, може тою чи іншою мірою сприяти загальній роботі, що її провадять відповідні державні установи.

Засоби до охорони. Перше завдання охорони природи краю полягає в тому, щоб зареєструвати по можливості всі пам'ятки природи, що тут містяться, скласти їх описи та вжити можливих заходів щодо їх охорони.

У цій справі допомога громадян, що ближче стоять до природи, що за родом своєї праці відвідують глушини та закутки краю, може стати у великій пригоді. Первісна природа й збереглась якраз же переважно по таких місцях, що про них мало хто знає, а тому й відомості звідсіля особливо цінні й бажані.

Надалі йде попереднє вивчення зареєстрованих пам'яток та з'ясування їх значіння та важливості. Деякі з них можуть при цьому бути вилучені під заповідники, в яких необхідно налагодити постійні наукові спостереження та докладне їх вивчення. З метою поліпшення мисливського та рибальського господарства, особисту увагу треба звернути на місця, де плодиться багато дичини та риби. Необхідно взяти під охорону найвидатніші нерестища та гніздові й перелітні станції дичини. Як зазначалося, мисливців у нас дуже багато й переважають такі, що не дуже дбають про охорону дичини. Мисливське господарство зруйноване шляхом необачного та хижацького використання й вимагає негайних заходів щодо зрятування його та налагодження. Одним із перших кроків у цьому напрямку буде влаштування цілої мережі дрібних мисливських та рибальських заказників поруч з великими, що повинні правити за постійні резервати, в яких дичина могла б без перешкоди розплоджуватись та розповсюджуватись по околиці.

Кожна нова справа часто викликає до себе недовір'я, а іноді й вороже відношення, так і з охороною природи, та засобами до збереження дичини й риби зокрема. Лише коли ці заходи почнуть давати вже певні наслідки, населення ставиться до них більш спочутливо й починає само їх підтримувати. А тому мало ще оголосити заповідники чи заказники, – необхідно з самого початку встановити тут і пильну охорону. Тільки в такому разі наявність заповідників швидко відіб'ється на збільшенні дичини, і корисність їх для кожного стане наочною. Заказник, в якому проводиться грабування гнізд, або потайне полювання не тільки невідповідає своєму завданню, а навіть підриває довір'я до всієї справи охорони природи.

Але реєстрація пам'яток, постанови про охорону та різні засоби, щодо впорядкування мисливського, рибного та лісового господарств, хоч їх і проводитимуть відповідні установи, недостатні. Охорона природи лише тоді стане на міцному фундаменті, коли до цієї справи приєднаються широкі кола населення. Для кожного свідомого громадянина знайдеться тут багато тії чи іншої роботи. Наприклад, поновлення та збереження лісових насаджень, боротьба з яруватістю, приваблювання та охорона корисних птахів, рішуча боротьба з марним знищенням тварин, рослин тощо.

Як зазначалося, охорона природи та обережне відношення до неї в нас ще зовсім нова невична, а іноді й незрозуміла справа. Пригадаємо знову, як засмічуються та псуються улюблені місця погулянок навколо міста, як байдуже нищаться іноді рідкісні, цінні рослини по парках, біля будинків відпочинку, по курортах; як підлітки стрільці-спортсмени вибивають до щенту не лише дичину, що їй вже важко й надібати, але всіх птахів, що потраплять. Той, хто так спустельовує природу, ніколи мабуть не згадує, що вона не тільки для тих, що її марно знищують, але також саме, а може й більше, право на неї має й перший – ліпший громадянин, якому не цікаво, наприклад, забити птаха, а лише зробити над ним деякі спостереження. Необхідно, щоб усі прихильники природи рішуче обороняли своє право бачити її навколо живою, непосованою марно, й роз'яснювали таким несвідомим пљондріям дикунство та некультурність, даремного пошкодження та знищення рослин і тварин, Необхідно всіма засобами, шляхом доповідей, лекцій, бесід та власних прикладів поширювати серед населення свідомість про важливість обережного ставлення до природи краю. Треба, щоб і воно само дбало про захист та збереження хоч найвидатніших пам'яток природи в околиці.

Щоб робота йшла жвавіше, слід єднатися в гуртки та вступати до природоохоронних та краєзнавчих товариств, від яких завжди можна одержати, якщо треба, пояснення, що діяти, чи куди звернутись в тім чи іншій випадку.

У справі прищеплення нового світогляду, а зокрема здорового ставлення до корисності та цільності охорони природи, перше місце, натурально, повинна зайняти школа. Але для виховання майбутніх громадян у напрямку надання дітям певних поглядів та звичок до обережного поводження з об'єктами природи, в сучасній школі в нас покищо мало зроблено. У програмах досить багато часу вділяється тому, щоб ознайомитись з життям, будовою рослин і тварин та зі значінням їх для людини, а зовсім майже не звертається уваги на те, що треба не тільки вивчити природу, але й уміти обережно її використовувати та не губить даремно навколо себе навіть дрібних її представників, тому що може статися, що скоро не залишиться поблизу чого й вивчати.

Часто школа призвичаює якраз же до недбалого поводження я природою. Зовсім життєве, й безумовно правильне гасло, – вивчати живу природу, – обертається іноді до безцільного й марного винищення так рослин, як і тварин. Шкільні екскурсії в природу, наприклад, часто перетворюються на її грабування. Збирають багато, а ще більше нищать, жуків, метеликів та інших комах і цілі жмути рослин, полюють ящірок грабують іноді й гнізда. А поворотній шлях екскурсантів буває відмічений букетами зов'ялих квіток, що їх викидають по дорозі стомлені діти. Водяні тварини, що напхані в банки, задихуються й гинуть ще далеко від дому. Тільки незначна частина всього цього матеріалу використовується дійсно для вивчення, а 99 % губиться зовсім даремно. Навіть і те, чому якось там дали раду, зробили експонати, склали колекцію тощо, незабаром, через недбале ставлення до нього, буде потрощено, сточено міллю та музейними шкідниками.

Так звані «живі кутки» не досягають головної мети – дати можливість спостерігати живу тварину, її життя. Школа не має відповідного помешкання та коштів, щоб тримати звірят, пташок, плазунів тощо, в більш-менш сприятливих умовах. «Живі кутки» обертаються в кутки мордування та повільної загибелі. А тому тварини, що конають тут, остількиж мало дають уявлення про вільних, як і малюнок чи набита фігура. Хіба, наприклад, напівживий їжак, що вовтузиться в смердючому ящику, подібний до того гладкого цікавого звірятка, що бігає смерком швиденько, ніби заклопочено денебудь по балці?

Річ не в тому, що саме знищується на екскурсіях та в живих кутках, але в тому, що дитина бачить це мордування і сама приймає в ньому участь. Ніхто її не стримує, а навіть заохочує і, таким чином вона набирає звички недбало й необережно ставитись взагалі до природи.

Відомо, що нахил до мордування природи й без того дуже властивий дитячому віку, переважно хлопцям. Майже кожну тварину, що вишукають, вони мають замах забити чи катувати, не кажу вже про руйнування гнізд, що про нього згадувалося раніше. Школа повинна не підтримувати цей нахил, а всебічно з ним боротися.

Хлопчача пристрасть до такого «мисливства» остільки сильна, що перемогти її шляхом заборони чи умовлення майже неможливо. Бурхливе завзяття дитинства потребує виходу. Цю силу можна лише спрямувати в іншому напрямку, в напрямку якраз же до охорони природи.

У деяких школах закордоном відведено для цього навіть окремі години, – остільки великого значіння надається там вихованню в молоді певних поглядів на ролю людини в природі та звичок обачності з нею поводження. Треба було б і в програмах наших трудових шкіл виділити місце цьому питанню, але й зараз, поки цього ще не зроблено, можна завжди торкатись охорони природи й підчас проходження курсу природознавства, а крім того, широко використовувати з цією метою шкільні гуртки юних натуралістів, піонерів тощо. Треба надати певних завдань, живої цікавої роботи, щоб вона відповідала хлопчачому інстинктові мисливства, була зв'язана з життям рослин та тварин, складалася з вишукування, догляду та спостереження над ними. Тоді та сама завзятість, що шумує в хлопця, що жене його в ліс грабувати гнізда, цілком знайде вихід у цій здоровій, корисній так для нього, як і для громадянства праці, і армія грабіжників, спустелювачів природи, перетвориться в армію найзавзятіших її захисників.

Охорона замість знищування, приваблювання корисних птахів – замість розполохування, зшиток до занотовування власних спостережень над вільними птахами – замість клітки, де конають їжак або птах, та замість колекцій пташиних крашанок, що нікому непотрібні. Ось гасла цієї нової армії³.

Природа постачає людству все необхідне для існування. Зараз, в зв'язку з розмноженням людей, удосконаленням шляхів сполучення та техніки, не тільки природа окремих великих країн всебічно використовується, але вплив людини поширюється на всю землю. Уся земля все більше й більше перетворюється у величезне господарство, в якому господарює людина. Від цілості цього господарства залежить добробут сучасного й майбутнього громадянства та всього людства. Як і кожне господарство, природа вимагає обережного до себе відношення, вдумливого та доцільного використання і всебічного вивчення. Тільки в такому разі це господарство зможе розгортатись, поширюватись, давати все нові й нові можливості до поліпшення життя й розквіту людства. Далеко не всі ці можливості вже вичерпані. Ми не про все ще знаємо, що й яким чином може бути використано, а тому необхідно зараз же обережно ставитись не тільки до того, про що докладно відомо, що воно корисне, чи може бути корисним, але обережно поводитись з усім господарством – природою в цілому.

Про це добре було б пам'ятати кожному, хто живе й працює в цьому господарстві, хто відчуває себе членом великої трудової родини існуючих і майбутніх народів і частиною тієї матері-природи, на господаря й володаря якої він обернувся.

3 Зразок пляну конкретних завдань, що можна проробляти в гуртках, див. ст. 63.

Головні пам'ятки природи середньої Наддніпрянщини.

Про охорону природи на Україні дбає Український Комітет Охорони Пам'яток Природи при Укрнауці. Територія України поділена в цій справі на 4 Інспектури: Харківську, Київську, Одеську та Дніпропетровську. До останньої, крім Дніпропетровської округи, належать ще Шевченківська, Кременчуцька та Запорізька – себто округи, що охоплюють, приблизно, середню частину Дніпрової стоки.

Пам'ятки природи можна поділити грубо на такі відділи: пам'ятки геологічні, фльористичні та фавністичні. Але часто ці категорії не будуть різко відокремлені, тому що, наприклад, на відслоненнях гірських покладів може бути своєрідне рослинне вкриття. З другого боку, фльористичні пам'ятки, як от ліс, степ, болото тощо, мають і своє спеціальне населення, і в той же час, таким чином, уявляють і фавністичні пам'ятки. Іноді всі три відділи можуть бути присутні разом, і тоді пам'ятка набирає загального, як кажуть, комплексного характеру.

Геологічні пам'ятки, як і всі пам'ятки природи, зв'язані з минулим краю, з тими змінами, що відбувалися в земній корі та на її поверхні а найдавніших часів. Ми не маємо можливості відмітити в цій короткій замітці навіть головних пунктів геологічної історії нашого краю. Зазначемо лише, що геологічні пам'ятки, які тут знаходяться, зв'язані з такими головними моментами. Поперше – з бурхливими процесами виникання та з наступною поступовою руйнацією гірних кряжів, що від них зараз залишилися тільки рештки колишніх фундаментів з гранітів, гнейсів, кварцитів, лупаків і т. ін. Подруге – з тимчасовим перебуванням моря, що залишало верстовані поклади з закам'янілими тваринами, які жили в цих морях. І, потретє, з перебуванням в північній Європі, в найближчу до нас геологічну добу, великого льодовика, що спускався широким язиком по долині Дніпра, простуючи, підчас найбільшого заледеніння, мало що не до сучасного міста Дніпропетровського.

З фльористичного боку теринь, що її охоплює Інспектура, розташована в лісостеповій та степовій смузі України і цим самим вже намічаються й пам'ятки, що вимагають тут особистої уваги. То будуть досить великі масиви шпилькових лісів, що почасти збереглися переважно на півночі; острівні та байрачні ліси на півдні, вивчення яких може подати цікавих висновків щодо взаємовідношення лісу та степу і практичних вказівок про можливість поновлення степових лісонасаджень. Крім того, насадження по островах та узбережжі Дніпра та допливів теж мають своєрідний характер.

Дуже цікаво зареєструвати цілині степові вчастки так на півдні, як і в північній частині району Інспектури та зібрати про них докладні відомості. Таких участків залишилося вже дуже мало й невеличкі з них, навіть площею в декілька гектарів, можуть стати у великій пригоді до вивчення розповсюдження степових рослин, колишнього вигляду степу та його життя. Розв'язати цілу низку важливих наукових питань тут якраз же бракує матеріалу і коли зникнуть рештки цілини, що мають зараз, то багато з цих питань залишаться не з'ясованими назавжди.

Далі йдуть плавні, болота, торфянища та луговини, що теж потребують докладного вивчення. Узбережжя багатьох річок у нас мають плавневний характер, а засобів для доцільного їх використання далеко ще не встановлено.

Майже всі фльористичні пам'ятки, що їх перелічено, уявляють собою в той же час і пам'ятки фавністичні, себто з'являються місцями, де скупчуються своєрідні тварини. Деякі ліси й великі плавні можуть правити за резервати для збереження, розплодження й розповсюдження дичини, а озера й лимани, в той же спосіб, можуть сприяти поліпшенню рибного господарства. Усі вони теж потребують реєстрації, докладного вивчення та доцільної охорони.

Нарешті, в межах Інспектури чимало рідких зникаючих рослин та ціла низка тварин, що знищення лісів, цілинного степу та безпосереднє переслідування людиною ставить їх під загрозу повного зникнення. Ці окремі представники, живі пам'ятки колишньої природи, вимагають негайної охорони й всіх можливих заходів до збереження.

Перелік та навіть короткий опис всіх пам'яток природи, що їх взято на облік Дніпропетровською Інспектурою за три роки її існування, забрали б багато часу та місця, а тому тут ми зупинимось лише на більш видатних з них.

Пам'ятки географічні та геологічні.

З цих пам'яток в середній частині сточища Дніпра безумовно перше місце займають славнозвісні *Дніпрові пороги*. Відомо, що Дніпробуд незабаром затопить цю пам'ятку, а тому пороги потребують негайного остаточного вивчення, а вигляд їх по можливості повно треба відзначити та зберегти у фото та кінознімках⁴. У зв'язку з порогами знаходиться пам'ятка – *Скелі м. Дніпропетровського*, що свідчать про бурхливі процеси, які відбувалися в тих Гранітових пасмах, що перетинають Дніпро, утворюючи пороги. Більш докладного опису цієї пам'ятки див. ст. 43 цього збірника.

Корсунський парк. Видатний куток Шевченківської округи. Парк розташований біля самого міста, по островах р. Росі та по схилах протилежного берега. Рось перетинає тут Гранітову грядку, поділяється на числені протоки й, спадаючи каскадами по нерівному кам'яному ложисцю, набирає вигляду гірського потоку з бурхливими водоспадами та затишливими плесами поміж прямовісними скелястими берегами. Коло 10-ти великих і малих островів, що їх Рось обгортає рукавами, підіймаються шпильями й горбами на 10 – 15 метрів, або ледве випинаються понад рівнем води.

Материкова порода – відміна буйно-зернястих гранітів, рапаківі світло-сірого та зеленкуватого кольору. Рапаківі широко розповсюджений в Фінляндії та Скандинавії. На Україні його знайдено в околицях Корсуня та Городища. Найкращі відслонення, наймогутні мальовничі скелі Корсунського рапаківі знаходяться якраз же на терені Парку. На скелях можна спостерігати цілу систему щілин та жил, – то ознаки стародавніх землетрусів та горотвірних процесів. Річка, підмиваючи стрімкі береги, поширює щілини, перетворюючи їх місцями на невеличкі печери.

Особливої уваги заслуговують так звані «Казани велетнів», що зустрічаються у воді та по берегах. Вони уявляють собою глибокі, циліндричні заглибини в скелі з шліфованими стінками, що формою дійсно скидаються до казанів. Їх висвердлила Рось в кам'яному ложищу за старовинних часів, рухаючи та повертаючи на одному місці великі каміння, що лежали в водоспадах. О. Фещенко розшукав тут чимало таких казанів; деякі з них чудово збереглися.

На скелястому фундаменті великих островів містяться грубі шари сипких порід лесу та чорнозему, які вкриті деревами, чагарниками або степовою рослинністю. На скелях та по вогких розпадах туляться різноманітні обрідники, мохи та папороті.

⁴ Що почасти вже й зроблено. Див. книжку акад. Яворницького «Дніпрові Пороги».

Отже, бачимо, що тут на невеликій площі 30-40 гект., поруч з географічними та геологічними пам'ятками, містяться і пам'ятки фльористичні. Крім того, характер гірської річки, що його набирає тут Рось, та видатні мальовничі краєвиди надають Парку й велике художньо-естетичне значіння.

Пригадаємо, що багато історичних подій зв'язано з м. Корсунем. Чимало пам'яток цих подій збереглося в його околиці. А тому Корсунь, що до того й лежить біля самої залізниці, повинен вабити до себе екскурсанта всіх нахилів. На місцевих краєзнавців цим покладається вдячливе завдання – вивчити та популяризувати пам'ятки природи та старовини Корсунщини. Треба відмітити гарний почин деяких лекторів місцевого педтехнікуму, які вже ведуть цю роботу.

Заповідник імени Т. Г. Шевченка біля Канева. Заповідник, розташований навколо могили великого поета, займає площу близько 2200 га. З природничого боку він уявляє географічну та загальну, комплексну пам'ятку. Тут зберігається типовий краєвид правого узбережжя Дніпра з лісами та ярами, що ними покарбований крутий та високий схил.

Пам'ятки фльористичні та фавністичні.

Як зазначалося, світ рослин і тварин нерозривно зв'язаний, а тому зручніше розглядати ці пам'ятки разом.

Ірдинський заповідник. Одна з найцікавіших в природничому відношенні місцевість Шевченківської округи то район Ірдиня, що уявляє собою багнисту низину, близько 2-х кілометрів завширшки, яка починається від Сміли і йде спочатку в північно-західному напрямку, а потім повертає на північний схід і прямує до Дніпра, з долиною якого й зливається біля Сокирно, в 20-ти кілометр. вище м. Черкас. З західного боку в долину крутими схилами, покарбованими ярами, спадає високий кряж Мошенських гір з окремими верхами до 200 метрів заввишки, вкритий насадженням граба, дуба та липи на суглинковому ґрунті. Східній бік низини пологий з горбкуватим рельєфом діюв'яляльних намулів, по яких розмістився величезний Черкаський Бір.

Сама низина Ірдиня – місцями відкрите осокове болото з торф'яним ґрунтом, з невеликими озерами, купинами кущів та очерету, а місцями – в густих заростях вільхи й лози по багnistому кочкуватому болоті.

Місцевість цікава з геологічного боку тим, що за проф. Феофілактовим Мошенський кряж уявляє собою яскравий *горст* поруч з давнім *грабеном*⁵, що в ньому міститься Ірдинське болото, а з ботанічного, тим, що тут, в залежності від різноманітних умов, ґрунту та вогкості скупчуються й різноманітні рослинні суспільства. У зв'язку з рельєфом і рослинністю знаходиться й тваринний світ, причому великі масиви лісу, яри, недоступні болота та зарості й відсутність осель на великій площі сприяють збереженню й розплідненню різного звіра та птахів.

Тут зустрічаються сарни, борсуки, вовки, лисиці, куниці, зайці, білки, вовчки, різні лісові птахи, а по низині журавлі й багато болотяної дичини. До 1918 року тут зберігалися й останні в окрузі дикі свині.

Думка вилучити частину цієї місцевості під заповідник виникла вперше ще в Черкаському Окр. Комітеті Охорони Пам'яток Мистецтва та Природи. З цієї метою голова Комітету

5 Горст, або скидовий виступ, грабен – скидова влоговина, що виникли підчас вертикального переміщення сумежних частків землі – скиду.

О. М. Олександрів, разом з представниками від лісництва, в жовтні 1923 року намітив учасок площею близько 750 гект. в п'яти кілометрах від с. Мошни. Учасок охоплює головні типи лісонасаджень, частину Мошенських гір, Ірдинського болота й Черкаського Бору. За пропозицією акад. В. І. Липського, до заповідника потім приєднано територію колишнього звіринця та парку Балашова з старовинними дубами, грабами та яликами. Загальна площа, що зараз запроєктована під заповідник, складає 1264,3 гект. Фахівці, що провадили тут спостереження, ботаники – акад. В. І. Липський та Д. К. Зеров знайшли тут цілу низку реліктових рослин, себто представників флори, що була розповсюджена по краях колишнього льодовика.

Зоолог М. Шарлемань, геологи К. М. Феофілактів та В. В. Різниченко, всі визначають великий науковий інтерес, що уявляє собою зазначений вчасок. Крім наукового значіння, заповідник разом з низ. кою заказників, що їх улаштовано Черкаським відділом ВУСМР'у навколо його, набирає характеру великого резервату, що сприятиме збереженню та розплодженню дичини.

За останні роки Черкаська частина майбутнього заповідника не зазнала змін і гарно збереглася; щодо частини по Мошенському лісництву, то тут частково провадилося лісове господарство і деякі ділянки вирубано, але ліс гарно відновлюється. У цілому намічений під заповідник учасок і в сучасному вигляді відбиває в собі первісну природу. Справа Ірдинського заповідника намічена до вирішення в таких рисах: терінь колишнього парку та звіринця Балашова, флора яких дуже змінена шляхом старовинних штучних насаджень та порубками, що провадилися тут в останні часи, вилучаються, ЯК дендрологічна та художня частина, в якій буде й надалі провадитися паркове господарство. Решта площі в 1044,9 гект., природа якої має більш менш первісний характер, вилучається як абсолютний заповідник із забороною будь-якого використання.

Необхідно прискорити в центрі оголошення заповідника з приводу хоч би того інтересу, що його виявляють до неї деякі кола суспільства – лісничі, мисливці, шкільні робітники. Затягнення справи зменшує інтерес до охорони заповідника з боку лісничих від різного дрібного використання, що поступово зменшує наукову цінність участку, як частини первісної природи й ставить все нові його частини під загрозу ґрунтових змін під впливом лісового господарства.

Екскурсантам добиратися до заповідника зручно з пароплавної пристані Сокирно на Дніпрі. Звідділя до заповідника близько 10 клм. На пристані завжди маютья візники. По дорозі можна оглянути пам'ятку старовини т. з. «Башту Святослава». В колишньому Мошногорському монастирі, що теж має пам'ятки старовини, або в Мошнах не важко знайти притулок для ночівлі.

Андрусівська дача міститься в 35-ти клм. від м. Кременчука та 12-ти клм. від Ново-Георгієвська. Загальна площа дачі – 1873,92 гект. в одному масиві. Не зважаючи на те, що вона розташована в південній частині лісостепу, Андрусівська дача уявляє собою типовий сосновий бір з низкою рослин, що властиві й північним борам. Сосна досягає тут 135 років; частково, крім сосни, зустрічається дуб, вільха, осика. На терені дачі розташовано 5 болот. З тварин тут зустрічаються сарни» борсуки, лисиці, зайці, а з птахів – качки, бушлі, пугало та інші сови, а також і денні хижі птаці. Один квартал Андрусівської дачі взято під охорону.

Доставляти до Андрусівської дачі треба пароплавом, що йде з Кременчука до Ново-Георгієвська, а звідділя пішки або візником.

Урочище Шпельта біля с. Н.-Успенського, від м. Кременчука 30 км., від пароплавної пристані Деріївка на Дніпрі, 6 км. Куток старовинного, ще мало пошкодженого лісу площею 124 гект з віковими вербами до 200 років, та дубами по над сто років. У лісі трапляються площі, що заросли хмелем, ожиною та іншими кущами. Річка, Сухий Омельник, що закрутами прорізує врочище, сприяє скупчуванню різноманітних тварин. Тут зустрічаються борсуки, лисиці, зайці, сірі куріпки, качки різних порід, малі білі та сірі чаплі і інші. В червні 1928 року, тут спіймано було видру і випущено назад у річку. Значну частину цього цікавого кутка вилучено під заповідник. Доставляться пароплавом до пристані Деріївка.

Урочище Паськове від м. Кременчука 60 км., від пристані Бородаївка на Дніпрі – 8 км. Остання ділянка старовинного байрачного лісу площею – 47 гект. Переважає дуб, що досягає 130-ти років. Ліс розташований серед степу й дає пристановище борсукам, лисицям, зайцям, а з птахів тут гніздяться сірі куріпки, горлиці, припутні, різні хижакі та багато дрібної птиці. Тут взято під охорону два вчастки старовинного лісу.

Урочище Хавдаліївка від м. Кременчука 65 км., від пароплавної пристані Переволочна – 10 км. Ліс, розташований на правому березі р. Ворскли в заплаві, складається з дуба, тополі, осики, верби. Гльод, чорноклін та інші чагарники вкривають крутий схил. Урочище займає площу 120 гект., з якої 3,5 га знаходяться під озерами та болотами, що разом з річкою приваблюють, підчас гніздування та перельоту, багато різних птахів. Щороку тут гніздяться малі білі чаплі. Влітку 1928 року було їх тут 8 пар; крім того, гніздяться сірі чаплі, куріпки та інші.

Зустрічаються барсуки та зайці. Колонія чаплій з деревами, що на них містяться гнізда, взята під охорону.

Далі, ще нижче по Дніпру, вже в межах Дніпропетровської округи, звертає на себе увагу великий (біля 1800 гект.), укритий лісом **Фурсин острів**, який, безумовно, уявляє пам'ятку природи державного значіння. Слід зазначити, що ліси на всіх островах середньої частини Дніпра вже знищено і тому лісистий Фурсин дійсно з'являється останньою флористичною пам'яткою, останнім зразком колишніх типових островів Дніпра.

З фавністичного боку о. Фурсин теж має велике значіння, як місце розпліднення та перелітна станція птахів. Останні роки тут гніздилися: орел сіруватень, орел карлик, осоїд, біла чапля, ціла колонія сірих чапель, багато звичайної водяної та болотяної дичини і сила різноманітних дрібних птахів. З рідких тварин тут декілька разів зустрічалася видра, а з птахів – чорна лелека, яку бачили підчас перельоту, та баклан, що гніздиться тут цілою колонією. Підчас осіннього переліту на озерах, болотах та протоках тут затримується багато водяної та болотяної птиці. Усе це робить із Фурсина один із найвидатніших кутків природи в середній частин Дніпра, що може правити й за резерват для збереження промислового птаства.

Треба додати, що о. Фурсин міститься біля м. Верхнедніпровського, м. Каменського та недалеко від наукового й робітничого центру – м. Дніпропетровського і вже зараз з'являється улюбленим місцем для шкільних екскурсій та відпочинку, що ще збільшує краєзнавче та науково-освітнє значіння цієї пам'ятки. А тому Інспектура вже порушила справу про визначення Фурсина фавністичним заповідником та виділення тут рослинної заповідної ділянки.

Доставляться на острів треба каюком з пароплавної пристані Верхнедніпровської або Паньківки.

Самарська дача – на лівому березі Дніпра, проти м. Дніпропетровського. Вільховий лісок, що міститься в цій дачі, по своєму флористичному складу, згідно досліджень І. Я. Акініфієва та О. А. Єліашевич уявляє з себе суспільство північних рослин. Про це свідчить список найхарактерніших родів, які звичайно зустрічаються на південних острівках свого розповсюдження по Україні (*Aspidium thelypteris* – щитник болотяний, *Carex caespitosa* – осока дерниста, *Hottonia palustris* – турча болотяна та інші). Поруч з ліском, тут мається болото серед кучугур рослинність якого теж має північний характер. Зараз ми знаходимо в ньому різноманітні рослинні групи. Серед мохово-осокових суспільств знаходиться пляма сфагнових торфяних північних мохів. Находження сфагнума так далеко за межею його сплошного розповсюдження має значний інтерес.

Не зважаючи на те, що ліс цей відвідують дуже багато людей, а наприкінці літа та восени в ньому щодня тиняються мисливці, тут до останнього часу гніздилися сірі чаплі, кваки і навіть пугало. Коли б влаштувати охорону та припинити полювання, Самарська дача стала б гарним місцем для відпочинку та шкільних екскурсій.

Яців яр знаходиться біля с. Любимівки, на лівому березі Дніпра, 18 км. нижче Дніпропетровського. Він був відмічений ще Г. А. Висоцьким, як уацок байрачного лісу, що зберігся досить гарно. Рослинність його має велике значіння для виявлення цілої низки питань про взаємовідносини лісу та степу. По взліссі збереглися частки тирсового степу з цілим рядом таких цілинних елементів, як *Stipa Lessingiana* – тирса Лессинга. *Astragalus utriger* – астрагал, *Trinia hispida* – кудрявець. Тут мається декілька вікових дубів – біля 3-х метрів в обхваті.

Поруч з рослинністю, в Яцевому ярі знаходять захист і розпліджуються зайці, лисиці та ціла низка дрібних ссавців. З птахів багато плодиться куріпок та деякі з тих, що взагалі в нас рідко зустрічаються підчас гніздування: дикі голуби-припутні, дрозди, дубоноси, великі хижакки і багато інших птахів. З плазунів – великі полози. Багато лісових комах, між іншим і дуже рідких цікад, що являють собою виселенців з півдня. Себто маємо цілий комплекс істот, що в найближчій околиці м. Дніпропетровського тут тільки й можна спостерігати. Під заповідник передбачається вилучити верхню частину яру площею 110 гектарів. Оглянути цю пам'ятку зручно підчас екскурсії на Дніпрові пороги.

Самарський лісовий масив розташований по р. Самарі між Павлоградом та Новомосковським. Займає площу близько 14^{1/2} тисяч гектарів. Цей найбільший на всій південній Україні ліс в науково-ботанічній літературі відомий вже давно. Ще Літвінов наприкінці минулого сторіччя зазначав видатне значіння цього району, як найпівденнішого острова сосни на території СРСР. Масив цей уявляє з себе південну межу її розповсюдження. Після того І. Я. Акініфієв та О. А. Гросгейм підтвердили тут наявність цілої низки північних елементів, постійних супровідників соснових насаджень. В останні часи О. А. Єліашевич описала тут місценаходження торфяного моху – *Sphagnum*'а, і поповнила список північних форм новими видами. Сукупність всіх відомих фактів, а головне, що північні елементи трапляються в цьому лісі не поодинокими включеннями, а утворюють природні групи, немовби суспільства, тло яких змінено витисненням звичайних наших південних видів, примушує зазначених батаників, вважати весь цей лісовий масив реліктом рослинності, що була розвинена по окраїнах льодовикового язика і змінилася опісля на сучасну нам фльору.

Порушене питання про виділення найбільш характерних участків під абсолютні заповідники, а саме:

- I. Участок старого бору та ділянки старих берез площею 231 гект. Вкупі з березою та сосною тут збереглася ціла низка північних форм папороті – *Pladanteria*, *Miolinia*, *Epilobium* і інші.
- II. Участок площею 252 гект., в якому розташовані торф'яні сфагнові болота та багнисте урочище Вовківня.
- III. Великий участок площею близько 1500 гект., що перетинає ліс поперек і вміщає в себе всі головні типи лісонасаджень цього масива.

Ясно, що цей величезний, багатий на озера та болота ліс приваблює й скупчує в собі різноманітну й рясну видами фавну. З ссавців тут збереглося ще трохи сарн, існуванню яких загрожують вовки. Маються борсуки, нірки, куниці, лисиці і різні дрібні хижакі й гризуни. З птахів тут теж плодяться рідкісні на півдні України, як от, наприклад, сіра гуска, орел, журавель, а також крук, сойка, смовзик й інші. Крім того, багато куріпок, різноманітних качок та безліч комахоїдних і дрібних болотяних птахів.

Фльора і фавна Самарського масиву вимагають особистої уваги і докладного вивчення. Площа його остільки велика, що, за допомогою відповідної охорони і догляду, рідкісних представників колишньої природи тут можна зберегти надовго. Він більш, ніж якенебудь інше місце в Дніпропетровській окрузі, може відповідати завданню великого резервату для збереження і розплідження різноманітних тварин, а тому порушено справу про вилучення його цілком під фавністичний заказник.

Велико-Михайлівський (Дібрівський) ліс на р. Вончій. Єдина й остання ділянка лісу в степовій частині Запорізької округи площею по над 1000 гект. Тут знаходять притулок дрібні звірята та багато птахів, що з них деякі вже рідко трапляються на півдні України, наприклад, крук, пугало, припутень, сойка, постійно плодяться куріпки. З фльористичного боку він дуже цікавий, як найпівденніше знаходження північних лісових дерев – сосни та берези. Необхідно оголосити його постійним заказником, який буде мати значення теж і резервата, а деякі квартали вилучити, як рослинну заповідну ділянку.

Доставляється потягом до ст. Просяної або Мечетної, звідкіля до лісу близько 15 – 20 клм.

З плавнів, по Дніпропетровській Інспектурі, безумовно перше місце займає:

Великий Козачий Луг на Запоріжжі, що починається від м. Запоріжжя і лівим боком Дніпра сягає приблизно до м. Нікополю.

Загальна площа лівобережних плавнів Дніпра понад 80.000 гект., причому частину її складають озера, болота, ерики та річки. В залежності від рельєфу та гідрологічних умов знаходиться й рослинність. Тут маються й лісові насадження з осики, верби, осокові; широчезні лани чагарників, лози, шелягу, верболозу, а також велика площа з трав'янистим вкриттям – лучні та болотяні сіножати і, нарешті, густі недоступні зарості очерету, лози та осики.

Підчас поводі майже всі плавні вкриваються водою, а тому на всій площі близько 800 кв. клм. немає жодної постійної оселі.

Маючи такі специфічні умови, що дуже сприяють вимогам водяних та болотяних птахів, плавні безліч їх приваблюють на протязі більшої частини року. Коли до цього додати, що, як відомо, Дніпро уявляє з себе один із головних перелітних шляхів птиці для східньої Європи, то зрозуміло стане, чому Великий Луг із стародавніх часів славиться як місце розпліду та перебування підчас перельоту сили різноманітних птахів. Ще й зараз, підчас загального катастрофічного зменшення дичини, випадки, що один мисливець за день полювання здобуває близько півсотні качок, тут звичайне явище. Поруч з птицею Великий

Луг містить в собі й великі рибні багатства. Зараз рибальство дає тут прибуток близько 50.000 крб. щороку. Лісові насадження, сіножаті, випаси на плавнях і т. ін. дають понад 200.000 крб. на рік.

Таким чином, площа ця уявляє собою велику продукційну силу не тільки місцевого, але й всесоюзного значіння. Не зважаючи на це, вона ще й досі регулярно не вивчалася так з фавністичного боку, як і з фльористичного, й засобів можливого раціонального використання плавнів не встановлено. Зараз багатства плавнів використовуються не тільки що не раціональним, а навіть хижацько-грабіжницьким засобом. На всій величезній площі провадиться необмежене по весні знищення крашанок та дичини, а влітку вилівлювання пташенят, що не літають ще, та дорослих птахів підчас линяння. Норма здобування мисливцем водяної дичини не встановлена і кожен б'є стільки, скільки зможе.

Щодо рибного багатства, то теж майже ніякого господарювання не проводиться, і риба вилівлюється протягом цілого року за допомогою різноманітного знаряддя, незалежно від дозволу вживання.

Боротьба з цим хижацтвом на площі 800 кв. клм. силами лісової охорони та уповноважених ВУСМР'у зовсім неможлива, тому що в плавнях протягом цілого року перебуває чимало людей. Фактично здійснити охорону можливо лише на ділянці, що її цілком буде вилучено з господарчого користування. Навіть часткове й незначне використання неминуче поведе до руйнування гнізд та знищення птиці, що його провадитимуть пастухи, косарі та ватаги хлопців, які відвідують плавні спеціально з цією метою. А тому, ще два роки тому розпочато клопотання про утворення заповідника в плавнях.

Згідно сучасному проекту, Державний Плавневий Заповідник складатиметься з двох ділянок. Перша, суто плавнева ділянка біля с. Скельки, площею близько 3-х тис. гект., охоплює озера, болота й гряди, що правлять за місце гніздування в найбагатшій на дичину частині Великого Лугу. Друга ділянка, площею близько 2-х тис. гект., складається з частини Великих Кучугур та передкучугур'я. Великі Кучугури – то єдине місце в плавнях, яке ніколи не вкривається водою. Місцевість має почасти степовий характер на передкучугурі з своєрідним зіллястим вкриттям, а по кучугурах збереглися насадження берези та чагарників. Тут підчас поводи знаходить собі притулок різноманітне тваринне населення плавнів. Тут же, на степових ділянках, ще недавно гніздився зникший у нас птах хохітва, навесні й зараз тимчасово перебувають дрофи, зустрічаються куріпки, а по грядах передкучугур'я гніздиться сила водяної та болотяної птиці. Так наукове, як і економічне значіння майбутнього заповідника остільки ясно, що, гадаємо, не вимагає особистих доводів.

Мало зареєстровано і взято під охорону по інспектурі *цілинних степових ділянок* – то будуть:

1. Голявини на островах Корсунського парку.
2. Схили Замкової гори в Чигирині біля 10 гект.
3. Толока Любомирівського племхоза, біля ст. Верховцево, площею 140 гект., де вилучена заповідна ділянка в 16 гект.
4. Заповідна ділянка цілинного степу на терені Східньо-степової с. г. станції, біля ст. Синельникової – 30 гект.
5. Схили Яцевого Яру та
6. Участок степу на Гадючій Балці Хортицького району на Запоріжжі площею 100 гект., що переданий восени 1928 року під заповідник.

Дуже бажано було б одержати відомості про всі цілинні ділянки, що більш-менш гарно збереглися в межах Інспектури.

З дендрологічних (ботанічних) садів, які зареєстровані по Інспектурі, найбільшу увагу звертає на себе кол. Устимівський сад, біля с. Глобино Кременчуцької округи. Він має понад 150 шпилькових та 200 листяних порід дерев, між якими багато цінних, рідкісних, що їх вивезено з чужих країн. Сад цей оголошено пам'яткою державного значіння.

Тварини, що рідко зустрічаються в межах Інспектури і потребують особистої охорони.

ССАВЦІ

Дика коза, або сарна – *Capreolus capreolus* L. – досить часто зустрічається лише по лісах Шевченківської округи. Найбільше їх, здається, в Смілянському лісництві (близько 100 шт. за відомостями лісництва влітку 1928 р.). Постійно невеличкі ватажки сарни маютья теж в Мошеському, Черкаському, Чигиринському, Шполянському й інших лісництвах. Зрідка зустрічаються вони й на лівому березі Дніпра.

У Кременчуцькій окрузі сарни бувають побільшості випадково, забігаючи з Чорного лісу, або з Черкащини.

У Дніпропетровській окрузі місцем постійного їх перебування з'являється Самарський лісовий масив. За проф. Бравнером, тут живе сибірська форма сарни – *Cap. pygargus* Poll. Як зазначалося, вовки загрожують і цьому останньому місценаходженню диких кіз на південній Україні, і коли ВУСМР не вживе рішучих заходів до знищення вовків, то незабаром цієї гарної тварини зовсім у нас не залишиться. А між тим досвіди Білоруського, Кримського та інших заповідників наочно показують, що в нас, як і в Західній Європі, сарни, коли знаходяться під охороною, то швидко розплоджуються навіть і в невеликих вгіддях. Полювання на сарну заборонено.

Борсук або хорсун (*Meles meles* L.) зустрічається в невеликій кількості переважно в Шевченківській та Кременчуцькій окрузі, а на півдні його треба лічити за рідкісну тварину. Дніпропетровська та Запорізька філії ВУСМР у погодилися на пропозицію Інспектури заборонити полювання на борсуків. Живиться він рослинами та личинками (гробаками) комах, а тому сприяє боротьбі з шкідниками лісу.

Цікаво було б мати докладні відомості про розповсюдження цього звіра особливо в Дніпропетровській та Запорізькій окрузі.

Нірка (*Lutreola lutreola* L.). Про розповсюдження цього рідкісного у нас звірятки, що його звуть іноді чорним тхором, майже нічого невідомо. За непевними відомостями мається він в Самарському масиві. Нірка вимагає охорони й заборони полювання на неї, але, на жаль, покищо цього не зроблено.

Горностай (*Mustela erminea* L.). Повинен зустрічатися хоч в невеликій кількості по узбережжі Дніпра, але про розповсюдження його Інспектура не має покищо жодних певних вказівок.

Видра або видниха (*Lutra lutra* L.). Найчастіше зустрічається по Дніпрі на Кременчуччині від гирла Тясмину до Келиберди та по Пслі. Влітку минулого року, за відомостями лісного Б. В. Ваптоля, її бачили на острові Фурсині, а уповноважений ВУСМР у Синельниківського району сповістив про находження одного вивідка видри на р. Вороній. Певних відомостей з південної частини Інспектури зараз не мається. Полювання на видру заборонено, але браконьєри потай здобувають цього цінного звірка.

Куниця кам'яна (*Martes foina* Erxi) зустрічається не часто на узбережжі Дніпра від м. Ново-Георгіївська Кременчуцької округи до Хортиці на Запоріжжі. Маються відомості про знаходження її також по лісах Шевченківської округи в Шполянському районі.

Куниця лісова (*Martes martes* L.). Про знаходження цієї куниці маються відомості лише з Мошенського та Вільшанського районів Шевченківської округи та Самарського масиву Дніпропетровської округи.

ПТАХИ.

Орел сірватень (*Haliaeetus albicilla* L.). Гніздування відмічене на остр. Фурсині, в Самарському масиві та у Великому Лузі.

Пугач або пугало (*Bubo bubo* L.). Цей велетень поміж совами повинен зустрічатися в північній частині Інспектури, але певні відомості маються лише про знаходження його біля Суботіва під Чигирином. Вказівки про гніздування пугача в Дніпропетровській і навіть Запорізькій окрузі потребують перевірки тому, що під цією назвою часто розуміють і сича та інших сов. Два роки тому пташенятка пугача були здобуті в Самарській дачі під Дніпропетровським. Цікаво було б одержати докладні відомості про знаходження цієї зникаючої пам'ятки природи, яка безумовно вимагає охорони. Здобувати пугача заборонено.

Крук (*Corvus corax* L.). На півдні це вже рідкісний птах. Гніздується в Дібрівському лісі на Запоріжжі та під Дніпропетровським. В Шевченківській та Кременчуцькій окрузі він зустрічається ще досить часто.

Журавель сірий або звичайний (*Megalornis grus* L.) Гніздування цього рідкісного птаха відмічене на Ірдині в Шевченківській окрузі та в Самарському масиві. Полювання на журавля заборонено, та й здобути його не легко. Але кількість журавлів, наприклад, в Самарському лісі щороку зменшується.

Журавель малий або степовий (*Anthropoides virgo* L.). Не певні відомості про гніздування цього журавля маємо лише з Покровського району на лівобережному Запоріжжі. Полювання теж заборонене. Охорона гнізд – то єдиний засіб до збереження обох видів журавлів.

Дрофа (*Otis tarda* L.). Ще досить звичайний птах в межах Дніпропетровської й Запорізької округи. Існуванню цієї пам'ятки колишніх степів України загрожують не стільки мисливці, тому що не легко її здобути, і не розорювання цілини, бо дрофа охоче гніздиться й на нивах, як знищення її в ожеледь, коли дрофа не може літати, та грабування її гнізд підчас полоття на ланах хліба.

А між тим, дрофа вимагає, якраз же, з боку хлібороба особистої охорони, як найкорисніший для нього птах. Живиться вона переважно кобилками, сараною й іншими комахами та їх личинками – гробаками, а почасти й мишами. В шлунку однієї дрофи було знайдено 1106 шт. жуків кузьки, цього головного ворога нашого хлібороба. Господар повинен радіти від кожного гнізда, що на ниві, й пильнувати його, а не руйнувати.

Хохітва (*Otis tetrix* L.). Гніздиться в незначній кількості в Запорізькій, а можливо і в східній частині Дніпропетровської округи. Полювання на хохітву тимчасово заборонене, але не стільки мисливці, як розорювання земель викликало зникання з нашого краю цього характерного для цілинного степу птаха.

Гуска сіра або гуска дика (*Anser anser* L.). Гніздиться лише в Самарському масиві та на Орлі в Перещепинському районі. Уповноважені ВУСМР повинні стежити за тим, щоб не проводилось несвоєчасне полювання та руйнування гнізд цієї рідкісної й цінної дичини.

Мала біла чапля (*Egretta garzetta* L.). Відмічена на гніздуванні в незначній кількості по узбережжі Дніпра та в гирлах його допливів, починаючи від Ново-Георгіївська Кременчуцької округи до південної межі Інспектури на Запоріжжі. Полювання на неї заборонене. Аби більше за цим слідували та охороняли й гнізда, то вже б незабаром ця красуня серед птахів стала б звичайним членом нашої фауни.

З плазунів у нас вимагає охорони **великий полоз** (*Zamensis gemanensis* Laur). В Дніпропетровській та Запорізькій округі ще зустрічаються велетенські екземпляри, але кількість їх швидко зменшується. Треба припинити марне знищення цієї навіть корисної тварини⁶, що уявляє собою дійсно зникаючу пам'ятку природи.

Крім встановлення певних пунктів місцезнаходження тварин, що тут згадувалися, цікаво було б з'ясувати, чи не залишилося в межах Інспектури ще бобра⁷, бабака і перев'язки, чи не заходять сюди корсак та хохуля, та чи не зустрічається на гніздуванні орел степовий, скопа, коровайка, лелека чорна, колпиця-косар та тетеря.

З реєстру пам'яток природи по Дніпропетровській Інспектурі тут перелічені лише найважливіші. Подавати повного їх списку гадаємо за несвоєчасне тому, що реєстрація ще не закінчена. Багато з пам'яток, що розкидано по закутках нашого краю, ще не виявлено, багато з відомостей, що мають, почасти неповні, а почасти потребують перевірки. Допомога краєзнавців та взагалі прихильників природи, як вже зазначалося, стала б тут у великій пригоді.

1-го листопада 1928 року вмер від сухот член Дніпропетровського Комітету Охорони Природи Микола Карпович Лещенко, що був представником від Н/Дослідчої Кафедри Геології.

Не стало робітника, що жваво й безкористовно віддавав свій науковий досвід і сили справі охорони природи.

Вивчаючи Наддніпрянські граніти, М. К. звернув увагу на скелі Шевченківського парку в м. Дніпропетровському, як на пам'ятку природи, і за його ініціативою їх було взято під охорону.

З метою збереження й популяризації цього «Природного Мінералого-петрографічного Музею Узбережжя Дніпра», як М. К. визначав зазначені скелі, він гадав привести їх до порядку, підкреслити всі гідні уваги місця та видати по них путеводника.

Треба дивуватись, як вистачало М. К. сили, не зважаючи на тяжку хворобу, що вже здавна підточувала його організм, знаходити між науковою й педагогічною працею час клопотатись про охорону, намічати земляні роботи, робити фотознімки та підготовлювати матеріали до видання.

За браком коштів у міста, приведення до порядку скель не було закінчено, а тяжкий приступ хвороби не дав змоги М. К. довести до кінця наміченої праці.

Не втрачаючи надії надати скелям Шевченківського парку того вигляду, що мріяв надати їм М. К., а також видати за матеріалами, що їх залишив небіжчик, путеводника, на згадку дорогого товариша, що так завчасно залишив нас, вміщаємо тут коротку характеристику цих скель, яку він дав їм в записці до Комітету Охорони Природи.

Дніпропетровська Краєва Інспектура Охорони
Пам'яток Природи.
М. Лещенко.

⁶ Живиться полоз переважно шкідливими гризунами.

⁷ До останніх часів бобри перебували під Кременчуком, але в жовтні 1928 року останній представник з цієї колонії був забитий бракон'єрами.

До центрального комітету по охороні пам'яток природи.

Такі скелі в Дніпропетровському: 1) Наприкінці Кам'яної вулиці від Верхнього Кам'яного проулку до кінця її. 2) Скелі Шевченківського парку і 3) Скелі Богомолівського острова звертають особисту увагу, як природний мінералого-петрографічний музей узбережжя Дніпра.

Тут місцями ці скелі складаються з чудових «еруптивних брекчій», явищем дуже рельєфним для динаміки процесу інекції гранітової магми в гнейси, або подибуються різні відміни гнейсу в залежності від інекції в нього гранітової магми. На Богомолівському острові скеля перетинається чорновато-зеленою жилою діабазового порфіриту, яка спостерігається і в скелях Шевченківського парку. Тонкі жили пегматиту, епідоту та епідозиту, величезні аплітові жили, які перекидаються з Кам'яної вулиці на Богомолівський острів і далі йдуть «заборою» через Дніпро до другого берега – ось зміст цих скель.

Разом з цікавим петрографічним змістом безперечно цікавість скель з мінералогічного боку: тут подибуються, крім загальних для граніту та гнейсу мінералів, порядні вкраплини магнетиту, кволо-радіоактивний мінерал ортіт, який вимагає свого вивчення, і інші як піріт, тітаніт, гірська шкірка.

Разом з тим тут можливо було б систематично вивчати процеси хемічного звітріння мінералів, що входять до складу скель, стежити протягом широкого часу за біо-хемічними та механічними факторами звітріння, підкреслювати для екскурсій тим чи іншим засібом більш цікаві місця в мінералого-петрографічному розумінні.

Безперечно, зо всіх боків, як з наукового і з науково-освітнього, краєзнавчого та учбового для всіх шкіл, а також і з художнього, ці скелі мають право на особисту увагу, як природний мінералого-петрографічний музей узбережжя Дніпра.

До цього треба ще додати, що всі скелі купчаться в кращому кутку Дніпропетровська: тут відкривається широкий краєвид на Дніпро, Самару, степ. Крім того, безпосередня близість до Шевченківського парку ще більш підкреслює екскурсійні перспективи цих скель.

Так, при популяризації цих скель можна було б звернути увагу на них і широкого громадянства, що використовує парк для відпочинку, а кіоск парку використовувати для продажу популяризаційних видань та колекцій.

ПОСТАНОВА
Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради
Народніх Комісарів УСРР
Про пам'ятники культури й природи.

На зміну декрету РНК УСРР з 3 квітня 1919 року «Про передання історичних та мистецьких коштовностей під заряд Народнього Комісаріату Освіти» (Зб. Уз. 1919 р., № 34, арт. 395) і постанови РНК УСРР з 31 травня 1924 р. «Про охорону стародавньої грецької колонії «Ольвії» (Зб. Уз. УСРР 1924 р. № 11, арт. 113) і на скасування декрету РНК УСРР з 11 березня 1921 року «Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних вартостей» (Зб. Уз. УСРР 1921 р., № 4, арт. 125), арт. 3 постанови РНК УСРР з 13 вересня 1921 р. «Про охорону залишків старогрецького міста «Ольвії» (Зб. Уз. УСРР 1921 р., № 17, арт. 512), постанови РНК УСРР з 24 жовтня 1922 року «Про заходи припинення вивозу за кордон речей музейного значіння» (Зб. Уз. УСРР 1922 р., № 45, арт. 657), постанови РНК УСРР з 26 грудня 1922 р. «Про музейні коштовності» (Зб. Уз. УСРР 1922 р., № 56, арт. 795) і арт. 676 Кодексу Законів про Народню Освіту УСРР (Зб. Уз. УСРР 1922 р., № 19, арт. 729), – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народніх Комісарів УСРР постановили затвердити нижченаведене положення про пам'ятки культури і природи.

ПОЛОЖЕННЯ
Про пам'ятники культури і природи.

І. Про органи, що відають пам'ятниками культури і природи.

1. Пам'ятники культури і природи, що мають наукове, історичне або мистецьке значіння, є в загальному віданні Народнього Комісаріату Освіти УСРР (по Управлінню науковими установами) і його місцевих органів.

У в а г а 1. В АМСРР пам'ятниками культури і природи відає Народній Комісаріат Освіти АМСРР і підвідомчі йому органи на підставах, що їх встановлює Центральний Виконавчий Комітет АМСРР відповідно до цього положення.

У в а г а 2. Завідування та орудування тими пам'ятниками культури і природи, що про них є спеціальні положення, провадиться на підставі останніх.

2. На Народній Комісаріат Освіти УСРР дотично пам'ятників культури і природи покладається:
 - а) розробляти відповідні законопроекти, подавати їх встановленим порядком на затвердження законодавчим установам;
 - б) вживати заходів до зосередження пам'ятників культури і природи України на території УСРР і допомагати Народньому Комісаріатові Освіти АМСРР у справі зосередження пам'ятників культури і природи Молдавії на території АМСРР;
 - в) зорганізувати експедиції для обслідування пам'ятників культури і природи;

- г) zorganizувати науково-археологічні розкопки, а також видавати дозволи на провадження їх;
 - д) розглядати справи про ревізію пам'ятників культури і природи і надавати відповідні проекти на затвердження Української Економічної Наради;
 - е) доглядати, як утримують пам'ятники культури і природи державні установи, громадські організації та приватні особи, і в разі не додержують вони встановлених правил зберігання пам'ятників, вживати потрібних заходів до усунення викритих занедбань;
 - ж) реєструвати пам'ятники культури і природи, що мають всеукраїнське значіння, організувати й керувати реєстрацією пам'ятників місцевого значіння;
 - з) розподіляти пам'ятники по категоріях;
 - и) складати плани наукового обслідування й вивчення пам'ятників та обізнання з пам'ятниками і їх значінням широким працюючим мас;
 - к) видавати в належних випадках дозволи на переміщення, продаж і набуття пам'ятників;
 - л) інструктувати підвідомчі органи у справі охорони пам'ятників;
 - м) вживати заходів до ремонту й реставрації пам'ятників;
 - н) доглядати над додержанням постановлених правил у справах торгівлі антикварно-мистецькими речами і взагалі пам'ятниками культури і природи.
3. Для допомоги Народньому Комісаріатові Освіти УСРР і його місцевим органам у здійсненні покладених на них завдань дотично пам'ятників культури і природи, при Народньому Комісаріатові Освіти УСРР засновується Український Комітет охорони пам'ятників природи, культури й Український Комітет охорони пам'ятників природи.
- Зазначені Комітети діють на підставі особливих про них положень, що їх затверджує Рада Народніх Комісарів УСРР.
4. Відання пам'ятниками культури і природи місцевого значіння, а також допомогу щодо охорони пам'ятків культури і природи всеукраїнського значіння покладається: в АМСРР на Народній Комісаріат Освіти АМСРР і його місцеві органи, а в округах – на округові виконавчі комітети по інспектурах народньої освіти і підвідомчі їм органи, а також на районові виконавчі комітети.

II. Про реєстрацію пам'ятників культури і природи.

- 5. Пам'ятники культури і природи історичного або мистецького значіння розподіляються на такі, що мають республіканське і місцеве значіння.
- 6. Пам'ятниками культури і природи всеукраїнського або всемолдавського значіння є ті з них, що віднесені до числа таких на підставі особливих постанов Ради Народніх Комісарів УСРР на подання Народнього Комісаріату Освіти УСРР і постанови Ради Народніх Комісарів АМСРР на подання Народнього Комісаріату АМСРР, або що ними вже безпосередньо віддають зазначені Народні Комісаріати Освіти і які визнані ними за такі, що мають всеукраїнське або всемолдавське значіння.
- 7. Залучення тих чи інших речей до числа пам'ятників культури і природи, що мають місцеве значіння, провадиться за постановою: в АМСРР – Народнього Комісаріату Освіти АМСРР, а в округах – за постановою округових виконавчих комітетів, відповідно до інструкції Народнього Комісаріату Освіти УСРР.
- 8. Усі пам'ятники культури і природи, що є на території УСРР і мають наукове, історичне або мистецьке значіння, підлягають реєстрації: а) в Народньому Комісаріаті Освіти УСРР –

пам'ятники республіканського значіння, б) в місцевих органах Народного Комісаріату Освіти УСРР – пам'ятники місцевого значіння.

У в а г а. Порядок реєстрації пам'ятників культури і природи на території АМСРР встановлюється законодавством АМСРР.

9. Установи, організації і приватні особи, що у віданні їх є пам'ятники культури і природи, які мають наукове, історичне або мистецьке значіння, зареєстровані перед виданням цієї постанови, мусять зареєструвати їх в Органах Народного Комісаріату Освіти порядком і в реченці, встановлювані в інструкції останнього. В інструкції належить завбачити, по можливості, точний перелік пам'ятникам культури, що підлягають реєстрації.

III. Про охорону пам'ятників культури і природи, що мають наукове, історичне або мистецьке значіння.

10. Загальний догляд над зберіганням пам'ятників культури і природи покладається на Народні Комісаріати Освіти УСРР і АМСРР і їхні місцеві органи. Без попереднього відому зазначених органів указані пам'ятники не можуть перевласнювати і взагалі передавати володільці один одному.
11. Вивіз за кордон пам'ятників культури і природи без дозволу Народного Комісаріату Освіти УСРР не допускається.
12. Знищувати, переробляти і взагалі змінювати зовнішній вигляд і нормальний стан пам'ятників культури і природи без дозволу Народних Комісаріатів Освіти УСРР і АМСРР та їхніх місцевих органів – забороняється.
13. Народнім Комісаріатам Освіти УСРР і АМСРР за належністю, а також їхнім місцевим органам і установам надається право:
 - а) переважно набувати пам'ятники культури й природи, коли їх продають приватні особи і організації;
 - б) користувати з зазначених пам'ятників за порозумінням з їхніми володільцями для освітньо-наукової мети і
 - в) реквізувати зазначені пам'ятники у приватних осіб та організацій, по одержанні на те попереднього в кожному окремому випадкові дозволу Української Економічної Народи, а в АМСРР – Центрального Виконавчого Комітету АМСРР, і додержуючи правил, установлених у додаткові до арт. 69 і 70 Цивільного Кодексу УСРР.
14. Розкопи археологічних пам'ятників (курганів, городищ, стоянок, могильників і ін.) можна провадити тільки по одержанні на те попереднього дозволу Народного Комісаріату Освіти УСРР або АМСРР за належністю.
15. Усі знайдені скарби й знахідки речей наукового, історичного й мистецького значіння підлягають, як загальне правило, передачі у найближчі до місця їх винайдення музеї, що є у віданні Народного Комісаріату Освіти УСРР і його місцевих органів і Народного Комісаріату Освіти АМСРР. У виключних випадках Народнім Комісаріатом Освіти УСРР і АМСРР надається право видавати винагороду за знайдені скарби або знахідки.
16. Підчас ліквідації державних музеїв усі музейні речі дістають призначення згідно з вказівками Народних Комісаріатів Освіти УСРР і АМСРР за належністю.

IV. Про особливі типи пам'ятників культури і природи.

17. Пам'ятники культури і природи, що мають особливо цінне наукове, історичне або мистецьке значіння, а також сади й парки наукового та історично-мистецького значіння можуть бути оголошені за постановою Ради Народніх Комісарів УСРР, а в АМСРР за постановою Центрального Виконавчого Комітету АМСРР, за заповідники, що управляються на підставі особливих про кожний з них положень.
18. Пам'ятниками культури, що мають наукове, історичне або мистецьке значіння і увіходять до складу єдиного державного архівного фонду, видають Центральне Архівне Управління УСРР і його місцеві органи на підставі особливого положення.

V. Про кошти на утримання пам'ятників культури і природи.

19. Пам'ятники культури і природи, що ними безпосередньо видають державні установи, утримується:
 - а) пам'ятники загально-республіканського значіння – по державному бюджету УСРР;
 - б) пам'ятники всемолдавського значіння – по державному бюджету АМСРР;
 - в) пам'ятники місцевого значіння – по бюджету місцевих виконавчих комітетів за належністю.

У в а г а. По кошторису Народнього Комісаріату Освіти УСРР можна провадити видатки на видачу субсидій місцевим органам влади на охорону пам'ятників місцевого значіння, а також на видачу допомог приватним володільцям, що не мають коштів на охорону пам'ятників, якими вони видають

20. Народнім Комісаріатом Освіти УСРР і АМСРР, для поповнення коштів, що є в їхньому розпорядженні на утримання пам'ятників культури і природи, надається право експлуатувати заповідники й інші пам'ятники, що ними вони безпосередньо видають, направляючи вторговані від експлуатації суми на спеціальні кошти, відповідно до постанови Ради Народніх Комісарів УСРР з 12 лютого 1924 року «Про спеціальні кошти для наукових і науково-мистецьких установ УСРР» (Зб. Уз. УТРР 1924 р., № 6, арт. 46).
21. Продавати із заповідника і державних музеїв речі, що мають науково-історичне або мистецьке значіння, можна виключно з дозволу Народніх Комісаріатів Освіти УСРР або АМСРР за належністю.

Харків 16 червня 1926 р.

Голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого
Комітету *Петровський*.
Голова Ради Народніх Комісарів УСРР *В. Чубар*.
Секретар Всеукраїнського Центрального Виконавчого
Комітету *А. Буценко*.

Опубліковано: 1) «Вісти» з 2 липня 1927 р.; 2) «Збірник узаконень та розпоряджень роб.-сел. Уряду України» за 1926 р. Ч. 32 – 33, арт. 259.

**РАЙОНОВІ ЦЕНТРИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ІНСПЕКТУРИ ОХОРОНИ
ПРИРОДИ.**

1. Канів
2. Гельм'язів.
3. Прохорівка.
4. Таганча.
5. Стеблів.
6. Корсунь.
7. Мошни.
8. Золотоноша.
9. Чорнобай.
10. Ірклій.
11. Вільшана.
12. Городище.
13. Мокра Калигірка.
14. Шпола.
15. Матусів.
16. Балаклія.
17. Сміла.
18. Вереміївка.
19. Ведмедівка.
20. Кам'янка.
21. Златопіль.
22. Олександрівка.
23. Чигирин.
24. Горби.
25. Семенівка.
26. Глобино.
27. Градизьк
28. Новогеоргієвськ.
29. Глинське.
30. Манжилія.
31. Козельщина.
32. Потоки.
33. Онопріївка.
34. Олександрія,
35. Красна Кам'янка.
36. Попільняста.
37. Лихівка.
38. Кишеньки.
39. Верхньодніпровське.
40. Царичанка.
41. Котівка.
42. Магдалинівка.
43. Петрівка.
44. Кам'янське.
45. Криничувате.
46. Солоне.
47. Новомосковське.
48. Перещепино.
49. Юр'ївка.
50. Близнюки.
51. Павлоград.
52. Синельникове.
53. Хортиця.
54. Томаківка.
55. Кам'янка.
56. Балки.
57. Василівна.
58. Орхів.
59. Жеребець.
60. Село Софіївка.
61. Новомиколаївка.
62. Васильківка.
63. Петропавлівка.
64. Межова.
65. Покровське.
66. Гуляй-Поле.
67. Пологи.

ІНСТРУКЦІЯ

про організацію округових і місцевих комісій охорона пам'яток культури та природи.

- §1. Мета комісій. З метою сприяння роботі органів Укрнауки НКО УСРР (Український Комітет Охорони Пам'яток культури, Український Комітет Охорони Природи та Краєві Інспектори) охорони пам'яток культури й природи, в округових містах можуть бути утворені округові комісії охорони пам'яток культури й природи, а в інших місцях – місцеві комісії охорони пам'яток культури й природи.
- §2. Порядок організації комісій. Округові та місцеві комісії охорони пам'яток культури та природи заснуються за постановою Окрвиконкому на пропозицію краєвого інспектора охорони пам'яток культури й природи.
Краєвий інспектор повідомляє Укрнауку про заснування Комісії та її персональний склад.
- §3. Склад комісій. В склад округових та місцевих комісій входять представники округових чи місцевих установ, що зацікавлені в роботі охорони пам'яток культури й природи, представники від місцевих наукових установ та організацій та персонально запрошені до участі в роботах комісії вчені спеціалісти по різних галузях природознавства та історії матеріальної культури.
- §4. На чолі комісії стоїть президія її в складі: голови, заступника голови та секретаря, яких обирає загальне зібрання комісії на рік та затверджує місцевий виконком у погодженні з краєвим Інспектором.
- §5. Права та обов'язки округових та місцевих комісій. Ніяких адміністративно-розпорядчих прав округові й місцеві Комісії охорони пам'яток культури й природи не мають. Вони є лише науково-консультаційні та дорадчі місцеві органи краєвої інспектури охорони пам'яток культури й природи. Діяльність округових та місцевих комісій охорони складається з таких робіт:
- заслухання доповідей про стан справи охорони пам'яток та про окремі пам'ятки, обговорення цих справ та ухвала побажань з цього приводу;
 - складання висновків у питаннях охорони місцевих пам'яток на пропозицію краєвого інспектора;
 - складання реєстрів пам'яток та описань окремих пам'яток для надсилки їх краєвому інспектору;
 - складання пропозицій у згоді з діючим законодавством щодо охорони пам'яток культури й природи.
- §6. Район діяльності. Район діяльності округової Комісії охорони пам'яток культури й природи є територія даної округи, місцевої комісії – територія, що встановлюється для неї за вказівками краєвого інспектора охорони пам'яток.
- §7. Порядок робіт округової та місцевих комісій. Округові та місцеві комісії охорони пам'яток культури та природи окремого апарату, штату тощо для переведення своєї роботи не мають – користуються для цього апаратом виконкомів чи окрінспектур Наросвіти за їх згодою; все листування надсилають до краєвого інспектора охорони пам'яток культури й природи.

ІНСТРУКЦІЯ

про утворення мережі кореспондентів комітетів охорони пам'яток культури й природи.

- §1. З метою включення в єдиний плян роботи охорони пам'яток культури й природи ініціативи, допомоги та знань окремих громадян УСРР, що цікавляться справою охорони та бажають допомогти їй, визнається за потрібне тим громадянам, що активно допомагають справі охорони пам'яток культури й природи, давати звання кореспондентів Укркомітетів охорони пам'яток культури й природи.
- §2. Звання Кореспондента Українського Комітету охорони пам'яток культури й Укркомітету охорони природи надається цими комітетами на пропозицію краєвого інспектора охорони.
- §3. Як загальне правило, допомога кореспондента охорони є добровільна і постійною зарплатою не оплачується. У випадку особливо цінних робіт кореспондента Укрнаука має на меті преміювати такі роботи.
- §4. Ніяких адміністративних обов'язків кореспондент не має і таких завдань на нього не покладається, але за його згодою він може виконувати окремі доручення Укркомітетів охорони чи краєвих інспекторів охорони.
- §5. Діяльність кореспондентів може складатися з таких праць:
- надсилання до краєвих інспекторів чи Укркомітетів охорони кореспонденцій щодо охорони пам'яток культури та природи;
 - популяризація справи охорони пам'яток культури й природи серед людности УСРР шляхом лекцій, доповідей, організації гуртків «Друзів охорони пам'яток культури й природи» й ін.;
 - вивчення та описання місцевостей та об'єктів, що підлягають охороні.
- §6. Кореспондентам, що ведуть постійну, зазначену в § 5, роботу охорони пам'яток культури й природи, Укр. Комітет Охорони пам'яток культури чи Укр. Комітет охорони природи видає посвідчення в тому, що ця особа є кореспондент Укркомітетів охорони пам'яток культури й природи.

РОЗПОДІЛ ТЕРИТОРІЇ
видання краєвих інспектур охорони пам'яток природи.

Харківська інспектура: (Є.М. Лавренко. Харків. Клочківська, 52. Ботанічний сад).

Округи:

1. Полтавська	8. Ізюмська
2. Лубенська	9. Артемівська
3. Прилуцька	10. Старобільська
4. Роменська	11. Луганська
5. Сумська	12. Сталінська
6. Харківська	13. Маріупільська
7. Куп'янська	

Дніпропетровська інспектура: (проф. М. П. Акімов, Дніпропетровське, просп. К. Маркса, 18, ІНО).

1. Дніпропетровська	3. Кременчуцька
2. Запорізька	4. Черкаська

Київська інспектура: (М. В. Шарлемань. Київ, Вул. Жертв. Революції, 23).

1. Глухівська	10. Шепетівська
2. Чернігівська	11. Вінницька
3. Новгород-Сіверська	12. Гуманська
4. Конотіпська	13. Кам'янецька
5. Ніженська	14. Проскурівська
6. Київська	15. Могилівська
7. Біло-Церківська	16. Тульчинська
8. Коростенська	17. Бердичівська
9. Житомирська	

Одеська інспектура: (Проф. А. А. Браунер, Одеса, Дегтярна, 29).

1. Одеська	5. Зінов'ївська
2. Херсонська	6. Криворізька
3. Миколаївська	7. Мелітопільська
4. Першомайська	

(Обіжник Укрнауки № 014248 оп. І з 5/IV , 1926 р.).

Анкета для збирання відомостей про цілини⁸.

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ.

1. Місце знаходження цілини (округа, район, найближчі заселені пункти).
2. Назва цілини.
3. Площа цілини та конфігурація її.
4. Кому належить цілина тепер.
5. Кому належала цілина в дореволюційні часи.
6. З якими землями межує цілина (якого села чи господарства і т. ін.).
7. Як використовувалася цілина в минулому.
8. Як використовується цілина тепер.
9. Як мають використовувати надалі.
10. Хто зацікавлений цілиною, крім теперішнього хазяїна її.
11. Кому передбачається передати цілину.
12. Чи не загрожує розорювання цілині.
13. Чи можливо відвести цілину до заповідного фонду.
14. З ким потрібно погоджувати питання про відвод цілини до заповідного фонду.
15. Від кого можливо одержати потрібні відомості про цілину.
16. Кому можливо доручити охорону та взагалі догляд за цілиною.
17. Які потрібні найближчі заходи до охорони цілини.
18. Чи обслідував хто цілину (ботанік, зоолог, ґрунтознавець), хто саме та коли. Де переходиться гербарії та інші матеріали про дослідження лісу; чи є що друкованого про ліс; хто, де й коли писав.

До цього треба додати точний план урочища, де є цілина. Треба також нанести цілину на 3-х верст, (а коли є можливість – то і на 1 верстову) карту.

ПРИРОДНИЧІ ВІДОМОСТІ.

19. В яких загальних умовах рельєфу (геоморфологічних) міститься цілина [в річковій долині (на якій терасі) чи на вододолі].
20. Який характер рельєфу на цілині (рівний, горбкуватий, балочний і т. ін.).
21. Який характер мікрорельєфу цілини.
22. Чи є на цілині поди або западники.
23. Чи в на цілині по схилах балок відслонення гірських порід (яких).
24. Яка матерня порода ґрунтів (підґрунтя) цілини.
25. Які ґрунти переважають на цілині.
26. Яке зіллясте рослинне вкриття на цілині:
 - а) Суцільне чи розріджене.
 - б) Які види з трав переважають на цілині: плотнoderнинні вузьколисті – ковила (*Stipa*) типчина (*Festuca sulcata*), кипець (*Koeleria gracilis*); корнякові широколисті – степовий овес (*Avena pubescens*), степовий стоколос (*Bromus erectus*), степовий перій (*Agropyrum intermedium*), мітлиця (*Poa pratensis*).

⁸ Анкети для збирання відомостей про цілини, ліси, болота, торфовища, озера, ботанічні сади та парки та окремі дерева розробив Є. Лавренко.

- в) Чи є на цілині степові півники (*Iris pumilis*), степові тюльпани (*Tulipa Schrenki*), степові гіяцинт (*Hyacinthus leucophaeus*), воронець (*Paeonia tenuifolia*), горицвіт (*Adonis wolgensis*, *A. Vernalis*), катран (*Crambe tatarica*), таволга (*Filipendula hexapetala*), степові керміки (*Statice latifolia*, *Goniolimon tataricum*).
- г) Чи є на цілині сірі (густо-пухнаті) види: полин австрійський (*Artemisia austriaca*), полин морський (*Artemisia maritima*), степова айстра (*Linosyris villosa*), кохія (*Kochia prostrata*); та як багато їх там трапляється.
- г) Чи є на цілині інгредієнти, що містяться проміж дернинами трав та іншими компонентами (напр., тонконіг – *Poa bulbosa*), різні однорічні види бурчків (*Alyssum*), однорічні види вероник (*Veronica*) та ін. та як багато їх.
27. Які кущі трапляються на цілині: терін (*Prunus spinosa*), степова вишня (*P. fruticosa*), бобовник (*P. nana*), дереза степова (*Garagana frutex*), чи утворюють вони зарост яких розмірів і т. ін.
28. Чи є на цілині по балках ліси, яка їх рослинність.
29. Яка рослинність на відслоненнях гірських порід.
30. Чи є на цілині бабаковини, як багато їх.
31. Які звірі та птахи живуть на цілині.

.....19... р.
(Підпис).....

Анкета для збирання відомостей про ліси.

Дуже бажано заповнювати окрему анкету для кожної однородної частини лісу.

1. Округа, район.
2. Де міститься, скільки верстов од міста (якого саме), чи залізничної стації (якої) і т. ін.
3. Назва лісу та окремих його частин.
4. Скільки має десятин або гектарів.
5. В яких загальних умовах рельєфу (геоморфологічних) міститься: чи в долині річки (заплавині, в межах другої (піскової) чи третьої тераси), чи на вододілі.
6. Який характер рельєфу в лісі (рівний, горбкуватий, балочний і т. ін.).
7. Які умови вогкості в лісі (місцевість суха, сухувата, вогкувата, вогка, залита водою).
8. Які умови підґрунтя (льос, глина, пісок, вапняк і т. ін.; коли є в лісі виходи цих порід, то це зазначити).
9. Які ґрунти переважають у лісі (лісовий суглинок, деградована черноземля, боровий пісок тощо; по можливості подати вказівки щодо зв'язку типів ґрунту з типами насаджень та рельєфом).
10. Який мертвий покрив у лісі (який завглибшки, з чого він складається; по Можливості подати вказівки, як він змінюється в залежності від типів насаджень та умов рельєфу).
11. Який вік лісу (коли вік окремих частин лісу різниться, то це зазначити).
12. Які дерева та кущі є в лісі (скласти список та зазначити, які переважають).
13. Які головні зіллясті рослини ростуть у лісі (зазначити, які переважають в тих або інших типах насаджень, які рідкі та по можливості скласти список усіх видів).

14. Чи є в лісі на ґрунті мохи та обрисники (лишаї) та в якій кількості (зазначити, які переважають в тих або інших типах насаджень).
15. Які головні типи насаджень є в лісі (зазначити, які та, по можливості, охарактеризувати з боку умов рельєфу, мікрорельєфу, підґрунтя та складу деревинної, зіллястої, мохової та обрисникової рослинності).
16. Чи трапляються в лісі галяви та яка рослинність на них та узліссях (зазначити загальний характер – степова, лучно-степова, лучна та, по можливості, зазначити види, що переважають в цих умовах).
17. Чи є в лісі лісосіки (зазначити роки їх рубки) та яка на них рослинність.
18. Чи є в лісі річки або озера (зазначити їх кількість, розміри та назви).
19. Які звірі, птахи та інші тварини водяться в лісі (особливо важливі відомості про поширення козуль та бобрів).
20. Чи обслідував хто ліс (ботанік, зоолог, лісовпорядні партії), хто саме та коли. Де зберігається гербарії та інші матеріали про дослідження лісу; чи є що друкованого про ліс; хто, де й коли писав.
21. У чийому розпорядженні ліс: села (якого), господарства (якого), радгоспу (якого), лісництва (якого) і т. ін.
22. Як використовується ліс: чи випасається (зазначити якою худобою), чи вирубується (зазначити роки рубки), чи викорчується.
23. Чи мають ліс вирубувати, чи викорчувувати.
24. Кому (якій особі чи установі) можна було-б доручити охороняти цей ліс, взагалі, що треба зробити для його охорони
25. Що можна ще додатково подати про цей ліс.

Дуже бажано додати до цього плян лісу, фотографії та гербарний матеріал з нього.

.....19 . . р
(Підпис).....

Анкета для збирання відомостей про болота та торфовища.

1. Округа, район.
2. Де міститься, скільки верстов од міста, села (якого саме), чи залізничної станції (якої) і т. ін.
3. Назва болота та його частин.
4. Скільки має десятин або гектарів.
5. В яких загальних умовах рельєфу (геоморфологічних) міститься чи в долині річки (в заплаві, в межах другої (піскової), чи третьої тераси) чи на вододілі.
6. Яка товщина торфу та як вона змінюється в різних частинах болота.
7. Який характер водного живлення (за рахунок: а) річкової, б) озерної, в) ґрунтової, г) атмосферної води).
8. Який тип болота за характером рослинності (болото: а) лісове (переважають дерева та кущі), б) трав'яне (переважають трави), в) осокове (переваж. осока), г) гіпнове (переважають зелені мохи-гіпни), г) сфагнове (переваж. білий мох-сфагнум) – чи мішане, д) гіпново-осокове, е) сфагново-осокове і т. ін.).

- 9 Які дерева та кущі ростуть на болоті (зазначити які).
 10. Які найголовніші зіллясті рослини ростуть на болоті (які папороті, трави, осоки, двопроязб-цеві).
 11. Які мохи, чи обрисники переважають на болоті (особливо важно зазначити переважають гіпни чи сфагни).
 12. Чи не трапляються на болоті (а коли трапляється, то в якій кількості): пуховка (*Eriophorum*), щецерія (*Scheuchzeria*), росичка (*Drosera*), клюква або журавлина ягода (*Vaccinium Oxycoccus*), вереск (*Galluna*), андромеда (*Andromeda*), багульник (*Ledum*)⁹.
 13. Чи висока рослинність на болоті, чи низька, густа, чи рідка.
 14. Чи є на болоті купини та якими рослинами вони утворені.
 15. Чи є на болоті озера або «вікна» з водою, які вони завбільшки.
 16. Які звірі, птахи та інші тварини водяться на болоті.
 17. Чи обслідував хто болото (ботанік, зоолог, ґрунтознавець, меліоратор та ін.); хто саме та коли; де є гербарій з болота, чи є що друкованого про болото; хто, де й коли написав.
 18. У чийому розпорядженні болото: села (якого) і господарства (якого), радгоспу (якого), меліоративного товариства (якого), лісництва (якого) та ін.
 19. Як використовується болото: чи випасається або викошується, чи розробляється на торф; як це відбулося на його рослинності.
 20. Чи мають розробляти на торф це болото, та чи передбачається взагалі провадити на ньому меліораційні роботи.
 - 21 Кому (якій особі чи установі) можна було б доручити охороняти це болото і, взагалі, що треба зробити для його охорони.
 22. Що можливо ще додатково подати про це болото.
- Дуже бажано додати до цього плян болота чи торфовища, фотографії та гербарний матеріал з нього.

..... 19 . . р.
(Підпис).....

Анкета для збирання відомостей про озера.

1. Округа, район, найближчі залюднені пункти або станція залізниці.
 2. Чи багато взагалі в зазначеній місцевості озер.
 3. Назва озера.
 4. В яких загальних умовах рельєфу (геоморфологічних) міститься озеро: чи в долині річки (в заплаві, в межах другої (піскової) чи третьої тераси), чи на вододілі.
 5. Яка рослинність та які ґрунти оточують взагалі озеро.
 6. Чи є в надбережжі озера стародавні берегові тераси.
 7. Яка форма озера.
 8. Яка довжина, ширина та площа озера (скільки має десятин або гектарів).
 9. Яка глибина озера (коли вона різна в окремих частинах, то подати відомості про це).
 10. Чи замкнуте озеро, чи впадає в нього, або витікає з нього річка або річки (зазначити – які).
-
- 9 Особливо важливі відомості про поширення цих рослин у лісо-степовій та степовій смугах.

11. Яка вода в озері – солодка, солонувата чи солонна.
12. Які береги озера (рівні, пологі, круті) та з якої породи вони складаються (пісок, глина, льос, вапняк і т. ін.).
13. Який загальний характер ґрунту та рослинності по берегах озера (степовий, лукувато-степовий, лукуватий, болотяний) та які рослини тут переважають (зазначити по можливості наукові латинські назви).
14. Чи не збільшується або усихає, чи не заростає болотяною рослинністю (заболочується) озеро.
15. Яка є рослинність у воді озера в узбережній частині (як вона змінюється в залежності від глибини та характеру ґрунту; подати вказівки щодо «поясів» рослинності при березі озера, напр.: пояс осоки, пояс очерету, пояс рогози, пояс куги, пояс водяних лілей і т. ін.).
16. Коли озеро заболочується, то: 1) чи заростає високими болотяними травами (осокою, очеретом, рогозою, кугою), що кореняться в ґрунті озера, 2) чи на його водяну поверхню нарастає сплавина, утворена зіллястою рослинністю та мохами, й плаває на воді (подати відомості про площу озера, що вкрита заростями болотяних трав чи сплавиною).
17. Який характер ґрунту дна озера (пісковий, мулистий, торфуватий).
18. Чи є в озері поклади торфу (подати відомості про товщину торфовища).
19. Яка водяна рослинність в озері (та як вона змінюється в залежності від глибини та характеру ґрунту).
20. Чи є острови на озері (які їхні розміри, форма, ґрунти та рослинність).
21. Чи є в гірлі річок, що впадають в озеро, коси, з чого вони складаються та яка на них рослинність.
22. Коли озеро солоне, то чи не осідають на дні озера солі.
23. Які звірі, птахи та інші тварини водяться на озері.
24. Чи обслідував хто озеро (ботанік, зоолог, меліоратор); хто саме та коли, де є гербарій з болота; хто, де й коли писав.
25. У чийому розпорядженні озеро: села (якого), господарства (якого), радгоспу (якого), меліоративного товариства (якого), лісництва (якого) та ін.
26. Як використовується озеро: чи ловлять у ньому рибу, чи провадиться полювання, чи є по березі городи і т. ін.
27. Чи будуть озеро висушувати та чи не передбачається взагалі на ньому меліораційних робіт.
28. Кому (якій особі чи установі) можна б доручити охороняти це озеро, взагалі що треба знобити для його охорони.
29. Що можливо ще додатково подати про це озеро.

Дуже бажано додати до цього плян озера, фотографії та гербарний матеріал з нього.

.....19...р.

(Підпис).....

Анкета для збирання відомостей про ботанічні сади, дендрологічно-декоративні та історичні парки.

1. Округа, район, найближчі залюднені пункти або станція залізниці
 2. Назва саду або парку.
 3. Хто й коли заснував сад або парк.
 4. Якого походження насадження в саду або парку: штучного, природного чи мішаного.
 5. Якого типу сад або парк: наукового або науково-навчального, типу загальних ботанічних садів, чи дендрологічного, чи художньо-декоративного (архітектурного чи пейзажного).
 6. Який приблизно вік насаджень в саду або парку (коли вік насаджень різний, то це зазначити).
 7. Які вади ростуть в саду або парку (зазначити загальну кількість та скласти список, по можливості з науковими латинськими назвами, й додати до цього).
 8. Чи є в саду або парку окремі ділянки насаджень або окремі примірники дерев та кущів, знамениті своїм віком, акліматизацією, рідкістю, історичними згадками й т. інш.
 9. Які розведено в саду або парку тварини (олені, лані, фазани і т. ін.).
 10. Площа саду або парку.
 11. Чи обмежений сад або парк; чи природна межа, чи штучна огорожа.
 12. Чи є в саду або парку річка, стави, озера (зазначити кількість, розміри та назви).
 13. Чи є в саду або парку будинки, особливо пристосовані до наукової праці (зазначити кількість будівель та їх призначення).
 14. Чи є в саду або парку художньо-архітектурні будівлі (замки, павільйони, грота, мости і т. ін.).
 15. Чи є в саду або парку зимовий сад, теплиці, оранжереї, розсадник і т. ін.),
 16. Які види ростуть у зимовому саді, теплиці, оранжереї, розсаднику й т. ін. (зазначити кількість та скласти спис видів).
 17. Чи не провадилось за останні роки обслідування саду або парку.
 18. Може є взагалі література про сад або парк.
 19. Чи не провадиться в саду або парку будь-якої наукової праці.
 20. Кому належав сад або парк у минулому (в дореволюційні часи).
 21. В чийому розпорядженні перебуває тепер сад або парк та як його використовується
 22. В якому стані перебуває зараз сад або парк та заклади, що мають до нього безпосереднє відношення.
 23. Чи є персонал, що стежить за охороною саду або парку (завідуючий, садівник, сторож і т. ін.).
 24. Якій установі можна б доручити охороняти зазначений сад або парк і, взагалі, що треба зробити для поліпшення його стану.
 25. Додаткові відомості.
- Дуже бажано додати до цього плян саду або парку фотографії, та гербарний матеріал з нього.

.....19 . . р.

(Підпис)

**Анкета для збирання відомостей про окремі старі, рідкі або
знамениті дерева.**

1. Округа, район, найближчі залюднені пункти, або станція залізниці.
2. До якого виду належить дерево (дати, по можливості, наукову латинську назву).
3. Чи дерево росте тут природно, чи його посаджено
4. Чим знамените дерево (своїм віком, акліматизацією, рідкістю, історичними згадками і т. ін).
5. Який загальний вигляд має дерево (подати відомості про його вишину, форму крони, характер, розгалуження і т. ін. .
6. Чи трапляються в лісах (природно), чи в садах або парках (посажені) цієї місцевості дерева того-ж виду та як часто.
7. Як взагалі ростуть у цій місцевості (в лісах, садах, або парках) дерева того-ж виду.
8. Коли це дерево посаджено, то коли й хто його посадив.
9. Чи є про це дерево будь-які історичні згадки, чи перекази (подати про це, по змозі, докладні відомості).
10. Кому належало це дерево в минулому та кому належить тепер.
11. В якому стані тепер дерево (чи не засихає, чи не порушується під ним ґрунт, чи не знищують його худоба або чоловік).
12. Якій установі чи приватній особі можна було б доручити охорону зазначеного дерева і, взагалі, що треба зробити для поліпшення його стану.
13. Додаткові відомості.

Дуже бажано додати до цього фотографію дерева та зразок його гілки з листям, квітками та овочами.

.....19 . . р.
(Підпис)

**Від Дніпропетровського Окружного Науково-Краєзнавчого Товариства.
До всіх членів та друзів Д. Н. К. Т.**

Шановні товариші!

Самим невідкладним завданням нашого часу з'являється широка організація охорони природи: виявлення та охорона пам'яток природи, улаштування заповідників, охорона рослин та тварин, охорона географічних та геологічних цікавих міст необхідно не лише для вивчення природи краю і має не тільки науково-педагогічне значіння, але вона безпосередньо зв'язана з господарчим та економічним життям країни.

Охорона та правильне використання промислових звірів та птахів, свійських тварин, рибних та лісових багатств, шляхом улаштування пташиних, рибних та інших закладів, облісіння непридатних земель т. ін., може дати населенню нові джерела прибутку.

В той же час охорона та поширення лісових і чагарникових насаджень з одного боку може сприяти зберіганню вохкості в ґрунті, а з другого приваблювати та сприяти розмноженню комахоїдних та інших корисних птахів і тварин, що в значній мірі могли б зняти з плечей селян труд і витрати, що йдуть на боротьбу з цілою низкою шкідників хлібних злаків, садків та городів, тим самим допомогти підвищенню врожайності. Хижацька експлуатація свійських тварин веде нас до зменшення гужового транспорту, а знищення міських насаджень відбирають у трудящих гарні місця відпочинку.

Приймаючи до уваги, що праця по охороні природи не може провадитись лише виданням обов'язкових постанов, що до цієї справи, треба притягти широкі кола громадянства. Дніпропетровське Науково-Краєзнавче Товариство звертається до всіх громадян округи з проханням відгукнутись на заклик, увійти до складу Т-ва та прийняти активну участь в справі охорони природи.

Звертаючись далі до всіх відповідальних осіб, державних установ, ВУЗ'ів, шкіл клубів, жилкоопів і т. ін., Товариство прохає їх допомогти організації при вищезначених установах гуртків та осередків охорони природи.

Усі до лав Т-ва на захист природи!

З краєзнавчим вітанням:

Правління Д. Н. К. Т.

1928 року 17-го листопада, м. Дніпропетровське .
Цей статут затверджується Округовим Адміністративним Відділом під № 151.
Зав. Окр. Адмін. Від.
(Підпис)
Секретар Окр. Адм. Від.
(Підпис)

ВИТЯГ ІЗ СТАТУТУ
Дніпропетровського Округ. Науково-Краєзнавчого Товариства.
I. Загальні положення.

1. Дніпропетровське Науково-Краєзнавче Товариство має на меті:
 - а) Всебічну допомогу радянському будівництву шляхом виявлення та наукової обробки даних, що торкаються продукційних сил Дніпропетровської Округи, в широкому розумінні цього поняття;
 - б) Поширення відповідних відомостей про свій край і
 - в) Збудження інтересу до вивчення його.
2. Для здійснення поставлених завдань Товариства:
 - а) Заслуховує та обмірковує доповіді за своєю спеціальністю;
 - б) Влаштовує прелюдні доповіді та лекції;
 - в) Організовує спостереження, збирання матеріалів, подорожі та екскурсії;
 - г) Влаштовує музей, виставки та інші підсобні заклади;
 - д) Улаштовує бібліотеку за своєю спеціальністю.
 - е) Друкує свої праці.
3. Товариство користується правом юридичної особи і має печатку з написом: «Н. К. О – У. К. К. Дніпропетровське Науково-Краєзнавче Товариство» та користується емблемою, яка має вираз крилатого сонця та двох змій, а знизу гасло: «Вивчай свій край, бережи його».

II. Склад Товариства

5. Членами Товариства можуть бути всі особи, що досягли 18 років, не обмежені в правах по суду, що працюють в галузі вивчення місцевого краю, або виявили активне бажання працювати в цьому напрямку.

Примітка. За постановою Загальних Зборів Т-ва членами Д. Н. К. Т. можуть бути особи й менш 18 років, але такі особи не мають права бути обраними до керуючих органів Т-ва.

6. Першими членами Т-ва з'являються члени-фундатори. Нових членів обирають Загальні Збори.

VI. Секції Товариства.

16. Для детальної та спеціальної розробки питань, відповідних програму Т-ва, по мірі його розвитку, можуть бути організовані секції.

VII. Краєзнавчі гуртки та Районові Бюро.

19. Краєзнавчі гуртки можуть бути організовані при школах, клубних, хатах-читальнях та інших культурних установах і з'являються нижчими краєзнавчими осередками округи, які провадять праці на місцях згідно загальному плану Т-ва.
20. Районові Краєзнавчі Бюро обираються конференцій низових краєзнавчих гуртків і об'єднують роботу останніх в межах адміністративного поділення району, або організуються самим Т-вом в тих місцях, де ще немає гуртків.

Примітка. Положення про організацію секцій, п/секцій, краєзнавчих гуртків та районних бюро (розділ VI, § 16 та розділ VII § 19 та § 20) друкуються окремо.

ПОЛОЖЕННЯ

про організацію при Природознавчій Секції Д. Н. К. Т. п/секції «Охорони Природи».

(Статут Т-ва розд. VI, § 16).

I. Мета й завдання.

§1. П/секція Охорони природи організується з метою поглиблення природоохоронної роботи серед широких кол громадянства шляхом пропаганди ідей обережного відношення до живої природи, що приносить громадську користь, вкорінення в широкі маси людности свідомости необхідности розумного використання та обережного відношення до тварин, птахів та рослин, захисту тварин від жорстокого поводження, знуцїння з них та надмірного навантажування, захисту рослин, – головним чином сільських та селищних, паркових та інших насаджень, а також окремих заповідних дерев від полому та знищування.

Крім того, маючи зв'язок з Інспектурою Охорони Природи, всебічно допомагати їй в справі складання реєстру пам'яток природи державного та місцевого значіння, стежити за охороною їх та в іншому відповідно завдань Інспектури Охорони Природи.

- Примітка: а) Правом на захист користуються навіть шкідливі тварини, птахи та рослини, але в тому разі, коли вони культивуються в метях наукового спостереження та вивчення.
- б) Правом на захист від знуцання користуються всі представники живої природи, без винятку.

II. Права п/секції.

§2. Для здійснення зазначеного у § 1 п/секція має право розгортати свою діяльність в таких напрямках:

- а) Подавати доповідні записки та проекти постанов Уряду в справах виявлення та усунення нищення тварин та рослин, а також окремих пам'яток природи.
- б) Влаштувати виклади, бесіди, кіно-сеанси, вистави та показові суди над недбайливим та хижацьким ставленням до живої природи.
- в) Видавати власникам експлуатованих тварин паспорти (експлуатаційні квитки), охоронні грамоти, чинити обслідування місць утримання тварин і притягати до відповідальности через органи Влади, згідно з існуючими обов'язковими постановами, громадян за жорстоке поводження, надсилене навантажування, биття, каліцтво, хижацьку експлуатацію та антисанітарне утримання тварин, а також за безмірне знищування мисливських тварин та птахів, хижацьке рибальство та знищування представників вільної природи.
- г) Друкувати свої праці в часописах, видавати брошури та плякати по питанням захисту живої природи і пропаганди обачно-культурного ставлення до неї.
- д) Організувати гуртки Охорони Природи із шкільної молоді та інших громадян при сільських та міських установах, фабзавучах, жилкоопах та підприємствах в межах Дніпропетровської округи.

Примітка. Усі зазначені міроприємства можуть бути проведені у життя за постановою Правління Товариства.

III. Склад секції та права й обов'язки членів.

§3. а) Членами секції можуть бути всі громадяни, що цікавляться справою охорони природи та рахуються членами ДНКТ, а також різного роду установи, що прямо або посередньо мають зв'язок з роботою по охороні природи та мають юридичні права.

- б) Особи й установи, що бажають вступити до складу членів Товариства, мусять подати до Правління заяву та внести встановлений членський внесок.
- §4. Кожний член секції повинен бути активним і є обов'язаний всіма засобами і можливостями, що є в його розпорядженні, при допомозі Т-ва і міліції, захищати тварин, птахів та рослини від безглуздої хижацької експлуатації і знуцання й поломку, згідно з постановою органів Влади і інструкції Т-ва.
- §5. При неможливості морального впливу на порушачів обов'язкових постанов органів Влади в галузях Охорони Природи, кожному члену Т-ва в випадках мордування, перевантажування та знуцання з тварин, а також ломання зелених насаджень та інших випадках некультурного ставлення до представників живої природи, надається право визвати свистком представника міліції для оштрафування винних в адміністративному порядку згідно з існуючими постановами органів Влади.
- §6. В випадках знищування тварин та птахів, які знаходяться під захистом закону та пошкодження й руйнування місць, об'явлених заповідниками, порушачі притягаються до відповідальности, в карному порядку, через Нарсуд.
- §7. Кожному члену надається право носити на грудях, з правого боку, значок Т-ва.
- §8. Члени п/секції, що вчиняють антитовариські провини, виключаються Правлінням ДНКТ із складу членів, Т-ва, з представленням на затвердження Загальних Зборів.
- §9. Члени Т-ва, що не вносять в установлений термін свій членський внесок, механічно вибувають із складу членів, але, зробивши внесок боргу, можуть бути знову поновлені без нового обрання.

IV. Збори секції.

- §10. Збори секції з'являються науковими (черговими) Зборами Т-ва і скликаються по загальному пляну робіт для обговорювання наукових доповідей і питань про біжучу діяльність секції і дійсні при всякій кількості присутніх членів. Збори п/секції бувають відкритими.
- §11. Збори вирішують такі питання:
- Обирають Президію п/секції.
 - Розглядають і затверджують плян роботи секції.
 - Заслуховують наукові доповіді.
 - Затверджують проєкт обов'язкових постанов Влади в частині Охорони Природи.
 - Розглядають та затверджують звіти Президії.

V. Керування справами.

- §12. Керує справами п/секції Президія, яка обирається загальними Зборами в складі Голови та Секретаря; останні затверджуються Правлінням Т-ва та увіходять до його складу.
- §13. На обов'язку Президії п/секції лежить:
- Складання пляну робіт і переведення його в життя.
 - Керування господарством п/секції та відповідальність за її майно.
 - Організація гуртків Охорони Природи.
 - Вживати всіх заходів для збільшення кількісного та підвищення якісного складу членів п/секції.
 - Скликає збори Секції та призначає доповідачів.
 - Взагалі провадить роботу, яка може бути доручена Правлінням Т-ва.

§14. Перевіряє роботу п/секції Президія Правління, Природознавча Секція та Ревіз. Комісія Т-ва. Примітка: Особисте положення в погодженні з Дніпропетровською Міськрадою затверджено Правлінням Т-ва 17/V 1929 р.

Приймаючи до уваги, що діти шкільного зросту, як в місті, так і на селі, з'являються головними руйнівцями пташиних гнізд, вбивцями дрібних звірків – корисних рептилій, амфібій і т. ін., а в той же час, коли їх організувати в природоохоронні гуртки, можуть багато сприяти справі охорони природи нашого краю, що посушення в широкі маси мрій обережного відношення до природи й необхідності її охорони можливо лише шляхом виховання на цих ідеях молодого покоління, – ДНКТ рахує необхідним організацію при школах гуртків Охорони Природи.

Правління ДНКТ прохає всіх завідуючих шкіл звернути увагу на необхідність організації гуртків Охорони Природи і яко мога допомогти в цій справі.

Гурткам будуть надсилатись програми та інструкції для проробки певних, конкретних тем і завдань.

ПОЛОЖЕННЯ про організацію шкільних гуртків Охорони Природи.

I. Мета гуртка.

1. Захист птахів та інших тварин, а також рослин від знищення їх чоловіком.
2. Охорона від руйнування гнізд, нор і барліг, а також від пошкоджень рослин (дерев, кущів, квіток і т. ін.).
3. Приманки птахів в будь-яку місцевість шляхом улаштування штучних гнізд, і постачання їх харчем взимку (штучний прикорм).
4. Пропаганда та популяризація мрій Охорони Природи.

II. Склад гуртка.

В члени гуртка приймаються діти шкільного зросту. Гуртки працюють під керівництвом викладача, коли він рахується членом ДНКТ, або дасть на це свою згоду. Гурток вибирає представників для зв'язку з п/секцією Охорони Природи ДНКТ, яка керує роботою гуртків.

III. Обов'язки членів.

Кожен, хто вступає в члени гуртка, дає підписку в тому, що він обіцяє:

1. Не поводитись зле з тваринами.
2. Охороняти й захищати всіх птахів, навіть хижих, їх гнізда, птачинята, також і других тварин.
3. Не руйнувати гнізд, нор, барліг, не ломати й не псувати дерев, кущів і т. ін., та ніколи не брати яєць із гнізд.
4. Ставити для приманки птахів штучні гнізда (шпаківниці, дуплянки і т. ін.)
5. Улаштовувати годівниці та водопої для птахів.
6. Вести спостереження за тваринами в своєму районі та читати книжки про життя тварини та Охорону Природи.

IV. Порядок вступу до гуртка.

Кожен, хто вступає в члени гуртка, повинен зробити вступний внесок в вигляді якогонебудь штучного гніздав'я. Це гніздав'я (шпаківниця, дуплянка і т. ін.) або годівницю встановлює в своєму районі і веде за ним спостереження. Члени гуртка, що порушують свої обов'язки, що зазначені в розділі III, виключаються із складу гуртка на деякий термін на підставі постанови загальних зборів гуртка. Про всі такі випадки необхідно повідомляти Президію п/секції Охорони Природи ДНКТ.

V. Роботи гуртка.

Можуть вестись в такому напрямку:

1. Вияснення кількісного і якісного складу фауни і фльори свого району (які тварини живуть та їх кількість).
2. Улаштування штучних насаджень.
3. Спостереження над сезонними явищами в житті тварин і рослин.
4. Сезонні роботи по охороні птахів.
5. Обрахунок корисної діяльності птахів та ін. тварин.
6. Реєстрування пам'яток природи та опис їх.
7. Улаштування шкільних заповідних участків, установка штучних гнізд, годівниць та спостереження над ними.
8. Пропаганда ідей Охорони Природи.

VI. Відчит гуртка.

Кожної весни і осені члени гуртка дають відчит про свою роботу і спостереження на загальних зборах членів гуртка. Відчит передається до п/секції Охорони Природи до ДНКТ, для гуртування й надрукування.

VII. Права членів гуртка.

Члени гуртка мають право носити значок, що встановлено ДНКТ, та одержують посвідчення. А також надається право відвідувати збори Краєзнавчих гуртків та п/секції Охорони Природи до ДНКТ.

По всім питанням, що торкаються вступу в члени Т-ва, організації гуртків Охорони Природи та іншим справам, прохання звертатись поштою по адресі Секретаріату Т-ва: м. Дніпропетровське, проспект К. Маркса, № 3, кв. 3.

м. Дніпропетровське.

Правління ДНКТ.

Література по охороні природи, що її зараз можна знайти на ринкові.

М. Шарлеман. Охорона природи. Держ. видав. Київ, 1921 р. Ціна 8 коп.

Н Васильковский. Охрана природы и краеведы. Гос. Изд. Ціна 65 коп.

Обидві книжки дають загальне освітлення питання про охорону природи і мають в собі достатню кількість матеріалу, що його можна використати для доповідей, бесід тощо. До них додається докладний перелік літератури.

Е. Лавренко. Охорона природи на Україні. Вид. Укр. Коміт. Схор. пам'яток природи. Харків, 1927 рік.

С. Войшицький. Про селянські ліси. «Радянський Селянин», Харків. 1927 г. Ціна 15 к.

В. Гурський. Обсаджування деревами садибних місць, шляхів та річок. Того ж видання 1928 р. Ціна 15 к.

Він-же. Бережи й розводь ліси. Того ж видання. 1928 р. Ціна 10 к.

А. Новак. Ліси України та які землі придатні під них. Того ж видання, 1928 року. Ціна 35 к.

П. Станков. Господарство в селянських лісах. Того ж видання. 1926 р. Ціна 50 к.

В Чубарбь. Живой повсеместный памятник Великому Октябрю. Того ж видання. 1927 року. Ціна 12 коп.

Проф. *Д. Россинский.* Охрана птиц. Изд. Всерос. Обществ. Охраны природы. Москва, 1927 г. Ціна 20 к. (Може бути в пригоді для роботи гуртків).

Н. Под'япольський. Роль школы в деле охраны природы. Москва, 1925 г. Ціна 40 к.

А. Поляков. Зеленый день. Изд. «Красная Новь». Москва, 1924 г. Ціна 35 к.

І. Кожевников. Школьный учитель и охрана природы. Издание Глсвнауки. Москва 1926 г. Ціна 5 к.

Його-ж. Зачем нужна охрана природы. Того ж видання.

Його-ж. Наш заповедники. Того ж видання.

Н. Под'япольський. Рабочий, охраняй природу. Того ж видання.

Н. Под'япольський. Об охране природы, 1925 г. Того ж видання. Ціна 5 коп.

Н. Под'япольський. Крестьянин, охраняй природу! Того ж вид., 1925 г. Ціна 5 к.

Охрана природы. Орган Всерос. Обществ. Охран. Прир. Москва, Чистые Пруды, № 6. Подписная цена 2 руб. в год. (Невеличкий, але дуже гарний і корисний журнал).

Формезов. Следопыт-охотник. Научн. изд. 1928 г. Ціна 1 р. (Гарний підручник до проведення спостережень у природі).

М. С. ШАЛИТ

**ЗАПОВІДНИКИ ТА
ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ
УКРАЇНИ**

1932

ЗАПОВІДНИКИ ТА ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ УКРАЇНИ. 1932

Шалит М. С. Заповідники та пам'ятки природи України / М. С. Шалит; НКО УРСР; УКОПП; Харків: Краєва інспектура охорони пам'яток природи. – Харків, 1932. – 75 с.

Підсумковою працею роботи Українського комітету охорони пам'яток природи за період 1926–1932 стала книжка М. Шалита¹ «Заповідники і пам'ятки природи України», видана в 1932 році. Видання відбулося вже після запровадження цензури, і тому автор уникає емоційних висловлювань щодо заповідної справи та гасел, згадувань про «заборонених» лідерів природоохоронного руху, натомість багато йдеться про радянську владу, в деталях описується господарська користь заповідників.

Попри незначну еколого-ідеологічну складову, книга стала зведенням всієї дозволеної інформації про українські природоохоронні території станом на 1932 рік, про всі наявні нормативно-правові акти, структуру природоохоронних органів та пояснення механізму роботи природоохоронної галузі.

Видання також містить описи всіх 124 існуючих на той час пам'яток природи, що в свою чергу, поділяються на державні заповідники та пам'ятки природи у вузькому розумінні. Важливо відмітити, що мережа пам'яток природи і заповідників у книжці замальовується як не-репрезентативна і наголошується, що деякі регіони не мають їх зовсім². Серед «чергових завдань» охорони пам'яток, автор називав передусім розширення мережі природоохоронних територій та популяризацію заповідної справи. «Значна кількість пам'яток ще прихована від нашого ока і чекає на її дослідження» – писав він. Фактично, книжка підводить ризику під першим етапом розвитку охорони природи в Україні.

У 40-х роках Головлітом було заборонено видавати в бібліотеках цю книжку³.

Важливі цитати:

«Наше першочергове завдання – зберегти від остаточного знищення останні ділянки заступків всіх типів дикої первісної природи».

1 Шалит Михайло Соломонович (15.05.1904 – 28.11.1968). Народився в Києві у родині лікарів. Після навчання працював у Асканії-Нова, де видав серію важливих геоботаничних праць, провів дослідження можливостей відновлення степу після використання під рілля. Згодом очолив ботанічний відділ Степового Інституту Екології при Асканії. Одним з перших почав виступати проти господарського використання заповідників.

У 1930 очолив Краєву інспектуру охорони пам'яток природи у Харкові.

У 1936 році М.Шалиту присудили ступінь к.б.н. без захисту. З 1945 р. працював у Києві, у Ботанічному саду АН УРСР. Інституті лісівництва. З 1956 р. і до кінця життя працював у Кримському пед. інституті. Добивався створення Кримського природного заповідника.

2 Вперше тема репрезентативності природоохоронних територій опублікована у розгорнутому вигляді. Натомість перша згадка про неї в українських виданнях наявна у книзі В.Талієва «Охраняйте природу!», де він зазначає, що «не достатньо наприклад, зберегти ділянку степу де-інде в Росії, але необхідно мати такі ділянки у різних пунктах первісного поширення степів» (Талієв В. Охраняйте природу! Харьков, 1914).

3 Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготоргівельній сітці. – Х. : Вид.-во Книжкової Палати УРСР, 1954. – 393 с.

«Значна кількість пам'яток ще прихована від нашого ока і чекає на її дослідження».

«Пам'ятки природи та Заповідники мають репрезентувати всі основні типи природніх ландшафтів і чином зберігти для всебічного дослідження останні забутки первісної природи України».

«Мережа пам'яток природи на Україні зовсім незадовільна. Деякі природні райони зовсім позбавлені пам'яток, інші мають їх дуже мало. Тому сучасна мережа пам'яток зовсім ще не репрезентує всієї різноманітності природи України і вимагає дальшого поширення».

«Чи задовольняє сучасна сітка Заповідників та пам'яток природи нашим потребам в цьому відношенні? Безперечно, ні»

ЗАПОВІДНИКИ ТА ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ УКРАЇНИ.

Народне господарство Союзу, виконуючи п'ятирічний плян свого розвитку, широко мобілізувало нові ресурси, що були приховані в дикій природі.

На десятки тисяч гектарів розкинулися плянтації кендіря, ще за кілька років нікому невідомої технічної (текстильної та кавчукодайної) рослини. Житняк або ребрик, який нещодавно ми знаходили лише на цілинних степах, захоплює все більше місце на півдні, як посухотривала кормова трава. Дикі стручкові рослини – буркун (донник) та бурунчук (дика жовта люцерна) відіграють все більшу роль в кормовому балянсі країни. Кавчукодайня хондрила, яку ще тому 4–5 років вважали тільки бур'яном на наших пісках, тепер рахується одним з головних джерел сировини кавчука в нашому Союзі.

Ще більші, незміряно великі, можливості лишаються прихованими в дикій природі, чекають на відкриття та дослідження. Ми зможемо вибрати з необмежених ресурсів дикої природи численні нові лікарські, олійні, кормові та технічні рослини, нові види корисних тварин. Але для того, щоб* мати можливість відшукати такі нові об'єкти для народного господарства, треба мати якісь дільниці первісної природи, як резервуар, що з нього черпатимуться ці об'єкти.

Отже, наше першочергове завдання – зберегти від остаточного знищення останні дільниці забутків всіх типів дикої первісної природи.

Але ці дільниці не повинні бути і не можуть перетворитися тільки на живі музеї, на місця шкільних екскурсій. Тут повинна розгорнутися велика науково-дослідча робота. Дослідження властивостей ґрунтів та підсоння, вивчення проблеми посухи, вивчення процесу утворення боліт, підбирання і введення до культури нових рослин, селекція вже введених раніш до культури рослин, докладне дослідження шкідників сільського господарства, тощо – все це завдання, що їх можна виконати тільки при наявності первісної природи.

Районування та планування сільського господарства вимагає від нас точного і повного знання природніх умов та можливостей окремих районів країни, для того, щоб якнайдоцільніше використати ці можливості і урахувати їх з боку сільського господарства підчас планування та будування його. З комплексом всіх цих можливостей та умов найкраще можна обізнатися на участках первісної природи, там їх вивчити та дослідити, а висновки цього вивчення відповідно використати. Отже, і для цього потрібно збереження забутків первісної природи по всіх головних зонах України.

В зв'язку з вищенаведеним, справа охорони забутків природи на Україні набуває велике значіння. Пам'ятки природи та заповідники не можна вже розглядати лише, як «живі музеї», де невідомо для чого зберігаються часто великі простори, без всякого господарчого використання.

Не завжди пам'ятка природи використовується тепер, в сучасний мент. Іноді не вистачає коштів, або людей для дослідження пам'ятки, для утворення там наукової установи. Але все одно кожна пам'ятка потенціально має велику науково-господарчу цінність.

Отже, справа охорони та дослідження пам'яток природи та заповідників – справа державного значіння. Тому ясно, що безпосереднє знищення цих об'єктів, так само як і неправильне їх використання, що приводить до знищення їх, такий самий акт шкідництва, як і руйнація

досвідних станцій, наукових інститутів тощо. Бо такі акції однаково зменшують можливості людини, до використання природніх ресурсів і опанування природою.

I. Відомості з історії охорони природи на Україні.

Дореволюційні часи

До революції 1917 року на Україні (як і взагалі в кол. Росії) охорона природи майже не здійснювалася. Окремі наукові товариства, як Харківське Т-во аматорів природи, на чолі з проф. В. Талієвим тощо, провадили певну роботу в галузі охорони природи шляхом вміщення в деяких популярно-наукових часописах станів з цієї галузі. Але конкретних заходів для збереження місцевостей навіть будьякої високої наукової цінності не вживали, та й не можна було вживати. При хижацько-безплянному. господарстві, що його вели в дореволюційні часи, кожен поміщик, кожен володар землі, дбав лише за свої матеріальні інтереси і не звертав уваги на загальне виснаження країни. Природні багатства країни знищувалися і руйнувалися, ліси – вирубувалися, риба в річках та озерах по-хижацьки вилловлювалася, звірі – знищувалися.

Цілком ясно, що при капіталістичній системі господарства, справа охорони природи мало цікавила уряд і цілком залежала від окремих осіб, переважно великих поміщиків, які іноді бралися за охорону природи майже завжди в своїх особистих інтересах (мисливські парки, місця царського полювання, тощо). Але й таких поміщиків було дуже мало. Найбільш відомий з них, Ф. Фальц-Фейн, р. 1898 виділив в своєму маєткові Асканія-Нова на Таврії біля 500 дес. первісного ковилового степу під заповідник.

Це був майже єдиний на Україні участок незайманої природи, який зберігався спеціально для того, щоб його досліджувати. Ще раніше, на терені Деркульських степів (Старобільщина) проф. Докучаєвим був виділений заповідний участок, який належав до Петербурзького Т-ва Дослідників Природи. Тут один час працював небіжчик проф. Г. Танфілєв. Але відірваність цього участка привела до того, що про нього забули і покинули. Таким чином незабаром Деркульський заповідник припинив своє існування.

Заходи Радвладн.

а) 1917-1925

Перші кроки революції повели за собою ліквідацію поміщицьких маєтків, стихійне розділення та розорювання степів, вирубування панських та казенних лісів. Молода Радянська влада відбивала натиск числених ворогів, що понасідали з усіх боків. Але й тоді, під час шаленої боротьби, Радянська Республіка та її суспільство пам'ятали і дбали за охорону культурних цінностей і зокрема за охорону найважливіших забутків природи. Так, тільки завдяки свідомості та відважності частини робітників Асканія-Нова, пощастило врятувати цей заповідник. Було врятовано і відомий Кримський Заповідник, з його буковими лісами, козами та оленями, Кавказький - з зубрами, дикими кабанями, оленями та численими іншими звірями.

Вже року 1918 при Сільсько-Господарському Науковому Комітеті України було утворено секцію охорони природи, яка взяла на себе організацію охорони головніших пам'яток природи, зокрема «Чаплів» Асканії-Нової. Року 1919 було видано першого: декрети Раднаркомом України про перетворення Асканії-Нова на Народний Заповідний Парк УСРР (декрет РНК

УСРР від 1/IV 1919 р.). Цей декрет був взагалі першим кроком Радянської Влади на Україні в справі охорони природи і в справі утворення Державних Заповідників.

Другий декрет про Асканію Нову видано було вже р. 1921. За ним Асканія оголошена Державним Степовим Заповідником УСРР і на неї вперше, як і взагалі на охорону природи, покладені цілком конкретні завдання:

«Зберегти та вивчити цілинний степ та його природу, зберегти, акліматизувати та вивчити в умовах степу що-найбільше тваринних – та рослинних родів, виробити та масово розвести тваринні і рослинні роди й раси народнього господарського значення».

Майже одночасово з цими законодавчими актами Уряду України, Раднарком Р.С.Ф.Р.Р. видав (за підписом В. І. Леніна) постанову Про охорону природи в Р.С.Ф.Р.Р. від 16 вересня 1921 року.

Після закінчення громадянської війни, Радянська влада перейшла до планування всього народнього господарства. Всі галузі господарства зводяться до пляну. При такій системі стає неможливим хизацьке, короткозоре використання ресурсів країни, в тому числі і природніх. Соціалістичне народне господарство використовує природні багатства раціонально і тому експлоатація цих багатств не повинна їх зменшувати або руйнувати. Більш того, перед нами відкриваються все нові можливості, нові перспективи.

Під час реконструкції сільського господарства країни, під час підведення під нього наукової бази, не можна було не звернути уваги на величезне значіння досвідньої та дослідчої роботи і на роль заповідників та пам'яток природи в цій роботі. Охорона природи знаходить своє місце в загальній Радянській системі.

Разом з тим, навколо цього питання, зосереджується і громадська думка. Справа охорони природи стає справою не лише держави або окремих діячів в цій галузі, а справою маси Утворені товариства: Українське Т-во Захисту Тварин та Рослин (скорочено – «Живрос»¹, – Харків), та Всеросійське Т-во Охорони Природи та сприяння розвитку природніх багатств з кількома секціями (Москва, Софійська набережна, 38) нараховують десятки тисяч членів робітників, селян, учнів. Вони ведуть роботу по охороні природи, переважно зелених насаджень, тварин тощо.

Року 1921 засновано Державний Заповідник Дніпрової Плавні «Конча Заспа» під Київом, року 1923 Державний Лісостеповий Заповідник ім. Шевченка під Канівом.

б) Декрет 16/VI 1926 р.

16 червня 1926 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет та Рада Народніх Комісарів УСРР затвердили «Положення про пам'ятники культури і природи». Це положення установило порядок реєстрації об'єктів охорони, головні типи пам'яток природи, кошти на утримання цих пам'яток тощо. Зазначене положення поклало на Народній Комісаріат Освіти всі обов'язки щодо реєстрації, вивчення та розподілу пам'ятників природи по категоріях, а також догляд за тим, як утримують пам'ятники природи державні установи, господарські організації та приватні особи.

За цим положенням для допомоги НКО в здійсненні покладених на нього завдань, при НКО засновується Укр. Комітет Охорони Пам'яток Природи².

1 На жаль, Українське Т-во Захисту Тварин та Рослин останній час майже припинило свою діяльність.

2 Комітет почав свою роботу фактично з 1928 року.

Року 1928 ВУЦВК'ом були зроблені зміни цього положення щодо порядку реєстрації та розподілу пам'ятників по категоріях.

На підставі постанови Уряду від 16/УІ-1926 р., при Народньому Комісаріяті Освіти була утворена посада головного інспектора в справах охорони природи та 4-х краєвих інспекторів (в Харкові, Києві, Дніпропетровському, Одесі).

Існування спеціальних органів безперечно сприяло справі охорони природи. Одразу-ж розпочата була реєстрація забутків первісної природи і багато їх пощастило зберегти від знищення.

Детальніше про діяльність цих органів буде далі.

II. Мета та завдання охорони пам'яток природи

На підставі вищенаведених постанов Уряду, деталізованих дальшою роботою в цьому напрямку, ми не охороняємо природу тільки для того аби зберегти її. Ми зберігаємо певні об'єкти природи для цілком конкретної мети. В залежності від місцезнаходження об'єкта, його типу, величини тощо, мета може бути різна. Тому розглянемо значення об'єктів природи для науки та народнього господарства.

База для науково-дослідчої роботи.

Окремі складові частини дикої природи, як рослинність та тваринний світ, існують в кожному даному місці вже дуже давно, тисячиріччями і відповідають найкраще місцевим умовам – підсонню, ґрунтам, умовам звогчення тощо. Тому вивчення всіх властивостей місцевої фльори та фавни, всіх засобів її пристосування до місцевих умов – це перше завдання, яке можна здійснити лише в умовах недоторканости природи. Тоді, при підборі культурних рослин та тварин, які здебільше походять з чужих країн, слід і цих «чужинців» підбирати так, аби вони мали хоча б почасті такі ж властивості, як і деякі місцеві тварини і рослини. Тоді і культурні «чужинці» будуть найкраще пристосовані до місцевих умов і менше страждатимуть від посухи, збільшеної вогкості, морозів, жари тощо.

В умовах первісної природи всі життєві процеси йдуть так, що їх хід та напрямок не зупиняється та не змінюється всебічним втручанням людини з її господарством. Процеси в ґрунті (ґрунотворення, водняний режим тощо), метеорологічні процеси, розвиток рослинности та продукційність рослинної маси, пристосовування рослинности до місцевих умов оточення, склад тварин та їх відповідність місцевим умовам і десятки інших не менш важливих питань, все це примушує нас вважати окремі об'єкти охорони природи, окремі ділянки степів, лісів, луків тощо – за зразки, еталони, з якими можна і слід порівнювати процеси, що спостерігаємо в штучних умовах (на полях, штучних насадженнях тощо). Тут можна робити точну оцінку всієї суми незмінених місцевих факторів і так вивчити і оцінити місцеві природні ресурси.

Охорона корисних тварин та рослин.

Ціла низка звірів та птахів відіграють велику ролу в народньому господарстві; Поруч зі шкідлими тваринами ми находимо і таких, що приносять безпосередню користь своєю діяльністю, або ж дають коштовне хутро тощо. Птахи важливі для нас або знищенням шкідників або ж як дичина. Але знищення і звірів і птахів йде настількишвидко, що на наших очах кількість їх помітно зменшується. Так з розорюванням останніх клаптиків цілини, зникав

степовий орел (*Aquila orientalis – nipalensis*) – лютий ворог ховрахів. Збирання яєць приводить до зменшення кількості крачок та мартинів на півдні України. Між тим крачка – знищенням жука-кузьки врятує сотні тон хліба. Полювання на узбережжі Чорного і Озівського моря та Сиваша на гусей, лебедів та качок підчас перельоту та підчас зимування їх там, приводить до загального зменшення кількості цієї дичини не тільки на Україні, але і в інших частинах СРСР. Бо ці стахи (зокрема лебеді та гуси) зупиняються на Україні в значній мірі лише прольотом або зимують, а літом мандрують далі на північ.

Отже, їх знищення на півдні України, в місцях зупинки, відбивається на мисливських ресурсах та господарстві всієї європейської частини Союзу.

Охорона особо цінних об'єктів від остаточного знищення

В минулі дореволюційні часи, хижацьки – неорганізована господарча діяльність людини призвела до остаточного знищення низки тварин та рослин.

Так, в половині XVII століття було забито останнього дикого бика-велетня – тура, р: 1879 на Мелітопільщині загинув останній український дикий кінь – тарпан (*Equus Gmelini*).

З розорюванням цілини зникає дуже рідкий зараз степовий орел (*Aquila orientalis – nipalensis*), значно зменшується в кількості і зникає степовий журавель-красавка (*Grus Virgo*), дрофа (*Otis tarda*). Тільки де-не-де зберіглася хохітва – стрепет (*Otis tetrah*). Майже зовсім зник бабак (*Arctomys Bobac*), колись дуже характерний мешканець наших степів, який нині зберігся на Україні тільки в 4 місцях.

Безплянове та безгосподарське вирубування лісів і хижацьке полювання привели до майже повного знищення бобра (*Castor Fiber*) і зараз ми знаходимо лише кілька його колоній на колишній Київщині, Коростенщині та Чернігівщині.

Велика біла чапля майже повністю було зникла. Вона мала жертвою свого білого пір'я, що йшло для прикрас жіночих капелюх і масами вивозилась закордон в дореволюційні часи. Мало залишилось диких кабанів.

Не так легко знайти по наших лісах старі, 200 – 300 річні дуби – , велетні. Більшості їх знищена сокирою.

Тільки після революції було повністю заборонено полювання на цих тварин та птахів, і тільки революція врятувала їх від остаточного знищення.

Поступово, дуже повільно, іде навіть розмноження цих останніх нащадків первісної фауни України. Не таке вже диво побачити тепер білу чаплю в плавнях Дніпровського низу. Бобра навіть перевезено до Заповідника «Конча-Заспа» (під Києвом) спеціально для кращого його збереження та для спокійного розмноження.

Одно з важливіших завдань охорони природи – зберегти ці останні рештки первісної природи від остаточного знищення для майбутнього їх вивчення.

Об'єкти охорони природи як джерело нових культурн. рослин та свійських тварин.

Як ми вже зазначили, місцева дика флора та фауна, що сформувалася в кожному даному місці протягом безлічи років, має в себе цілком певні пристосування до місцевих умов підсо-н-ня, рельєфа, ґрунтів тощо. Представники місцевої флори та фауни звичайно менше терплять від несприятливих комбінацій цих умов, аніж чужинці, занесені здалека.

Тому варто використовувати місцеві дики рослини та тварини і вводити їх до культури.

Так це зроблено з травою житняком або ребриком, дикою жовтою люцерною або бурундуком, диким донником-буркуном, хондрилою, кендирем та іншими рослинами, які, взяті нещодавно з дикого стану, використовуються зараз як кормові, текстильні, кавчукодайні тощо. Чекає на прилучення до списку культурних рослин висока трава хризопогон (*Chrysopogon gryllus*), що росте зараз тільки в Надморських Заповідниках на піськово-черепашковому острові Джарилгачеві, дає велику рослинну масу і закріплює піски. Вже використовується для здобування етерових олій дикий полин, що оселяє солончаки Нижне-Волзького краю. Чекають на вивчення та освоєння численні лікарські, етерові, кавчукодайні, олійні, кормові та текстильні рослини, що їх властивості ще й досі не досліджені.

Але первісні флора та фауна швидко зникають. Степи та ліси замінюються ланами і з цього погляду збереження ділянок первісної природи - ще необхідніше.

Культурно-освітнє значіння охорони природи.

Проходження курсу географії та природознавства в школі (старший концентр) та елементи цих наук, що входять до комплексу (молодший концентр), вимагає ознайомлення учнів з хоча б деякими природними займищами, з деякими елементами краєвида, як ліс, степ, болото тощо. Не менш потрібна проробка цих питань і для ВИШ'ів підчас проходження низки природничих та агрономічних дисциплін, як геології, ґрунтознавства, ботаніки, зоології, лісівництва, лукиництва, вивчення кормових займищ тощо.

З другого боку, екскурсії широких мас працюючих для ознайомлення з останніми забутками первісної природи України, ознайомлення з здебільша чарівними краєвидами, з тими продукційними можливостями, що їх нам дає дика природа – безперечно потрібні та доцільні. Розвиток пролетарського туризму, організовані масові екскурсії є один з доказів цього. Вони забезпечують відвідування найголовніших та найцініших пам'яток природи.

Таким чином, виникає ще одно, надзвичайно важливе значіння об'єктів охорони, як живих музеїв місцевої природи.

III. Основні типи пам'яток природи та методи їх охорони.

Пам'ятки природи, що підлягають охороні, перш за все ми можемо розподілити за їх змістом, за тим природним об'єктом (елементом краєвиду), що в них зберігається. Тому виділяємо такі типи пам'яток:

1. Ліси	4. Річки та їх заплавіни
2. Степи	5. Озера
3. Болота	6. Скелі та відслонення гірських порід.

До цього-ж списку слід приєднати і пам'ятки, що їх утворення зв'язане з діяльністю людини:

7. Парки	8. Ставки тощо.

Але одразу ж слід зазначити, що ці останні об'єкти підлягають охороні, що її здійснюють відповідні органи охорони природи, тільки в тому разі, коли вони мають виключно наукову або науково-практичну цінність.

Парки взагалі, як місце культурного відпочинку, як резервуари вільного повітря не є по суті пам'ятки природи, а скоріше пам'ятки діяльності людини, які мають більш історичне та культурно-освітнє значіння, аніж природничо-наукове. Тим то такі парки не належать до компетенції органів охорони природи і догляд за ними лишається функцією місцевих зацікавлених організацій та установ.

Але в окремих парках маємо насадження цінних та рідких деревних порід, часто чужоземних. Такі парки слід розглядати, як пункти акліматизації цих порід в наших умовах і вважати їх за живі дендрологічні колекції та науково-досвідні установи. Тому окремі парки – вважаються, почасти умовно, за пам'ятки природи та підлягають охороні з боку відповідних органів.³

Крім того, належить зберігати і окремі об'єкти, як окремі старі дерева тощо, які мають певну наукову цінність.

Наукову цінність можуть мати або тільки недоторкана рослинність, звірі, птахи, гірські породи, річки тощо, або ж – весь комплекс первісної природи від рельєфу та ґрунтів та до птахів і комах. В деяких випадках, серед пошкодженої, порушеної і навіть зміненої рослинності знаходимо цінних та рідких птахів та звірів (напр. на Маріупільщині та Мелітопільщині – стрепета, степового журавля, навіть степового орла на перелогах). Іноді рідкі і цінні дерева та зіллясті рослини зберігаються вже позбавлені зв'язаної з ними фауни птахів та комах. Тоді ми охороняємо або пташине населення такої місцевості або його, рослинність, або скелі тощо. Отже, з цього погляду ми відрізняємо комплексні пам'ятки природи та спеціальні геологічні, гідрологічні, ботанічні, дендрологічні, зоологічні взагалі і орнітологічні зокрема та ін.

Розподіл пам'яток природи за їх значінням та засобами використання.

а) Заповідники державі.

Цілком ясно, що не всі пам'ятки мають однакове значіння. Деякі з них репрезентують всю суму первісної природи певної зони або підзони, певного природнього району України. Ці пам'ятки безперечно мають виключне наукове значіння. Вони повинні бути базою для науково-дослідчої роботи щодо вивчення всіх природних властивостей та природніх ресурсів даного району. Такі пам'ятки природи повинні займати достатню тереню, на якій би дійсно були репрезентовані основні типи геологічної будови, рельєфу, ґрунтів, рослинного та тваринного світу району, короче – яка повинна репрезентувати цілий комплекс основних краєвидів певного району, або частину цього комплексу. Тому такі пам'ятки мають загально-республіканське значіння і засновуються та існують за спеціальними постановами Уряду (Ранаркома України)⁴. Ці пам'ятки ми називаємо Державними Заповіді пиками.

В Заповідниках, звичайно, не припускається будь-яке господарчі використання їх, як сінокос, випасування, збирання трав чи хмизу, вирубування, здобування копалин, полювання, а також зрошення, чи висушування їх тощо. Навіть проїзд через Заповідники заборонено. Таким чином, уникають всього того, що може як небудь пошкодити первісній природі Заповідника, порушити її, змінити весь краєвид в цілому, або окремі елементи його.

В Заповіднику дозволена тільки науково-дослідча робота в галузі всебічного вивчення його природи. Але і науково-досвідна робота не повинна помітно порушувати первісної при-

3 До цієї групи об'єктів належать також ботанічні сади та зоологічні парки. Але ж в таких-садах маємо звичайно або науково-дослідчу або масово-просвітню установу, яка вже дбає за їх охорону та поряд.

4 Або, за постановою Народнього Комісаріату Освіти.

роди Заповідника. Тому, напр. рішуче слід заборонити навіть з метою досвіда будь-які спроби підсіву «чужих» рослин та випускання «чужих» тварин на терені Заповідника. Рослини та тварини, що не характерні для певного району чи зони, акліматизуються в Заповіднику, але цим вони змінюють склад місцевої флори та фауни і таким чином змінюють первісний краєвид, що його має репрезентувати Заповідник.

Ця заборона перенесення до Заповідника нових рослин та тварин порушується тільки в одному випадку. При детальному вивченні природи Заповідника, дуже часто з'ясовується, що до складу первісної флори та фауни входили які-небудь рослини та тварини, які потім тут зникли. Так в південних степах України жив колись в великій кількості бабак, який загинув тому 200 – 300 років, мабуть, від чуми. Жила численна хохітва (стрепет) та степовий журавель-красавка. В лісах водились дикі кози, а в північних – кабани, олені тощо. Колись на терені майже всієї України жив зубр, якого потім почасти зміна підсоння, а переважно – натиск людини відігнав в глухі ліса Полісся (Біловеж) та в гори Кавказа. Зараз цих тварин ми вже тут не знаходимо. Але вони збереглися, десь в інших місцях, і перенесення таких тварин до Заповідника, де вони колись жили – робота цілком припустима та доцільна, бо вона здійснює лише відновлення місцевої первісної фауни. Так саме можна сказати і про перенесення; (висівання, пересаджування) рослин та дерев, які колись росли при умовах, що мало відрізняються від сучасних, на території заповідників.

З цієї точки зору слід розглядати спроби оселити бабака на терені степів Заповідника «Чап-лі» (кол. Асканія-Нова) та Надморських Заповідників (зокрема на Ягорлицькому куті недалеко від Херсона), оселення диких кіз в Буркутських плавнях (Нижня Наддніпрянщина) тощо.

Проте на частині терені Заповідника іноді можна припустити деяке господарче використання, яке не дуже порушує первісну природу Заповідника і зовсім не відбивається на основному об'єкті охорони. В той же час, таке використання дає змогу провести низку досвідних робіт щодо дослідження природних ресурсів району і дати певну матеріальну базу для здійснення цієї роботи. Так в частині лісового заповідника дозволяють збирати хмиз, гриби та ягоди, на частині степів, іноді дозволяють збирання (але не викопування) лікарських трав, сінокос і навіть помірне випасування. На таких ділянках можна вже з науково-досвідною метою розводити тварин, що не характерні для району Заповідника.

Отже, в Заповіднику слід розрізняти абсолютні заповідні ділянки, позбавлені будь-якого господарчого використання та часткові, з припущенням обмеженого господарчого використання з пильним контролем розмірів цього використання та його впливу на природу часткового заповідника.

В Заповіднику здебільша існує науково-дослідча установа, що й провадить там свою роботу по вивчання природних ресурсів Заповідника та його району. Тому, до штатів Заповідника, входить звичайно, крім охоронців та об'їздчиків, також різні фахівці і допоміжний персонал.

На чолі Заповідника стоїть директор, що його призначає той Народній Комісаріат, якому підпорядковано Заповідника.

Проте, слід зауважити, що частина Заповідників України ще не має зараз своєї наукової установи та навіть директора, а лише охорону («Кам'яні могили», «Хомутівський степ», ліс «Парасоцьке» тощо). З адміністративного боку ці Заповідники обслуговує відповідний краєзнавчий музей, а науково-дослідчу роботу провадять фахівці цього музею та різних спеціальних інститутів.

Заповідники належать звичайно Народньому Комісаріатові Освіти, або Народньому Комісаріатові Земельних Справ (входять до мережі науково-досвідних установ Всеукраїнської Академії Сільськогосподарських Наук).

б) Пам'ятки природи в вузькому розумінні.

По суті, всі заповідники природи, будь-якого значіння вони б не були, яку б площу не займали, є пам'ятки природи. Проте, серед них ми відрізняємо заповідники та пам'ятки природи в вузькому розумінні цього слова. Пам'ятка природи, так само як і заповідник, репрезентує комплекс краєвидів певного району або частину цього комплексу. Вкупі з заповідниками, пам'ятки природи утворюють складну мережу заповідників природи. Ця мережа репрезентує основні типи ландшафтів країни і тому окремі її комірки, окремі елементи нерозривно пов'язані один з одним. Отже, значіння пам'яток природи не менше, ніж значіння заповідників.

Тереня пам'яток природи належить будь-якій установі чи організації (радгосп, колгосп, земгромада, лісництво, школа тощо) і здебільша використовується. Але це використання провадиться під контролем органів Народнього Комісаріату Освіти. Воно обмежується заходами, які не пошкоджують в основному первісної природі пам'ятки. Заборонено, наприклад, розорювання чи вирубування пам'ятки, розкопування чи ламання її; обмежується надмірне випасування чи викошування пам'ятки тощо. Але тоді, коли в цьому є потреба, для збереження первісної природи, НКО забороняє будь-яке використання пам'ятки.

Охорона пам'ятки природи покладається, звичайно, на організацію, що в її користуванні є пам'ятка. Ця установа відповідає за стан її збереження. Але, в разі потреби, утворюється спеціальний штат охорони.

Дослідну роботу на терені пам'яток природи провадять фахівці різних науково-дослідних установ, інститутів, музеїв краєзнавства тощо.

Пам'ятка природи оголошується за таку Народнім Комісаріатом Освіти УССР.

Пам'ятки республіканського значіння здебільшого – єдині в своєму роді представники природи, що їх існування та дослідження має значіння для всієї країни. До цієї категорії належать і природні комплекси, що з них мають бути утворені Державні Заповідники.

Решта пам'яток природи належить до категорії місцевих.

Заказники.

З метою збереження дичини від остаточного знищення, зацікавлені в існуванні та заготовлі дичини установи (Всеукраїнська Кооперативна Спілка Мисливців та Рибалок – ВУКСМР та її місцеві організації, Наркомснаб, Держторг) виділяють іноді значні площі, де заборонюють полювання. Такі площі називаємо заказниками. Заказник відрізняється від Заповідника перш за все тим, що заборона полювання тут, звичайно, встановлюється на певний період (3, 5, 10 років), до певного терміну. До того ж ця заборона торкається часто лише когось одного об'єкта і може зовсім не обмежувати всіх інших засобів господарчого використання заказника.

Правда, іноді для найбільш сприятливого розвитку дичини, зберігають непорушно всю природу заказника (ліс, плавні тощо), і в такому разі, значіння заказника, як об'єкта охорони природи безперечно зростає.

Проте з вищенаведеного ясно, що назвати заказники пам'ятками природи можна тільки умовно.

IV. Районування об'єктів охорони природи.

Отже, пам'ятки природи в широкому розумінні мають дати всебічний матеріал щодо певного району – як з боку вивчення природних ресурсів цього району, так і з боку використання цих ресурсів.

В зв'язку з тим, повстає питання про зональність пам'яток. Ми вже маємо зараз мережу зональних досвідних станцій (Наркомзему та інших установ) та низки опорних пунктів для розв'язання низки основних проблем сільського господарства взагалі і питань сільського господарства в даному районі. Кожна зона і підзона України має свою станцію, або пункт.

Таку саму мережу слід утворити і для пам'яток природи. З кожному природньому районі країни повинна існувати певна територія, яка б репрезентувала увесь комплекс природи цього району.

Вже маємо кілька степових та лісових заповідників.

Дещо в цьому напрямку вже здійснено. На черзі дня – утворення плянкової мережі заповідників (степових та лісових) і налагодження там науково-дослідчої роботи.

V. Структура органів охорони пам'яток природи на Україні.

За постановою ВУЦВК'у та Раднаркому від 16 червня 1926 р. керівна р)ля щодо охорони природи належить Народньому Комісаріату Освіти та його місцевим органам. До функції НКО належить: 1) розробка законопроектів щодо пам'яток природи, 2) реєстрація пам'яток та розподіл їх за категоріями, 3) догляд за станом пам'яток природи та вживання відповідних заходів в тому разі, коли правила щодо зберігання об'єктів природи порушуються, 4) організація обслідувань об'єктів природи та складання плянів їх вивчення, 5) ознайомлення широких мас з пам'ятками та їх значінням тощо. Для здійснення цих завдань в складі Сектора Науки НКО маємо інспектора по охороні пам'яток природи. Крім того, вся Україна розбита на 4 частини, і робота в галузі охорони природи в кожній з цих частин покладається на відповідного краєвого інспектора. Так маємо інспекторів: Харківського, Київського, Дніпропетровського та Одеського.

Харківська інспектура.

До району діяльності Харківського Краєвого Інспектора Охорони Пам'яток Природи (Харків, вул. Вільної Академії № 6/8, інспектор – тов. Шалит М. С.) належить більшість лівобережного лісостепу та степу та Донбас, а саме такі райони:

1) Амвросіївський	10) Валківський
2) Артємівський	11) Варвинський
3) Балаклійський	12) Велико-Багачанський
4) Барвінківський	13) Велико-Бубнівський
5) Бердянський	14) Велико-Бурлуцький
6) Біловодський	15) Велико-Писарівський
7) Білолуцький	16) Велико-Янисольський
8) Білопільський	17) Верхне-Теплівський
9) Богодухівський	18) Волновхський (Срітенський, Жовтневий)

- 19) Вовчанський
- 20) Ворошиловський (Алчевський)
- 21) Гадяцький
- 22) Горлівський (Залізнянський)
- 23) Гришинський
- 24) Двурічанський
- 25) Диканський
- 26) Драбівський
- 27) Зіньківський
- 28) Зміївський
- 29) Золочівський
- 30) Іваницький
- 31) Ізюмський
- 32) Кадіївський
- 33) Карлівський
- 34) Кобиляцький
- 35) Костянтинівський
- 36) Краматорський
- 37) Красноградський
- 38) Краснокутський
- 39) Краснолуцький
- 40) Краснопільський
- 41) Куп'янський
- 42) Лебединський
- 43) Лиманський
- 44) Липецький
- 45) Липово-Долинський
- 46) Лисичанський
- 47) Лозовський
- 48) Лохвицький
- 49) Лубенський
- 50) м. Луганське
- 51) Люксембурзький
- 52) Макіївка
- 53) Мало-Дівицький
- 54) Мангуський
- 55) м. Маріупіль
- 56) Марківський
- 57) Міловський
- 58) Миргородський
- 59) Міропільський
- 60) Недригайлівський
- 61) Нехворощанський
- 62) Ново-Айдарський
- 63) Ново-Водолазький
- 64) Ново-Миколаївський (Буденівський)
- 65) Ново-Псковський (Білокуракинський)
- 66) Ново-Сенжарський
- 67) Оболонський
- 68) Оленківський
- 69) Опішнянський
- 70) Оржицький
- 71) Охтирський
- 72) Павлівський
- 73) Петрівський
- 74) Печенізький
- 75) Пирятинський
- 76) м. Полтава
- 77) Попаснянський
- 78) Прилуцький
- 79) Решетилівський
- 80) Риківський (Єнакієвський)
- 81) Рівненський
- 82) Роменський (Засульський)
- 83) Рубіжанський (Ново-Астраханський)
- 84) Сартанський
- 85) Сахнівщанський
- 86) Сватівський
- 87) Селидівський
- 88) Слов'янський
- 89) Сорокинський
- 90) м. Сталіно
- 91) Старобільський
- 92) Старокаранський
- 93) Старо-Керменчицький
- 94) Старо-Микольський (Володарський, Республіканський)
- 95) Старо-Салтівський
- 96) Стельський (Старо-Бишевський)
- 97) м. Суми
- 98) Троїцький (Покровський)
- 99) Тростянецький
- 100) Ульянівський (Тернівський)
- 101) м. Харків
- 102) Хорольський
- 103) Царекостянтинівський (Першомайський)

- 104) Чорнухінський
- 105) Чистяківський
- 106) Чугуївський

- 107) Чутівський
- 108) Яготинський (Згурівський)

(кол. округи: Артемівська, Лубенська, Луганська, Маріупольська, Полтавська, Сталінська, Сумська, Харківська).

Київська Інспектура.

Київська Краєва Інспектура (Адреса: Київ, вул. Революції № 29 т.в.о, інспектора т. Базілевич В. М.) провадить роботу на терені лісової смуги України (Полісся) та Правобережного лісостепу, об'єднує такі райони:

- 1) Андрушівський
- 2) Антонінський
- 3) Бабанський
- 4) Бабчинецький
- 5) Базарський
- 6) Баранівський
- 7) Барашівський
- 8) Барішівський (Березанськ.)
- 9) Барський
- 10) Бахмацький
- 11) м. Бердичів
- 12) Березнянський
- 13) Бершадський
- 14) Білоцерківський
- 15) Бобровицький
- 16) Богуславський
- 17) Борзнянський
- 18) Баришпільський
- 19) Бородянський
- 20) Браславський
- 21) Брусилівський
- 22) Буцький
- 23) Буринський
- 24) Васильківський
- 25) Велико-Димерський
- 26) м. Винниця
- 27) Вище-Дубечнянський (Жукинський)
- 28) Володарський
- 29) Володарський (Кутузівський);
- 30) Волочинський
- 31) Вороновицький
- 32) Гайсинський
- 33) Глухівський
- 34) Голованівський
- 35) Городницький
- 36) Городнянський
- 37) Городоцький
- 38) Грицівський
- 39) Глушківський
- 40) Деражнянський
- 41) Джулинський
- 42) ім. т. Дзержинського (Романівський)
- 43) Димерський
- 44) Дмитрівський
- 45) Добровеличківський
- 46) Добрянський
- 47) Дунаївецький
- 48) Ємільчинський
- 49) Жашківський
- 50) Житомир
- 51) Жмеринський
- 52) Заславський
- 53) Затонський (Зіньківський)
- 54) Звиогородський
- 55) Іванківський
- 56) Іллінецький (Лінецький)
- 57) Ічнянський
- 58) Кагарлицький
- 59) Калинівський
- 60) Кам'янецький
- 61) м. Київ
- 62) Козелецький
- 63) Козятинський
- 64) Конотіпський
- 65) Копайгородський
- 66) Коропський

- 67) Коростенський (Ушомирський)
68) Коростишівський
69) Корюківський
70) Кролевецький
71) Крижопільський
72) Липовецький
73) Лисянський
74) Літинський
75) Лугинський
76) Любарський
77) Лятичівський
78) Ляхівський
79) Макарівський
80) Малинський
81) Манастирищенський
82) Мархлевський
83) Махнівський
84) Меджибізький
85) Мінський
86) Михалпільський
87) Могилівський
88) Муровано-Курилівецький
89) Народицький
90) Немирівський
91) Ніжинський
92) Новоград-Сіверський
93) Новоархангельський
94) Новоград-Волинський
95) Ново-Ушицький
96) Носівський
97) Ободівський
98) Обухівський
99) Овруцький
100) Олишівський
101) Олевський
102) Оратівський
103) Оринський
104) Остерський
105) Переяславський
106) Піщанський
107) Плисківський
108) Погребищенський
109) Полонський
110) Понорницький
111) Попільнянський
112) Потіївський
113) Проскурівський
114) Пулинський
115) Путивельський
116) Радомишельський
117) Ріпкінський
118) Ржищівський
119) Рокитянський
120) Розважівський
121) Ружинський
122) Семенівський
123) Середино-Будський
124) Сквирський
125) Славуцький
126) Славчанський
127) Смотрицький
128) Сновський
129) Солобківецький
130) Ставищанський
131) Станіславчицький
132) Старо-Костянтинівський
133) Старо-Ушицький
134) Тальнівський
135) Таращанський
136) Теофіпільський
137) Теплицький
138) Тетіївський
139) Тиврівський
140) Томашпільський
141) Тростянецький
142) Троянівський
143) Тульчинський
144) Уланівський
145) Уманський
146) Фастівський
147) Хабнянський
148) Хмільницький
149) Христинівський
150) Чемерівецький
151) Чернігівський
152) Черняхівський

- 153) Чорнобильський
- 154) Чуднівський
- 155) Шаргородський
- 156) Шепетівський
- 157) Шосткинський

- 158) Юринецький (Сатанівський)
- 159) Ямпільський
- 160) Янушпільський
- 161) Ярмолинецький
- 162) Ярунський

(кол. округи: Бердичівська, Білоцерківська, Вінницька, Волинська, Гуманська, Київська, Кототіпська, Проскурівська, Чернігівська).

Дніпропетровська інспектура.

Дніпропетровська Краєва Інспектура (Адреса: Дніпропетровське, вул. Дзержинського № 29, Краєвий інспектор - проф. Акімов М. П.) дбає за пам'ятки природи середньої Наддніпрянщини, що до її складу входять такі райони:

- 1) Близнюківський
- 2) Бригадирівський
- 3) Василівський
- 4) Васильківський
- 5) Верхнє-Дніпровський
- 6) Гельм'язівський
- 7) Глобинський
- 8) Градизький
- 9) м. Дніпропетровське
- 10) м. Запоріжжя
- 11) Златопільський
- 12) Золотоніський
- 13) м. Кам'янське .
- 14) Кам'янський (рос.)
- 15) Кам'янський
- 16) Канівський
- 17) Кишенківський
- 18) Корсунський
- 19) м. Кременчук
- 20) Лихівський
- 21) Магдалинівський
- 22) Межівський
- 23) Ново-Георгівський
- 24) Новозлатопільський
- 25) Новомосковський
- 26) Ново-Миколаївський
- 27) Олександрійський
- 28) Онопріївський
- 29) Орхівський
- 30) Павлоградський
- 31) Петриківський
- 32) ім. Г. І. Петровського
- 33) Гіокровський
- 34) Семенівський
- 35) Синельниківський
- 36) Смілянський
- 37) Солонянський
- 38) Томаківський
- 39) Царичанський
- 40) Черкаський
- 41) Чорнобаївський
- 42) Чигиринський
- 43) Чубарівський (Пологівський)
- 44) Шполянський

(кол. округи: Дніпропетровська, Запорізька, Кременчуцька, Шевченківська).

Одеська інспектура.

Район діяльності Одеської Краєвої Інспектури охорони пам'яток природи (адреса: Одеса, Дегтярна вул. № 29, Краєвий Інспектор – проф. Браунер О. О.) – південний степ, а саме райони:

- 1) Анатолівський (Тилигуло-Березанський)
- 2) Андрієво-Іванівський (Ісаївський)
- 3) Антоново-Кодинцівський (Комінтернівський)
- 4) Апостолівський
- 5) Арбузинський (Благодатнівський)
- 6) Баштанський

7) Березівський	38) Михайлівський
8) Бериславський	39) Молочанський
9) Біляївський(Червоно-Повстанський)	40) Нижнє-Сірогозький
10) Благоївський	41) Нікопільський
11) Бобринецький	42) Ново-Бозький
12) Божедарівський	43) Ново-Василівський (Покровський)
13) Велико-Білозерський	44) Ново-Миргородський
14) Велико-Виськівський	45) Ново-Одеський
15) Велико-Лепетихський	46) Ново-Празький
16) Велико-Олександрівський	47) Ново-Троїцький
17) Велико-Токмацький	48) Ново-Український
18) Вільшанський	49) м. Одеса
19) Високопільський	50) Очаківський
20) Вознесенський	51) Першомайський
21) Генічеський	52) ІТятихатський (Саксаганський)
22) Голопристанський	53) Роздільнянський (Янівський)
23) Гросулівський	54) Скадівський
24) Долинський	55) Снігурівський
25) Доманівський	56) Софіївський
26) Жовтневий (Петровівський)	57) Спартаківський (Грос-Лібентальський)
27) Зельцький (Фридрих-Енгельський)	58) Сталіндорфський (Ізлучистий)
28) Знам'янський	59) Терпінянський
29) Калінідорфський	60) Троїцький
30) Карл-Лібкнехтівський	61) Устимівський
31) Кахівський	62) Фрунзівський (Захар'ївський)
32) Коларівський (Романівський)	63) м. Херсон
33) м. Кривий Ріг	64) Хмільовський
34) Криво-Озерський	65) Хорлівський (Чаплинський)
35) Любашівський	66) Цебриківський
36) Мелітопільський	67) Цюрюпинський
37) м. Миколаїв	68) Якимівський

(кол. округи: Зінов'ївська, Криворізька, Мелітопільська, Миколаївська, Одеська, Херсонська).

Український Комітет Охорони Пам'яток Природи.

Для допомоги НКО в здійсненні покладених на нього завдань в галузі охорони природи р. 1928 утворено Український Комітет Охорони Пам'яток Природи.

До складу Комітету входять представники найбільш зацікавлених в організації охорони природи на Україні державних установ та організацій, представники відповідних науково-дослідчих інститутів та персонально низка фахівців.

Завдання Комітету такі (див. устав про Комітет, затверджений .Колегією НКО 25 березня 1929 р.):

- 1) Облік пам'яток природи, визначення їх наукового значіння, складання реєстрів пам'яток тощо.

2. Комітет розробляє та подає на затвердження відповідних органів інструкції, правила та проекти законів щодо охорони природи, дбає за нормальний стан об'єктів охорони, стежить за виконанням законоположень щодо охорони пам'яток природи і доповідає НКО про порушення цих законоположень.
3. Комітет організовує дослідження пам'яток, складає їх наукові описи.
4. Комітет популяризує ідеї охорони природи / шляхом видання відповідної літератури, організації доповідей, лекцій, виставок тощо.

Краєві Комісії Охорони пам'яток Природи.

Як місцеві органи Укр. Комітету Охорони Пам'яток природи, при краєвих інспекторах можуть існувати краєві Комісії Охорони Пам'яток Природи. До їх складу увходять представники зацікавлених установ та організацій, персонально – різні фахівці. На чолі комісії стоїть Краєвий Інспектор. Склад комісії затверджується Укр. Ком. Охорони пам'яток Природи та НКО.

Крім краєвих комісій там, де є в цьому потреба, утворюються місцеві комісії охорони природи – міські, районові тощо (інструкція про них затверджена Президією Укрнауки 12 грудня 1931 р.). Вони, звичайно, зосереджуються навколо місцевих музеїв краєзнавства, або ж навколо місцевих органів НКО.

Музеї краєзнавства.

Велика роль в справі збереження пам'яток природи на Україні належить краєзнавчим Музеям. Ці музеї звичайно вивчають район своєї діяльності. Вони добре знають про всі забутки природи цього району і дбають за них, повідомляють про них відповідні органи охорони природи і здійснюють оголошення забутків пам'ятками природи місцевого значіння.

Деяким музеям, як от Полтавському, Маріупільському належить ініціатива утворення заповідників, що мають державне значіння.

Крім того, музеям, як місцевим установам, легко стежити за станом збереження вже затверджених пам'яток природи і повідомляти про всякі порушення відповідні органи, і самим дбати за їх охорону⁵.

Сітка кореспондентів.

З метою громадської допомоги органам охорони природи при Укр. Ком. Охорони Пам'яток Природи утворена мережа кореспондентів (інструкція затверджена Президією Упрнауки 12 грудня 1931 р.).

5 За розпорядженням НКО УСРР від 29-ХІІ 1930 р. (Бюлетень НКО ч. 3 від 10 січня 1931 р.) на музеї покладені численні завдання щодо охорони пам'яток культури а саме:

1) Всі музеї УСРР зобов'язані виявляти, реєструвати, збирати різні матеріали, що всебічно висвітлюють ці пам'ятки, та своєчасно повідомляти краєві інспектури охорони пам'яток культури та Сектор Науки НКО про стан пам'яток та потребу їх охорони.

Для цього при музеях мають бути утворені краєві комісії охорони пам'яток культури.

2) Кожен музей має право визнати той чи інший об'єкт за пам'ятку культури і охороняти цей об'єкт (за допомогою Інспектури Наросвіти або з затвердженням РВК чи Міськради) до остаточного вирішення питання про цей об'єкт Краєвою Інспектурою Охорони Пам'яток Культури.

3) Музеї допомагають Краєвим Інспектурам в справі перегляду та виявлення пам'яток та популяризації значіння цих пам'яток тощо.

Безперечно на музеях лежить така ж сама відповідальність за пам'ятки природи і їх стан.

Звання кореспондента Укр. К-та Охорони Пам'яток Природи надається тим громадянам, що цікавляться справою охорони природи та активно їй допомагають.

Діяльність кореспондентів полягає в: 1) надісланні до Краєвих Інспекторів та до Укр. Ком. Охорони Природи кореспонденцій щодо стану охорони пам'яток природи, 2) популяризації справи охорони природи серед населення, 3) вивченні та виявленні місцевих об'єктів, що підлягають охороні.

За розпорядженням Народнього Комісаріату Внутрішніх Справ, кореспонденти Комітету мають право складати протоколи (за допомогою членів с/ради або співробітників міліції) за порушення стану пам'яток природи та Заповідників.

Народній Комісаріат Земельних Справ.

Найбільші заповідники мають в своєму складі звичайно науково-дослідчу установу, що вивчає природні продукційні можливості певного району і засоби їх використання переважно для сільського господарства. Тому ці заповідники належать до відання Народнього Комісаріату Земельних Справ (Всеукраїнська Академія С.-Г. Наук).

Всі ці заповідники мають свій кошторис, що складається з асигнувань по державному бюджету (по загальному кошторису НКЗС) та спеціальних коштів – прибутків від обмеженого господарчого використання ділянок часткового заповідника.

Основні плани робіт державних Заповідників НКЗС та всякі зміни в їх межах тощо має затверджувати Наркомос, який також має право стежити за збереженням первісної природи в цих Заповідниках.

Всеукраїнська Кооперативна Спілка Мисливців та Рибалок.

Мисливські та рибальські організації зацікавлені в раціональному використанні мисливських ресурсів України. Тому утворення ВУКСМР'ом мережі заказників, мисливських господарств тощо – явище цілком необхідне з господарського боку. Але разом з тим, мисливські організації безперечно повинні бути зацікавленими в існуванні справжніх заповідників, де знаходять собі притулок і відпочинок різні птахи та звірі, що мають мисливське значіння.

VI. Заповідники України

Загальні відомості.

В сучасний мент на терені України існують такі Державні Заповідники (у віданні Народ. Комісаріату Земельних Справ):

Державний Лісостеповий Заповідник ім. Шевченка біля м. Канева навколо Шевченкової могили.

Державний Степовий Інститут – Заповідник «Чаплі» (кол. Асканія-Нова) – на кол. Мелітопільщини.

Державні Надморські Заповідники разом з Державними Пісковими Заповідниками Дніпрового низу вздовж узбережжя Дніпра, Чорного моря, Сиваша та Озівського моря та в межах піскових масивів Дніпрового низу.

Державний Заповідник «Конча-Заспа» біля Києва.

У віданні Народнього Комісаріату Освіти та його місцевих органів – музеїв краєзнавства, є такі заповідники:

Ліс «Парасоцьке» – біля Диканьки (кол. Полтавщина) – в віданні Полтавського Музею.
«Академічний степ» – біля с. Карлівки (кол. Полтавщина) – в віданні Всеукраїнської Академії Наук.

Хомутівський степ на Маріупільщини.

Кам'яні могили – гранітові виходи – на Маріупільщині. Обидва останніх у віданні Маріупільського Музея Краєзнавства.

Ці заповідники за краєвидом, що його вони репрезентують, розподіляються так:

Лісові заповідники (в лісостеповій підзоні) – 2, а саме:

Парасоцьке на Полтавщині та

Шевченківський Лісостеповий Заповідник.

Степові заповідники (в степовій підзоні) – 5:

«Чаплі» (кол. Асканія-Нова), що репрезентує краєвид південного степу.

Почасти Надморські та Піскові Заповідники, що репрезентують краєвид піскових та солонцевих надморських степів.

Хомутівський степ та почасти Кам'яні могили – представники природи степів Надзів'я.

Академічний степ – репрезентує широколисті барвисті типчако-ковилеві степи.

Плавневі та піскові (друга тераса р. Дніпра) – 3:

Частина Піскових Заповідників.

Тереня радгоспу «Перемога Революції» (кол. Корсунь монастиря) на Херсонщині – Кахівського району, в 70 клм. ви Херсона по Дніпру. Ця ділянка належить Держзаповіднику «Чаплі». Державний Заповідник Дніпрові пійми «Кочча-Заспа».

Солончакова надморська смуга та пісково-черепашкові морські коси – частина Надморських заповідників.

Відслонення гірських порід – Кам'яні Могили.

Ліс «Парасоцьке».

Ліс «Парасоцьке» Диканської Лісової дачи лежить коло с. Диканьки на кол. Полтавщині, на вододілі між річками Ворсклою та Багачкою. Площа його 140 га. Заповідник засновано р. 1923 і підпорядковано Полтавському Державному Музею Краєзнавства⁶.

«Парасоцьке» – один з найкраще зберігшихся листяних дільних лісів лівобережного лісостепу. В той же час, це – і єдиний первісний ліс на кол. Полтавщині. Він належить до так званих «грудів» і складається переважно з дубів та грабів. Дуби сягають до 2-х метрів в діаметрі, велетневі черемхи – до 1 в діаметрі.

Дуже цікаво те, що в лісі багато грабів. Бо граб – європейська порода і східня межа його суцільного розповсюдження на Україні проходить саме через Полтавщину. Отже, «Парасоцьке» – це самий східній ліс з грабом в Європі⁷.

6 Адреса, по якій слід звертатися в справах Заповідника: Полтава, Держмузей.

7 Проте, в Донбасі є ще 2 „острівних“ місцезнаходження граба по балках.

В лісі живуть численні звірі: дикі кози, віднихи (видри), барсуки, лисиці, вовки тощо. З них деяких взагалі рідко вже і знайти на Україні.

Штат Заповідника складається лише з охорони. З наукового боку «Парасоцьке» обслуговують переважно наукові робітники Полтавського Державного Музею та ВИШ'ів м. Полтави.

Лісостеповий Заповідник ім. Т. Г. Шевченка.

Державний лісостеповий Заповідник ім. Т. Г. Шевченка. лежить в 3 – 5 кілометрах до півдня від м. Канева на Дніпрі, поруч з Історично-Культурним Заповідником НКО на могилі Шевченка⁸.

Природа Заповідника дуже різноманітна. Заповідник міститься на правому високому березі Дніпра в районі великих вертикальних переміщень земної кори, так званих «канівських дислокацій». В дуже давні часи деякі частки земної кори в цьому районі опустилися вниз. Через це, на відслоненнях, схилах ярів тощо, перед очима людини відкриваються найстаріші шари земної кори, що лежать послідовно один на одному. Тому канівські дислокації (переміщення) – загальновідомі і дають можливість вивчати історію землі з найстаріших часів.

Заповідник вкритий дубово-грабовими листяними лісами. Тут же знаходимо численні різноманітні яри. Їх схили почасти вкриті лісом. На великих горбах («Княжа гора» та інші) знайдені рештки діяльності первісної людини.

Заповідник засновано р. 1923. Вік належить НКЗС. Його загальна площа – біля 1040 га.

Діяльність Заповідника спрямована на дослідження різноманітних природних ресурсів району. Тут запроєктовано організацію наукових станцій, які мають вивчати метеорологічні умови району, його геологічні властивості, процеси утворення ярів та методи їх закріплення, використання ярів для зелених насаджень, та взагалі методи безпечного використання ярів, продукційні можливості лісу, тощо.

Інститут-Заповідник «Чаплі» (кол. Асканія-Нова).

Державний Науково-Дослідчий Степовий Інститут-Заповідник «Чаплі» лежить на далекому півдні України, в Ново-Троїцькому районі (кол. Мелітопільщина), в 35 клм. від Перекопа⁹.

Заповідник існує з 1898 року, а як радянська науково-дослідча установа, він починає свою історію з 1919 року.

Інститут-Заповідник має біля 32.000 га первісного цілинного (цеб-то ніколи не ораного) степу, з них 6.600 га – абсолютно недоторкані. Решта території обмежено використовується, як пасовисько та сіножать

Ґрунти «Чаплів» – південна черноземля, з незначною (4 – 5%) кількістю гумуса, Підсоння – посушливе. Рослинне вкриття на степу складають південні види ковили, тирса, типчина. Навесні цвітуть численні тульпани та півники (ірис). З птахів цікаві численні степові орли. Ця птиця, що живе майже виключно на цілині і зв'язана з нею самим станом свого життя, майже зникла вже на Україні і зберіглася лише в кількох місцях. На степу оселяється, крім того, хохітва (стрепет), літає безліч жайворонків, а в траві бігають численні зайці, земляні зайці, лисиці.

⁸ Поштова адреса Заповідника: Канів на Дніпрі, поштова скринька 29.

⁹ Дістатися до «Чаплів» можна автобусом або нічними від ст. Ново-Олександрівки Півд. залізн. (70 клм.), або від пристани Кахівки на Дніпрі (50 клм.). В обох пунктах є бази для приїзджих – так званий двір Заповідника. Адреса Управління Заповідника: Асканія-Нова, Ново-Троїцького району.

Завдання «Чаплів» – всебічне розв'язання проблеми опанування природніх ресурсів та можливостей степу і використання їх в народньому господарстві, встановлення і вивчення основних методів ведення сільського господарства в степу, акліматизація та розведення чужоземних та нових порід корисних тварин та рослин, загалом – розв'язання всієї проблеми господарювання в степу.

В зв'язку з цими численними завданнями, «Чаплі» складаються з кількох інститутів (науково-степового, зоотехнічного), з численними науковими робітниками. Проблему акліматизації чужоземних тварин розв'язує інститут акліматизації та гібридизації, де на площі понад 100 га вільно ходять найрізноманітніші тварини зі всіх країн світу.

«Чаплі» – важлива екскурсійна база. Кількість екскурсантів за рік сягає 20 – 25 тисяч.

«Академічний степ».

«Академічний степ» (Карлівський р., кол. Полтавщина), лежить в 6 клм. від ст. Орчик Півден. Зал. (між Полтавою та Червоноградом).

Заповідник виділено ще р. 1922 і передано в відання Всеукраїнської Академії Наук. Площа Заповідника – 154 га. Він належить за своєю природою до барвистих типчаково-ковилових степів і лежить в районі надсамарських степів. Рослинне вкриття утворюють типчина та інші трави; є степові чагарі – бобчук (дикий мігдал), багато барвнику. З птахів цікаві: дрофи, степові жайворонки.

В Заповіднику проводять науково-дослідчу роботу наукові робітники Всеукраїнської Академії Наук та Полтавського Держмузею. В сучасний мент провадиться головним чином дослідження рослинности та тварин Заповідника. Запроектована організація науково-дослідчої станції.

Хомутівський степ.

Хомутівський степ (Буденівський р., кол.Маріупільщина) лежить в 40 клм, до північного сходу від Маріуполя, в 20 клм. до півночі від берега Озівського моря та с. Буденівки понад річкою Грузьким Еланчиком, біля села Хомутки.

Загальна площа степу – біля 1200 га. Заповідник розташовано на рівнині, що її перетинають 2-3 лощини та балки. В старі часи Хомутівський степ використовувався для випасу коней. Тому зберіглася і досі його стара назва «Табунна толока».

Хомутівський степ – це єдина цілина на особливій відміні чорноземлі, так званій надозовської чорноземлі; для цього ґрунту характерна значна грубість гумусового (темно-пофарбованого) шару, і в той же час, невисока кількість гумуса 4 – 6 %. Підсоння тут сприятливіше, ніж в «Чаплях»; кількість опадів трохи більша.

Рослинне вкриття утворює типчина, почасти шовкова трава (ковила) та тирса. На тлі цих трав вирисовується численні різнобарвні квітки: бабки чи васильки (*Salvia pratensis*), дідики (*Salvia nutans*), бурунчук та багато інших. Дуже характерні для степу великі білі куці катрану (*Crambe tatarica*), що його молоді біла місцеве населення вживає для їжі; насіння катрану багате на олію.

З птахів трапляються: дрофи, хохітви, степові журавлі, численні жайворонки тощо*

Над берегом р. Грузький Еланчик знаходимо відслонення вапняків.

Заповідник засновано р. 1925. Він належить НКО і підпорядкований Маріупільському Музею Краєзнавства. Завдання Заповідника – вивчення природніх ресурсів надозівсько-

го степу. Ця робота здійснюється науковими робітниками Маріупольського Музею Краєзнавства та Всеукраїнської Академії Наук, які досліджують ґрунти, рослинність та тварин Заповідника.

Величезна цінність Заповідника полягає в тому, що це – останній і єдиний забуток надозівських степів з їх своєрідними ґрунтами та рослинністю¹⁰.

Кам'яні могили.

«Кам'яні могили» лежать в Люксембурзькому районі (кол. Маріупільщина), в 7 клм. до півдня від ст. Розовки (між станціями Волновахою та Пологами.)

Заповідник засновано р. 1925; він належить НКО і підпорядкований Маріупільському Музею Краєзнавства.

В «Кам'яних Могилах» граніти, що утворюють Українську Кристаличну Смугу, яка йде з Поділля через Дніпро (Дніпрові пороги) до Озівського моря, виходять на поверхню землі.

«Кам'яні Могили» можна справедливо вважати за одну з найкращих та найоригінальніших місцевостей України. Тут, на площі 300-400 га, відкривається ціла мініатюрна гірська країна зі скелями та горами, проваллями та осипами.

Цей кам'яний острів серед рівного степу має своєрідну рослинність та тварин. Тут утворилися свої види рослин, які поза межами «Кам'яних могил» ніде більше не трапляються. Поміж камінням, в щілинах ростуть папороті, що їх ближче місцезнаходження буде північна частина Союзу, або навіть Швайцарія. Взагалі, тут знаходимо багато рослин властивих лише кам'янистим місцям та гранітам.

В Заповіднику гніздяться численні рожеві шпаки, зупиняються хохітви (стрепети) тощо. Навколо «Кам'яних могил» лежить невеличкий клаптик цілиного первісного степу, що його підстилають граніти. Поруч з «Кам'яними могилами» та степом проходить невеличка річка Коротиш, доплив р. Берди. В долині Коротиша простяглася неширока смужка плавневої та лучної рослинності; тут гніздяться та зупиняються вже водяні та болотяні птахи.

Отже, «Кам'яні могили» репрезентують дуже різноманітний комплекс, що його складають гори та відслонення гранітів, первісний цілинний степ та плавні, з цілком оригінальною флорою та фауною.

Такий комплекс, єдиний на Україні, заслуговує на найсерйознішу увагу, всебічне вивчення та дбайливу охорону.

Заповідник має зараз лише охорону. Науково-дослідчу роботу провадять наукові робітники науково-дослідчих Інститутів та Маріупільського музею краєзнавства, які досліджують геологічну будову, рослинність та тварин Заповідника¹¹.

Надморські та Піскові Заповідники.

Державні Надморські Заповідники та Державні Піскові Заповідники Дніпрового низу з'єднані адміністративно в одне ціле. До їх складу входить частина узбережжя Чорного та Озівського морів та Сиваша, з косами та островами, та піскові простори Дніпрового низу.

10 Доїхати до Заповідника можна лише кінями від Маріуполя. Всі довідки про степ можна одержати в вищезгаданому Музеї

11 Дістатися до Заповідника можна або від ст. Розовки (7 клм.) кінями або пішки, або-ж кінями від Маріуполя (біля 30 клм.)

Надморські Заповідники засновано р. 1927, а піскові – р. 1928. Вони належать Народньому Комісаріату Земельних Справ. Загальна їх площа біля 32.000 га.

Надморські та піскові Заповідники утворюють цілу мережу з надзвичайно різноманітними природними ландшафтами. Тут ми знаходимо участки солонцових степів та солонців, надморські солончаки та узбережжя, піскові, черепашкові та лесові морські острови та коси, голі піски, пісковий степ та гайки Дніпрового низу, плавні тощо.

Заповідники об'єднують:

1) 5 великих островів – Тендер, Джарилгач та Довгий в Чорному морі, Чурюк та Куюк-Тук в Сиваші та Бирючий в Озівському морі.

2) Кілька невеличких островів в Чорному (Орлов, Бабин, Смольоний та Пам'ятний) та в Озівському морі.

3) Дві великих коси в Озівському морі: Білосарайська коло Маріуполя та Обіточенська коло Ногайська та частину Кінбурнської коси в Чорному морі.

4) Півострів Ягорлицький кут та солонцово-солончакову смугу коло Потієвського кордона в Чорному морі.

5) Піскові простори Дніпрового низу: Іваново-Рибальчу дачу, та Буркутські піски і плавні.

Завдання Заповідників: науково-дослідча та досвідна робота, охорона гніздувань та опірних пунктів на великих прольотних пташиних шляхах, що йдуть з півдня – зі Західньої Азії та з Африки до північної частини СРСР.

Подаємо коротку характеристику головніших частин цих заповідників, при чому почнемо зі сходу.

а) **Білосарайська коса** лежить в Озівському морі до заходу від Маріуполя. Природа коси: солончаки, піски, солоні озера. Численні птахи зупиняються тут підчас перельоту. Під заповідником – біля 400 га коси. Дістатися до коси можна з Маріуполя кіньми.

б) **Обіточенська коса** в Озівському морі лежить недалеко від м. Ногайська. Природа коси: надморські піски з черепашками, численні солоні озера та затоки, горби та влоговини, солончаки тощо з відповідною первісною солончаковою та піськовою рослинністю. На косі зупиняється підчас прольоту безліч птахів, частина яких лишається для гніздування. Коса ця, до 30 клм. завдовжки, повільно звужується до кінця (від 2 клм. до 0,2 клм. завширшки). Площа Заповідника біля 2000 га.

Коло коси лежить в морі кілька дрібних островів з численними гніздами. Дістатися до коси можна так: до Мелітополя або до Бердянська – потягом, а звідти – автомобілем або кіньми (50 – 60 клм).

в) **Острів Бирючий** лежить в Озівському морі в 18 клм. від м. Генічеська. Площа Заповідника – біля 6.000 га.

Південно-східній беріг острова скерований до відкритого моря, утворюють високі пісково-черепашкові вали. Північно-західній беріг спрямований до Утлюцької затоки – низький, солончаковий, з численними невеличкими затоками, солоними озерами, протоками та островами, дає гарний притулок водояним птахам для їх зупинки та гніздування.

Рослинність острова – піскова та солончакова. Серед солончакової росте багато кермеку, дуже важливої чинбарної рослини.

Завдання острова: охорона птахів підчас їх прольоту та гніздування, вивчення впливу та методів випасування худоби на піскувато-черепашкових ґрунтах, дослідження кермека

та методів його здобування (з тим, аби для господарчих потреб ці методи використовувати поза межами Заповідника), тощо.

До острова можна дістатися так: залізницею до м. Генічеська Півд. Заліз., там звернутися до адміністратора Озівсько-Сивашської частини Надморських Заповідників і за його допомогою, або безпосередньо з пристані, дістатися до острова моторною лодкою Рибтресту або будь-якої рибацької артілі.

г) Острова **Куюк-Тук** та Чурюк містяться в Сиваші.

Острів **Куюк-Тук** лежить до заходу від Чонгарського півострова, по якому проходить залізниця до Криму. Він відділяється від Чонгарського півострова лише греблею і належить до Генічеського району (кол. Мелітопільщина). Величина всього острова – біля 1200 га, з них під Заповідник виділено північну частину розміром біля 700 га.

Цей Заповідник репрезентує солонцові степи та солончаки Надсивашшя. Рослинне вкриття утворює особливий вид полину, так званий таврійський полин (*Artemisia taurica*) та типчиний (*Festuca sulcata*), почасти шовкова трава або ковила (*Stipa Lessingiana*) та тирса. Цікаві птахи – галагази або, як їх звуть на півдні, огарі мають численні нори-гнізда в крутих схилах острова.

Дістатися до Заповідника можна так: залізницею до ст. Чонгар Півден. Зал., а звідти – кіньми або пішки до Куюк-Тука (12 – 15 клм.)

д) Острів **Чурюк** лежить значно далі до заходу від Куюк-Тука і належить до Ново-Троїцького району (кол. Мелітопільщина). Він міститься в 40 клм. до південного заходу від с. Ново-Троїцького. До Заповідника належить лише південна та південно-східна частина острова (урочища Ушаково, Узгугі, Тугаї та Камлик, о-ва Китай та Мартинячий). Чурюк, як і Куюк-Тук репрезентує природу Надсивашшя. Але рослинність Чурюка інакша. Тут майже немає ковили та типчини, а домінує майже виключно полин. Зате надзвичайно вирізані береги острова, з численними невеличкими затоками утворюють складне мережево і дають притулок для численних птахів. На степу є дрофи, степові журавлі тощо. Площа Заповідника – 800 га.

Дістатися до Чурюка складно: від ст. Ново-Олексіївки Півден. Зал. через с. Громівку (всього біля 60 – 70 клм.), або з Заповідника «Чаплі» (35 клм.)

Обидва острови мають надзвичайно високу цінність. Це – останні забутки первісної природи Надсивашшя і їх існування дуже важливе для вивчення природних умов посушливого солонцового надсивашського району та методів використання його ресурсів.

Острова Джарилгач та Тендер лежать в Чорному морі.

е) **Джарилгач** міститься в 8 клм. від м. Скадовська і належить до Скадівського р. (кол. Херсонщина). Площа його – біля 3000 га.

ж) **Тендер** лежить далі на захід і належить вже до Галопристанського р. (кол. Херсонщина). Площа його – біля 3000 га.

Обидва острови – з піску та черепашок. Вони складені з солончаків, солоних та солодких озер, піщового степу та сипких пісків. Рослинність місцями дуже рясна. На Джарилгачеві на піщовому степу в значній кількості росте особливий вид трави-хризопогон (*Chrisorogon Gryllus*), який ніде більше на Україні не трапляється. Ця висока довгорічна трава дає велику рослинну масу, посухотривала і тому варта уваги для введення до культури в посушливих піщових районах України. В той же час, вона сприяє закріпленню та ущільненню пісків.

На Тендрі, між іншим, варта уваги скомпія – чагар, який дає чимбарні речовини, а з його насіння можна здобувати тверду олію. Отже, дослідження скомпії для введення її в культуру

ру на надморських пісках поза межами Заповідників – першочергове завдання роботи Надморських Заповідників.

На обох островах та в морі навколо них зупиняється підчас прольоту безліч птахів. На островах гніздують численні птахи, в тому числі – мартини, які мають велике значіння в сільському господарстві. Мартини живляться жуком-кузькою, сараною, лучним ‘метеликом та іншими шкідниками сільського господарства.

Дістатися до островів можна так: від Херсона місцевим Пароплавом до Голої Пристані (30 – 40 хв.), звідти, за допомогою Управління Надморських Заповідників, – кіньми до Скадовська (50 клм.), а від Скадовська рибачкою шаландою до Джарилгача. Або від Голої Пристані – до пос. Залізного (50 клм.), а звідти рибачкою шаландою до Тендера.

з) **Потієвський** участок лежить до півдня від пос. Залізного, біля Потієвського кордона погранотряда. Це – неширока смуга солонців та солончаків понад берегом Тендрівської затоки. Мета цієї смуги – охорона гніздувань та прольотного пункта Тендрівської затоки, вивчення умов існування в Надморській смузі.

Заповідник лежить на віддаленні в 2 – 3 клм. від пос. Залізного (див. вище). Площа його – біля 1500 га.

и) **Ягорлицький півострів** (або Ягорлицький. кут) лежить на Чорному морі до півночі від Тендера і до півдня від Кінбурнської коси та Очакова (Голопристанський р., кол. Херсонщина). Під Заповідником 2500 га.

Природа Ягорлицького кута дуже, різноманітна. Тут, поруч з солончакками та солонцями розкидані ділянки степу на солонцюватих ґрунтах зі своєрідною рослинністю. Надморське узбережжя дуже зрізане, з численними затоками і почасти заросло очеретом. В Заповіднику зберігаються дрофи, стрепети (хохітви) та журавлі. Нещодавно випущені на волю привезені з північно-східної України бабаки, які колись жили на півдні України.

Вивчення всього природного комплексу Ягорлицького кута має на меті розв’язання проблеми використання солонцюватих ґрунтів півдня України, а тому значіння Ягорлицького кута, як заповідника дуже велике.

Дістатися до Ягорлицького кута можна кіньми від Голої Пристані (50 клм.)

к) **Острови Довгий, Орлову Бабин, Смольоний** та інші лежать в Чорному морі між Тендром і Ягорлицьким кутом, та Ягорлицьким кутом і Кінбурнською косою, в Тендрівській та Ягорлицькій затоках. На островах містяться численні колонії птахів, переважно різних мартинів та крачок: Безліч гнізд місцями заважає людині навіть йти островом. Пташині зграї майже закривають сонце. Перелічені острови мають велике значіння, як опірні пункти під час прольоту птахів, а також, як база, звідки мартини знищують шкідників сільського господарства в цілому районі.

В морі між цими островами в обох затоках (Тендрівській та Ягорлицькій зимою зупиняється безліч лебедів і море здалека здається білим.

л) Заповідник **«Буркути»** лежить до південного сходу від Херсона та Голої Пристані. Площа Заповідника біля 6000 га. «Буркути» – забуток тих часів, коли Дніпро проходив значно далі на схід, ніж зараз. Поволі Дніпрова долина пересувалась до заходу і на її місці серед пісків залишився участок справжньої плавні, з вербами, очеретом, різними плавневими травами та тваринами. Але ця плавня, єдина такого типу в межах України, лежить на віддаленні 20 – 25 клм. від сучасної течії Дніпра.

Крім плавні, в Вуркутах маємо сипкі та закріплені піски.

Завдання Заповідника – дослідження методів закріплення та використання пісків, охорона плавні, а також відновлення первісної фауни степу. Так, тут ставляться досвіди з реакліматизацією дикої кози та зубра тощо.

Дістатися до Буркутів можна кіньми з Голої Пристані (30 – 35 км.)

м) *Іваново-Рибальча та Солоно-Озерна дача* – це два великих піскових Заповідники. Солоно-Озерна дача (2000 га) лежить на середині Кінбурнської коси, а Іваново-Рибальча (6000 га) зі сходу підходить до Солоно-Озерної і лежить у основи згаданої коси.

В цих масивах зберігаються надзвичайно цікавий і оригінальний ландшафт Дніпрового низу. Між пісковими горбами, вкритими рідкою травою, яка здебільша погоріла від сонця, в вогкіших влоговинах приховались свіжі зелені гайки з вербами, дубами, крушиною та навіть березами. Місцями на рівніших, слабо-горбкуватих просторах, розкинувся пісковий степ з спеціальними видами ковили. Численні солоні та солодкі озера надають краєвиду ще більшу красу. Тут гніздиться багато рідких птахів, як різні види чапель (в тому числі і велика біла чапля, майже знищена в Європі), орли, журавлі тощо.

Дістатися до цих Заповідників можна або кіньми з Голої Пристані, або пароплавом місцевого сполучення з Херсону або Голої Пристані до с. Рибальчої, а звідти 4 – 5 км. пішки до Іваново-Рибальчої дачі.

п) Ліс «*Валяжне*» лежить в північній частині Кінбурнської коси. Валяжне – найпівденніший на Україні ліс, і при тому північного типу, з почасти болотяними ґрунтами, вільхами тощо. На далекому півдні Валяжне утворює несподіваний клаптик далекої півночі, утворює краєвид північного Дніпра.

Головне Управління всієї мережі Державних Надморських та Піскових Заповідників містяться в м. Голій Пристані на кол. Херсонщині (поштов. адреса: Гола Пристань, Управління Заповідників), яке сполучається з Херсоном пароплавом. Озівсько-Сивашська частина Заповідників має окремого адміністратора і базу в м. Генічеську на Озівському морі (пошт. адреса: Генічеськ, Управління Заповідників).

Заповідник «Конча-Заспа».

Державний Заповідник Дніпрові плавні «Конча-Заспа» належить НКЗС і лежить в кількох кілометрах від м. Київ на низ по Дніпру.

Заповідник засновано р. 1921. Загальна площа його біля 720 га. До складу-Заповідника входять ліс (205 га), луки (242 га), та два великих озера – Конча та Заспа (266 га). Під час розливу, ці озера з'єднуються протоками з Дніпром. Тому вони мають велике значіння, як резервуари риби, яка в них розмножується і потім виходить в Дніпро.

Різноманітні луки та старий ліс оточують ці озера і разом з ним утворюють справжній повний природний комплекс середньої Наддніпряни. Тому Заповідник, який до р. 1930 звався рибним, зараз носить назву Заповідника Дніпрові Плавні, себ-то комплексного Заповідника, що має на меті вивчення та охорону всього краєвиду Дніпрові плавні.

При Заповіднику є наукова Станція з кількома фахівцями. Крім того, тереня Заповідника використовується, як об'єкт наукової роботи різними науково-дослідними Інститутами м. Київ. Управління Заповідника міститься в Києві (вул. Леніна № 10).

Плавневий участок «Перемога Революції».

Участок плавні «Перемога Революції» лежить в Кахівському районі (кол. Херсонщина) на лівому березі Дніпра, на терені кол. Корсунського монастиря, в 6 – 7 клм. нижче пристані Основа та Британи, проти колонії Львово.

Площа Заповідника – біля 1100 га.

Мал. ІЗ. Радгосп «Перемога Революції» (Кахівський р-н).

Заповідник репрезентує природу плавні долішнього Дніпра Тут знаходимо типовий плавневий рідкий ліс, плавневі озера тощо з характерною водною фавною (білі чаплі, сірі чаплі, видри тощо).

Територія належить Державному Інституту-Заповіднику «Чаплі».

Оце і вся мережа Державних Заповідників УСРР (див. також таблицю, що подано на стор. 34). Ця мережа, ясно, дуже мала% і охоплює лише окремі об'єкти деяких природних зон України. Так, в лісостеповій Україні ми покищо не маємо жодного степового Заповідника, на правобережній Україні – взагалі жодного Заповідника. Природу Донбаса не репрезентує жоден Заповідник. В той же час, останні забутки природи безповоротно зникають з катастрофічною швидкістю. Тому наше перше завдання – утворити справжню мережу Заповідників, нею охопити всі головні природні райони України і поставити там науково-дослідчу роботу по вивченню природних ресурсів цих районів. Про найближчі чергові заходи в цій галузі буде на кінці брошури.

Розподіл заповідників по типах

Категорія Заповідників	ЛІСИ				
	Шпильк. та міш.	Листяні вододіл.	Листяні байрач.	Листяні плавневі	Разом лісів
Полісся					
1. Правобережне Полісся	–	–	–	–	–
2. Лівобережне Полісся .	–	–	–	–	–
Лісостеп					
3. Район Подільських лісів	–	–	–	–	–
4. Район правобережн. ліостепу	–	1	–	–	1
5. Район лівобер. лісостеп.	–	1	–	–	1
6. Район Наддніпрянськ. степів	–	–	–	–	–
Степ					
7. Район Молдавськ. степ.	–	–	–	–	–
8. Район Дніпрово-Бозьк. степів	–	–	–	–	–
9. Район Надсамарських степів	–	–	–	–	–
10. Район Наддонецьких степів	–	–	–	–	–
11. Район лісостепу Донецького Кряжу	–	–	–	–	–
12. Район Надзівськ. Степ.	–	–	–	–	–
13. Район Бердянсько-Ма ріупільської височини	–	–	–	–	–
14. Район Північно-Чорноморських степів	–	–	–	–	–
15. Район Південно-Чорноморських степів	–	–	–	3	3
	–	2	–	3	5

Степи	Болота	Озера та Ставки	Заплави річок	Надморські узбережжя	Геологічні пам'ятки	Гніздування птахів тощо	Окремі дерева	Парки та сади	РАЗОМ
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	1	-	-	-	2
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	-	-	2	8	-	-	-	-	-
9	-	-	2	8	1	-	-	1-	26

VII. Пам'ятки природи України.

Загальні відомості.

На терені УРСР Народнім Комісаром Освіти та Українським Комітетом Охорони Пам'яток Природи зареєстровано 125 пам'яток природи.

Як вже було згадано вище, всі пам'ятки можна розподілити за значенням на дві категорії: пам'ятки загально-республіканського значіння та пам'ятки місцеві.

За самим об'єктом охорони, за самим своїм змістом, пам'ятки теж розподіляються на кілька груп.

Розподіл пам'яток природи по категоріях.

Зареєстровані 125 пам'ятки розподіляються по категоріях так:

Лісових пам'яток - 49, з них республіканського та союзного значіння - 22, а решта місцевого значіння.

Степових пам'яток - 21, з них республіканського та союзного значіння - 12.

Біоліт - 10, з них 1 має республіканське значіння.

Озер та ставків - 4, всі місцевого значіння.

Заплавин річок - 4.

Надморських узбереж - 2.

Місць гніздувань птахів та місць знаходження тварин - 4, з них 1 має республіканське значіння.

Окремих дерев-пам'яток природи - 11.

Парків та садів - 12, з них 2 мають республіканське значіння.

Отже, всього пам'яток природи республіканського значіння – 42, а місцевого – 83. Докладніші відомості див. в таблиці, де подано розподіл пам'яток природи по типах та значінню по основних природних районах України (в таблиці часто є дві цифри: перша показує на загальну кількість пам'яток певного типу в даному районі; друга цифра, вміщена в дужках, вказує на те, скільки пам'яток з цієї Загальної кількості мають республіканське значіння).

З таблиці видно, що мережа пам'яток природи на Україні зовсім незадовільна. Деякі природні райони зовсім позбавлені пам'яток, інші мають їх дуже мало. Тому сучасна мережа пам'яток зовсім ще не репрезентує всієї різноманітності природи України і вимагає дальшого поширення.

VIII. Висновки.

Сучасний стан охорони природи на Україні.

Пам'ятки природи та Заповідники мають репрезентувати всі основні типи природних ландшафтів і чинити зберегати для всебічного дослідження останні забутки первісної природи України.

Отже, повинна існувати ціла, досить розвинена мережа, що її утворюють ці забутки.

Але чи задовольняє сучасна сітка Заповідників та пам'яток природи нашим потребам в цьому відношенні? Безперечно, ні.

Замість плянної мережі, яка б дійсно охопила всі головніші забутки природи, що лежать у всіх головніших природних районах України, ми маємо лише окремі пам'ятки та Заповідники. При цьому природа деяких районів не репрезентована зовсім, інші – репрезентовані недостатньо – малою кількістю пам'яток, дрібнішими, другорядними не ландшафтними пам'ятками, і лише в небагатьох районах існує мережа пам'яток, яка дійсно охоплює основні природні ландшафти даного району.

В зв'язку з поширенням і інтенсифікацією сільського господарства України, для частини її гостро стоїть загроза остаточного знищення останніх забутків первісної природи, розорювання останніх клапчиків цілин то-що. Стоїть загроза того, що дослідження природних ресурсів значної частини України не буде здійснено за відсутності відповідних об'єктів. А це болюче відіб'ється на сільському господарстві країни, яке в значній мірі буде позбавлено наукового ґрунту для свого дальшого розвитку.

Чергові завдання охорони пам'яток природи на Україні.

Отже, сучасний стан з охороною пам'яток природи та Заповідників України вимагає посиленої енергійної роботи в цій галузі. Для цього потрібно переведення низки заходів.,

В першу чергу треба:

Поширити існуючу мережу пам'яток природи. Це здійснюється шляхом відшукування, реєстрації та опису нових пам'яток природи.

Відшукування нових пам'яток не може провести лише спеціальний апарат своїми силами (себе Український Комітет Охорони Пам'яток Природи та Краєві Інспектури Охорони Природи).

Для цього потрібно спиратися на широкі кола, що цікавляться природою, в першу чергу – на членів Українського Товариства Туризму (Уктуру), членів Всеукраїнської Кооперативної Спілки Мисливців та Рибалок (ВУКСМР), педагогів, агрономів і низовий сільський та міський радянський актив (колгоспників, культуповноважених членів сільрад тощо).

В цій роботі повинні взяти участь і місцеві організації та установи: музеї, школи та інші.

Слід констатувати, що сучасне ставлення до пам'яток природи та заповідників не завжди задовільне. Часто пам'ятки природи та заповідники псуються попасом, рубаються, навіть заорюються. Отже, треба вжити заходів до поліпшення цього становища, до унормування ставлення місцевих організацій та установ до пам'яток. Для цього знову таки треба притягти широкі кола громадськості.

Але для того, щоб можна було звернути увагу активу на справу охорону пам'яток природи, слід якомога ширше поставити інформацію про завдання охорони природи. В зв'язку з цим, потрібно розвинути діяльність в галузі видання популярної літератури, провідників та описів головних Заповідників та пам'яток природи, плякатів, альбомів тощо. Треба, аби в школах під час комплексної проробки матеріалів було звернуто достатню увагу і на цю галузь.

Нарешті, якомога швидше треба збільшити мережу Державних Заповідників, аби вона охопила хоча б основні зони та підзони України.

В першу чергу треба затвердити запроєктований 2-й степовий Заповідник, до складу якого мають увійти: степ Стрелецького Держкінзавода (кол. Луганщина) – представники наддонецьких степів та Михайлівського степу – майже єдиної цілини в межах лісостепу України (див. характеристику цих степів в списку пам'яток природи, вміщеному на кінці цієї книжки).

Мережа лісових Заповідників має об'єднати основні, найбільш важливі ліси України, а саме: Корабельний ліс (кол. Коростенщина) – представник Українського Полісся, Сатанівський ліс (кол. Проскуровщина) – єдиний буковий ліс на Україні, Чорний ліс (кол. Херсонщина) – південніший лісовий вододільний лісовий масив України.

Розподіл пам'яток природи по типах

Категорія Заповідників	ЛІСИ					
	Назва природного району	Шпильк. та міш.	Листяні вододіл.	Листяні байрач.	Листяні плавневі	Разом лісів
Полісся						
1. Правобережне Полісся	5 (3)	1 (1)	–	–	6 (4)	
2. Лівобережне Полісся .	1 (1)	–	–	–	1 (1)	
Лісостеп						
3. Район Подільських лісів	–	2 (2)	–	–	2 (2)	
4. Район правобережн. лісостепу	1	1 (1)	2 (1)	–	4 (2)	
5. Район лівобер. лісостеп.	4	5 (1)	–	–	9 (1)	
6. Район Наддніпрянськ. степів	2 (1)	1 (1)	–	–	3 (2)	
Степ						
7. Район Молдавськ. степ.	–	–	1	–	1	
8. Район Дніпрово-Бозьк. степів	–	–	–	–	–	
9. Район Надсамарських степів	1 (1)	–	2	3 (1)	6 (2)	
10. Район Наддонецьких степів	3 (1)	–	–	1 (1)	4 (2)	
11. Район лісостепу Донецького Кряжу	2 (2)	8 (3)	–	–	10 (5)	
12. Район Надозівськ. Степ.	–	–	–	–	–	
13. Район Бердянсько-Ма ріупільської височини	–	–	1 (1)	–	1 (1)	
14. Район Північно-Чорноморських степів	–	–	–	2	2	
15. Район Південно-Чорноморських степів . .	–	–	–	–	–	
	19 (9)	18 (9)	6 (2)	6 (2)	49 (22)	

Степи	Болота	Озера та Ставки	Заплави річок	Надморські узбережжя	Геологічні пам'ятки	Гніздування птахів тощо	Окремі дерева	Парки та сади	РАЗОМ
–	–	–	–	–	–	–	–	–	6 (4)
–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
–	–	–	–	–	–	–	–	–	2 (2)
–	–	1	–	–	–	1	1	1 (1)	8 (3)
6 (2)	6	3	–	–	–	–	3	3	30 (3)
–	1 (1)	–	1	–	1	–	1	1	8 (3)
–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
1 (1)	–	–	–	–	1	–	3	2	7 (1)
3 (2)	–	–	–	–	–	2	3	–	14 (4)
5 (5)	3	–	–	–	1	1 (1)	–	–	14 (8)
1 (1)	–	–	–	–	3 (2)	–	–	–	14 (8)
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1	–	–	–	–	1	–	–	–	3 (1)
2 (1)	–	–	2	2	1 (1)	–	–	3	12 (2)
2	–	–	1	–	–	–	–	2 (1)	5 (1)
21 (12)	10 (1)	4	4	2	8 (8)	4 (1)	11	12 (2)	125 (42)

Наддонецький Заповідник в околицях м. Зміїва (в складі Гомільшанської та Голеної лісових дач, плавневого ліса (Хомутки), Ірдинський ліс (кол. Шевченківщина) – представник природи району Наддніпрянських степів, Самарський ліс (кол. Дніпропетровщина) – представник ландшафтів району надсамарських степів, «Бір на Крейді» Теплинського лісництва (кол. Артемівщина), Грабову балку (кол. Сталінщина) та інші.

Докладнішу характеристику цих пам'яток дивись в спискові, вміщеному на кінці книжки. Сучасні наші відомості про пам'ятки природи зовсім незадовільні.

Тому, в реєстрі не вміщую майже жодної пам'ятки з тих, що лежать на терені Київської Краєвої Інспектури Охорони Пам'яток Природи (себ-то колиши, округ: Глухівської, Чернігівської, Новгород-Сіверської, Конотопської, Ніженської, Київської, Біло-Церківської, Коростенської, Житомирської, Шепетівської, Винницької, Гуманської, Кам'янецької, Проскурівської, Могилівської, Тульчинської, Бердичевської). Виняток зроблено лише для київських пам'яток, про які маємо літературні відомості щодо їх існування та значіння.

Самі характеристики пам'яток не завжди повні, бо не всі пам'ятки докладно обстежені фахівцями.

Наш реєстр далеко не охоплює всі забутки природи України. Значна кількість пам'яток ще прихована від нашого ока і чекає на її дослідження.

Отже, цей реєстр не можна вважати за остаточний, його слід розглядати лише як перший список пам'яток природи, що його, видає Народній Комісаріат Освіти.

В спискові, поруч з відомостями про місцезнаходження та характеристикою кожної пам'ятки показано до якої категорії вона належить. Зазначені всі пам'ятки республіканського значіння (в тому числі і Заповідники). Решта пам'яток (там де такої нотатки немає) – належить до місцевих.

Після характеристики кожної окремої пам'ятки, в дужках зазначено, до якої Краєвої Інспектури Охорони Пам'яток Природи вона належить.

Реєстр пам'яток природи та Заповідників України.

Лісові пам'ятки природи та Заповідники.

Лісова зона (Полісся).

1. Правобережне Полісся.

Шпилькові та мішані ліси.

1. **Славуцькі бори** (Славуцький р-н, кол. Шепетівщина). Тут на значній площі зберігайся чудові бори зі старими соснами (200 – 250 річними). Один з найкращих зразків природи Західного Полісся.
(Київськ.).
2. **Малинське лісництво** (Малинськ. р-н, кол. Волинь) – бори. Трапляються рідкі птахи – тетеруки, глушиці, орябці. Знайдені колонії бобрів. Пам'ятка природи республіканського значіння.
(Київськ.).
3. **Замисловицька дача** Білокоровицького лісництва (недалеко від Коростеня, кол. Волинь), зокрема урочище «Корабель»; квартали ч. 33, 34, 46, 58, 59, 60, 71, 72. Останній уламок первісної пуци, з велетенськими 200 – 400 річними дубами в західній частині пам'ятки та старими соснами в східній. Дика фауна: вовки, кози, бобри, кабани, куниці, барсуки, орябці, тетеруки, глушиці.
Розмір пам'ятки 913 – га, з них абсолютної недоторканости квартал ч. 59. Пам'ятка природи республіканського значіння. За проектом Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи має бути оголошена Державним Заповідником.
(Київськ.).
4. **Корабельна дача** Корабельного лісництва (недалеко від Житомира, кол. Волинь). Урочище «Корабель», квартали ч. 89 та 94. Первісний ліс з 300-річними соснами та старими дубами. Дика первісна фауна – кози, куниці, барсуки тощо. Розмір – біля 98 га.
(Київськ.).
5. **Ушомирське лісництво** (недалеко від м. Коростеня, кол. Волинь) – ліс по течії р. Уши, так званий «Бобровий млинок», з дикою первісною фауною (глушиці, тетеруки, кабани, бобри). Пам'ятка природи республіканського значіння.
(Київськ.).

2. Лівобережне Полісся.

Шпилькові та мішані ліси.

6. **Єлинська дача** Сновського лісництва (Сновськ. р-н, кол. Чернігівщина) – одно з дуже рідких на Україні находищ природніх ялинових (смерекових) деревостанів віком до 150 років. Пам'ятка природи республіканського значіння.
(Київськ.).

Степова зона (в широкому розумінні).

А. Лісостепова підзона.

3. Район подільських лісів.

Листяні ліси вододілів.

7. **Бритавська дача** Чечельницького лісництва (Чечельницький р-н, кол. Винницької окр.) – типовий зразок західного лісу з гірськими дубами та берекою. Пам'ятка республіканського значіння.

(Київськ.).

Бучини (Букові ліси).

8. **Сатанівська дача** Городоцького лісництва (Городоцьк. р-н, кол. Проскурівщина) – єдиний на Україні буковий ліс. Єдиний в межах Союзу СРР ліс західно-європейського типу з європейського буку. Гірський ландшафт «Товтри». Пам'ятка природи всесоюзного значіння.

(Київськ.).

4. Район правобережного лісостепу.

Шпилькові та мішані ліси.

9. **Андрусівська лісова дача**, біля ст. Глобино (Ново-Георгієвського р-ну, кол. Кременічуцьк. окр.). Кв. № 17 – 67 га. Один з найпівденніших на Україні борів, а тому заслуговує на охорону та вивчення.

(Дніпропетр.).

10. **«Конча-Заспа»** – Державний Заповідник Дніпрової плавні (коло Києва). До складу Заповідника входить 205 га старого бору, який населяють дикі кози, куниця, вивірки, тощо. Цей бір, разом з плавневими луками, озерами тощо утворює надзвичайно цінний комплекс природи середньої Наддніпрянщини.

(Київська).

Листяні ліси вододілів.

11. **Шевченківський Державний Лісостеповий Заповідник НКЗС** (Канівський р-н, кол. Шевченківщина). Лежить в районі виразних сильних зміщень земної кори – т. зв. Канівських дислокацій. Крім листяних дубово-грабових лісів, цікаві різноманітні яри тощо. Площа – 1042 га, з них лісів – 850 га.

(Дніпропетр.).

12. **Чорний ліс** (Знам'янський р-н, кол. Зінов'ївщина) – 15065 га, з яких* заповідних 114 га (квартали № 224, 225, 226, 227). Один з найпівденніших листяних вододільних лісів в межах європейської частини СРСР. Трапляються дикі кози, куниці, вовки тощо. Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Одеськ.).

Байрачні ліси.

13. **Савранський ліс** (Савранського р-ну, кол. Першо-майськ. -окр.) – 1456 га старого дубово-грабового лісу з черешнею та берекою. З звірів трапляються: куниці, горностаї та інші.

(Одеськ.).

Плавневі ліси.

14. **Урочище «Шпельта»** Онупрієвського лісництва (Онупр. р-н., кол. Кремінчуц. окр.). Участок незайманої природи в 124 га з первісною рослинністю та фавною. Ліс складають: старі дуби, верби, берести, клени, тополі, тощо. З тварин найважливіші: барсук та бобр. Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Дніпропетр.).

5. Район лівобережного лісостепу.

Шпилькові та мішані ліси.

15. **Бішкінський бір** між с. с. Межиріччя та Бішкінім (Сумськ. Миськради, кол. Сумщина) – з північними рослинами: чорницею, брусницею тощо.

(Харківськ.).

16. **Бір біля с. Низи на р. Пслі** (Жовтневий р., кол. Сумщина) з північними рослинами: чорницею, брусницею та інш.

(Харківськ.).

17. **Бір між м. Лебединим та хут. Маськи** (Лебединськ. р-н., кол. Сумщина). Дуже цікава і типова північна рослинність – верес, брусниця тощо.

(Харківськ.).

18. **«Гетьманщина»** Диканського лісництва (Рублівський р-н, кол. Полтавщина). Квартали ч. 13, 22, та 23 – біля 100 га. Бір лежить в долині Ворскли. Міцні старі деревостани. З тварин трапляються: дикі кози, горностаї, барсуки, куниці тощо.

(Харківськ.).

19. **Литовський бір** в 5-10 клм. до півночі від Охтирки (кол. Харківщина), біля с. Клементового. Тут, на площі в кілька сот гектарів, знаходимо бір північного типу з сосен 120 – 150 років, з сфагновими (торфовими) болотечками, мішаний ліс, заплавину р. Ворскли. Все це утворює дуже цікавий комплекс природи піскової тераси Ворскли.

(Харківськ.).

Листяні ліси вододілів.

20. Урочище «Прудове» Воронківської лісової дачі (Чорнухінськ. р-н, кол. Лубенщина) – 5 га 120-літніх дубових насаджень, які добре зберіглися. Типовий невеличкий учасок лісів лісостепу.
(Харківськ.).
21. Урочище «Великий сад» – (Чорнухінський р-н, кол. Лубенщина) – 1 га природніх старих дубових насаджень з 400-літнім дубом.
(Харківськ.).
22. Ліс «Парасоцьке» Диканської лісової дачі (Діканськ. р. кол. Полтавщина) – 140 га. Діброва з грабом (східня межа суцільного розповсюдження граба в УСРР). Заповідник НКО (Полтавського Державного Музею).
(Харківськ.).
23. Чугуєво-Бабчанське лісництво (Чугуєвськ. р-н, кол. Харківщина). Найбільш важливі квартали ч. ч. 178, 179, 198, 216, які репрезентують мало порушену нагірну діброву з дубом та липою.
(Харківськ.).
24. Ліси Гомільшанської лісової дачі біля Коробових та Зайцевих хуторів (Зміївськ. р-н, кол. Харківщ.), – зокрема квартали №№ 3, 5, 7 та половина 12. га. Дуже типовий зразок листяних лісів вододілів з старими деревостанами (дуб, липа, клен, ясьень). Пам'ятка природи республіканського значіння. За проектом Укр. Комітету Охорони Пам'яток Природи, згадані квартали мають увійти до складу Донецького Комплексного Лісового Заповідника, як представник вододільних лісів.
(Харківськ.).
25. Ліси між м. Сумами та с. Юнаківкою (Сумська міська рада, кол. Сумщина). Ліс, в якому переважає дуб. Трапляється береза. Цікаво знаходження деяких рідких на Україні західноєвропейських рослин.
(Харківськ.).

6. Район Наддніпрянських степів.

Шпилькові та мішані ліси.

26. Сосновий ліс Черкаського лісництва між Соснівкою та Черкасами (Черкаськ. р-н, кол. Шевченківщ.) – один з південних борів на Україні.
(Дніпропетр.).
27. Ірдинський бір в 25 клм. від м. Черкас (Мошен. р-н, кол. Шевченківщина). Входить до того надзвичайно цікавого комплексу природи середньої Наддніпрянщини, що його разом з листяними лісами та болотами, за проектом Укр. Комітету Охорони Пам'яток Природи мають оголосити Державним Заповідником. В цьому майбутньому Заповіднику є дикі кози, барсуки, вовки, куниця, лисиці, зайці, білки, журавлі, тощо. Ще нещодавно, були дикі свині. Пам'ятка природи республіканського значіння.
(Дніпропетр.).

Листяні ліси вододілів.

27а. **Ірдинський ліс** в 25 клм. від м. Черкас (Мошенськ. р-н, кол. Шевченківц.). Деревостан утворюють граби, дуби та липи. Пам'ятка природи республіканського значіння. Має увійти до складу запроєктованого Укр. Комітетом Охорони Пам'яток Природи Ірдинського комплексного Заповідника.

(Дніпропетр.).

Б. Степова підзона.

I. Барвисті типчаково-ковилові степи.

7. Район молдавських степів.

Байрачні ліси.

28. **Павловський ліс** біля с. Павлівки (Фрунзенськ. р-н, кол. Одещини). Урочище «Малий Гдадиш» – 54 га, «Великий Гдадиш» – 16 га та «Фрасино» – 49 га. Ліс західньо-європейського типу з волохатим дубом, зимовим дубом, липою, клепом тощо.

8. Район Дніпрово-Бозьких степів.

Лісових пам'яток природи УКОПП'ом не зареєстровано.

9. Район надсамарських степів.

Шпилькові та мішані ліси.

29. **Самарський лісовий масив** Новомоськовського лісництва (Новомоськовськ. р-н, кол. Дніпропетровськ, окр.). Біля 15000 га. Один з найпівденніших борів України та взагалі Європейської частини Союзу СРР. Північні краєвиди – сфагнові болотечка, зарості папоротів тощо. Найцікавіші квартали – ч. ч. 32, 33, 52, 53, 77, 78, 95, 96 дачи «Козачий Гай» – та кварт, ч. 18 Червономиської дачи – загальною площею біля 588 га. Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Дніпропетр.).

Листяні ліси вододілів.

Лісових пам'яток природи немає.

Байрачні ліси.

30. Урочище «Паськове» Дніпро-Каменської лісової дачи (Верхньо-Дніпровського р-ну, кол. Дніпропетр.) – квартал ч. 4а – 47 га вікового байрачного лісу.
(Дніпропетр.).
31. Урочище «Яців Яр» Дніпропетр. лісництва (Дніпропетровська міськрада). Біля 30 га старого байрачного лісу з дубами до 2-х метрів в обхваті. Важливе місце для природничих екскурсій шкіл Дніпропетровського.
(Дніпропетр.).

Плавневі ліси.

32. Урочище «Ханделієвка» Кишенської дачі (Верхньодніпровський р-н, кол. Дніпропетр.) – квартали ч.ч. 5, 6, 7, 8 – 120 га лісу в плавні р. Ворскли з колоніями білої чаплі.
(Дніпропетр.).
33. Острів Фурсін коло с.Панківки на Дніпрі(Петриківськ.р-н, коло Дніпропетр.). Плавневий острів до 1300 га, вкритий лісом з озерами та болотяними птахами. Найкращий зразок плавень середньої течії Дніпра. Тут на численних болотах та озерах зупиняється безліч прольотних птахів. Гніздують: чорні лелеки, білі чаплі, різні орли тощо. Трапляється видра. Останній забуток плавень середнього Дніпра.
(Дніпропетр.).
34. Самарська лісова дача Дніпропетровського лісництва (Дніпропетровська Міськрада). Ліс, що добре зберігся, північного типу (вільшанник) з болотами, озерами та торфовищами. Численні болотяні птахи.
(Дніпропетров.).

10. Район Наддонецьких степів.

Шпилькові та мішані ліси.

35. Бір коло ст. Куп'янськ – вузлова (Куп'янськ. р-н, кол. Харків) з характерною боровою рослинністю.
(Харківськ.).
36. Олександрівська лісова дача Святогорського лісництва, в 1 клм- від ст. Святі Гори (Лиманськ. р-н, кол. Артемівщина). Квартал № 42. Типовий бір з північними боровими формами. Заслугове уваги та охорони, як один з найсхідніших борів на Україні.
(Харківськ.).
37. Голені лісова дача Зміївського лісництва (Андріївський р-н, кол. Харківщина). За проектом Українського. Комітету Охорони Пам'яток Природи, частина дачи має увійти до складу Донецького комплексного лісового заповідника, як типовий представник борів сходу України. Пам'ятка природи республіканського значіння.
(Харківськ.).

Листяні ліси вододілів.

Лісових пам'яток природи немає.

Байрачні ліси

38. **Двурічанська дача** Петровськ. Лісгоспу, урочище біля ст. Маначиновки (Двурічанськ. р-н, кол. Харківщина). Квартали, ч. ч. 27, 28, 29, 33, 35, 37, 38, 39. Дубові ліси з рідкими західними рослинами, що Мають тут 'східню межу розповсюдження.

(Харківськ.).

Плавневі ліси.

39. **Урочище «Хомутки»** в долині р. Дінця біля Коробових хуторів (Андріївськ. р-н, кол. Харківщина). Участок старого плавневого лісу (переважають дуби, ясені та берести) з характерною фльорою та фавною. Є сірі цаплі, орли, дикі голуби тощо.

За проектом Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи, це урочище має увійти до складу Донецького комплексного лісового заповідника. Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Харківськ.).

11. Район лісостепу Донецького краю.

Шпилькові та мішані ліси.

40. **«Бір на крейді»** Теплинського лісництва, від с. Богородничого вверх по р. Дінцю (колишні «Святі Гори», Слов'янськ, р-н, кол. Артемівщина) – надзвичайно рідкий випадок бору не на піску, а на крейді, один з кількох в Союзі СРР. Мілова форма сосни. Знайдено скомпію або сумах. Пам'ятка природи союзного значіння. За проектом Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи, має бути оголошена Державним Заповідником.

(Харківськ.).

41. **Крейдяний бір біля с. Лаврентівки** (Артемівська Міська Рада) – дуже рідкий випадок бору на крейді (див. вище). Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Харківськ.).

Листяні ліси вододілів.

42. **Маяцьке лісництво** (Слов'янськ, р-н, кол. Артемівщина). Квартал ч. 73. Листяний ліс з грабом. Острівне, найсхідніше на Україні, находище європейського граба.

(Харківськ.).

Байрачні ліси.

43. **Орлів ліс** (дубовий) на захід від м. Артемівська (Артемівська Миськрада). Перехід від байрака до вододільного лісу.
(Харківськ.).
44. **«Грабова балка»** в 5 клм. від ст. Розсипної (Чистяківськ. р-н, кол. Сталінщина) Ліс з грабом. Острівне находище граба в Донбасі. Пам'ятка природи республіканського значіння. За проектом Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи, Грабова балка має бути оголошена Державним лісовим заповідником.
(Харківськ.).
45. **Урочище «Леонтів байрак»** Леонтіво-Байрацької дачи Першотравенського лісгоспу (Чистяківськ. р-н, кол. Сталінщина). Дубовий ліс. Дуже характерний зразок байрачних лісів перехідних до вододільного лісу Донбасу. Пам'ятка природи республіканського значіння.
(Харківськ.).
46. **Урочище «Дерезувате»** Першотравенського лісгоспу (Чистяківський р., кол. Сталінщина) – квартали 15, 47. Діброва, що добре зберіглася.
(Харківськ.).
47. **Ліс на північ від села Іванівки** (Краснолуцьк. р. кол. Луганщина).
(Харківськ.).
48. **Ліс біля с. Ровеньки** (Ровеньківськ. р-н., кол. Луганщина). Невеличкий, майже вододільний учасок лісу.
(Харківськ.).
49. **Ліс на р. Провалля** біля ст. «Красная могила», на терені Провальського Кінського Заводу (Ровенківськ. р-н, кол. Луганщина). Типовий байрачний ліс. Пам'ятка природи всесоюзного значіння. Разом з цілиніними степами та скелями Провальського Кінського Заводу утворює надзвичайно цінний і цікавий краєвид комплексу природи Донецького краю.
(Харківськ.).
50. **Ліси урочища «Савур Могила»** по балках Камишуватій та Матвієвій та південному схилу гори «Савур Могила» (Ам- вросійськ, р-н, кол. Сталінщина).
(Харківськ.).

12. Район Надозівських степів.

Лісових пам'яток природи не зареєстровано.

13. Район Бердянсько-Маріупільської височини.

Байрачні ліси.

51. **Урочище «Дубки»** коло ст. Ігнатівка (Каранськ. р-н, кол. Маріупільщина). Найпівденніший ліс на лівобережній Україні. Єдиний ліс в межах району. Пам'ятка природи республіканського значіння.
(Харківськ.).

II. Вузьколисті типчаково-ковилові степи.

14. Район Північно-Чорноморських степів.

Плавневі ліси

52. Урочище «Струків Гай» Великолуцького лісництва біля пристані Верхнє – Тарасівки (Томківський р-н, кол. Запоріжчина). 20 га вікового плавневого лісу.

(Дніпропетр.).

53. Софієвські дерева на р. Інгулі біля с. Софієвки (Ново-Бузький р-н, кол. Миколаївщ.). 1 га старого лісу.

(Одеськ.).

15. Район Південно-Чорноморських степів.

Плавневі ліси та ліси гайків Дніпрового низу.

54. Солоно-озерна лісова дача на Кінбурнській косі (Голопристанський р-н, кол. Херсонщ.) – одне з найпівднінших лісонасаджень на пісках України. Входить до мережі Державних Надморських і Піскових Заповідників НКЗС. Площа його 2000 га. Піскові та болотяні простори з численними озерами та гайками в зниженнях. Первісна фауна. Заповідник має союзне значіння.

(Одеськ.).

55. Ліс «Валяжне» в північній частині Кінбурнської коси (Голопристанськ. р-н, кол. Херсонщ.). Старий вільховий ліс цілком північного типу. Південніший вільшанник на Україні. Входить до мережі Державних Надморських Заповідників НКЗС.

(Одеськ.).

56. Плавневий ліс радгоспа «Перемога Революції» (кол. Корсунського монастиря) на Дніпрі (Кахівськ. р-н, кол. Херсонщина). Належить Державному Степовому Інституту-Заповіднику «Чаплі». Єдиний представник природи плавень долішнього Дніпра, з їх деревами, трав'яною рослинністю та тваринами (вйдри, білі та сірі чаплі тощо). Пам'ятка природи республіканського значення.

(Одеськ.).

Степові пам'ятки природи та Заповідники¹².

Степова зона (в широкому розумінні).

А. Лісостепова підзона.

5. Район лівобережного лісостепу.

1. **Степові схили біля економії «Українка»** кол. Харківськ. С/Г Досвідної Станції, зараз – Інституту молочарства, по Салтівському шляху (Харківська Міська Рада).
(Харківськ.).
2. **Степові схили біля економії «Українка»**, кол. Харківської С/Г Досвідної Станції, зараз – Інституту молочарства по балці «Вільховий Яр».
(Харківськ.).
3. **«Сухий Яр»** біля ст. Рогань (Харківська Міська Рада) – степові схили.
(Харківськ.).
4. **Михайлівська цілина** між с. Катеринівкою та с. Козельною (Штепівського р-ну, кол. Сумщина) – 210 га. Одна з двох зберігшихся цілин Українського Лівобережного лісостепу. Трав'яне вкриття утворюють: типчина, польовиця, степова осока. Є степові чагарі – дереза, терен, тощо.
Цілина має величезне значіння для вивчення природних ресурсів лісостепу України. Пам'ятка природи республіканського значіння. Постановою Сумського ОВК 26/У 1928 р. оголошена природничим заповідником з обмеженим використанням. За проектом НКО має бути оголошена Державним Заповідником.
(Харківськ.).
5. **Дубровська цілина** Дубровського Держкінзаводу (Миргородський р-н, кол. Полтавщина) – біля 250 га, з них частина – перелogi. Одна з двох зберігшихся цілин Лівобережного лісостепу України. Пам'ятка природи республіканського значіння.
(Харківськ.).
6. **Степові схили по балці «Тернівка»** біля Липковатівського С.-Г. Технікума між ст. Борки та ст. Єзерська (Таранівськ. р-н, кол. Харківщина).
(Харківськ.).

9. Район Наддніпрянських степів.

Степових пам'яток природи не зареєстровано.

12 Для вивчення природних ресурсів та для визначення всіх природних продукційних можливостей певної зони, цілині степи відіграють велику роль. Але в той же час степи найлегше підпадають під експлоатацію та розорюються. Через те надзвичайно важливо зберігти в кожному районі мережу степових участків, які б дійсно повно репрезентували всю природу цього району. В зв'язку з остаточним знищенням степів, підлягають охороні не тільки великі цілині масиви, але і невеличкі клаптики та схили.

СТЕПОВА ПІДЗОНА.

I. Барвисті типчачково-ковилові степи.

7. Район Молдавських степів.

Степових пам'яток природи поки що не з а реєстровано.

8. Район Дніпрово-Бозьких степів.

7. **Цілина Любомирівського племгоспу**, в 6 клм. Від ст. Верховцево (Криничуватівський р-н, кол. Дніпропетр.) – 140 га. Єдиний степ, що зберігся в межах району. Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Дніпропетр.).

9. Район Надсамарських степів.

8. **Цілина Східньо-Степової С.-Г. Досвідної станції**, тепер – опірний пункт Українського Інституту Рослинництва (Синіківськ. р-н, кол. Дніпропетровщ.). 30 га цілини, яку досліджує згадана станція.

(Дніпропетр.).

9. **«Українська лінія»** біля м. Червонограда та с. Скалонівки (Червоноградськ. р-н, кол. Полтавщина). Зарості степових чагарів – дерези, бобчука, ракітника тощо та степова трав'яна рослинність. Пам'ятка республіканського значіння, природнича та історична. Колишня межа «Дикого поля».

(Харківськ.).

10. **Дільниця степового чагаря** на високому березі р. Орелі від с. Скалонівки до с. Дубових гряд (Червоноградського р-ну, кол. Полтавщина).

(Харківськ.).

11. **«Академічна цілина»** біля ст. Липянки, в 6 клм. Від ст. Орчик (Карлівськ. р-и, кол. Полтавщина) – 154 га. Заповідник Української Академії Наук.

(Харківськ.).

12. **Розумівська цілина** біля с. Розумівки (Карлівськ. р., кол. Полтавщина) – до 200 га. Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Харківськ.).

13. **Цілина радгоспа «Вільний»** (кол. Фляге) – 6 га. (Кегічівськ. р-н., кол. Полтавщина).

(Харківськ.).

10. Район Наддонецьких степів.

14. **Степ «Баюрки»** радгоспа «Червона хвиля» між с. с. Середній та Великий Бурлюк (Бурлуцький р-н, кол. Харківщина) – 30 га цілинного степу з типовою рослинністю та степовими чагарями. З тварин – бабаки та дрохви. Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Харківськ.).

15. **Степ Стрілецького Держкінзавода** біля с. Стрільцівки (Міловськ. р., кол. Луганщина). Типовий приклад барвисто-типчинно-ковилового степу на чорноземлі перехідній від звичайної до південної. Є відслонення третинних пісків та глин та солонці. Багато степових чагарів: дерези, терну бобчука. Є дика вишня тощо. З тварин: Цікаві: великі колонії бабаків (до 6-7 тисяч), хохітва, дрохва, степовий орел та інш. Загальна площа цілини – біля 5500 га, з них під абсолютний комплексний Державний Заповідник запроектовано 900 га. Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Харківськ.).

16. **Степ Ново-Олександрівського Держкінзавода** біля с. Євсуг (Біловодськ. р-н, кол. Луганщина). Типовий зразок барвисто-типчинно-ковилового степу на чорноземлях перехідних від звичайних до південних. Виходи третинних пісків. Бабаків немає. З загальної площі цілини біля 5000 га, під Державний абсолютний Заповідник запроектовано 400 га (квартали 5, 6, 16, 17). Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Харківськ.).

17. **Степ Деркульського Держкінзаводу** біля с. Данилівки (Біловодськ. р-н, кол. Луганщина). За своєю природою нагадує попередній. З загальної площі цілини в 3000 га, під Державний абсолютний Заповідник запроектовано до 900 га, а саме квартали 11, 5, 48, 14, 12, 13, 44, 13/112 та урочище «Горка». Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Харківськ.).

18. **Степ Лимарівського Держкінзавода** біля с. Лимарівки на р. Деркул (Біловодськ. р-н, кол. Луганщина). За своєю природою нагадує степи попередніх кінзаводів. Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Харківськ.).

11. Район Лісостепу Донецького краю.

19. **Провальська цілина** Державного кінзаводу ім. Ворошилова (Ровенківський р-н, кол. Луганщина), – степ на лесі, пісковиках, лупаках. Є бабаки. Разом з лісами по річці Провалля та т. зв. «Королевськими скелями» утворює надзвичайно різноманітний природний комплекс краєвидів Донецького краю. За особистим розпорядженням т. Ворошилова від 10-го травня 1930 р., степ заборонено заорювати. Пам'ятка природи Всесоюзного значіння.

(Харківськ.).

12. Район Надозівських степів.

20. **Хомутовський степ** (Буденівський р-н, кол. Маріупільщина) – 1200 га. Єдений цілинний степ в межах району що лежить на Надозівських чорноземлях. Рослинність: типчина, пійон, ковили, катран. З птахів – дрохва, хохітва, степовий журавель тощо. Заповідник Н К О (у віданні Маріупільського Музею Краєзнавства).

(Харківськ.).

13. Район Бердянсько-Маріупільської височини.

21. **Ксенівський степ** біля с. Ксенівки або Петропавлівки (Люксембурзький р-н, кол. Маріупільщина) – до 200 га. Майже єдина цілина в межах височини.

(Харківськ.).

II. Вузьколісті типчаково-ковилові степи.

14. Район Північно-Чорноморських степів.

22. **«Гадюча балка»** Широцанської сільради, (Запорізька Міськрада) – 100 га. Рослинне вкриття утворюють типчина та різні види ковили. Находиться у віданні Дніпропетровської Краєвої Комісії Охорони Пам'яток Природи.

(Дніпропетр.).

23. **Степовий участок Володимирівського лісництва** (Володимирівський р-н, кол. Миколаївщина). Належить Володимирівській полезахісній досвідній станції. Єдиний плакорний степовий участок в межах району. Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Одеськ.).

15. Район південно-Чорноморських степів.

24. **Державний Степовий Інститут-Заповідник НКЗС «Чаплі»** (Ново-Троїцький р-н, кол. Мелітопільщина) – до 30.000 га цілини, з них 6600 га – абсолютного заповідного степу. Славнозвісний Заповідник, один з перших в Європі. Велика науково-дослідча установа по всебічному вивченню степу та його ресурсів. Репрезентує південні вузьколісті типчаково-ковилові степи на південних чорноземлях. Первісна фавна. Заповідник має всесоюзне значіння.

(Одеськ.).

25. **Острів «Чурюк»** на Сиваші (Ново-Троїцьк. р-н, кол. Мелітопільщина). Державний Заповідник, що входить до мережі Державних Надморських Заповідників НКЗС. Репрезентує краєвиди Надсивашшя: степи на солонцях та барнястих ґрунтах, солончаки. Важливий опірний пункт при прольоті птахів.

(Одеськ.).

26. **«Заповіт поколінням»** – участок цілинного степу в 2 га при С.-Г. Технікумі «Комунар» біля ст. Юрицино Півд. зал. (Генічеськ. р-н, кол. Мелітопільщина).

(Одеськ.).

27. **О-в Куюк-Тук** в Сиваші, коло Чонгарського півострова (Генічеськ. р-н, кол. Мелітопільщина) 700 га цілини Надсивашських степів. Державний Заповідник, що входить до мережі Державних Надморських Заповідників НКЗС. Репрезентує природу Надсивашських степів на глибоко-стовпуватих солонцях. Численні колонії великих диких качок – галагазів.

(Одеськ.).

28. **Степ в Гаврилівському заказнику ВУКСМР'у** при с. Гаврилівка (Качкаровськ. р-н., кол. Херсонщина.)

(Одеськ.).

29. **Ягорлицький півострів** коло Тендрівської затоки (Голопристанський р-н, кол. Херсонщина). Державний Заповідник, що входить до мережі Державних Надморських Заповідників НКЗС. Площа – біля 2500 га. Репрезентує природу солонцових надморських степів та морського узбережжя. Первісна фауна – дрохва, хохітва, журавель тощо. Важливий опірний пункт на прольотному пташиному шляхові. Місце зимування гусей, лебедів тощо. (Одеськ.).
30. **Пісковий степ в урочищі «Буркути»** між с. с. Копані та Чолбаси (Голопристанськ. р-н, кол. Херсонщина). Державний Заповідник, що входить до мережі Державних Надморських Заповідників та Піскових Заповідників НКЗС. (Одеськ.).
31. **Іванівсько-Рибальча арена** між с. с. Іванівкою та Рибальчою (Голопристанськ. р-н., кол. Херсонщина) – до 6000 га. Державний Заповідник, що входить до складу Державних Надморських та Піскових Заповідників НКЗС. Репрезентує пісковий степ з численними гайками в зниженнях. Первісна фауна. (Одеськ.).
32. **Потієвський участок Державних Надморських Заповідників НКЗС** (Голопристанський. р-н., кол. Херсонщина). Площа біля 1500 га. Репрезентує смугу солонцових надморських степів. Дуже важливий опірний пункт для перельоту птахів. (Одеськ.).

Болота¹³

Степова зона (в широкому розумінні).

ЛІСОСТЕПОВА ПІДЗОНА.

5. Район Лівобережного лісостепу.

1. **Сфагнове болото** коло Лебединого озера (Лебединськ. р-н, кол. Сумщина). (Харківськ.).
2. **Три сфагнових болота** між с. с. Будилками та Боровенькою (Лебедин, р-н, кол. Сумщина). (Харківськ.).
3. **«Клюквене болото»** (сфагнове) в околицях м. Харкова (Основа, коло лінії залізниці). Болото північного типу. Одно з найближчих до Харкова боліт північного типу з торфовими мохами, росичкою та клюквою. Площа – біля ½ га. Важливий об'єкт природничих екскурсій з м. Харкова. Знаходиться у віданні Харківської Краєвої Інспектури Охорони Пам'яток Природи. (Харківськ.).
4. **«Мохове болото»** (сфагнове) між с. с. Пересічним та Гаврилівною (Харківська міськрада, кол. Вільшанський р-н). Одно з найпівденніших і найближчих до Харкова болото північ-

¹³ В районі лівобережного лісостепу, а тим більше, степу, України маємо обмаль боліт і до того ж дуже пошкоджених. Тому особливо заслуговують охорони ті кілька боліт, що ми їх наводимо нижче.

ного типу з клюквою та іншими північними рослинами. Знаходиться у віданні Харківської Краєвої Інспектури Охорони Пам'яток Природи.

(Харківськ.).

5. **Сфагнове болото**, коло хут. Бережного між роз'їздом Безруки та хут. Бережним (Харк. Міськрада).

(Харківськ.).

6. **Болото (сфагнове) «Журавлине»** коло с. Литовки (Охтирського р-ну, кол. Харківщ.).

(Харківськ.).

6. Район Наддніпрянських степів.

7. **Ірдинське болото** (Мошенськ. р-н, кол. Шевченківщина). Разом з Ірдинськими листяними та шпильковими лісами утворює характерний комплекс краєвидів середньої Наддніпрянщини. За проектом Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи, тут має бути утворений Державний Заповідник. Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Дніпропетр.).

Степова підзона (в вузькому розумінні).

I. Барвисті типчаково-ковилові степи.

10. Район Наддонецьких степів.

8. **Сфагнове болото** коло с. Кучерівки в околицях м. Куп'янська (кол. Харківщина).

(Харківськ.).

9. **Сфагнові болота** коло с. Бішкина та с. Лимана на східньому узліссі Бішкинського бору (Андрієвськ. р-н, кол. Харківщина)

(Харківськ.).

10. **Сфагнове болото** між с. Кременним та роз'їздом Бунчужним (Кабанськ. р-н, кол. Харківщина).

(Харківськ.).

Озера та ставки

Степова зона (в широкому розумінні).

ЛІСОСТЕПОВА ПІДЗОНА.

4. Район правобережного лісостепу.

1. **Шендрівське ставкове господарство** в с. Мандрівка (Стеблівськ. р-ну, кол. Шевченківщина). Три рибних ставки.

(Дніпропетр.).

5. Район Лівобережного лісостепу.

2. «**Велике озеро**» біля с. Буділки (Лебед. р-ну, кол. Сумщина). Дюнное озеро. (Харківськ.).
3. «**Лебедине озеро**» біля м. Лебедина (Лебединськ. р-ну, кол. Сумщина). Притерасне озеро. (Харківськ.).
4. **Онопрієвський рибний ставок** коло ст. Павлиць (Онопрієвський р-н, кол. Кременчуцьк. окр.). (Дніпропетр.).

Заплавини річок¹⁴

Степова зона (в широкому розумінні).

ЛІСОСТЕПОВА ПІДЗОНА.

4. Район Правобережного лісостепу.

1. «**Конча-Заспа**» біля м. Києва. Державний Заповідник Дніпрової плавні. Належить НКЗС. Заснований р. 1921. До складу Заповідника входять 2 великих озера – Конча та Заспа, які з'єднані з Дніпром. Завдання Заповідника – всебічне вивчення Дніпрової плавні. Є науково-дослідча станція. (Київськ.).

6. Район Наддніпрянських степів.

2. **Турбаївський плес** біля с. Турбаї на р. Хоролі (Глобинськ. р-н, кол. Кременчуцьк. окр.) 40 га. (Дніпропетр.).

СТЕПОВА ПІДЗОНА.

Вузьколісті типчаково-ковиліві степи.

14. Район північно-чорноморських степів.

3. **Лівобережжя Великого Козачого Лугу** Великолужського лісництва коло с. с. Маячки та Василівки (Василівськ. р-ну, кол. Запорізьк. окр.). (Дніпропетр.).
4. **Урочище «Великі кучугури»** біля ст. Попово (Василівськ.р-н, кол. Запорізьк. окр.). (Дніпропетр.).

¹⁴ Див. також в спискові лісових пам'яток природи – плавневі ліси.

15. Район Південно-Чорноморських степів.

5. **Урочище «Буркути»** між с. с. Копані та Чалбаси (Голопристанськ. р-н, кол. Херсонщина). Державний Заповідник що входить до мережі Державних Надморських та Піскових Заповідників НКЗС. Надзвичайно цікавий забуток первісної течії Дніпра. Зараз Дніпро проходить в 20-30 клм. до заходу від Буркут.
(Одеськ.).
6. **Гаврилівський заказник ВУСМР** – в плавні р. Дніпра (Качкірівського р-ну, кол. Херсонщина).
(Одеськ.).
7. **Плавні радгоспа «Перемога Револуції»** – кол. Корсунського монастиря (Кахівський р-н, кол. Херсонщина). Пам'ятка природи республіканського значіння. Належить Державному Інституту-Заповіднику «Чаплі».
(Одеськ.).

Надморські узбережжя, коси та острови.

СТЕПОВА ПІДЗОНА.

I. Барвисті типчаково-ковилові степи.

13. Район Бердянсько-Маріупільської височини.

1. **Білосарайська коса** на Озівському морі (Мангуський р-н, кол. Маріупільщина). Дуже важливий опірний пункт прольоту птахів. Державний Заповідник, що входить до мережі Державних Надморських Заповідників НКЗС.
(Харківськ.).

II. Вузьколисті типчаково-ковилові степи.

14. Район північно-Чорноморських степів.

2. **Пересип Тилигульського лиману** на березі Чорного моря коло с. Коблево (Тилигуло-Березанський р-н, кол. Одещина). 300 га. Солончакова рослинність. Прольотний шлях птахів.
(Одеськ.).
3. **Березано-Кильченський заказник ВУКСМР'у** в Березанському лимані (Тилигуло-Березанськ. р-ну, кол. Одещина). 300 га. Гніздування та прольотний шлях птахів.
(Одеськ.).

15. Район південно-Чорноморських степів.

4. **Обіточенська, коса** довжиною до 30 клм. на Озівському морі (Ногайськ. р-н., кол. Мелітопільщина). Піскова та солончакова рослинність. Гніздування та прольотний шлях птахів. Державний Заповідник, що входить до мережі Державних Надморських Заповідників НКЗС.
(Одеськ.).

5. **Острів Бирючий** на Озівському морі (Генічеськ. р-н, кол. Мелітопільщина). Площа – до 6000 га. Піскова та солончакова рослинність. Гніздування та прольотний шлях птахів. Державний Заповідник, що входить до мережі Державних Надморських Заповідників НКЗС. (Одеськ.).
 6. **Острів Джарилгач** – 30 клм. завдовжки в Чорному морі (Скадівський р-н, кол. Херсонщина). Піскова та солончакова рослинність. Гніздування та прольотний шлях птахів. Державний Заповідник, що входить до мережі Державних Надморських Заповідників НКЗС. (Одеськ.).
 7. **Острів Тендер**. 70 клм. завтовшки на Чорному морі (Голопристанський р-н, кол. Херсонщина). Піскова та солончакова рослинність. Гніздування та пролітний шлях птахів. Державний заповідник, що входить до мережі Державних Надморських Заповідників НКЗС.
 8. **Острів Довгий**.
 9. **Острів Смольоний**
 10. **Острів Бабін**
 11. **Острів Орлов**
- (Одеськ.).

Там же піскова та солончакова рослинність. Гніздування та прольотний шлях птахів. Державні заповідники, що входять до складу Державних надморських заповідників НКЗС.

Геологічні пам'ятки природи.

(Відслонення, скелі тощо).

Степова зона (у широкому розумінні).

ЛІСОСТЕПОВА ПІДЗОНА.

6. Район Наддніпрянських степів.

1. «**Замкова Гора**» – бар'єр пісковця в м. Чигирині (Чигиринськ. р-н, кол. Шевченківщина). (Дніпропетр.).

Степова підзона (в вузькому розумінні).

I. Барвисті типчаково-ковилові степи.

8. Район Дніпрово-Бозьких степів.

2. **Дніпропетровські скелі** в Шевченківському парку, Кам'яній вулиці та на Богомолівському острові (м. Дніпропетровське). (Дніпропетр.).

10. Район Наддонецьких степів.

3. **«Гора Кременець»** біля м. Ізюма (Ізюмськ. р-н, кол. Харківщина) – приклад мезозойських (юрських) відслонень.

(Харківськ.).

11. Район Лісостепу Донецького краю.

4. **Мілова гора** коло с. Серебрянки біля водяного млина та моста через р. Донець (Лісчанський р-н, кол. Артемівщина). Цікава і як ботанічна пам'ятка. Тут трапляються дуже рідкі крейдиані рослини.

(Харківськ.).

5. **Королевські скелі** коло ст. «Красная могила» на терені Провальського Держ. Кінського Заводу імені тов. Ворошилова (Ровенківський р-н, кол. Луганщина). Великі скелі кам'яновугільного пісковина. Разом зі степами Провальського Держ. Кінзаводу та лісами по річці Провалля утворює надзвичайно різноманітний комплекс краєвидів Донецького краю. Пам'ятка природи Всесоюзного значіння.

(Харківськ.).

6. **Гора «Савур Могила»** (Амвросівськ. р-н, кол. Сталіщина). Велика гора, складена пісковиками і почасти вкрита листяними лісами. Характерний краєвид Донецького краю. Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Харківськ.).

12. Район Надозівських степів.

7. **Вапнякові відслонення** по р. Кальчику за с. Новоселівкою (Маріупільська Міськрада).

(Харківськ.).

13. Район Бердянсько-Маріупільської височини.

8. **«Кам'яні могили»** біля ст. Розовки (Люксембурзький р-н, кол. Маріупільщина), 360 га відслонень граніту (скелі та гори) на плято серед рівного степу. Ендемічна флора. Заповідник НКО (у віданні Маріупільського Музею Краєзнавства).

(Харківськ.).

9. **Гранітові скелі** по р. Кальміюсу на південь від с. Краснівки, коло хут. кол. Клепфера (Маріупільська міськрада). Має значіння і як ботанічна пам'ятка. Находить деяких рідких рослин, що ростуть лише на гранітах.

(Харківськ.).

II. Вузьколісті типчаково-ковилові степи.

14. Район Північно-Чорноморських степів.

10. **Петроверівське находище** копальних решток третинної фауни в 10 клм. від с. Петроверівки на лівому березі р. В. Куяльник (Жовтневий р-н, кол. Одещина). Пам'ятка союзного значіння.

(Одеськ.).

Місця гніздування птахів та знаходження тварин.

Степова зона (в широкому розумінні).

А. ЛІСОСТЕПОВА ПІДЗОНА.

4. Район Правобережного лісостепу.

1. **Гніздування журавлів** на Ірдині, в Вовчій гаті, кварт. 39, 41 Городищенського лісництва (Городищенськ. р-н, кол. Шевченківщина).

(Дніпропетр.).

Б. СТЕПОВА ПІДЗОНА (в вузькому розумінні).

І. Барвисті типчаково-ковилові степи.

9. Район Надсамарських степів.

2. **Гніздування сірого гуся** між с. Андріївкою та с. Михайлівкою (Новомосковськ, р-н, кол. Дніпропетровщина).
3. **Гніздування сірого гуся, качок та чапель** на р. Орелі, на озерах Велому, Гусаріві, Кривому, Кириносому та Очеретуватому, в 18 – 20 клм. від ст. Перещешо (Перещепинськ. р-н, кол. Дніпропетровщина).

(Дніпропетров.).

(Дніпропетр.).

10. Район Наддонецьких степів.

4. **Місцезнаходження бабаків** між селами Великим та Середнім Бурдюком проти балки Цицорині (Велико-Бурлуцький р-н, кол. Харківщина). Тут мешкають до 50 родин бабаків. Пам'ятка природи республіканського значіння, як і інші знаходження бабаків на Україні.

(Харківськ.).

Окремі дерева – пам'ятки природи.

Степова зона (в широкому розумінні).

А. ЛІСОСТЕПОВА ПІДЗОНА.

4. Район правобережного лісостепу.

1. Два 300-річні **дуби** в с. Будищі (Вільшанськ. р., кол. Шевченківщина).

(Дніпропетр.).

5. Район Лівобережного лісостепу.

2. **Старі липи** в м. Гадячі (кол. Сумщина).
(Харківськ.).
3. **Старі липи** в с. Червоній Луці (Гадяцьк. р., кол. Сумщина).
(Харківськ.).
4. **Старі липи** в с. Червоний кут (Гадяцьк. р-ну, кол. Сумщина).
(Харківськ.).

6. Район Наддніпрянських степів.

5. «**Дуб Шевченка**» (до 400 років) на Михайлівській горі коло м. Прохорівки (Гелм'язівськ. р-н, кол. Шевченківщина).
(Дніпропетр.).

Б. Степова підзона (в вузькому розумінні).

І. Барвисті типчаково-ковилові степи.

8. Район Дніпрово-Бозьких степів.

6. **Дуби Осикової балки** біля ст. Іларіоново (Дніпропетровська міськрада). 35 дубів віком до 200 років.
(Дніпропетр.).
7. **Шовковиця**, посаджена р. 1763, в м. Дніпропетровському.
(Дніпропетр.).
8. Десять 200-річних **дубів** в радгоспі «Чиста лінія» коло с. Дар'ївки (Криничуватівськ. р-н, кол. Дніпропетр.). Обіймище до 3у*-4 метрів кожний.
(Дніпропетр.).

9. Район Надсамарських степів.

9. 300-річний **дуб** в урочищі «Левада» Ново-Московського лісництва коло с. Васильівки (Перещепинськ. р-н, кол. Дніпропетровщина).
(Дніпропетр.).
10. 250-річний **дуб** в урочищі «Плоське» Ново-Московського лісництва, коло с. Васильівки (Перещепинськ. р-н, кол. Дніпропетровщина).
(Дніпропетр.).
11. 200-річний **дуб** в урочищі «Отрада» Ново-Московського лісництва коло с. Васильівки (Перещепинськ. р-н, кол. Дніпропетровщина).
(Дніпропетр.).

Парки та сади.

Степова зона (в широкому розумінні).

А. ЛІСОСТЕПОВА ПІДЗОНА.

4. Район Правобережного лісостепу.

1. **Корсунський парк** нар. Росі (Корсунський р-н, кол. Шевченківщина). Парк важливий переважно, як геологічна пам'ятка. Він лежить в районні помітних пересувань земної кори, т. зв. «Канівських дислокацій». В річці знаходимо численні кам'яні «велетеневі казани». Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Дніпропетр.).

5. Район Лівобережного лісостепу.

2. **Дендрологічний парк «Тростянець»** (м. Тростянець, Срібнянського р-ну, кол. Лубенщина) – 160 га.

(Харківськ.).

3. **Дендрологічний парк «Сокиренці»** в с. Сокиренцях (Срібнянський р-н, кол. Лубенщина).

(Харківськ.).

4. **Дендрологічний парк** в с. Червоні Луці (Гадяцьк. р-н, кол. Сумщина.)

(Харківськ.).

6. Район Наддніпрянських степів.

5. **Яготинський дендрологічний парк** (м. Яготин, кол. Лубенщина). 500 га. Численні екзотичні породи.

(Харківськ.).

6. **Устимівський Ботанічний Сад** (Глобинський р-н, кол. Кременчуцьк. окр.). Численні чужоземні породи. Заповідник НКО.

(Дніпропетр.).

Б. Степова підзона (в вузькому розумінні).

І. Барвисті типчаково-ковилові степи.

8. Район Дніпрово-Бозьких степів.

7. **Дар'ївський сад** коло с. Дар'ївка (Криничуватівськ. р-н, кол. Дніпропетровщина).

(Дніпропетр.).

8. **Весело-Боковенський Дендрологічний парк** (Долинськ. р-н, кол. Криворіжжя) – 114 га. Численні чужоземні породи. Належить Українському Науково-Дослідному Інституту Лісового Господарства. Пам'ятка природи республіканського значіння.

(Одеск.).

II. Вузьколісті-типчаково-ковилові степи.

14. Район північно-Чорноморських степів.

9. **Трикратський парк** (лабіринт) в с. Трикрати (Вознесенський р-н, кол. Миколаївщина). 114 га. (Одеськ.).
10. **Рацінський ліс** (Вознесенський р-н, кол. Миколаївщина). 1748 га. (Одеськ.).
11. **Хаджибейський парк** коло м. Одеси – 20 га столітнього парку. (Одеськ.).

15. Район Південно-Чорноморських степів.

12. **Насадження Корніса** в радгоспі «Могутній» на р. Юшанли коло Мелітополя (кол. Мелітопільщина). Одно з перших лісонасаджень в степу на Україні, що нараховує біля 100 років. Пам'ятка природи республіканського значіння. (Одеськ.).
13. **Парк Гаврилівського заказника ВУКСМР'у** (Качкарівськ. р-н, кол. Херсонщина) – 100 га. (Одеськ.).

IX. Розподіл існуючих пам'яток природи та заповідників за адміністраційними районами.

- Амвросієвський р.: ліси «Савур Могила», гора «Савур-Могила».
- Андріївський р.: Голені лісова дача, ліс «Хомутки», болото коло с. Бішкіна.
- Артемівська Міськрада : Крейдяний бір біля с. Лаврентівки, Орлів ліс.
- Біловодський р.: Ново-Олександрівський степ, Деркульський степ, Лимарівський степ.
- Буденівський р.: Хомутовський степ.
- Васильівський р.: Великий Козачий Луг, «Великі кучугури».
- Велико-Бурлуцький р.: Степ «Баярки», місцезнаходження бабаків.
- Верхньо-Дніпровський р.: Уроч. «Паськове», Уроч. «Ханделієвка».
- Більшанський р. : Старі дуби.
- Вознесенський р.: Трикратський парк, Рацінський ліс.
- Володимирівський р.: Степ Володимирівського лісництва.
- Гадяцький р.: Старі липи в м. Гадячі, старі липи в с. Червоний кут, старі липи в с. Червона Лука, парк в Червоній Луці.
- Генічеський р.: «Заповіт поколінням», Куюк-Гук, острів Бирючий.
- Гельмязівський р. : Дуб Шевченка.
- Глобинський р.: Турбаївський плес, Устимівський Сад.

Голопристанський р. : Солоно-Озерна лісова дача, ліс «Валяжний», Ягорлицький півострів, «Бурнути», Іваново-Рибальча дача, Потіївський участок, острова: Тендер, Довгий, Смольоний, Бабін та Орлов.

Городищенський р.: Гніздування журавлів.

Городоцький р.: Сатанівська лісова дача.

Двурічанський р.: Двурічанська лісова дача.

Диканський р.: Ліс «Парасоцьке».

Дніпропетровська Міськрада: Уроч. «Яців Яр», скелі, старі дуби, стара щовковиця.

Долинський р.: Весело-Боковенський парк.

Жовтневий р. (кол. Одещина): Петроверівське находище копальних решток.

Жовтневий р. (кол. Сумщина): бір біля с. Низи.

Запорізька міськрада: «Гадюча балка».

Зміївський р.: Гомільшанська лісова дача

Знам'янський р.: Чорний ліс.

Ізюмський р.: гора «Кременець».

Кабанський р.: Болото між с. Кременним та Бунчужним.

Канівський р.: Лісостеповий Заповідник ім. Шевченка.

Каранський р.: Ліс «Дубки».

Карлівський р.: «Академічна цілина», Розумівська цілина.

Карлівський р.: радгосп «Перемога Революції».

Качкарівський р.: Гаврилівський Заказник.

Кегічевський р.: Цілина радгоспа «Вільний».

Київська міськрада: Конча-Заспа.

Корсунський р.: Корсунський парк.

Краснолуцький р.: Ліс коло с. Іванівки.

Криничуватівський р.: Степ Любомирівського племгоспу, старі дуби, Дар'ївський Сад.

Куп'янський р.: Бір коло ст. Куп'янки, болото коло с. Кучерівки.

Лебединський р.: Бір між Лебединим та хут. Маськи, болото коло Лебединого озера, болото між с. с. Будилки та Боровенька, «Велике Озеро», «Лебедине озеро».

Лісичанський р.: Мілова гора коло с. Серебрянки.

Лиманський р.: Олександрівська лісова дача.

Люксембурзький р.: Ксенівський степ Кам'яні могили.

Малинський р.: Малинське лісництво.

Мангуський р.: Білосарайська коса.

Маріупільська міськрада: Відслонення по р. Кальчику, скелі по р. Кальміусу (60).

Мелітогільський р.: Насадження Корніса.

Міловської р.: Стрілецький степ.

Миргородський р.: Дубровська цілина.

Мошенський р.: Ірдинський бір та ліс, Ірдинське болото.

Ново-Бузький р.: Софієвські дерева.

Ново-Георгієвський р.: Андрусівська лісова дача.

Ново-Московський р.: Самарський ліс, гніздування сірого гуся.

Ново-Троїцький р.: «Чаплі», Чурюк.

Ногайський р.: Обіточенська коса.
Одеська міська рада: Хаджибейський парк.
Онопрієвський р.: Уроч. Шпельта, Онопрієвський Рибний ставок.
Охтирський р.: Литовський бір, «Журавлине болото».
Перещипинський р.: Гніздування гуся, капель та качок, старі дуби.
Петриківський р.: Острів «Фурсін».
Ровенківський р.: Ліс коло с. Ровеньки, ліс на р. Провалля, Провальський степ, «Королевські скелі».
Рублівський р.: Ліс «Гетьманщина».
Савранський р.: Савранський ліс.
Синельниківський р.: Цілина кол. С.-Г. Досвідної Станції.
Скадовський р.: Острів Джарилгач.
Славуцький р.: Славуцькі бори.
Словенський р.: «Бір на Крейді», Маяцьке лісництво.
Сновський р.: Єлинська лісова дача.
Срібнянський р.: Парк «Тростянець», парк «Сокиренці».
Стеблівський р.: Шендрівське ставкове господарство.
Сумська міська рада: Бішкінський бір, ліси між Сумами та Юнаківкою.
Таранівський р.: Балка «Тернівка».
Тилигуло-Березанський р.: Пересип Тилигульського лимана, Березано-Кильченський заказник.
Томаківський р.: Урочище «Струків Гай».
Харківська міська рада: Степові схили біля економії «Українка», «Сухий Яр», «Клюквене болото», «Мохове болото», Сфагнове болото коло хут. Бережного.
Фрунзенський р.: Павловський ліс.
Червоноградський р.: «Українська лінія», степові чагарі.
Черкаський р.: Ліс між Соснівкою та Черкасами.
Чечельницький р.: Бритавська лісова дача.
Чигиринський р.: Замкова Гора.
Чистяківський р.: «Грабова балка» «Леонтів байрак», урочище «Дерезувате».
Чорнухінський рд Уроч. «Прудове», уроч. «Великий Сад».
Чугуєвський р.: Чугуєво-Бабчанське лісництво.
Щепівський р.: Михайлівська цілина.
Ялтинський р.: Ягогинський парк.

ПОСТАНОВА
Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету
й Ради Народніх Комісарів УСРР.

Про пам'ятники культури й природи.

На зміну декрету РНК УСРР з 3 квітня 1919 року «Про передання історичних та мистецьких коштовностей під заряд Народнього Комісаріату Освіти» (36: Уз. 1919 р. № 34. арт. 395) і постанови РНК УСРР з 31 травня 1924 р. «Про охорону стародавньої грецької колонії «Ольвії» (36: Уз. УСРР 1924 р., № 11, арт. 113) і на скасування декрету РНК УСРР з 11 березня 1921 року, «Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних вартостей» (36., Уз. УСРР 1921 р., № 4, арт. 125), арт. 3 постанови РНК УСРР з 13 вересня 1921 р. «Про охорону залишків старогрецького міста «Ольвії» (36. Уз. УСРР 1921 р., № 17 арт. 512), постанови РНК УСРР з 24 жовтня 1922 року «Про заходи припинення вивозу за кордон речей музейного значіння» (36. Уз. УСРР 1922 р., № 45, арт. 657), постанови РНК УСРР з 26 грудня 1922 р. «Про музейні коштовності» (36. Уз. УСРР 1922 р., № 56, арт. 795) і арт. 676 Кодексу Законів про Народню Освіту УСРР (36. Уз. УСРР 1922 р., № 19, арт. 729, – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народніх Комісарів УСРР постановили затвердити нижченаведене положення про пам'ятки культури і природи.

ПОЛОЖЕННЯ

про пам'ятники культури й природи.

I. Про органи, що відають пам'ятниками культури і природи.

1. Пам'ятники культури і природи, що мають наукове, історичне або мистецьке значіння, є в загальному віданні Народнього Комісаріату Освіти УСРР (по Управлінню науковими установами) і його місцевих органів.

У в а г а 1. В АМСРР пам'ятниками культури і природи відає Народній Комісаріат Освіти АМСРР і підвідомчі йому органи на підставах, що їх встановлює Центральний Виконавчий Комітет АМСРР відповідно до цього положення.

У в а г а 2. Завідування та орудування тими пам'ятниками культури і природи, що про них є спеціальні Положення, провадиться на підставі останніх.

2. На Народній Комісаріат Освіти УСРР дотично пам'ятників культури і природи покладається:
 - а) розробляти відповідні законопроекти, подавати їх встановленим порядком на затвердження законодавчим установам;
 - б) вживати заходів до зосередження пам'ятників культури і природи України на території УСРР і допомагати Народньому Комісаріатові Освіти АМСРР у справі зосередження пам'ятників культури й природи Молдавії на території АМСРР;

- в) зорганізувати експедиції для обслідування пам'ятників культури і природи;
 - г) зорганізувати науково-археологічні розкопки, а також видавати дозволи на провадження їх;
 - д) розглядати справи про реквізіцію пам'ятників культури і природи і надавати відповідні проекти на затвердження Української Економічної Наради;
 - е) доглядати, як утримують пам'ятники культури і природи державні установи, громадські організації та приватні особи і, в разі не додержують вони встановлених правил зберігання пам'ятників, вживати потрібних заходів до усунення викритих занедбань;
 - ж) реєструвати пам'ятники культури і природи, що мають всеукраїнське значіння, організувати й керувати реєстрацією пам'ятників місцевого значіння;
 - з) розподіляти пам'ятники по категоріях;
 - і) складати плани наукового обслідування й вивчення пам'ятників та обізнання з пам'ятниками і їх значінням широких працюючих мас;
 - к) видавати в належних випадках дозволи на переміщення, продаж і набуття пам'ятників;
 - л) інструктувати підвідомчі органи у справі охорони пам'ятників;
 - м) вживати заходів до ремонту й реєстрації пам'ятників;
 - н) доглядати над додержанням постановлених правил у справах торгівлі антикварно-мистецькими речами і взагалі пам'ятниками культури і природи.
3. Для допомоги Народньому Комісаріатові Освіти УСРР і його місцевим органам у здійсненні покладених на них завдань дотично пам'ятників культури і природи, при Народньому Комісаріатові Освіти УСРР засновується Український Комітет Охорони Пам'ятників Культури й Український Комітет Охорони Пам'ятників Природи.
- Зазначені Комітети діють на підставі особливих про них Положень, що їх затверджує Рада Народніх Комісарів УСРР.
4. Відання пам'ятниками культури і природи місцевого значіння, а також допомогу щодо охорони пам'ятків культури і природи всеукраїнського значіння покладається: в АМСРР на Народній Комісаріат Освіти АМСРР і його місцеві органи, а в округах – на округові виконавчі комітети по інспектурах народньої освіти і підвідомчі їм органи, а також – на районові виконавчі комітети.

II. Про реєстрацію пам'ятників культури і природи.

- 5. Пам'ятники культури і природи історичного або мистецького значіння розподіляються на такі, що мають республіканське і місцеве значіння.
- 6. Пам'ятниками культури і природи всеукраїнського або всемолдавського значіння є ті з них, що віднесені до числа таких на підставі особливих постанов Ради Народній Комісарів УСРР на подання Народнього Комісаріату Освіти УСРР і постанови Ради Народніх Комісарів АМСРР на подання Народнього Комісаріату АМСРР, або що ними вже безпосередньо видають зазначені Народні Комісаріати Освіти і які визнані ними за такі, що мають всеукраїнське або всемолдавське значіння.
- 7. Залучення тих чи інших речей до числа пам'ятників культури і природи, що мають місцеве значіння, провадиться за постановою в АМСРР – Народнього Комісаріату Освіти АМСРР, а в округах – за постановою округових виконавчих комітетів, відповідно до інструкції Народнього Комісаріату Освіти УСРР,

8. Усі пам'ятники культури і природи, що є на території УСРР і мають наукове, історичне або мистецьке значіння, підлягають реєстрації: а) в Народньому Комісаріаті Освіти УСРР – пам'ятники республіканського значіння; б) в місцевих органах Народнього Комісаріату Освіти УСРР – пам'ятники місцевого значіння.

У в а г а: Порядок реєстрації пам'ятників культури і природи на території АМСРР встановлюється законодавством АМСРР.

9. Установи, організації і приватні особи, що у віданні їх є пам'ятники культури і природи, які мають наукове історичне або мистецьке значіння, не зареєстровані перед виданням цієї постанови, мусять зареєструвати їх в Органах Народнього Комісаріату Освіти порядком і в реченці, встановлювані в інструкції останнього. В інструкції належить завбачити, по можливості, точний перелік пам'ятникам культури, що підлягають реєстрації.

III. Про охорону пам'ятників культури і природи, що мають наукове, історичне або мистецьке значіння.

10. Загальний догляд над збереженням пам'ятників культури і природи покладається на Народні Комісаріати Освіти УСРР і АМСРР і їхні місцеві органи. Без попереднього відому зазначених органів указані пам'ятники не можуть превласнювати і взагалі передавати володільці один одному.
11. Вивіз за кордон пам'ятників культури і природи без дозволу Народнього Комісаріату Освіти УСРР не допускається.
12. Знищувати, переробляти і взагалі змінювати зовнішній вигляд і нормальний стан пам'ятників культури і природи без дозволу Народніх Комісаріатів Освіти УСРР і АМСРР та їхніх місцевих органів – забороняється.
13. Народнім Комісаріатам Освіти УСРР і АМСРР за належністю, а також їхнім місцевим органам і установам надається право:
 - а) переважно набувати пам'ятники культури й природи, коли їх продають приватні особи і організації;
 - б) користувати з зазначених пам'ятників за порозумінням з їхніми володільцями для освітньо-наукової мети і реквізувати зазначені пам'ятники у приватних осіб та організацій, по одержанні на те попереднього в кожному окремому випадкові, дозволу Української Економічної Народи, а в АМСРР – Центрального Виконавчого Комітету АМСРР і додержуючи правил, установлених у додаткові до арт. 69 і 70 Цивільного Кодексу УСРР.
14. Розкопи археологічних пам'ятників (курганів, городищ, стоянок, могильників і інш.) можна провадити тільки по одержанні на те попереднього дозволу Народнього Комісаріату Освіти УСРР або АМСРР за належністю.
15. Усі знайдені скарби й знахідки речей наукового, історичного й мистецького значіння підлягають, як загальне – правило, передачі у найближчі до місця їх винайдення музеї, що є у віданні Народнього Комісаріату Освіти УСРР і його місцевих органів і Народнього Комісаріату Освіти АМСРР. У виключних випадках Народнім Комісаріатам Освіти УСРР і АМСРР надається право видати винагороду за знайдені скарби або знахідки.
16. Підчас ліквідації державних музеїв усі музейні речі дістають призначення згідно з вказівками Народніх Комісаріатів Освіти УСРР і АМСРР за належністю.

IV. Про особливі типи пам'ятників культури і природи.

17. Пам'ятники культури і природи, що мають особливо цінне наукове, історичне або мистецьке значіння, а також сади й парки наукового та історично-мистецького значіння можуть бути оголошені за постановою Ради Народніх Комісарів УСРР, а в АМСРР за постановою Центрального Виконавчого Комітету АМСРР, за заповідники, що управляються на підставі особливих про кожний з них положень.
18. Пам'ятниками культури, що мають наукове, історичне або мистецьке значіння і увіходять до складу єдиного державного архівного фонду, відають Центральне Архівне Управління УСРР і його місцеві органи на підставі особливого положення.

V. Про кошти на утримання пам'ятників культури і природи.

19. Пам'ятники культури і природи, що ними безпосереднє відають державні установи, утримуються:
 - а) пам'ятники загально-республіканського значіння – по державному бюджету УСРР;
 - б) пам'ятники всемолдавського значіння – по державному бюджету АМСРР;
 - в) пам'ятники місцевого значіння – по бюджету місцевих виконавчих комітетів за належністю.

У в а г а. По кошторису Народнього Комісаріату Освіти УСРР можна провадити видатки на видачу субсидій місцевим органам влади на охорону пам'ятників місцевого значіння, а також на видачу допомог приватним володільцям, що не мають коштів на охорону пам'ятників, якими вони відають.

20. Народнім Комісаріатом Освіти УСРР і АМСРР для поповнення коштів, що є в їхньому розпорядженні, на утримання пам'ятників культури і природи, надається право експлуатувати заповідники й інші пам'ятники, що ними вони безпосереднє відають, направляючи вторговані від експлоатації суми на спеціальні кошти, відповідно до постанови Ради Народніх Комісарів УСРР з 12 лютого 1924 року «Про спеціальні кошти для наукових і науково-мистецьких установ УСРР» (36. Уз. УСРР 1924., № 6. арт. 46).
21. Продавати із заповідника і державних музеїв речі, що мають науково-історичне або мистецьке значіння, можна виключно з дозволу Народніх Комісаріатів Освіти УСРР або АМСРР за належністю.

Харків, 16 червня
1626 р.

Голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету *Петровський*.
Голова Ради Народніх Комісарів УСРР *В. Чубар*.
Секретар Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету *А. Буценко*.

Опубліковано: 1) .Вісти з 2 липня 1927 р.; 2) «Збірник узаконень та розпоряджень роб.-сел. Уряду України» за 1926 р. Ч. 32 – 33, арт. 259.

ПОСТАНОВА

ВУЦВК'у і РНК УСРР про зміну арт. арт. 3 і 6 постанови ВУЦВК'у та РНК УСРР «Про пам'ятки Культури й Природи».

На зміну зрт. арт. 3 й 6 своєї постанови з 16 червня 1926 р. «Про Пам'ятки Культури й Природи» (36. Уз. УСРР 1926 р. № 32 – 33, арт. 259), Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народніх Комісарів УСРР постановили:

1. Частину 3 арт. 3 зазначеної постанови зредагувати так: «Зазначені комітети діють на підставі особливих при них положень, що їх затверджує Народній Комісаріат Освіти УСРР»¹⁵.
2. Арт. 6 зазначеної постанови зредагувати так: «Пам'ятками культури й природи всеукраїнського або всемолдавського значіння є ті з них, що їх віднесено до числа таких особливими постановами Народнього Комісаріату Освіти УСРР й постановами Ради Народніх Комісарів АМСРР на подання Народнього Комісаріату Освіти АМСРР та ще ті, що вже нині є в безпосередньому віданні зазначених Народніх Комісаріатів Освіти і їх визнано за такі, що мають всеукраїнське або всемолдавське значіння».

У в а г а: В разі, коли визнання пам'яток культури або природи за таку, що має всеукраїнське значіння, зв'язане з видатками, не передбаченими бюджетом, таке визнання можна провести тільки на початку бюджетного року, за умови, що ці видатки передбачатиме новий бюджет.

Харків, 4 січня 1928 року.

Т. в. об. Голови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету *Власенко*.

Заст. Голови Ради Народніх Комісарів УСРР *Сербиченко*.

Т. в. о4. Секретаря Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету,
член Президії ВУЦВК'у *Буздолін*.

15 На підставі арт. 3 постанови ВУЦВК та РНК УСРР – «Про пам'ятники культури й природи» (36. Уз. УСРР 1929 р. № 32-33 арт. 259) та постанови ВУЦВК й РНК УСРР про зміну арт. арт. 3 і 6 постанови ВУЦВК і РНК «Про пам'ятники культури й природи» (36. Уз. УСРР 1928 р. № 1, арт. 5).

У С Т А В А

Про Український Комітет Охорони Пам'яток Природи (УКОПП).

І. Мета та завдання.

- § 1. Український Комітет Охорони Пам'яток Природи засновується для допомоги Народньому Комісаріату Освіти й його місцевим органам у здійсненні покладених на них завдань дотично пам'яток природи, зокрема щодо реєстрації, охорони й дослідження пам'яток природи.
- § 2. В галузі реєстрації пам'яток природи Український Комітет Охорони Пам'яток Природи:
- а) виявляє на підстав безпосереднього дослідження, бібліографічних, анкетних і інших джерел пам'ятки природи, що підлягають охороні?
 - б) визначає їх наукове значіння, як джерела для виявлення продукційних сил України та складає реєстр пам'яток природи по окремих типах: ліси, цілинні степи, болота, озера, парки та штучні насадження, перельотні пташині станції, місця зосередження тварин, геологічні явища, палеонтологічні рештки, окремі рослини та тварини тощо;
 - в) складає реєстр – 1) пам'яток Республіканського (Всеукраїнського) значіння, що їх визначається за такі за особливими постановами Наркомосвіти УСРР (арт. 6 «Положення про пам'ятники культури й природи»), 2) пам'яток місцевого значіння, що їх залучається до числа пам'яток природи за постановою Округових Виконавчих Комітетів, відповідно до інструкції Наркомосвіти (арт. 7 «Положення про Пам'ятники культури й природи»);
 - г) подає до НКОсвіти про позиції про віднесення пам'яток природи до тої чи іншої категорії.
- § 3. В галузі охорони пам'яток природи Український Комітет Охорони пам'яток природи:
- а) стежить за виконанням всіх чинних законоположень щодо охорони пам'яток природи та доповідає НКО про порушення цих законоположень для усунення таких порушень і притягнення винних до відповідальности;
 - б) розробляє проекти законоположень щодо охорони пам'яток природи, проекти постанов про ревізію пам'яток природи та подає їх до НКОсвіти;
 - в) подає до НКО на затвердження інструкції та правила щодо обліку, охорони та дослідження пам'яток природи, зокрема щодо огляду пам'яток одвідувачами;
 - г) розробляє та подає до НКОсвіти проекти положень про природні державні заповідники, що їх оголошується за такі за постановою Ради Народніх Комісарів УСРР (§ 17 «Полож. про Пам'ятники Культури й Природи»);
 - д) намічає кандидатів на посади вчених охоронців пам'яток, що мають особливе значіння, та визначає їх права й обов'язки;
 - е) дбає за підтримку пам'яток та про утримання їх в належному стані;
 - ж) дає свої висновки щодо питань реставрації, захисту від руйнування і т. п. природних пам'яток;
 - з) провадить за дорученням НКОсвіти обслід державних природних заповідників УСРР.
- § 4. В галузі дослідження пам'яток природи Український Комітет Охорони Пам'яток Природи:
- а) складає та видає наукові описи пам'яток природи УСРР;

- б) переводить шляхом влаштування наукових експедицій дослідження видатних природно-історичних пам'яток УСРР, в погодженні з іншими науковими установами НКО УСРР;
 - в) сприяє охороні й вивченню пам'яток природи шляхом влаштування наукових зборів і конференцій, прилюдних лекцій, виставок, спеціальних бібліотек і виданням періодичної літератури, збірників, популярних книжок, листівок, плакатів, художніх поштових карток і т. інш.
 - г) Інформує через пресу, особливо селянську, широкі кола населення про значіння пам'яток природи, зокрема через органи шкільної преси притягає увагу молоді до збереження пам'яток природи, як джерела життя, продукційних можливостей країни та культурної спадщини.
- § 5. Український Комітет Охорони Пам'яток Природи має право безпосередньо зноситись в справах щодо охорони пам'яток з усіма, крім вищих законодавчих органів, державними, адміністративними, господарськими, науковими, громадськими установами й закладами, приватними громадянами, а також з науковими установами СРСР і закордону.
- § 6. Український Комітет Охорони Пам'яток природи, і його Крайові Комісії мають свою печатку та штамп.

II. Структура.

- § 7. Український Комітет Охорони Пам'яток Природи складається з:
- а) Голови та Заст. Голови, що їх затверджує Наркомосвіти УСРР,
 - б) представників по одному від Наркомвнусправ УСРР, Наркомземсправ УСРР, Наркомздоров'я УСРР, Управління науковими установами НКО, Упрполітосвіти НКО, Всеукраїнського Управління лісами НКЗС, Меліозему НКЗС, Уккрадгоспоб'єднання, Української Академії Наук, Українського Археологічного Комітету, Харківського Сільсько-Господарського Інституту, Українського Комітету охорони пам'ятників культури, Харківського наукового товариства дослідників природи, Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок, директорів держзаповідників; в) Інспектора НКОсвіти і крайових інспекторів охорони пам'яток природи¹⁶;
 - г) Персонально обраних УКОПП'ом фахівців з окремих галузей: геології, географії, ботаники, зоології, гідробіології, ґрунтознавства, лісоводства, метеорології, археології;
 - д) Вченого секретаря УКОПП.
Персональний склад Українського Комітету Охорони пам'яток природи затверджує Наркомосвіти.
- § 8. УКОПП має бюро УКОПП'у, що складається з голови УКОППі, його заступника, інспектора НКО охорони пам'ятників, вченого секретаря УКОПП та 3 осіб за обрання Пленуму УКОПП.
- § 9. На пленум УКОПП'у покладається розгляд.
- а) законопроектів щодо охорони пам'яток природи;
 - б) звітів та оперативних планів УКОПП;
 - в) доповідей Краєвих комісій охорони пам'яток природи;
- § 10. Бюро Українського Комітету Охорони Пам'яток природи:
- а) складає річні кошториси на охорону пам'яток природи та подає їх іна затвердження НКО й внесення до бюджету НКО;

¹⁶ В зв'язку з реорганізацією управління низки галузів народного господарства, склад комітету зараз змінений.

- б) розпоряджає коштами й майном, що має УКОПП;
- в) намічає кандидатів на посади вченого секретаря УКОПП, головного інспектора по охороні пам'яток, крайових інспекторів та директорів природніх заповідників та подає такі на затвердження НКО;
- г) затверджує кореспондентів охорони пам'яток природи;
- д) видає всіма поточними справами охорони пам'яток природи.

§ 11. Вчений секретар Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи переводить у життя постанови Пленуму та Бюро УКОПП та стежить за всіма справами щодо охорони пам'яток природи на підставі окремих інструкцій, що видає НКОсвіти на подання УКОПП.

§ 12. Місцевими органами Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи, є:

- а) Округові та місцеві комісії охорони пам'яток природи, що організуються при відповідних виконавчих комітетах та радах за їх постановою й діють на підставі особливої інструкції НКО УСРР на подання УКОПП;
- б) Кореспонденти охорони пам'яток природи, які працюють в межах доручень від Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи та його крайових комісій і мають посвідки про це від Україн. Комітету Охорони Пам'яток Природи.

У в а г а I: В Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровському є крайові комісії охорони пам'яток природи, що діють на підставі особливих про них положень, які затверджує НКО на подання УКОПП, як раду при крайових інспектурах охорони пам'яток культури та природи.

У в а г а II: Органи, що відають охороною пам'яток природи в АМСРР, визначає НКО АМСРР.

§ 13. Штати УКОПП, округових місцевих та крайових комісій встановлюється і затверджується на загальних підставах.

III. Кошти.

§ 14. Кошти Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи і крайових комісій складаються з:

- а) асигнувань за державним бюджетом^ кошторисом Народнього Комісаріату Освіти;
- б) дотацій від державних та господарських установ і підприємств на спеціальні роботи;
- в) спеціальних коштів від продажу видань Українського Комітету Охорони Пам'яток Природи, від платних лекцій, від плати за огляд пам'яток природи, від використання господарчих частин заповідників що не суперечить охороні пам'ятки, пожертв громадянських організацій та приватних громадян.

У в а г а: Справляння за обов'язання Комітету можна звертати тільки на прибутки спеціальних коштів та на те майно Комітету, що його за чинним законодавством не вилучено з обороту і ним вільно розпоряджає Комітет. Державна скарбниця за ці зобов'язання не відповідає.

ІНСТРУКЦІЯ

НКО УСРР пре місцеві комісії для охорони пам'яток культури й природи

17/ХІІ-31 р.

№ 712.06

I.

1. Для допомоги Народньому Комісаріатові Освіти УСРР та місцевим органам народньої освіти, районним виконкомом, міським, сільським та селищним радам у здійсненні покладених на них завдань щодо охорони пам'яток культури й, природи, можна засновувати за постановою відповідного Райвиконкому, Міської ради, сільської, селищної ради – району, міські, сільські та селищні комісії для охорони пам'яток культури та –природи.

2. Склад представництва в цих комісіях від місцевих установ і організацій, зокрема наукових, встановлює та їх особовий склад затверджує районний виконком, міська, сільська чи селищна рада, за належністю.

До складу районних і міських комісій як постійні члени входять:

- а) представник відділу народньої освіти;
- б) представник земельного відділу^
- в) представник плянового бюро;
- г) представник інспектури (в містах – відділу) місцевого господарства та шляхобудівництва;
- д) директори держзаповідників та районних музеїв;
- е) представники ВИШ'ів та технікумів району;
- є) представники громадських установ, державних підприємств, колгоспів та радгоспів району;
- ж) кореспонденти Українських Комітетів охорони пам'яток культури й природи відповідного району; .

До складу сільських комісій як постійні члени входять:

- а) представник секції культурно-соціальної;
- б) представник секції соціалістичної перебудови;
- в) представник секції місцевого транспорту та шляхів;
- г) представник секції сільського господарства;
- д) представник шкільних та освітніх установ;
- е) кореспонденти Українських Комітетів охорони пам'яток природи й культури відповідного району.

У в а г а: Склад селищних комісій буде визначений окремо.

До того часу пропонується керувалися вказівками щодо зазначеного тут складу міських комісій.

3. У своїй діяльності районні, міські, сільські та селищні комісії для охорони пам'яток керуються інструкціями та вказівками НКО УРРР, його органів охорони пам'яток культури й природи, Українських Комітетів охорони пам'яток культури й природи при НКО УСРР, крайових інспекторів охорони пам'яток культури або природи.

4. На районіві, міські, сільські та селищні комісії для охорони пам'яток культури й природи покладається такі обов'язки:
- а) виявляти на підставі бібліографічних, архівних, анкетних та інших джерел, а також безпосереднім дослідженням, фотографуванням, змальовуванням, обмірами тощо такі пам'ятки культури й природи, що їх треба охороняти, звертаючи особливу увагу на пам'ятники, що мають історично-революційне значення незалежно від їх художнього змісту; повідомляти про них крайових інспекторів охорони пам'яток культури й природи;
 - б) розробляти, погоджуючи з Істпартом, реєстри й описи пам'яток культури та подавати на затвердження відповідним виконкомом та радам реєстри й описи пам'яток культури й природи місцевого значення, які мають охороняти місцеві органи;
 - в) розробляти та подавати на затвердження районним виконкомом, міським, сільським та селищним радам проекти обов'язкових постанов щодо охорони пам'яток культури й природи, на відповідному терені за належністю;
 - г) доглядати за фактичним станом охорони пам'яток культури й природи, повідомляючи за стан пам'яток республіканського значення крайових інспекторів охорони пам'яток культури і природи, а про стан пам'яток місцевого значення – відповідні місцеві адміністративні й освітні органи та крайового інспектора;
 - д) дбати за потрібний ремонт, охорону вартовими, утримання в належному стані пам'яток культури місцевого значення, подаючи за це належні матеріали та кошториси до відповідних місцевих органів;
 - е) обслідувати з доручення НКО УСРР, Українського Комітету Охорони пам'яток природи, та Українського Комітету охорони пам'ятників культури при НКО, крайових інспекторів охорони пам'яток культури й природи та відділів народньої освіти пам'ятки культури й природи на своєму терені за належністю;
 - є) досліджувати та видавати наукові й популярні описи пам'яток культури й природи на своєму терені за належністю, художні листівки, провідники, популярні книжки, листівки, плякати тощо;
 - ж) дбати за охорону та культосвітнє використання пам'яток, як факторів сприяння соціалістичному будівництву, наближаючи пам'ятки до робітничо-селянських мас, влаштовуючи прилюдні лекції, виставки, спеціальні бібліотеки, екскурсії, наукові збори й конференції тощо;
 - з) інформувати через пресу, періодичні видання, радіо тощо, широкі кола людности про значення пам'яток культури й природи та охорони їх для соціалістичного будівництва, зокрема звернути увагу громадських організацій на цю справу;
5. Районові, міські, сільські та селищні комісії для охорони пам'яток культури та їхні заходи щодо охорони пам'яток утримуються з коштів місцевого бюджету за постановами відповідних органів.
- З виданням цієї інструкції касується інструкцію про організацію округових і місцевих комісій охорони пам'яток культури й природи, затверджену від Президії Упрнауки НКО 24 грудня 1926 року прот. № 46, § 11.

Заст. Наркома Освіти *Карлеко*.

(Надруковано в «Бюлетені НКО» за 1932 р., № 1.)

ОБІЖНИК

ГОЛОВНОЇ УПРАВИ РОБ. СЕЛ. МІЛІЦІЇ УСРР

№ 39.

10-го лютого 1932 р.

м. Харків.

«Про охорону пам'яток культури й природи»

Стан роботи РС міліції в галузі охорони пам'яток революційної боротьби, культури та природи знаходиться на дуже низькому рівневі, робітники міліції не вживають, майже, ніяких заходів до осіб, які псують та руйнують пам'ятки революційної боротьби, культури та природи. Все це призводить до того, що за останній час спостерігається низка неприпустимих нищень пам'яток культури та природи так з боку урядових органів, як і громадських організацій та приватних осіб.

Наркомосвіти в своїй постанові з 10,/X 1931 р. № 668 (бюлетень НКО № 56 31 року) накреслив низку міроприємств, що стосуються організації справи охорони пам'яток революційної боротьби, природи, природніх багатств, їх розвитку та дальшого збагачення. Отже, виходячи з цієї постанови та потреби посилення догляду та боротьби в справі охорони пам'ятників старини, Головна Управа РС Міліції УСРР ПРОПОНУЄ:

1. Взяти на облік за вказівками органів НКОсвіти всі пам'ятники революційної боротьби, культури, техніки, природи, природніх багатств, які є на терені району або міста, ув'язавши цю роботу з місцевими парторганізаціями, органами НКОсвіти по охороні пам'ятників природи й культури та інспектурами народньої освіти.
2. Забезпечити охорону зазначених в § 1 цього розпорядження об'єктів силами міліції через доручення доглядати за ними стійковим міліціонерам та учінспекторам на терені обслуговуваних ними діляниць.
3. В сільських місцевостях, де встановити догляд за пам'ятниками культури та природи силами однієї міліції неможливо, проробити питання про доручення цієї роботи сільським виконавцям, місцевим комісіям охорони пам'яток при сільських та селищних радах, що утворюються за інструкцією НКО, а де таких нема – покласти на культурно-соціальну секцію та нагляд на членів сільських рад.
4. Вкупі з районними та міськінспектурами наросвіти проробити та видати обов'язкові постанови відповідних Райвиконкомів та міськрад про охорону пам'ятників природи, природніх багатств, пам'яток революційної боротьби, культури, техніки за реєстрами пам'яток або вказівками органів НКО по охороні пам'яток, відзначаючи перед широкими колами міста або села значення останніх для пролетарської культури.

- 5 На зборах всього особскладу Райміськмліції проробити питання про охорону пам'яток революційної боротьби та пам'яток культури, природи, а також про завдання, які стоять в зв'язку з цим перед органами РС міліції. На збори викликати представника НКО по охороні пам'яток для відповідних вказівок.

Головна Управа РС міліції звертає увагу начальників районних та міськмліцій на те, що роботі по охороні пам'яток природи та культури треба надати особливу увагу, мобілізувавши навколо цього питання всю масу робітників міліції.

Про Наслідки висвітлювати в чергових зведеннях про адмінроботу.

Ор. п. Начальник Роб. Сел. міліції *Ємельянов*.

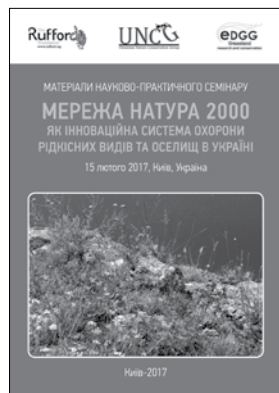
СЕРІЯ: «CONSERVATION BIOLOGY IN UKRAINE».

Серія збірок наукових праць під загальною назвою «Conservation Biology in Ukraine» була започаткована з метою стимулювати наукові та природоохоронні установи до збільшення кількості публікацій, присвячених практичним питанням охорони природи. Однією з найбільших проблем природоохоронних конференцій є недоступність їхніх матеріалів широкому колу читачів. Щороку у національних парках і заповідниках проводяться наукові конференції, проте ніхто не проводить збір всіх зазначених публікацій. Зазвичай їх немає і в бібліотеках (в т.ч. наукових). Знайти більшість таких збірок можливо лише знаючи про її існування. Рейтинг таких видань вкрай низький, адже практично неможливо посилатись на недоступні публікації.

Серія включає видання, підготовлені за сприяння громадської організації «Українська природоохоронна група», присвячені теоретичним і практичним питанням охорони біорізноманіття та природно-заповідного фонду в Україні.

Мережа NATURA 2000 як інноваційна система охорони рідкісних видів та оселищ в Україні // Матеріали науково-практичного семінару (м. Київ, 15 лютого 2017 р.) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 1. – Київ, 2017. – 240 с.

До збірки включені наукові праці учасників семінару «Мережа NATURA 2000 як інноваційна система охорони рідкісних видів та оселищ в Україні», що відбувся 15 лютого 2017 року у Києві. Всі праці, включені до збірника, мають природоохоронну тематику та є важливими для пізнання природи різних куточків України, як у флористичному, зоологічному, так і у екосистемному аспектах. Видання буде корисним для працівників установ природно-заповідного фонду, викладачів, студентів та аспірантів природничих спеціальностей, краєзнавців та спеціалістів з охорони природи.

Матеріали V Наукових читань пам'яті Сергія Тарашука (м. Миколаїв, 21 квітня 2017 року) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 3, – Київ, 2017. – 86 с.

До збірки включено праці учасників V Наукових читань пам'яті Сергія Тарашука, що присвячені збереженню Бузького Гарду, дослідженню екологічного стану р. Південний Буг у зв'язку з розбудовою Південноукраїнського енергокомплексу, формуванню регіональних екомереж, створенню регіональних «червоних» списків флори і фауни, історичній спадщині та практичним аспектам управління територіями екомережі. Видання буде корисне особам, що приймають рішення у сфері управління об'єктами підвищеної екологічної небезпеки, зоологам, ботанікам, історикам і краєзнавцям, працівникам установ природно-заповідного фонду, спеціалістам у галузі туризму та рекреації, викладачам, студентам, громадським діячам.

Заповідна справа у Степовій зоні України (до 90-річчя від створення Надморських заповідників) // Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції (Урзуф, 14-15 березня 2017 року) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 2, Т. 1. – Київ, 2017. – 304 с.

Заповідна справа у Степовій зоні України (до 90-річчя від створення Надморських заповідників) // Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції (Урзуф, 14-15 березня 2017 року) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 2, Т. 2. – Київ, 2017. – 336 с.

До збірки включені наукові праці учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Заповідна справа у Степовій зоні України», приуроченої до 90-річчя від створення Надморських заповідників (14-15 березня 2017 р., НПП «Меотида», Урзуф, Донецька область, Україна). Всі праці, включені до видання, мають природоохоронне спрямування та є важливими для пізнання природи заповідних територій Степової зони України, а також історії її вивчення. Видання буде корисним для працівників установ ПЗФ, викладачів та студентів природничих спеціальностей, краєзнавців та спеціалістів з охорони природи.

Природна та історико-культурна спадщина району заповідника «Кам'яні Могили» (до 90-річчя від створення заповідника «Кам'яні Могили») // Наукові праці Всеукраїнської науково-практичної конференції (с. Назаровка, Донецька область, 25-27 травня 2017 року) / Праці відділення «Кам'яні Могили» УСПЗ НАН України. – Вип. 4./ Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 4. – Київ, 2017. – 332 с.

До збірки включені наукові праці учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Природна та історико-культурна спадщина району заповідника «Кам'яні Могили», приуроченої до 90-ї річниці створення заповідника «Кам'яні Могили» (с. Назаровка, Донецька область, Україна, 87596, 25-27 травня 2017 року). Всі праці, включені до видання, є важливими для пізнання природи заповідних територій Степової зони України, а також історії її вивчення. Видання буде корисним для працівників установ ПЗФ, викладачів та студентів природничих спеціальностей, краєзнавців та спеціалістів з охорони природи.

Сучасний стан та охорона природних комплексів в басейні Сіверського Дінця // Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 20-річчя створення національного природного парку «Святі Гори» (21-22 вересня 2017 року) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 5. – Святогірськ, 2017. – 170 с.

Видання здійснено Донецькою обласною державною адміністрацією та національним природним парком «Святі Гори», відповідно до розпорядження голови Донецької облдержадміністрації № 118 від 06.02.2017. До збірки включені наукові праці учасників науково-практичної конференції «Сучасний стан та охорона природних комплексів в басейні Сіверського Дінця», приуроченої до 85-річниці створення Донецької області та з нагоди 20-річчя створення національного природного парку «Святі Гори». Всі праці, включені до видання, є важливими для пізнання природи заповідних територій Степової зони України, а також історії її вивчення. Видання буде корисним для працівників установ природно-заповідного фонду, викладачів та студентів природничих спеціальностей, краєзнавців та спеціалістів з охорони природи.

Богомаз М. В., Василюк О. В., Заворотна Г. В., Кучма Т. Л., Некрасова О. Д., Перегрим М. М., Плига А. В., Полянська К. В., Пішняк Д. В., Прекрасна Є. П. **Проектований національний природний парк «Приірпіння та Чернечий ліс»**, видання 2-ге, доповнене і перероблене (під ред. Є. Прекрасної) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 6. – К.:UNCG, Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена. – 2018. – 86 с., з дод.

Видання включає повний текст наукового обґрунтування щодо створення національного природного парку «Приірпіння та Чернечий ліс», що проектується групою науковців в центральній частині Київської області. Передусім, брошура буде доречним довідником для усіх посадових осіб, що будуть залучені до процесу створення національного парку, а також громад та активістів неурядових організацій. Видання буде корисним для педагогів, студентів, учнів старших класів.

Матеріали до 4-го видання Червоної книги України. Тваринний світ / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 7, Т. 1. – Київ, Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України, 2018. – 438 с.

Матеріали до 4-го видання Червоної книги України. Тваринний світ / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 7, Т. 2. – Київ, Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України, 2018. – 450 с.

До збірки включені відомості про знахідки у 2009-2017 роках видів тварин, занесених до Червоної книги України, а також обґрунтування для внесення нових видів, або виведення їх з Червоної книги України. Понад як 170 авторів надали свої дані до збірки. Загальна кількість зібраних матеріалів становить 15 000 локалітетів, в яких було зроблено 29 000 знахідок видів Червоної книги України. Збірник розрахований на професійних зоологів, природоохоронців, працівників установ природно-заповідного фонду.

Природно-заповідний фонд Донецької області: бібліографічний покажчик літератури / Упор. Василюк О. В., Ластікова Л. М. / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 8. – К.; LAT & K, 2018 – 216 с.

Покажчик «Природно-заповідний фонд Донецької області: бібліографічний покажчик літератури» на сьогодні є найбільш повним зібранням відомостей про публікації, що містять інформацію щодо територій і об'єктів природно-заповідного фонду Донецької області. Покажчик включає інформацію про 2453 друковані видання, статті, тези конференцій та семінарів, а також популярні публікації, що містять інформацію про території і об'єкти природно-заповідного фонду Донецької області, створені до 01.07.2018 року. Покажчик розрахований на широке коло читачів-науковців, природоохоронців, працівників установ природно-заповідного фонду, студентів та викладачів природничих спеціальностей, вчителів, учнів та краєзнавців.

Котенко Тетяна Іванівна. Публікації про охорону природи Степової зони України / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 9. – Київ, 2018. – 426 с.

Видання містить повне зібрання публікацій видатного герпетолога Тетяни Іванівни Котенко, присвячених охороні природи у Степовій зоні України. Розглядаються концептуальні та прикладні питання формування мережі природно-заповідного фонду, плани дій по охороні конкретних природних об'єктів та перспективи створення нових заповідних територій, підходи до формування Червоної книги України, екомережі та інше. Більшість статей, зібраних у виданні є рідкісними і до недавнього часу не були доступні ані в Інтернеті, ані в наукових бібліотеках. Збірка буде цікавою професійним природоохоронцям, працівникам установ природно-заповідного фонду, студентам та викладачам природничих спеціальностей, а також професійним герпетологам.

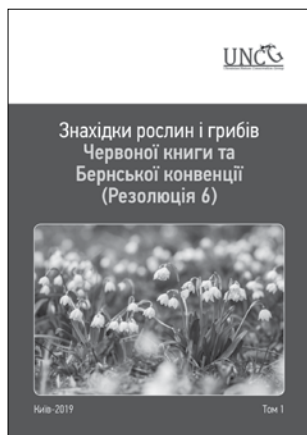

Заповідна справа у Степовій зоні України (до 50-річчя створення Луганського природного заповідника, 70-річчя Стрільцівського степу, 10-річчя Трьохізбенського степу і 90-річчя Провальського степу) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 10. – К., видавець Бихун В. Ю., 2018. – 350 с.

До збірки включені наукові статті, що стосуються різних аспектів заповідної справи в степовій зоні України. Збірка присвячена ювілейним датам Луганського природного заповідника НАН України – 50-річчя створення Луганського природного заповідника, 70-річчя Стрільцівського степу, 10-річчя Трьохізбенського степу і 90-річчя створення першої природоохоронної території в Провальському степу. Статті мають наукове і природоохоронне значення, містять результати дослідження біорізноманіття, розглядають актуальні проблеми степознавства, питання розбудови природно-заповідного, екомережі і смарагдової мережі, проблеми функціонування об'єктів ПЗ Ф і історії заповідної справи. Видання буде корисним для науковців, викладачів та студентів природничих спеціальностей, працівників установ ПЗ Ф, спеціалістів з охорони природи та краєзнавців.

Знахідки рослин і грибів Червоної книги та Бернської конвенції (Резолюція 6). Т.1. (Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 11.) .– Київ, 2019. – 496 с.

До збірника включені відомості про знахідки видів рослин та грибів, занесених до Червоної книги України у 2009-2018 роках, а також обґрунтування для внесення нових видів, або виведення їх з Червоної книги України. В публікації представлена інформація, зібрана понад як 115 фахівцями-біологами. Загалом подано дані про 10 тисяч зустрічей червонокнижних видів рослин та грибів, зроблених у 15 тисячах локалітетів. Збірник розрахований на професійних ботаніків, природоохоронців, працівників установ природно-заповідного фонду

Пам'ятки природоохоронної літератури України.
Антологія українських видань, присвячених охороні природи
початку ХХ століття (1914-1932) /
Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 12.

УДК: 502(082.1)1914-1932](477)

П 15

Збірка включає повні тексти всіх 12 видань, присвячених охороні природи, що були видані в Україні з 1914 по 1932 рік, а також одне видання, написане 1928 року, але видане лише у 1960-х. Майже всі ці книжки сьогодні існують в 1-5 примірниках і не є доступною літературою. Стан окремих примірників вже зараз є вкрай поганим (відсутні окремі сторінки, одне з видань збережене лише як примірник, пошкоджений пацюками). Тексти всіх видань подаються у збірці із збереженням оригінального авторського правопису та особливостей мови.

Збірка буде цікавою багатьом дослідникам: професійним природоохоронцям, біологам, історикам, бібліографам. Не меншим відкриттям видання стане для патріотично налаштованих українців, адже вся риторика природоохоронної пропаганди, що використана у зібраних нами книжках, ґрунтується на історико-патріотичній тематиці. Аргументи, щиро наведені авторами на початку ХХ ст. і тепер, століттям потому, не перестають зачіпати за живе кожного небайдужого до рідної землі і історії свого народу. Також специфічного емоційного забарвлення цим книгам додає те, що всі їхні автори зазнали утисків радянської влади (були репресовані, рятувалися еміграцією, отримали тривалі строки ув'язнення тощо), а самі книжки були заборонені у радянський час.

